

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

СОЦІАЛЬНІ ВИМІРИ СУСПІЛЬСТВА

Збірник наукових праць

Випуск 7 (18)



Київ – 2015

**СОЦІАЛЬНІ
ВИМІРИ
СУСПІЛЬСТВА**

Збірник наукових праць
Заснований
Інститутом соціології
НАН України
у березні 1997 р.

ISSN 2078-6948

Зареєстрований
Міністерством юстиції
України 10.04.2009 р.
Реєстраційне свідоцтво
КВ № 15128-3700Р
Виходить один раз на рік

Зв'язок з редакцією
01021, Київ,
вул. Шовковична, 12
тел.: (044) 255-71-07
факс: (044) 255-76-96
e-mail: i-soc@i-soc.org.ua
<http://www.i-soc.com.ua>

РЕДАКЦІЯ

Микола ШУЛЬГА	головний редактор
Ігор МАРТИНЮК	заступник головного редактора
Наталія СОБОЛЄВА	заступник головного редактора
Любов ЛЕЩЕНКО	відповідальний секретар
Ольга КУЗЬМІНА	науковий редактор
Олена СОКОЛОВА	верстка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. Ф. Бурлачук, д.соц.н., Інститут соціології НАН України
О. І. Вишняк, д.соц.н., Інститут соціології НАН України
А. О. Зоткін, к.соц.н., Інститут соціології НАН України
О. Г. Злобіна, д.соц.н., Інститут соціології НАН України
Н. В. Костенко, д.соц.н., Інститут соціології НАН України
О. Куценко, д.соц.н., Київський національний університет ім. Тараса Шевченка
С. О. Макеєв, д.соц.н., Інститут соціології НАН України
Т. О. Петрушина, д.соц.н., Інститут соціології НАН України
В. С. Резнік, д.соц.н., Інститут соціології НАН України
А. О. Ручка, д.філос.н., Інститут соціології НАН України
Ю. І. Сасенко, д.екон.н., Інститут соціології НАН України
О. Г. Стегній, д.соц.н., Інститут соціології НАН України
В. П. Степаненко, к.філос.н., Інститут соціології НАН України

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту соціології НАН України.
Протокол №5 від 23 червня 2015 року.*

© Соціальні виміри суспільства, 2015
© Інститут соціології НАН України, 2015

СОЦІАЛЬНІ ВИМІРИ**СУСПІЛЬСТВА**Збірник наукових
праць.**Випуск 7 (18)**Наукове фахове видання.
Внесено до Переліку
наукових фахових видань
України, наказ
МОН України № 747
від 13.07.2015 р.
ISSN 2078-6948

Зміст

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

М. НаумоваКультурні передумови демократії: громадянські цінності
українців в європейському контексті 13***О. Іваненко***Чи можливе утримання соціального порядку
в умовах дестабілізації суспільства? 33***А. Беленок***Политико-ідеологіческие ориентации
граждан Украины (поколенческая динамика) 45***О. Резнік***Учасники Помаранчевої революції та Революції гідності:
порівняння ціннісних орієнтацій 66***С. Святненко***

Цінності Євромайдану: порівняльний аналіз 75

І. Мартинюк, Н. Соболева

Пошук солідаритетів як шлях до виходу з кризи 89

<i>О. Безрукова</i> Оцінка стану відповідальності в країні людьми різного віку	113
<i>О. Злобіна</i> Фрейм страху в масовій свідомості населення України	127
<i>І. Бекешкіна</i> Донбас як особливий регіон України	139
<i>В. Буткалюк</i> Влияние неолиберализма на положение трудящихся женщин в Украине	149

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

<i>Г. Чепурко</i> Культура і цивілізаційний вибір	164
<i>А. Малюк</i> Концепт глобалізації крізь призму світ-системного підходу	171
<i>В. Резнік</i> Когнітивні та символічні чинники легітимації соціального порядку: феноменологічна концептуалізація	191
<i>Л. Бевзенко</i> Понятие социальной энтропии в синергетическом дискурсе социального порядка	204
<i>В. Бурлачук</i> Последний вызов глобализации	219
<i>А. Шульга</i> Иерархия доменов символического универсума	230

<i>М. Паращевін</i>	
Релігія як потенційний чинник толерантності/нетолерантності	242
<i>Д. Маслов</i>	
Концепции харизмы в социологии и политической психологии	253
<i>А. Поцелуйко</i>	
Соціологічна інтерпретація образу держави в теорії комунікативної дії та символічному інтеракціонізмі	263
<i>Л. Скокова</i>	
Габітус і плюральність диспозицій: версія культурних практик Бернара Лаїра	275
<i>В. Казаков</i>	
Самюель Хантингтон: понимания цивилизации и их различия	297
<i>Л. Ляпіна</i>	
Концепція діалогічного мультікультуралізму Сейли Бенхабіб	308
РОЗДІЛ ТРЕТІЙ	
<i>В. Смакота</i>	
Труд в социоэкономическом измерении	321
<i>Т. Петрушина</i>	
Рабочий класс современной Украины: поведенческие и статусные характеристики	333
<i>Н. Толстых</i>	
Уровень жизни рабочих современной Украины	345
<i>О. Максимчук</i>	
Соціальні групи сучасного селянства	357

Д. Гуцу Социологический анализ функционирования кадастровой системы в Республике Молдова	374
О. Фурдик Особливості економіко-соціологічного аналізу продовольчого ринку	389
Р. Курицько Корпоративная социальная ответственность и бизнес в Украине: социологический опыт поиска мотивации принятия	399
Ю. Сапелкін Суб'єкти корупційної діяльності в Україні	410

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Г. Заремба-Косович Соціально-демографічні особливості уявлень про соціальну справедливість	421
О. Стукал Толерантність як принцип взаємодії в умовах глобалізації.....	435
Ю. Андрієвська Особливості усвідомлення соціальних меж приватності в процесі соціалізації.....	445
І. Шапошникова Соціальні характеристики культурного капіталу та їх вплив на професіоналізацію студентської молоді	456
А. Бова, А. Беленок Суб'єктивні соціальні ризики студенчеської молоді г. Києва	468

М. Кухта	
Динаміка ціннісних орієнтацій і адаптивність людей похилого віку в Україні	482
О. Піронкова	
Соціальний та особистісний конфлікти як чинник вербально-поведінкових соціальних практик взаємодії з психічно хворими	497
Н. Бойко	
Поняття “соціальна мережа” в соціологічному вимірі сучасного інформаційного світу	508
А. Петренко-Лисак	
Теорії мобілізму як концептуальна основа досліджень мобільної телефонії	521
О. Суська	
Множинність і варіативність як основоположні принципи соціологічних опитувань	534
О. Жуленьова	
Особливості визначення еквівалентності вимірювання в соціологічних крос-національних дослідженнях: теоретико-методологічний аналіз	547
В. Солдатова	
Візуальні методи в соціології: основні підходи до збору соціологічної інформації	562
Н. Отріщенко	
Процесуальний підхід до встановлення якості дослідження (на прикладі показника валідності)	576
М. Шульга	
Рецензування наукових праць: стан та перспективи	588

Contents

CHAPTER ONE

<i>M. Naumova</i> Cultural preconditions for democracy: civic values of ukrainians in european context	13
<i>O. Ivanenko</i> Is it possible to maintain the social order in a destabilising society?	33
<i>O. Belenok</i> Politico-deological preferences of the citizens of Ukraine (generational dynamics)	45
<i>O. Reznik</i> Participants of the Orange Revolution and the revolution of dignity: a comparison of value orientations	66
<i>S. Sviatnenko</i> Values of Euromaidan: comparative analysis	75
<i>I. Martyniuk, N. Soboleva</i> The search for solidarities as a way out of crisis	89

<i>O. Bezrukova</i>	
The current state of responsibility in Ukraine in the estimates given by people of different age	113
<i>O. Zlobina</i>	
The frame of fear in collective consciousness of the ukraine's population	127
<i>I. Bekeshkina</i>	
Donbas as a special region of Ukraine	139
<i>V. Butkaliuk</i>	
The influence of neoliberalism on the situation of working women in Ukraine.....	149

CHAPTER TWO

<i>H. Chepurno</i>	
Culture and civilisational choice	164
<i>A. Maliuk</i>	
The concept of globalisation through the prism of world-systems analysis	171
<i>V. Reznik</i>	
Cognitive and symbolic factors of the legitimation of social order: phenomenological conceptualisation	191
<i>L. Bevzenko</i>	
The concept of social entrophy in the synergetic discourse on social order	201
<i>V. Burlachuk</i>	
The last challenge to globalisation.....	219
<i>O. Shul'ha</i>	
Hierarchy of domains of the symbolic universe	230

M. Parashchevin	
Religion as a potential factor of tolerance/intolerance	242
D. Maslov	
Conceptions in the study of charisma in sociology and political psychology	253
A. Potsiluiko	
Sociological interpretation of image of the state in the theory of communicative action and symbolic interactionism	263
L. Skokova	
Habitus and plurality of dispositions: the version of cultural practices by bernard lahire	275
V. Kazakov	
Samuel huntington's conceptions of civilisation and their differences	297
L. Liapina	
The conception of dialogic multiculturalism by Seyla Benhabib	308

CHAPTER THREE

V. Smakota	
Labour in socio-economic dimension	321
T. Petrushyna	
The working class of contemporary Ukraine: behavioural and status characteristics	333
N. Tol'stykh	
Standard of living of the workers in present-day Ukraine	345
O. Maksymchuk	
Social groups of the present-day peasantry	357

<i>D. Gutsu</i>	
Sociological analysis of the functioning of cadastre system in the Republic of Moldova	374
<i>O. Furdyk</i>	
Peculiarities of economic and sociological analysis of the food market	389
<i>R. Kurin'ko</i>	
Corporative social responsibility and business in Ukraine: sociological experience of a search for adoption motivation	399
<i>Yu. Sapelkin</i>	
Subjects of corrupt activity in Ukraine	410

CHAPTER FOUR

<i>H. Zaremba-Kosovych</i>	
Socio-demographic peculiarities of the ideas of social justice	421
<i>O. Stukal</i>	
Tolerance as a principle of interaction under conditions of globalisation	435
<i>Yu. Andriievs'ka</i>	
Peculiarities in perception of the social boundaries of privacy in the process of socialisation	445
<i>I. Shaposhnikova</i>	
Social characteristics of cultural capital and its impact on the professionalisation of students	456
<i>A. Bova, O. Belenok</i>	
Subjective social risks for students of the city of Kyiv	468

M. Kukhta	
The dynamics of value orientations and adaptability of elderly people in Ukraine.....	482
O. Pironkova	
Social and personality-based conflicts as a factor of verbal-behavioural social practices of interaction with the mentally ill	497
N. Boiko	
The notion of social network in sociological dimension of the present-day information world	508
A. Petrenko-Lysak	
Theories of mobilism as a conceptual basis for research of mobile telephony	521
O. Suss'ka	
Plurality and variability as the basic principles of sociological surveys	534
O. Zhuleniova	
The peculiarities of defining measurement equivalence in sociological cross-national studies: a theoretical and methodological analysis	547
V. Soldatova	
Visual methods in sociology and the main approaches to collecting sociological information	562
N. Otrishchenko	
Processual approach to establishing research quality (explained by the example of validity)	576
N. Shul'ha	
Scientific articles reviewing: status and perspectives	588

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

УДК 316.75

*М. Наумова,
кандидат соціологічних наук*

КУЛЬТУРНІ ПЕРЕДУМОВИ ДЕМОКРАТІЇ: ГРОМАДЯНСЬКІ ЦІННОСТІ УКРАЇНЦІВ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

Розглядаються культурні підстави становлення та стійкості демократичних режимів, зокрема, український досвід ціннісних трансформацій у напрямі культурного порядку справжнього народовладдя. Порівнюється значущість демократії та бачення її ключових аспектів серед населення європейських країн та жителів України, а також ціннісні профілі учасників Майдану, українців в цілому та європейців.

Ключові слова: *культура, ціннісні трансформації, модернізація, соціально-політичні орієнтації.*

Рассматриваются культурные основания становления и устойчивости демократических режимов, в частности, украинский опыт ценностных трансформаций в направлении культурного порядка подлинного народовластия. Сравняется значимость демократии и видение ее ключевых аспектов среди населения европейских стран и жителей Украины, а также ценностные профили участников Майдана, украинцев в целом и европейцев.

Ключевые слова: *культура, ценностные трансформации, модернизация, социально-политические ориентации.*

Considered cultural foundations of formation and stability of democratic regimes, in particular, the Ukrainian experience of value transformation in the direction of cultural order of genuine democracy. Compares the importance of democracy and its vision of the key aspects of the population of European countries and citizens of Ukraine, as well as the value profiles of the participants of the Maidan, Ukrainians and Europeans in general.

Keywords: *culture, values transformation, modernization, social and political orientation.*

За 23 роки незалежності Україні як проекту демократичної держави так і не судилося реалізуватися. Незважаючи на формальну наявність основних атрибутів демократичного режиму – конституційно закріплених вільних і справедливих виборів, гарантій дотримання громадянських і політичних прав, незалежних медіа, – якість функціонування цих інституцій не дає підстав говорити про реальну демократію. Експерти визначають *status quo* як “неліберальну/електоральну/або неповну” демократію, суть якої полягає лише в декларативній прихильності до принципів народовладдя. Водночас у повсякденній практиці громадянських прав і свобод дотримуються лише частково або не дотримуються взагалі, а ефективність демократичних інститутів зводиться до нуля діями корумпованих еліт, які не дотримуються принципу верховенства закону.

Передумови становлення демократичних режимів та їх стійкість належать до кола питань, які найбільш глибоко вивчають у соціальних науках. Більшість теоретиків привертають увагу до того факту, що імовірність закріплення демократії зростає, якщо рівень соціально-економічного розвитку країни вищий, а соціальна нерівність у ній не надто значна й не сягає драматичного рівня [6, 9, 3, 10 та ін.]. Прагнучи розкрити каузальні механізми зв'язку модернізації з демократичним ладом, Р. Інглгарт і К. Вельцель запропонували ідею про принципову значущість культурних факторів у встановленні та стабілізації демократичних інститутів [4]. Економічний розвиток змінює соціальні умови життя і формує нові практики, сприяючи трансформації базових життєвих цінностей людей і тим самим створюючи умови для формування політичної культури, що живить демократію. Більше того, на думку авторів, саме ціннісні орієнтації більшості населення задають режим функціонування політичних інститутів, справляючи тиск на еліти й підвищуючи їхню “чутливість”. Без сформованого від громадян запиту встановлення ефективної демократії на системному рівні

залишиться утопією. Сьогодні дослідження ціннісних трансформацій та їх детермінант утворює найбільш загальну рамку розгляду факторів формування ефективних демократій.

Якими ж є культурні передумови демократії? На переконання Р. Інглгарта і Х. Вельцеля, модернізація задає вектор переходу від цінностей виживання до цінностей самореалізації, у підґрунті яких закладено потужний емансипаційний потенціал. Оскільки соціально-економічний розвиток посилює матеріальну, інтелектуальну й соціальну незалежність людей, він породжує в них відчуття життєвої захищеності й автономії. “Зростає відчуття незалежності спонукає людей надавати пріоритетного значення гуманістичним цінностям самовираження, що утверджують емансипацію людини, примат свободи над дисципліною, розмаїття над відповідністю нормі, незалежності над владою” [4, с. 24].

Окрім визнання легітимності демократичного ладу та його інститутів, установлення стійкої та ефективної демократії безпосередньо корелює з постматеріалістичними цінностями (воління свободи й самовираження на противагу матеріальній стабільності й фізичній захищеності), високою довірою до людей, толерантністю до чужої думки та способу життя, суб'єктивним благополуччям (високою самооцінкою особистого рівня щастя)¹.

На основі цих цінностей формується комплементарна громадянська культура, що стимулює формування асоціацій і розширення горизонтальних соціальних зв'язків, надає значущості політичній участі. Щодо останнього йдеться не так про електоральну активність, як про спонтанні й конкретні протиелітні акції.

Досвід демократизації України свідчить про непрості й нестійкі ціннісні трансформації в напрямі культурного

¹ Підставу для таких висновків дають п'ять хвиль емпіричних соціологічних досліджень, здійснених під керівництвом Р. Інглгарта в рамках дослідницьких проектів WorldValuesSurvey (WVS) EuropeanValuesSurvey (EVS) з 1981 р. у більш ніж 80 країнах.

порядку справжнього народовладдя. Серед факторів, які визначили характер ціннісної динаміки в пострадянський період, можна вирізнити три, на нашу думку, найсуттєвіші:

1. По-перше, розпад імперії супроводжувався глибокою економічною кризою. Зростання злочинності, на тлі кризи правоохоронної системи, актуалізувало потребу не тільки економічної, а й фізичної безпеки. Відчуття незахищеності підсилювало акцент на цінностях виживання, що, безперечно, справило негативний вплив на демократизацію в Україні. Критичні загрози спонукають людей шукати підтримку в рамках тісно пов'язаних груп, найчастіше родинних. Міцні холістичні зв'язки, сформовані в таких асоціаціях, працюють на шкоду солідарності й довірі до людей загалом [8]. Очевидно, що такий тип соціального капіталу звужує радіус суспільної кооперації й гальмує розвиток громадянського співробітництва, на яких ґрунтується демократизація.

2. Ще одним фактором, який суттєво вплинув на темп і характер ціннісних зміщень у пострадянській Україні, є глибоко вкорінений патерналізм. Настановлення, згідно з яким держава має взяти на себе цілковиту відповідальність за якість і рівень життя громадян (забезпечити стабільну зайнятість і доходи, здобуття освіти та ін.), не вимагаючи від них ініціативи й самостійності, виявилось надзвичайно стійким. Суть не лише в тому, що держава, яка стала на шлях ліберально-демократичних й ринкових реформ, не в стані підтримувати відповідність таким завищеним очікуванням. Патерналізм радянського зразка сформував суспільство “демобілізованих”: відчужених один від одного індивідів, позбавлених соціальної та політичної суб'єктності [2].

3. Тенденції соціальної ізоляції підсилювались повним контролем держави за публічною сферою. Громадські організації лише формально вважались добровільними асоціаціями громадян, які вільно обирають мету і стратегії їх реалізації. Увесь соціальний простір між первинними

групами і макросоціальним рівнем контролювався державними інститутами, а будь-який публічний дискурс розгортався в унісон з офіційною ідеологією. За таких умов неможливо було набути досвід вільної громадянської участі, суспільної солідарності й кооперації. Нерозвинутість інститутів громадянського суспільства і, як наслідок, громадянських цінностей стала ще однією причиною низького демократичного потенціалу суспільства.

Хоча ефекти радянського спадку й надалі даються взнаки, ціннісні орієнтації українців упевнено зміщуються в напрямі, про який так полюбляє говорити Р. Інглгарт: емансипації, самовираження, солідарності й громадянської відповідальності [5]. Це підтверджено результатами компаративістських досліджень, які дають можливість не лише простежити динаміку в рамках однієї країни, а й порівняти ціннісні показники й поведінкові аспекти громадянської культури в різних країнах.

Демократія як цінність. Україна в європейському контексті

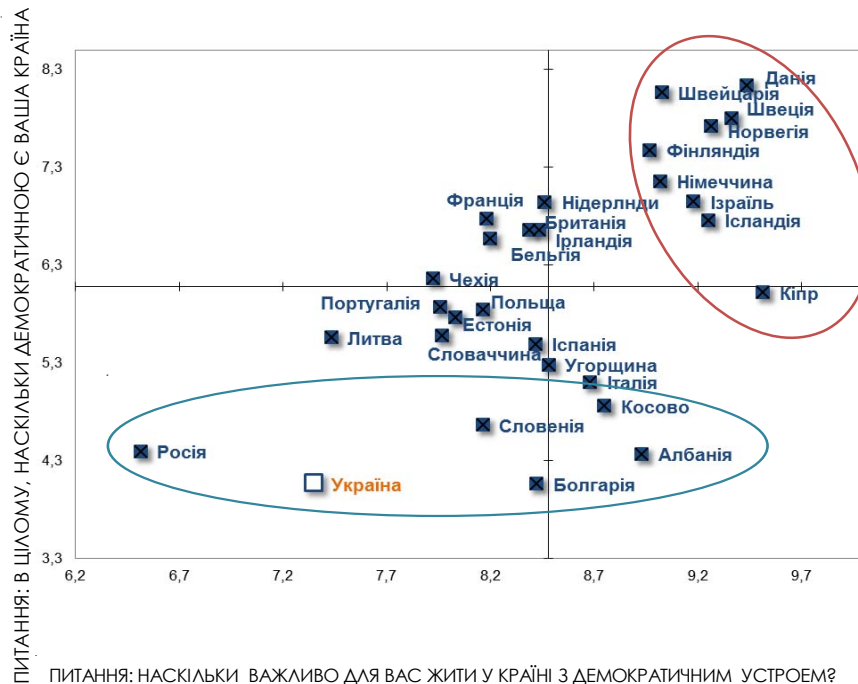
Незважаючи на всі колізії української демократизації, легітимність демократичного ладу серед українців залишається незмінно високою. Згідно з результатами шостої хвилі (2013 р.) міжнародного моніторингу ESS (European Social Survey), середній бал оцінки значущості демократії серед усіх українців становив 7,3 бала (за шкалою від 0 до 10, де 0 – зовсім не важливо, 10 – надзвичайно важливо). Заслуговують на увагу регіональні відмінності. Жити в країні з демократичним режимом найважливіше для населення західних і центральних областей (7,8 бала). У Південному регіоні, а також на сході (Харківська та Дніпропетровська області) цей показник становив по 7,4 бала, тоді як на Донбасі (Донецька та Луганська області) значущість демократії виявилась найнижчою – 5,8 бала.

Хоча й можна стверджувати про прихильність українців до демократичних ідеалів, рівень важливості життя в державі з ефективною демократією для них істотно ниж-

чий, ніж для більшості європейців. Винятком є тільки росіяни: тут прихильність до демократичного ладу найнижча серед усіх європейських країн, що брали участь у проекті (6,2 бала).

До категорії країн, у яких цінність демократії є найвищою, потрапили Кіпр (9,5), Данія (9,4), Швеція (9,4), Норвегія (9,3), Ісландія (9,3), Ізраїль (9,2), Швейцарія (9,0), Німеччина (9,0) та Фінляндія (9,0). Власне, й оцінка демократичності цих країн серед їх громадян є найвищою. Що стосується України, то тут рівень оцінки якості демократії один з найнижчих у Європі (4,8 бала за шкалою від 0 до 10, де 0 – зовсім недемократична, 10 – цілком демо-

Рис. 1. Важливість демократії vs рівень демократії в країні
 Координати країни по осі X – середнє значення важливості жити в країні з демократичним устроєм; по осі Y – середнє значення оцінок фактичного рівня демократії в країні



кратична) (рис. 1). Нижче рівень розвитку демократичних інститутів своєї країни оцінили лише громадяни Болгарії (4,6).

За даними шостої хвилі (2013 р.) міжнародного моніторингу ESS, найвагомішою для українців характеристикою демократичного устрою є верховенство права. Рівність усіх перед законом і здатність судів зупинити дії влади, якщо вона перевищує свої повноваження, здобули найвищий середній бал оцінки (9,3 і 9,2 бала відповідно, за шкалою від 0 до 10, де 0 – зовсім не важливо для демократії, 10 – надзвичайно важливо для демократії). Захист громадян від бідності й скорочення матеріальної нерівності, на думку українців, також є суттєвими характеристиками реальної демократії (відповідно 9,2 і 9,0). До важливих критеріїв віднесли також прозорість дій влади (влада роз'яснює свої дії виборцям – 9,0), чесні та вільні вибори (9,0) і можливість доступу до інформації, яка дає змогу оцінити дії влади (9,0).

Характерно, що реалізація найбільш значущих критеріїв народовладдя оцінюється громадянами вкрай низько. До зони дефіцитів української демократії потрапляють верховенство права і здатність державних інститутів забезпечити громадян від бідності й знизити рівень матеріальної диференціації. Оцінка міри втілення цих інституційних рішень не перевищує 2 балів (за шкалою від 0 до 10, де 0 – зовсім не відповідає тому, що відбувається сьогодні в Україні, 10 – цілком відповідає тому, що відбувається сьогодні в Україні). Значний розрив між очікуваннями та фактичністю спостерігається і в оцінках українцями чесності проведення національних виборів (важливість – 9,0; оцінка стану справ – 3,3) і прозорості дій влади (важливість – 9,0; оцінка стану справ – 2,9). Оцінки виборців ставлять найточніший діагноз українській демократії: залежність від влади та корумпованість судової системи, непрозорість дій влади й відсутність можливості впливати на її рішення, недостатній рівень соціального захисту населення, вибори, далекі від ідеалу чесного та вільного волевиявлення. Єдине, що наявне у вітчизняному політичному

просторі з набору атрибутів демократії, – це свобода слова: можливість вільно обговорювати політику й висловлювати свої погляди. Однак ці аспекти демократичного ладу поступаються за важливістю усім іншим.

Чи існують відмінності в оцінках важливості критеріїв демократичного ладу між українцями та європейцями? Проведений факторний аналіз дав змогу визначити приховані змінні, на яких ґрунтується значущість тих чи тих аспектів демократії. В обох випадках усі атрибути демократії поділились на три фактори. (Якість одержаних моделей доволі висока. Відсоток поясненої дисперсії для України становив 64%, для європейських країн – 61%). Латентні змінні, що визначають ключові аспекти демократичного режиму серед українців, можна позначити як: 1) боротьба з бідністю й забезпечення соціальної справедливості за рахунок рівності всіх перед законом; 2) незалежна публічна сфера, яка допускає вільну суспільну дискусію із значущих питань і критику влади; 3) підконтрольність влади народу та індивідуальні свободи. Для громадян розвинутих демократій сутність народовладдя виявилась трохи відмінною від думки українців. Перший фактор, окрім незалежної та справедливої судової системи, охоплює центральну ліберальну цінність індивідуальної свободи, а боротьба з бідністю менш актуальна. Третій за значущістю комплекс характеристик демократичного ладу – вільне обговорення рішень влади в публічній сфері:

<i>Латентні змінні*</i>	<i>Україна</i>	<i>Європейські країни</i>
I фактор	Боротьба з бідністю + верховенство права	Індивідуальні свободи+ верховенство права
II фактор	Незалежна публічна сфера (вільна критика влади)	Боротьба з бідністю
III фактор	Народовладдя+ індивідуальні свободи	Незалежна публічна сфера (вільна критика влади)

* Фактори представлено в порядку спадання значущості. Пояснена частка дисперсії факторів становить для України: I фактор – 33%, II фактор – 19%, III фактор – 12%; для Європи: I фактор – 33%, II фактор – 17%, III фактор – 11%.

Акцент українців на егалітаристських цінностях обґрунтовується здебільшого поточною соціально-економічною ситуацією: низьким рівнем життя і недостатньою соціальною захищеністю населення, а також зростанням матеріальної диференціації. Не останнє значення у відтворенні таких орієнтацій має і колективна пам'ять про формальні соціальні гарантії, що існували за соціалістичної системи.

Динаміка громадянських цінностей українців

Той факт, що демократії підтримуються активною участю населення в громадянських справах, високим рівнем поінформованості в актуальних суспільних проблемах і почуттями громадянської компетентності й відповідальності, здобув своє емпіричне підтвердження ще в 60-х роках минулого століття в дослідженнях Г. Алмонда і С. Верби [1]. На думку вчених, неодмінною умовою ефективного та стійкого функціонування демократичних інститутів є сформований у громадян комплекс ціннісних орієнтацій, який вони назвали політичною культурою участі. "Учасницька політична культура" як аспект громадянської культури й певний ідеальний тип настановлень щодо політичної системи загалом і своєї ролі в ній зокрема може й не бути домінантною серед населення країни. Але частка громадян, прихильних до цієї ціннісної моделі, повинна формувати критичну масу, яка запускає, підтримує і контролює роботу механізмів демократії.

Що ж визначає тип громадянської культури, яка забезпечує життєздатність демократичних інститутів?

1. По-перше, відчуття своєї компетентності, яка дає можливість брати участь у суспільних справах. Інтерес до загальних тенденцій суспільного розвитку, увага до політичного життя органічно вбудовується в систему громадянських обов'язків.

2. По-друге, почуття відповідальності за майбутнє спільноти й непорушне переконання в тому, що дії кожного можуть вплинути на ситуацію, що індивідуальний вибір має значення. Це формує настановлення, яке зобов'язує брати участь у суспільних і політичних процесах.

3. Почуття причетності до справ спільноти й готовність брати участь у колективних проєктах задля загального добра засновується на подільній цінностей солідарності, співробітництва, рівності прав, дотриманні спільно встановлених правил [2]. Однак, як свідчать численні емпіричні дослідження, найбільше з учасницьким типом політичної культури корелюють цінності довіри й толерантності до людей загалом. На думку Патнема [8], подібна комунітаристська орієнтація створює горизонтальні соціальні зв'язки, що не відзначаються інтенсивністю, але радіус яких доволі значний. “Горизонтальна довіра характерна для егалітарних суспільств з переважанням середнього класу, в рамках яких людей пов'язує система різноманітних форм економічної та громадянської взаємодії” [4, с. 376].

Становлення громадянських цінностей в Україні впродовж останніх 10 років є суперечливим і не завжди вкладається в європейські тренди політичної модернізації. Так, успішна політична мобілізація під час Помаранчевої революції й досвід ефективних колективних антиелітних дій не привели, зрештою, до яких би то не було суттєвих зсувів у формуванні громадянського етосу й суб'єктності. “Відлуння” цих подій у вигляді значного зростання інтересу до політики й позитивних оцінок ефективності демократії, зростання кількості недержавних громадських організацій, пожвавлення публічної сфери, актуалізації цінностей солідарності, довіри й толерантності майже згасло впродовж кількох років. Так, частка українців, які в 2005 р. констатували свій інтерес до політичного життя, становила 63,8%. Через чотири роки – у 2009 р. – вона знизилась на 20% (до 43,4%)². Поступове відкочування до авторитаризму породжувало апатію і сприяло зростанню відчуженості до політичної системи. Зрештою через вісім років після “помаранчевих подій” частка тих, хто цікавиться політикою, зменшилась удвічі: у 2013 р. вона охоплювала лише третину виборців (32,3%).

²За даними шостої хвилі ESS (2013 р.)

За рівнем уваги до політичних процесів українці випереджають лише кілька постсоціалістичних держав: Словаччину (28,7%), Угорщину (26,2%), Чехію (21,8%) і Литву (20,5%). Для громадян більшості стабільних європейських демократій байдужість до політики не типова. Так, політикою цікавляться понад дві третини виборців у Данії (68,6%), 64,7% – у Німеччині, кожен другий британець (48,8%) і 39,5% поляків.

Цікавою тенденцією зміни ціннісного ландшафту України останніх кількох років є зростання довіри до людей загалом. Враховуючи стабільно низький рівень залученості населення в добровільні форми соціальної кооперації, фактори такої динаміки не видаються очевидними. Після революційного піднесення 2004 р. цей показник невпинно знижувався і у 2009 р. досяг мінімуму – 3,95 бала. (Середній бал оцінки за шкалою, де 0 – з людьми потрібно бути дуже обережними, 10 – більшості людей можна довіряти). Від 2011 р. спостерігається його значуще зростання й, за даними поточного року, рівень довіри до людей серед українців становив 5,06 бала. Потрібно сказати, що це настановлення виражене у представників різних регіонів країни з різною інтенсивністю. Найвищий рівень довіри до людей загалом (згідно з даними 2014 р.) у мешканців західних областей (5,8), у Харківській і Дніпропетровській, центральних і південних областях він дещо нижчий і становить відповідно 5,17, 5,0 і 4,76. Серед мешканців Донбасу довіра до людей у цілому виражена найнижчим показником – 4,12 бала (рис. 2).

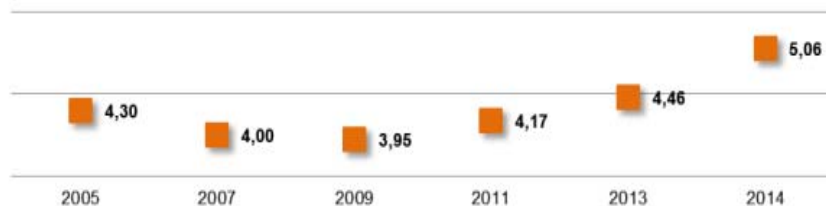


Рис. 2. Довіра до людей у цілому
 Середній бал оцінки за шкалою від 0 до 10,
 де 0 - з людьми потрібно бути дуже обережним,
 10 - більшості людей можна довіряти

Розділ 1

Як зазначалось, відкритість у стосунках з людьми й віра в них є однією з умов залучення населення у спонтанні форми громадянської кооперації. Згідно з результатами шостої хвилі ESS (2013 р.) українці більше орієнтовані на горизонтальну довіру (4,46), ніж, наприклад, поляки (4,10) або росіяни (4,39), однак суттєво поступаються громадянам країн з ефективним і стабільним демократичним режимом, де цей показник не опускається нижче 5 балів і варіює від 5 до 7 балів (Данія – 6,95, Естонія – 5,52, Британія – 5,38).

Таблиця 1
Участь у суспільно-корисній діяльності, %

Частота участі у добровільній суспільно-корисній діяльності або у діяльності благодійних організацій за останні 12 місяців ³	% до всіх, хто відповів				
	Німеччина	Британія	Росія	Польща	Україна
Раз на тиждень	17,0	10,2	1,4	1,9	1,2
Раз на місяць	12,6	9,2	2,7	3,1	2,8
Раз на три місяці	6,7	6,8	5,2	2,4	3,0
Раз на шість місяців	4,2	7,0	7,1	5,4	5,7
Ще рідше	11,8	11,5	13,5	6,2	7,8
Ніколи	47,7	55,3	70,2	80,9	79,5

Конкретними індикаторами громадянської культури, що кореспондується з реальною демократією, є участь у добровільній суспільно корисній діяльності й високий рівень політичної активності не лише електорального характеру (табл. 1). За мірою залученості до безкорисливої діяльності задля загального добра українці суттєво не відрізняються від поляків і росіян. Лише один з п'яти українців (21,5%) і поляків (19,15%) будь-коли брав участь у подібних ініціативах, тоді як у Німеччині та Британії – кожен другий громадянин (відповідно 52,3% і 44,7%).

Очевидно, що в Україні модель добровільної соціальної взаємодії, яка розгортається поза полем обов'язкових

³За даними шостої хвилі ESS (2013 р.)

взаємовідносин у родині й робочих групах, наразі не утворилася. Така ситуація відбиває не так низький рівень горизонтальної довіри та відчуття небезпечності соціального середовища, як відсутність досвіду громадянської самоорганізації. В умовах незрілості громадянського суспільства й відсутності інституційних рамок низові ініціативи мають ситуативний, нерегулярний характер і не здатні закріпитися як рутинні (повсякденні) практики.

Громадянське кооперування є підґрунтям політичного [1]. Наведені нижче дані демонструють відмінності у формах громадянської та політичної активності серед населення європейських країн, а також динаміку по Україні за останні 10 років. Привертають увагу кілька тенденцій:

1. Міра залученості українців до більшості форм політичної активності у 2013 р. радикально не відрізнялась від рівня активності поляків і росіян. А от порівняно з широтою і переважними формами участі німців і британців спостерігаються значні відмінності. Для населення старих демократій більш характерні безпосереднє звернення до представників влади різного рівня (Німеччина – 15,1%; Україна – 7,6%), підписування петицій (Німеччина – 33,7%; Україна – 2,9%), бойкотування промислових товарів або продуктів (Німеччина – 35,1%; Україна – 0,6%), а також безпосередня участь у роботі структур “третього сектору” (Німеччина – 31,4%; Україна – 2,3%). Тут значно поширені форми політичної участі, засновані на самовираженні й самоорганізації, та які ще 30 років тому вважались маргінальними. Серед українців активізм такого типу не поширений, як, власне, й більшість форм участі в політичному процесі, за винятком електорального.

2. Частка українців, які беруть участь у діяльності політичних організацій або руху, незначна й має тенденцію до зменшення. Це відповідає загальноєвропейським трендам, згідно з якими масштаби участі громадян у політичних процесах під егідою еліт скорочуються [4]. Однак головний фактор, який визначає низьку лояльність українців до політичних партій, – нерозвинутість культури участі, закорінена ще в радянському минулому. Відсутність дос-

Розділ 1

віду політичної самоорганізації, а також високий рівень відчуженості щодо політичних інституцій загалом, значною мірою стримують розвиток громадянських цінностей.

3. Кризи 2004 і 2013 р. стимулювали залучення у поле політики значної частини українців, актуалізувавши водночас ліберально-демократичні цінності особистої свободи, справжнього народовладдя, загальної рівності перед законом. З інтервалом у 10 років ми спостерігаємо два

Таблиця 2

Громадянська активність за останні 12 місяців⁴,
% до всіх опитаних

Громадянська активність за останні 12 місяців	% до всіх опитаних						
	Німеччина	Британія	Польща	Росія	Україна*		
					2013	2005	2013
Зверталися до політиків, представників уряду чи місцевої влади	15,1	14,9	7,3	7,2	9,0	7,6	-
Працювали у політичній партії або у русі	4,8	1,9	2,5	3,2	4,7	3,7	2,3
Працювали в іншій організації або об'єднанні	31,4	7,8	7,2	5,4	2,8	2,3	-
Носили політичну атрибутику (значки, стрічки, прапорці тощо) або розповсюджували агітаційні матеріали	6,0	6,1	4,4	4,9	14,1	5,3	10,2
Підписували петиції	33,7	31,8	10,4	5,8	9,3	2,9	2,2
Брали участь у санкціонованих мітингах або демонстраціях	8,7	3,2	2,3	4,2	22,4	2,4	8,9
Бойкотували які-небудь промислові або продовольчі продукти	35,1	18,5	5,6	3,6	2,7	,6	10,4

* За результатами дослідження, проведеного "Українською проектною групою" в липні 2014 р. за національною вибіркою (N=2400, АРК не включена).

⁴За даними шостої хвилі ESS (2013 р.)

піки безпрецедентного зростання громадянської участі населення (*табл. 2*). Згідно з даними ESS у 2004–2005 рр. на санкціонованих мітингах і демонстраціях побувало 22,4% українців; 14,1% носили політичну атрибутику, 9,3% – підписували петиції. Усе це форми індивідуалізованої протиелітної активності, яка чітко вписується у світові тренди трансформації режимів політичної партисипації. Проте впродовж років після піднесення суспільна активність поступово знижувалась й досягла свого мінімуму в 2013 р. Політична криза на зламі 2013–2014 рр. і збройний конфлікт на сході країни спровокували потужне зростання громадянського активізму не лише у протестному модусі. Його головні форми, фактично ті самі, що й у 2004 р. (підписування петицій, участь у масових акціях, носіння політичної атрибутики) доповнюються унікальними прикладами самоорганізації й кооперування під час формування найрізноманітніших громадянських ініціатив: волонтерського руху, політичних організацій, органів громадського самоуправління й контролю за діяльністю владних структур.

Відповідь на запитання про те, чи стане нинішнє зростання громадянської активності імпульсом для подальшого розвитку незалежної публічної сфери, чи буде воно імпульсом для інституціоналізації нових форм участі й відповідного етосу, залежить поки що винятково від міри оптимізму.

Цінності учасників Майдану як образ можливого суспільства

Масові протести наприкінці 2013 і на початку 2014 р. продемонстрували безпрецедентний рівень політичної мобілізації населення за всі роки незалежності України. Їх наслідки виявились драматичними й непередбачуваними, а причини ще довго будуть приводом для різних академічних рефлексій. Чи можна вже сьогодні говорити про сформовану критичну масу носіїв “культури участі”, про існування тієї активної меншості, яка стане рушійною силою формування громадянськості в Україні? Дослідження цін-

ностей учасників київського Майдану дає підстави обґрунтовано говорити про таку перспективу⁵.

У процесі опитування застосовувалась методика авторитетного ізраїльського вченого Ш.Шварца, яка передбачає вимірювання 10 латентних мотиваційних типів цінностей [11; 7]. Ця техніка також залучена в інструмент міжнародного дослідницького проекту ESS (European Social Survey), що дає можливість порівняти базові цінності українців і мешканців 28 європейських країн з орієнтаціями активних громадян, які вийшли на центральну площу Києва в грудні 2013 р. на знак протесту проти корупції й сваволі влади.

Порівняймо для початку цінності населення України в цілому і учасників Майдану. В ієрархії ціннісних переваг середнього українця перше місце посідає безпека, за нею розміщуються доброзичливість і універсалізм (цінність соціальної рівності, благополуччя усіх людей, захисту природи). Активісти протестних акцій демонструють інший ціннісний профіль: консервативна орієнтація на безпеку посідає лише четверту позицію за домінування універсалізму, доброзичливості й самостійності. Крім того, орієнтація на високий соціальний статус, інтерес до контролю над людьми й ресурсами (влада/багатство), а також прагнення дотримуватися соціальних конвенцій, не порушувати встановлених норм (комформність) учасникам протестів не властиві зовсім. Порівняно з українцями загалом, вони менше схильні дотримуватися традиції, тоді як інтерес до нового досвіду й життєвих викликів проявлено набагато виразніше.

Порівняння ціннісного портрета українців і мешканців європейських країн видається цікавим у контексті розмірковувань про дрейф України в напрямі “європейських цінностей”. Середній європеєць значно більшою мірою, ніж українець, орієнтований на піклування про близьких

⁵ Проект було реалізовано Ініціативною групою соціологів 7-8 грудня 2013 р. За репрезентативною вибіркою опитано 433 учасники акції протесту на київському Майдані Незалежності.

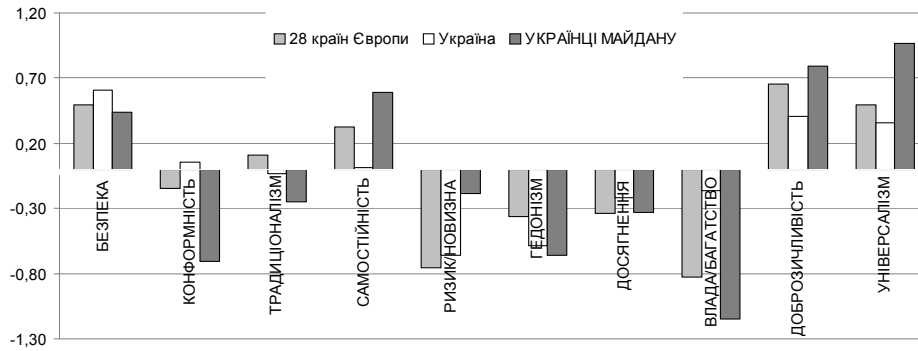


Рис. 3. Базові цінності учасників Майдану порівняно з цінностями населення України в цілому та 28 європейських країн. Середні значення ціннісних індексів за даними шостої хвили ESS (2013 р.) та дослідження учасників Євромайдану Ініціативної групи соціологів (7–8 грудня 2013 р.)*

* Чим більше значення індексу, тим більш значущою є цінність.

(доброзичливість), природу і людей у цілому (універсалізм), він не прагне до контролю над ситуацією і людьми за рахунок використання багатства чи авторитету, більш самостійний і менш занепокоєний проблемами безпеки (рис. 3). Утім, такі узагальнення, хоча й схоплюють центральну тенденцію, не є показовими – базові життєві орієнтації мешканців Європи доволі неоднорідні.

Ціннісні відмінності між населенням європейських країн докладніше представлено на карті нижче. По горизонтальній осі держави розміщено відповідно до вираженості цінностей. Відкритість до змін і консервативних орієнтацій – збереження. Вертикальна вісь визначає позицію країни за шкалою від альтруїзму (піклування про людей і природу) до егоїзму (самоствердження). На ціннісному ландшафті Європи Україну характеризує висока значущість цінностей збереження – соціальної стабільності, конформності й традиціоналізму — на шкоду відкритості до змін, а також більше виражена орієнтація на самоствердження, ніж на альтруїстичне піклування про інших людей і природу.

Непросто відмовитися від романтизації одержаних результатів. Не хочеться вірити, що Революція гідності, як і попередня Помаранчева, матиме лише меморіальне значення: збережеться у соціальній пам'яті як унікальний досвід суспільно-політичної мобілізації й нових форм громадянської активності. Втім, накладаючи на нинішній контекст лекала минулого, можна стверджувати, що найнадійнішим показником розвитку громадянського суспільства є поширеність серед населення етосу громадянськості, а не його політичні або ідеологічні маніфестації у публічній сфері. Незважаючи на деякі успіхи в демократизації країни та очевидні зміщення у ціннісних орієнтаціях українців після революційних подій 2004 р., цим тенденціям не судилося стати визначальними та стабільними, а проекти формування політичної нації та етнокультурної ідентичності так і не були здійснені. Як, власне, і питання стратегічного цивілізаційного вибору розвитку країни.

Сьогодні наше бачення майбутнього більш оптимістичне та обнадійливе. Підставою для такого висновку є не лише сформована активна меншість носіїв революційних цінностей. Уже зараз можна говорити про те, що ця категорія пасіонаріїв долучилась до розробки колективних проектів альтернативного майбутнього, залучаючи у свою орбіту більш пасивні соціальні категорії. Потужні внутрішні й зовнішні виклики стимулюють формування громадянської ідентичності, консолідуючи націю, а успішний досвід масових протестів проти “нечутливих” державних структур, сваволі бюрократії та корупції, який привів до повалення режиму, осідає у повсякденних практиках. В українській революції своя логіка й темпоральність: розпочавши рух до свого здійснення повільно й майже навпомацки, вона формує структури, які подеколи видаються ситуативними й фантомними, використовує тактики, здавалося, приречені на провал. І всі рефлексії з цього приводу, що використовують традиційні ідентифікації та опозиції, виявляються безсилими. Лише час розставить усі акценти в “незавершеному проекті “Україна”.

Література

1. *Алмонд Г.* Гражданская культура: политические установки и демократия в пяти странах / Г. Алмонд С. Верба ; пер. с англ. Е. Генделя. – М. : Мысль, 2014. – 500 с.
2. *Внук-Липинський Э.* Социология публичной жизни / Эдмунд Внук-Липинський ; пер. с польск. Е. Г. Генделя. – М. : Мысль, 2012. – 536 с.
3. *Даль Р.* Демократия и её критики / Р. Даль ; пер. с англ. под ред. М. В. Ильина. – М. : РОССПЭН, 2003. – 576 с.
4. *Инглхарт Р.* Модернизация, культурные изменения и демократия: последовательность человеческого развития / Р. Инглхарт, К. Вельцель. – М. : Новое изд-во, 2011. – 464 с. – (Библиотека Фонда “Либеральная миссия”).
5. *Инглхарт Р.* Культура и демократия / Р. Инглхарт // Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу / под ред. Л. Харрисона и С. Хантингтона. – М. : Московская школа полит. исследований, 2002. – С. 106–128.
6. *Липсет С. М.* Некоторые социальные предпосылки демократии: Экономическое развитие и политическая легитимность / С. М. Липсет // Концепция модернизации в зарубежной социально-политической теории 1950–1960 гг. : сб. переводов / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. социологии и социал. психологии. Отд. политической науки / сост. и пер. В. Г. Николаев ; отв. ред. Д. В. Ефременко, Е. Ю. Мелешкина — М., 2012. – С. 35–86.
7. *Магун В.* Жизненные ценности населения: сравнение Украины с другими европейскими странами / В. Магун, М. Руднев // Украинское общество в европейском пространстве / под редакцией Е. Головахи, С. Макеева. – К. : Ин-т социологии НАНУ ; Харьковский нац. ун-т им. В.Н.Каразина, 2007. – 274 с.
8. *Патнам Роберт Д.* Творення демократії: традиції громадської активності в сучасній Італії / Р. Д. Патнам, Р. Леонарді та Р. Й. Нанетті ; пер. з англ. В. Ющенко. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2001. – 302 с.
9. *Пшеворский А.* Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / Пшеворский А. ; пер с англ. ; под ред. проф. В. А. Бажанова – М. : Росс. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2000. – 320 с.
10. *Хантингтон С.* Третья волна. Демократизация в конце XX века / Хантингтон С. – М. : РОССПЭН, 2003. – 368 с.
11. *Shalom H.* Theory of Cultural Value Orientations: Explication and Applications / Shalom H. Schwartz A. // Comparative Sociology, Volume 5, issue 2–3, 2006. – P. 137–182.

УДК 316.4.364

О. Іваненко,
кандидат філософських наук

ЧИ МОЖЛИВЕ УТРИМАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ПОРЯДКУ В УМОВАХ ДЕСТАБІЛІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА?

У статті йдеться про дестабілізацію соціального порядку в локалізованому просторі, фактори та важелі, які здатні утримати відносну рівновагу в суспільстві, та роль соціального захисту як головного стабілізаційного чинника.

Ключові слова: соціальний порядок, дестабілізація, соціальний захист, соціальна допомога.

В статье идет речь о дестабилизации социального порядка в локализованном пространстве, факторы и механизмы, способные удержать относительное равновесие в обществе, а также роли социальной защиты как основополагающего фактора стабилизационного фактора.

Ключевые слова: социальный порядок, дестабилизация, социальная защита, социальная помощь.

The article deals with the destabilization of the social order in a localized area, factors and mechanisms that are able to keep a relative balance in the society, and the role of social protection as a fundamental factor of stabilization.

Keywords: social order, destabilization, social security, social care, social aid.

Успіх будь-якого реформування та соціально-економічного прогресу можливий за умов стабільного розвитку, соціального порядку та відносної рівноваги в суспільстві, коли реформи, що здійснюються, та їхні результати не суперечать інтересам і сподіванням широких верств населення, коли створено необхідні передумови для цього та впорядковано соціальний простір. Відповідно і соціальна політика, спрямована на підвищення рівня соціальної

безпеки та добробуту населення, має виходити із соціальних фактів (Е. Дюркгайм), тобто з реальної ситуації в країні. Соціальний порядок виступає основою нормального існування та співіснування людей у спільноті.

Сьогодні перед країною постали абсолютно нові питання та виклики, які, з одного боку, можна розглянути з позицій традиційних класичних соціологічних наративів, а з другого – вони набули нових сенсів і значень, а значить потребують нових розумінь та підходів. Виникають запитання, чи існує взагалі універсальний соціальний порядок? Коли і яким чином він організовується та змінюється? Що відбувається при цьому? Які саме інтеграційні механізми здатні його підтримати та утримати? У цьому контексті дюркгаймівська “соціальна солідарність” перестала бути засадничим принципом соціального порядку в умовах плюралістичного спектру чинників, що зумовлюють та об’єднують інтенції та наміри людей.

Певної привабливості цьому питанню надає ще той факт, що відповідь на нього змушує дійти якихось висновків щодо ситуації в локалізованому просторі (на відміну від глобального), тобто провести своєрідну “діагностику просторово-часового відрізка” (В. Тарасенко), спробувати пояснити те, що відбувається (пояснити “непояснюване”), а також спробувати означити можливості та перспективи подальшого розвитку, тобто його зміни та впорядкування/стабілізації.

У відносно стабільних/впорядкованих суспільствах люди діють більш-менш скоординовано, співвідносять з іншими свій рух, свою діяльність та поведінку, а це супроводжується більш-менш усталеними очікуваннями щодо поведінки та дій інших, на кшталт того, як, рухаючись дорогою на автомобілі або велосипеді, важливо знати та зважати на супротивний рух, аби не стати жертвою зіткнення. Тобто порядок можливий там, де люди усвідомлюють і приймають його необхідність і важливість, дотримуються законів, норм і моральних правил, не порушують певних обмежень та заборон. Т. Парсонс, зокрема, вважав,

що існує нормативний порядок та фактичний, тобто такий, що виникає спонтанно і ненавмисне, але теж є порядком. Наочно він пояснював їх відмінність на прикладі автомобільної пробки на дорозі під час відпустки. Більшість людей, ідучи у відпустку, прагнуть якнайшвидше дістатися кінцевої цілі та мети своєї поїздки (берега моря). Одночасне бажання пересічного обивателя збігається з бажаннями інших людей, а також із часом початку шкільних канікул, через що у певний момент всі автомобілі скупчуються в одному місці і утворюється дорожня пробка, що і є прикладом фактичного порядку. Останній виникає спонтанно і незаплановано, оскільки, виїжджаючи з дому, людина аж ніяк не планує змарнувати свій час очікуванням у пробці.

Нормативний порядок, на відміну від фактичного, ґрунтується на свідомій, а радше підсвідомій, орієнтації людей на загальні приписи та норми поведінки. Тут чільну роль відіграє певний договір, домовленість, коли учасники/ актори негласно погоджуються з установленням певного порядку та підтримують цей складний баланс, забезпечуючи соціальну рівновагу.

Ч. Мілз, у свою чергу, вважав парсонівські “нормативні структури” і “ціннісні орієнтири” – символами влади, якими державні керівники виправдовують своє управління різноманітними інститутами, пов’язуючи управління з вірою в моральні символи та юридичні формули таким чином, ніби їхня влада є наслідком цього. Загальна система цінностей, дисципліна та регламент, нав’язані зверху (узаконений примус), виступають основними типами соціальної інтеграції та взаємодії, які, своєю чергою, є ініціативою окремих незалежних осіб у кожному окремому інституційному порядку (економічному, політичному, військовому, релігійному тощо).

Тобто якщо для Парсонса соціальний порядок є функцією соціальної системи, яка перебуває у динамічних стосунках із своїм оточенням, то для Мілза порядок – це інтеграція та взаємодія.

Непередбачувані й раптові зміни напряму, дії, руху (будь-якого: дорожнього, політичного, економічного тощо), тим більш різкі та неочікувані, руйнують стабільні очікування і відповідно дестабілізують порядок у суспільстві. Але суспільство складається не з самих конкретних дій, а з нормативних орієнтацій соціальних дій його акторів. Механізми людської мотивації спрямовані на те, щоб пристосовувати дії окремих індивідів до існуючого соціального порядку. Вони опосередковують відносини людини й суспільства, виконуючи одне основне завдання – утримання суспільства в стані рівноваги. Соціальний порядок виступає водночас і продуктом, і умовою функціональності самої системи (Т. Парсонс). Іншими словами, соціальна система зберігає рівновагу завдяки виконанню функціональних вимог. Інституціоналізовані цінності і відповідно структурована та вмотивована поведінка забезпечують системі цю рівновагу. Тобто порядок встановлюється шляхом підкорення індивіда системі, хоча і з домінуючою роллю цінностей і соціальних норм культури як інтегруючої сили. Здобуток Т. Парсонса довершився напрацюваннями його наступників – П. Бергера, А. Гелена, Т. Лукмана, Н. Лумана, які зацентували свою увагу на окремих аспектах структури соціальної системи, тим самим сприявши накопиченню значного теоретичного арсеналу підходів до розуміння природи та механізмів встановлення соціального порядку. Множинність і різноманітність теоретичних узагальнень створюють доволі строкату картину суспільного життя, єдність якої здатна утримуватись завдяки соціологічній рефлексії.

На відміну від типової для впорядкованого та стабільного світу гносеологічної потреби зрозуміти/пізнати/усвідомити соціальне буття, сьогодні нагальною потребою постає онтологічна проблема – як бути/жити/утриматись у такому світі. Ні суспільна свідомість, ні наукове мислення (у вигляді безлічі моделей соціального порядку, прогнозів, програм трансформації соціального буття, посиленних пошуками шляхів ефективного використання досяг-

нутих теоретичних результатів) досі не відобразили становлення нового соціального порядку, який би відрефлексував процес попереднього розвитку і запропонував би проекти нових форм упорядкування соціального простору.

Останнє завжди фокусується у спробах відшукати оптимальну модель соціального упорядкування, яка б гармонізувала життєдіяльність спільноти, гарантувала б їй стабільність, продуктивність, сталість, соціальне благополуччя та добробут.

З великою часткою іронії можна констатувати, що ще донедавна наша країна перебувала в умовах відносно стабільного стану (“порядку”) соціально-економічного майбутнього, доволі прогнозованого і передбачуваного. Передбачуваність і прогнозованість вважаються також одними з умов існування та утримання соціального порядку.

Певний час ми жили у режимі очікування того, що частка населення похилого віку неухильно зростатиме, народжуваність залишатиметься стабільно низькою, а смертність високою, і через це збільшуватиметься демографічне навантаження на працездатне населення. Що, за прогнозами, до 2050 р. на нас чекатиме зростання на 38% співвідношення числа осіб віком 65 років і старше та частки працездатного населення віком 15–64 роки, а відсоток пенсіонерів і платників пенсійних внесків зросте до 132% [1]. Згідно з демографічними прогнозами чисельність усього населення до 2050 р. зменшиться на 20% і становитиме 36,3 млн. Ми не піддавали сумніву, що країна і надалі втрачатиме кваліфіковані кадри та інтелектуально-творчий потенціал, який від’їжджатиме за океан або до Європи у пошуках кращого соціально-економічного клімату. Що зниження якості освіти спричинятиме дефіцит кваліфікованих спеціалістів у всіх галузях економіки, медицини і... освіти. Що зростатиме забруднення навколишнього середовища, оскільки масовий соціально-культурний поворот у бік “зелених цінностей” відбувається надто повільно, а утилізація побутового сміття ефективно і продуктивно здійснюється переважно на вербальному рівні. Що наші

державотворці і надалі зосереджуватимуться на індустріальному векторі розвитку економіки та на власних кишенях. Що український ринок праці і надалі розвиватиметься в умовах тіньової зайнятості, яка спричиняє поширення практики заниження зарплат та ухилення від сплати податків. У цей контекст вельми органічно вписувалася прогресуюча урбанізація, коли “сталевар перемагає фермера”, а Донбас надалі продовжує годувати всю країну. Ця тенденція стабільно утримувалася ще з часів масованого будівництва соціалізму, коли аграрний сектор активно заміщувався індустріальним.

Очікувалося також, що відбуватиметься подальше зростання міграційних процесів між великими та малими містами і селами, одні вимиратимуть, інші розростатимуться за рахунок можливих робочих місць та відносно вищої якості життя. Сподівалися, що реформування медицини ще більше звузить широкий доступ до її послуг. Села будуть і надалі занепадати й вимирати через відсутність робочих місць та занепад соціальної інфраструктури, що зумовлює незадовільну якість житла (проблеми з каналізацією, водотогазопостачанням) та обмежений доступ до якісної освіти і охорони здоров'я.

Крім того, на думку аналітиків, а також з погляду сучасної медицини, розширення доступу до Інтернету та залучення дедалі ширшого загалу до соціальних мереж у ньому вплинуть на здоров'я нації, як фізичного, так і психологічного, розширюючи тим самим коло залежних від віртуального простору, а відтак поповнюючи лави осіб у стресовому стані. Так чи інакше все це загрожувало ситуацією, коли Україна через свій низький людський капітал не зможе ефективно розпоряджатися і ефективно використовувати свій природний базовий капітал, і що рано чи пізно це призведе до дестабілізації суспільства та порушення соціального порядку в країні.

За умов змін, що відбуваються при цьому, помножених на реальну ситуацію геополітичних трансформацій (анексія Криму), стрімкого економічного падіння, інфляцію,

зростання цін та зниження реальних зарплат, послаблення соціальної безпеки населення (найбільше та найвідчутніше у зонах конфлікту), загрози фізичному існуванню через воєнні дії, терористичні акти, посилення міграційних потоків, соціальної незахищеності (біженців, тих, хто залишився на окупованих територіях та в зоні воєнних дій), істотного зниження рівня життя, характерних сьогодні для України, соціальний захист, допомога та підтримка з боку держави набуває провідної ролі, оскільки, окрім основної мети – надавати кожному члену суспільства, незалежно від соціального походження, національної/расової належності, статі, віку, місця проживання тощо, гарантовані можливості повноцінного життя, розвитку та самореалізації, – йому належить функція утримання та підтримання стабільності в суспільстві, попередження та зняття соціальної напруженості, стримання процесу маргіналізації та зубожіння. Відтак при зміні ситуації, тобто при порушенні стабільності і порядку, соціальний захист набуває нових змістів і значень, відбувається зміна вектору його дії.

Сьогодні індивід, потрапивши у ситуацію неочікуваної зміни, руйнації стабільних очікувань і відповідно порушення звичного порядку в суспільстві, коли будь-який його (соціального порядку) елемент може бути трансформований, усунений, знищений, і будь-яка цінність може бути змінена та замінена на іншу, заміщена протилежною, над усе потребує захищеності та піклування для підтримання власної життєдіяльності та психологічної рівноваги. Таку захищеність людина може отримати через довіру до існуючих соціальних інститутів, через нераціоналізоване емоційне відчуття того, що система і надалі продовжуватиме злагоджено працювати і є впорядкованою. З такої віри людей у порядок і організованість, і відповідно з можливості і надалі підтримувати свої повсякденні традиційно-рутинні практики, і складається стійкість системи, стабільність суспільства і соціальний порядок.

Акцентування уваги саме на соціальній сфері, а не на політичній або економічній, мало б бути першочерговим

завданням уряду. В умовах, коли рівень життя населення стрімко падає, коли не вистачає бюджетних ресурсів, їх треба направляти саме в ту сферу, де буде найкраща віддача, і від чого залежить ступінь довіри населення соціальним інститутам, уряду, органам влади, Президенту тощо.

Соціальний захист (захищеність від свавілля та непередбачуваності можливих ризиків) у широкому сенсі, тобто як система, є не лише комплексом нормативних актів, законів, методів, дій та заходів, призначених забезпечити передбачений і гарантований законом України прожитковий мінімум, за яким визначається заробітна плата, формується система пенсій, стипендій, різноманітних пільг та компенсацій, надаються житлово-комунальні та інші послуги, нараховується допомога малозабезпеченим та іншим потребуючим верствам населення. Соціальний захист – це насамперед (у вузькому його розумінні) безпосередня соціально-захисна діяльність, ті конкретні заходи та дії, до яких має вдаватися держава щодо упередження та пом'якшення негативних наслідків соціальних ризиків.

Державне соціальне забезпечення є складовою системи соціального захисту і виконує функцію накопичення та розподілу коштів, призначених на соціальну допомогу, виплати по соціальному страхуванню, пенсії тощо, тобто це заходи матеріальної підтримки тих громадян, які опинилися за межею бідності і через різні причини неспроможні самостійно забезпечити собі життєвий мінімум, можливість психофізичного виживання у кризових соціально-економічних умовах, які втратили регулярний прибуток внаслідок певних причин.

Коло осіб, на яких поширюється соціальний захист, його види, різновиди, форми, умови та порядок застосування визначено окремими нормативними актами, і сьогодні цей перелік поповнився новими категоріями – внутрішньоопереміщені особи, бійці АТО, військовослужбовці, яких відправляють у зону бойових дій на Донбасі, члени їхніх родин, – і всі вони мають розраховувати на гарантований законодавством соціальний захист. Законодавчо

вже визначено, що учасники антитерористичної операції мають право на 13 різновидів соціальних гарантій і пільг, таких самих, як і учасники бойових дій. І вже понад 13 тис. осіб отримали цей статус.

В умовах руйнації соціального порядку через геополітичні трансформації та тривалий воєнний конфлікт на сході, інтенсифікацію внутрішніх міграційних процесів, а відтак через дефіцит ресурсів, що виділяються для системи соціального захисту, їх неадекватний розподіл, розбалансованість дій сукупного суб'єкта (держави), органів місцевої влади, сільської громади, бізнесу, соціальних служб тощо, неспроможність держави розставити пріоритети у розв'язанні соціальних проблем, розвал соціальної інфраструктури як основи ефективного функціонування захисної системи, недосконалість наявної системи пільг, соціальної допомоги, соціального забезпечення та обслуговування, заниженість стандартів соціального захисту на селі порівняно з містом тощо, адекватні шляхи оптимізації та удосконалення системи соціального захисту українського населення стали невизначеними та неймовірно ускладнилися.

Країна за останній рік зіткнулася з такими ризиками, до яких ні держава, ні органи влади, ні населення не були готові. Від початку конфлікту Україна (з весни 2014 р.) зазнала великих втрат. За офіційними даними, загинуло понад 5 тис. осіб (насправді, ООН оприлюднила цифру вдесятеро більшу – 50 тис. осіб). Чисельність поранених за цей період офіційно становить мінімум 11 тис. осіб [2].

За даними прес-служби Мінсоцполітики, у країні сьогодні налічується майже мільйон внутрішньопереміщених громадян (670 тис. сімей), які переселяються з тимчасово окупованої території АР Крим та районів ведення антитерористичної операції до інших регіонів України, і потребують відповідно соціального захисту, житла, роботи, психологічної допомоги. Окрім того, що за ними закріплене право отримувати ті соціальні виплати і гарантії, які вони мали до переселення. За словами міністра соціальної полі-

тики П. Розенка, згідно із дослідженнями, які проводяться обласними структурами, сьогодні працевлаштування потребують близько 90 тис. осіб, понад 230 тис. людей стали вимушеними переселенцями. Найбільше навантаження припадає на Київ, Київську, Харківську, Донецьку, Дніпропетровську, Запорізьку області [3].

З усіх форм соціального захисту, що сьогодні застосовуються в Україні, провідна роль належить пільгам і соціальним виплатам, які здебільшого є неадресними, а сама система пільг залишається непрозорою та громіздкою, через що не виконує стабілізаційну функцію, втрачаючи кредит довіри до держави та її інститутів.

Так, на початок 2014 р. число пільговиків становило 18 млн осіб за 600 категоріями. Це без урахування майже 13 млн пенсіонерів, багато з яких належать до інших пільгових категорій. Сукупно пільгами в країні охоплено понад 20 млн осіб [4].

Складність системи захисту щодо управління пільгами та обліку категорій громадян-пільговиків відкриває широкі можливості для зловживань та нецільових витрат коштів. Це, зокрема, стосується пільг на безкоштовний проїзд громадським транспортом, якими можуть користуватися всі, без винятку, пенсіонери, інших допомог та субсидій, які отримують не найбільш нужденні люди, серед яких депутати та члени їхніх сімей, державні службовці, судді, працівники прокуратури, податківці, співробітники служби безпеки тощо загальною кількістю 2,5 млн осіб.

З іншого боку, доступ до пільг є нерівномірним: є категорії осіб, які мають право на ці пільги, але ними не користуються через відсутність потреби у цьому (зокрема, пенсіонери, які проживають у сільській місцевості, де мережа громадського транспорту відсутня), через необізнаність або складність процедури оформлення. Крім того, відсутній єдиний механізм моніторингу та аудиту правил призначення пільг, який би забезпечував рівний доступ до них усіх, хто має на них право згідно з існуючим зако-

подавством. Спроби реформування пільгової системи все ще мають дискретний та несистемний характер, залишаючись більше у вербальному просторі та імітаційно-декларативному полі.

Так, розширення спектру претендентів на соціальну допомогу (переміщені особи, бійці АТО, учасники бойових дій на Донбасі, члени їхніх родин), відсутність коштів, громіздкість і консервативність соціальної системи у цілому вимагають негайного її перегляду та реформування, а відтак і додаткових коштів, які можливо здобути переважно шляхом переформатування старих схем. На початку 2015 р. заявлено про деякі зрушення щодо реформування соціальної політики, зміни у пенсійній сфері, означено кроки із забезпечення адресності соціальної допомоги, сприянні зайнятості внутрішньопереміщених осіб, надання державних соціальних допомог переселенцям та біженцям, спрощено процедуру отримання субсидій, враховано залежність її нарахування від розміру прибутку в сім'ї тощо.

Питання соціального захисту громадян – це прерогатива державної політики, головний чинник утримання рівноваги та порядку в суспільстві. Саме держава має вжити першочергових заходів щодо вирішення питань економічного становища і гарантій соціального захисту громадян.

На жаль, унаслідок об'єктивних обставин і недалекоглядної політики наших державотворців держава не спроможна забезпечити адекватного виконання програм соціально орієнтованого напрямку. Через це сьогодні більшу частину допомоги надає могутня мережа волонтерських організацій та небайдужих громадян, завдяки яким якимось чином стримуються протестні настрої в суспільстві, упереджуються широкомасштабні соціальні акції протесту. Однак ті численні волонтерські організації, що мужньо і віддано воюють за життя людей на сході країни, які сприяють біженцям у переміщенні та облаштуванні на нових місцях, їхній адаптації у нових умовах, які допома-

гають пораненим у зоні АТО та поза нею, навіть вони не в змозі компенсувати дефіцит державної відповідальності щодо утримання хоча б відносної рівноваги в суспільстві.

Література

1. *Соціальний захист та соціальне включення в Україні* : Доповідь Європейської Комісії та Генеральної дирекції з питань зайнятості, соціальних справ і рівних можливостей, 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=5757&langId=uk>

2. *ООН в Україні*. Глобальний сайт ООН в Україні. Значна ескалація бойових дій в Україні... [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.un.org.ua/ua/information-centre/news/1942>

3. *Питання працевлаштування переселенців – пріоритет влади* / П. Розенко // Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=247914432&cat_id=244277212

4. *Тарасенко Л.* Право на пільги – конституційне право на соціальний захист чи нездатність держави забезпечити належний життєвий рівень іншим чином / Л. Тарасенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pilga.in.ua/node/1192>

ПОЛИТИКО-ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОРИЕНТАЦИИ ГРАЖДАН УКРАИНЫ (ПОКОЛЕНЧЕСКАЯ ДИНАМИКА)

Статья посвящена изучению политико-идеологических ориентаций граждан Украины в условиях переходного общества. В исследовании политической социализации весьма перспективной представляется теория поколений. Автор предлагает когортный подход (интервал между когортами составляет 10 лет). На основании анализа эмпирических данных выявлены основные политико-идеологические самоидентификации представителей разных поколений украинских граждан за годы независимости.

Ключевые слова: политико-идеологическая ориентация, политико-идеологическая самоидентификация, поколение, возрастная группа, когорта.

Стаття присвячена вивченню політико-ідеологічних орієнтацій громадян України в умовах перехідного суспільства. Дуже перспективною для дослідження політичної соціалізації видається теорія поколінь. Автор пропонує когортний підхід (інтервал між когортами становить 10 років). На підставі аналізу емпіричних даних виявлено основні політико-ідеологічні самоідентифікації представників різних поколінь українських громадян за роки незалежності.

Ключові слова: політико-ідеологічна орієнтація, політико-ідеологічна самоідентифікація, покоління, вікова група, когорта.

The article is devoted to studying political ideological orientations of Ukrainians in the terms of transitive society. In a study of political socialization theory of generations is a very promising. The author proposes cohort's approach (the interval between cohorts is 10 years). The main political ideological self-identifications of different generations of Ukrainian citizens at the period of independence are defined in the analysis of the empirical data.

Keywords: political ideological orientation, political ideological self-identification, generation, age group, cohort.

Радикальные общественные трансформации в украинском социуме с начала 1990-х годов оказали неодинаковое воздействие на различные возрастные группы населения. Заданный в начале 1990-х годов вектор общественных преобразований на развитие рыночных отношений и политической демократии все эти годы был доминирующим. Недостаточно критичное перенесение на украинскую почву западных моделей рыночных преобразований сопровождалось понижением уровня жизни основной массы людей по сравнению с дореформенными показателями, нарастанием материального и имущественного неравенства, что создало предпосылки для активизации противоположных идейно-политических настроений. Тем не менее до 2014 г. в Украине сохранялся своеобразный идеологический баланс между “левыми” и “правыми”, а также их негласный пакт о взаимном ненападении, который отдавал судьбу исторического спора между ними на суд времени. На фоне исторических процессов поколенческая принадлежность стала общепризнанным идентификационным маркером, а образы различных поколений в массовом сознании – устойчивым смысловым конструктом.

Цель данной статьи – выявить поколенческие различия и сходства в политико-идеологических ориентациях представителей разных возрастных когорт.

Исследованием поколенческой проблематики в зарубежной социологии занимались многие известные ученые. Одним из первых ученых, давших социологическую интерпретацию поколения, был К. Мангейм, чьи работы в этой области считаются классическими. В социологии поколение рассматривается и как объект социализации (Т. Парсонс, П. Сорокин, Ш. Айзенштадт, М. Мид), и как субъект исторической деятельности (Х. Ортега-и-Гассет, Г. Маркузе, Л. Фойер). П. Бурдьё рассматривал роль культурной репродукции в межгенерационных процессах. В работах Г. Шумана и Ж. Скотта был предложен подход к осмыслению судьбы поколений через изучение их коллективной памяти.

Американскими учеными демографом Н. Хоувом и историком У. Штрауссом к 1991 г. была разработана оригинальная теория поколений [1]. Классификация основных поколений XX в., по Хоуву и Штраусу, выглядит следующим образом: 1) поколение победителей (1901–1922 гг. рождения); 2) молчаливое поколение (1923–1943 гг. рождения); 3) поколение бэби-бума (1944–1963 гг. рождения); 4) поколение X (1964–1982 гг. рождения); 5) поколение Y, или поколение Миллениума (1983–1999 гг. рождения). Сейчас формируется первое поколение XXI вв. – поколение Z (родившиеся в 2000-х гг.). Почти у каждого из выделенных поколений имеются дублирующие названия, которые при этом несут и несколько другое значение. По Н. Хоуву и У. Штрауссу, конфликты поколений обусловлены не разницей в возрасте как таковой, а различием ценностей.

Поскольку в условиях кризисного социума закономерности, установленные для относительно стабильных обществ, должны корректироваться, междисциплинарная теория поколений Н. Хоува и У. Штраусса была адаптирована применительно к постсоветским реалиям российским психологом Е. Шамис.

Судьба первого советского поколения на примере когорты 1906 г. рождения описана советским демографом Б. Урланисом в книге “История одного поколения (Социально-демографический очерк)” (М., 1968). В советской социологии 1960-х годов изучение поколений осуществлялось в ходе исследований молодежи, проблематики выбора профессий и профессионального образования, внутри – и межпоколенческой мобильности (И. Кон, В. Шубкин, М. Титма, В. Лисовский, В. Черноволенко, В. Оссовский и др.). В 1990-е годы появляются, а в 2010-е годы ширятся исследования социетальных трансформаций в постсоветском обществе в русле поколенческого анализа (Ю. Левада, Б. Дубин, Т. Шанин, В. Семенова, О. Хахулина и др.). В своих работах М. Розов формулирует концепцию социальных эстафет, понимая последние как процесс межгене-

рациональной передачи опыта посредством воспроизведения определенных форм деятельности и поведенческих стандартов. Большое внимание поколенческой проблематике уделяют украинские социологи (О. Балакирева, Л. Сокурская, Н. Соболева, И. Мартынюк, С. Оксамитная, А. Свинарченко и др.).

М. Готов определяет поколение как объективно складывающуюся социально-демографическую и культурно-историческую общность людей, объединенных границами возраста и общими условиями формирования и функционирования в конкретно-исторический период времени [2, с. 42]. С точки зрения социологического подхода поколение как социальная общность предполагает определенные возрастные границы, для которых характерны схожие условия социализации, жизнедеятельности, типичные потребности и ценностные ориентации [2, с. 43].

В классических исследованиях, проведенных под руководством Ю. Левады, советский человек был “препарирован” в поколенческой матрице. “Советская история может быть представлена как последовательность смены “доминантных” поколений в различных общественных слоях. В каждый значимый период (такowymi можно считать, например, приблизительные десятилетия: 1918–1929 гг., 1930–1941, 1945–1953, 1953–1964, 1965–1985 гг.) наиболее активна определенная поколенческая группа (когорты), обычно соотнесенная с какой-то другой” [3, с. 7]. В отечественной истории XX в., по мнению Ю. Левады, можно выделить шесть значимых поколений: 1) революционного перелома (1905–1930 гг.) – каковых исследователю и его коллегам не удалось рассмотреть в силу их малочисленности; 2) сталинской мобилизационной системы (1930–1941 гг.) – их на момент написания статьи было около 4% взрослого населения; 3) военного и послевоенного периода (1941–1953 гг.) – около 7%; 4) “оттепели” (1953–1964 гг.) – 21%; 5) “застоя” (1964–1985 гг.) – 39%; 6) “перестройки” и реформ 1990-х годов – 28% [4, с. 41–44].

В. Семенова определяет понятие поколения как социальную группу, объединенную спецификой своей ис-

торической локализации, а значит, сходным опытом, ... наиболее общей конфигурацией жизненного пути [5, с. 258]. В работах В. Семеновой наличествуют две схемы. Первая (опубликована в 2001 г.) представляет собой обобщенную картину поколений, составленную на основе имеющихся описательных характеристик, данных другими исследователями, которые автор выстроила в соответствии с критериями паттернов Х. Беккера: первое, дореволюционное (1900-х гг. рождения), советское (1920-х годов рождения, “деды”), среднее (1950-х годов рождения, “отцы”) и “дети” (1970-х годов рождения). Поздние возрастные когорты были отнесены также к молодежи и квалифицированы как подгруппы “детей” [5, с. 261]. Вторая схема опирается на данные исследования лексических форм культурной самопрезентации поколений (опубликована в 2005 г.): 1) околовое поколение (рожденные в 1920–1940-х годах, условное время реализации – 1950–1960-е годы, сейчас это 70–90-летние); 2) доперестроечное поколение (время рождения – 1940–1960-е годы, время реализации – 1960–1980-е годы, сейчас им от 50 до 70 лет); 3) поколение переходного периода (время рождения 1960–1970-е годы, время реализации – 1990-е годы, сейчас им от 40 до 50 лет); 4) послеперестроечное поколение (время рождения – после середины 1980-х годов, условное время реализации 2000–2010 гг., сейчас им от 28 до 35 лет) [6, с. 88–89].

Значительные общественные события могут объединить несколько демографических когорт в одно символическое поколение, так же как хронологические сверстники по своим социальным установкам могут сформировать разные. Например, по наблюдению И. Троцук, советское поколение “шестидесятников” – не демографический феномен, а меньшинство среди сверстников, включающее в себя и представителей других возрастных когорт, элитарное общественное движение образованного слоя, в основном гуманитарной интеллигенции, достаточно пестрое по идеологическим воззрениям, но сильное по своей поколенческой идентичности, групповому доверию.

По Л. Пушиной, поколения отличаются одно от другого ведущими мотивами и способами самореализации. Габитус поколения обнаруживает себя как раз в том, каков ведущий способ отношений между его представителями и их внешним окружением в процессе осуществления деятельности: коллективизм или индивидуализм, экстравертность или интровертность, активность или пассивность [7, с. 161].

В современном понимании идеология – это система концептуально оформленных представлений и идей, взглядов, выражающих коренные интересы, мировоззрение и идеалы различных субъектов политики, больших социальных групп: народов, классов, общественных движений и т.д. Идеология включает в себя не только знание о социально-политической жизни, но и ценностное отношение к политическим тенденциям и процессам. По Г. Дилигенскому, политические ориентации являются конечным выходом, продуктом социально-психологических процессов, определяющим направленность общественно-политического поведения людей. Политико-идеологические ориентации могут быть рассмотрены как проявления идеологии на уровне обыденного сознания (введению в социологический оборот термина “повседневная идеология” способствовала И. Попова). Е. Шестопап называет политические ориентации одним из пяти базовых факторов, подлежащих учету при изучении политического поведения, наряду с внешней средой, потребностями людей, их мотивами и личностными особенностями. Политико-идеологические ориентации предстают в качестве когнитивно-аффективных структур, выражающих отношение индивида к политическим феноменам, процессам и проблемам, а также задающих восприятие политических ценностей. Над проблематикой политико-идеологических и ценностно-идеологических ориентаций и самоидентификаций граждан активно работают украинские социологи В. Хмелько, А. Ручка, Е. Головаха, А. Вишняк, А. Резник и др.

Когортное исследование изучает более специфические совокупности (когорты) в течение определенного времени.

Когорта – это группировка, состоящая из индивидов, подобранных по тому признаку, что они переживают одни и те же события, процессы в одни и те же периоды времени. Таким образом, под когортой понимается часть поколения, выделяемая по одному (или более) специфическому признаку. И хотя каждая из когорт не представляет собой однородную группу, мы абстрагируемся от того, что различные поколения внутренне сложно дифференцированы (по материальному положению, доступу к культурным ценностям, возможностям самореализации и т.д.).

“Сравнение метода когортного анализа с поколенческим анализом и методом анализа жизненных путей показывает преимущества этого метода для эмпирических когортных исследований. Когорта представляет собой единицу исследования, удобную для прикладных социологических исследований, которую можно выделить как на основании теоретических размышлений (пережитые в формативные годы значимые социальные события), так и эмпирически – в качестве когорты рождения. При наличии достаточных теоретических оснований возможно объединение когорт в поколения. Когортный анализ позволяет учитывать три фактора влияния – эффектов возраста, когорты и исторического периода. Кроме того, метод когортного анализа позволяет анализ не только социально-демографических характеристик респондентов, но и их ценностей и установок во временной динамике” [8, с. 142–143].

М. Науэн следующим образом конкретизирует тезис о преимуществах когортного метода в сравнении с другими количественными методами изучения динамики возрастных общностей:

– по сравнению с поколенческим анализом этот метод позволяет представить более дифференцированный анализ общественной динамики, так как когорта представляет собой меньшую социальную общность, чем поколение, доступнее для описания, операционализации и эмпирического анализа, и обеспечивает более конкретную связь теоретических положений и эмпирических данных;

– по сравнению с анализом жизненных путей – позволяет рассмотреть и сравнить установки и ценностные ориентации населения, тогда как в основе анализа жизненных путей лежит изучение индивидуальных биографий, в результате которого делаются выводы о развитии социальной и институциональной структур общества. Для анализа жизненных путей необходимы подробные данные о событиях личной биографии респондентов и совокупность методов их обработки; в противоположность этому проведение когортного анализа возможно на основании вторичного анализа уже имеющихся данных [8, с. 142].

В научной литературе встречаются как укрупнение возрастных когорт, так и более дробный их анализ. Различные социологи выделяли возрастные группы с неодинаковым интервалом: 5-летним интервалом (Ю. Левада), с 10-летним (В. Семенова, Н. Головин, С. Оксамитная), осуществляли и более укрупненное деление всего массива на три группы (Е. Шестопап). Интервалы возрастной шкалы, предложенной российскими социологами (ФОМ), составляют восемь лет.

Эмпирической базой статьи послужили данные многолетних мониторинговых исследований, проведенных Институтом социологии НАН Украины. Для анализа эмпирических данных в структуре украинского общества нами были выделены возрастные когорты по годам рождения с интервалом в 10 лет, метафорически называемые поколениями (реально же поколения могут состоять из нескольких возрастных когорт). Это дает возможность отслеживать поколенческую динамику политико-идеологических ориентаций (по каждой выделенной возрастной когорте), отражающую изменения, происходящие в различных сферах украинского общества.

В мониторинговых исследованиях ежегодно опрашивался новый состав респондентов, поэтому выделенные когорты состоят из разных людей, обладающих, тем не менее, сходством формативного периода первичной и вторичной социализации. Наше основное методическое допущение состоит в том, что репрезентативно представлен-

ная 10 лет назад группа, например 20-летних, и нынешняя столь же репрезентативная группа 30-летних – это статистически одна и та же группа (когорты), и так – по всем выделенным когортам. Данный квази-лонгитюдный подход был в свое время применен Ю. Левадой и хорошо себя зарекомендовал [9]. Когорты родившихся в 1910-е и 1920-е годы не рассматривались нами ввиду их малочисленности.

Политико-идеологические ориентации населения мы вслед за А. Ручкой и А. Вишняком определяли посредством самоидентификаций респондентов с широкими идеологическими течениями, существующими в современном украинском обществе. В инструментарии социологического мониторинга представлены такие политико-идеологические течения: коммунистическое, социалистическое (соответствующие самоидентификации будем называть “**левыми**”); социал-демократическое, “зеленое”, либеральное (“**центристские**”); христианско-демократическое, национально-демократическое, националистическое (соответствующие самоидентификации – “**правые**”).

Как распределялись политико-идеологические самоидентификации респондентов из различных возрастных когорт в 1994–2014 гг. (кроме 2009 г.), видно на примере данных *таблицы 1*.

Представителям **когорты 1930-х** наиболее близки левые идеологические течения (коммунистическое, социалистическое). Правда, в 2014 г. соответствующие оценки достигли своего исторического минимума – 22,1% (в том числе за счет потери для опроса респондентов из АРК и отдельных районов Донецкой и Луганской областей, составлявших базовый электорат левых партий). Правые идеологии на протяжении всего периода социологических замеров не пользовались популярностью у данной когорты. Увеличение сторонников правых среди наиболее старших респондентов в 2014 г. до 16,9% хоть и изменило количественное соотношение между левыми и правыми в этой возрастной группе, все же не привело к смене лидера идейно-политических ориентаций.

Таблиця 1
Когортные различия в политико-идеологических предпочтениях граждан Украины (1994–2004 гг.), %

Когорты	Годы																				
	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2010	2011	2012	2013	2014	
<i>Левые</i>																					
1990–1999 гг.																					11,4
1980–1989 гг.											9,7	7,7	9,1	11,4	9	6,5	6,7	11,5	7,4	7,1	7,1
1970–1979 гг.	14	7,4	6,5	6,4	10,7	12,4	9,2	8,8	9,6	9,3	10,6	8,7	14,3	10,9	10,9	6,7	9,9	10,2	11,2	8,2	8,2
1960–1969 гг.	11,9	12	10	9,4	17,2	15,1	14,2	14,7	16,7	17,5	20,3	13,9	16,4	12,3	16,7	12,8	15,2	13,8	15,6	12,8	12,8
1950–1959 гг.	20,3	13,3	13,2	14,4	26,1	25,7	16,9	17,2	24,8	23,1	27,2	22,3	27,2	20,5	21,3	19,7	30,7	24,8	27,3	17,2	17,2
1940–1949 гг.	21,6	22,9	23,5	20,5	32,9	33,3	24	29,4	31	38,8	36,2	31,8	37,3	25	30,1	35,6	38,9	39,4	28,9	21,5	21,5
1930–1939 гг.	26,5	23,2	26,5	26,1	42,9	43,5	36,9	36,4	45,8	46,7	42,1	39	43,1	39,2	38,9	44,6	34,5	44,6	37,8	22,1	22,1
<i>Центристские</i>																					
1990–1999 гг.																					10,7
1980–1989 гг.											24,8	19,3	23,3	17,5	18,7	15,8	13,8	16,9	15,2	17,7	17,7
1970–1979 гг.	7,7	8,1	9,8	9,3	11	11,8	11,4	8,4	28,9	22,1	17,2	22,1	24,7	17	20,7	19	20,2	16,5	15,9	17,2	17,2
1960–1969 гг.	7,5	6,9	10	9,8	10,5	10,2	6,9	8,7	26,6	15,9	14	18,8	20,1	14,9	19,1	19,3	14,4	16	13,1	14,2	14,2
1950–1959 гг.	8,8	7,1	7,6	6,4	9	12,2	12,7	9,2	23,9	16,4	18,1	20,2	19,4	18,8	18,3	16,6	9,7	14,8	13,2	14,1	14,1
1940–1949 гг.	7,8	5,4	4,7	5,6	8,1	7,4	9,7	7,2	21,4	13,4	9,7	15,7	15,3	8,5	18,4	9	9,9	7,4	12,1	9,4	9,4
1930–1939 гг.	5,6	3,2	7,5	4,8	6,5	4,3	4,7	6,9	11,5	9,6	8,1	9,8	13,9	10,8	8,6	10,2	7,9	6,1	6,3	5,2	5,2
<i>Правые</i>																					
1990–1999 гг.																					24,3
1980–1989 гг.											10,7	15,9	15	12,7	16,3	13,1	15,6	10,2	16,6	20,2	20,2
1970–1979 гг.	13	13,6	10,5	13,8	15,8	11,1	12,4	11	12,4	8,7	15,3	14,8	13	15,8	15,5	16,2	16,9	15,4	16,3	19	19
1960–1969 гг.	16,8	10,4	9,1	11,8	12,7	8,6	12,1	14,1	11,9	15,9	13	18,1	17,3	18,5	15,7	15,9	21,2	12,6	19	24,6	24,6
1950–1959 гг.	13,6	12,1	9,8	12,1	21,1	9,7	14,1	12,3	11,7	14,7	13	14,4	13	13,3	19,3	18,3	11,4	12,4	15,8	25,6	25,6
1940–1949 гг.	14,7	12,4	16,9	9,4	12,5	10,5	12,4	12,5	12,1	13,4	13,8	13,6	17,3	14,8	16,5	12,4	10,5	10,3	11,6	24,6	24,6
1930–1939 гг.	12	8,8	9	11,8	10,9	8,7	12	8,7	9,9	7,2	13	15,2	13	12,9	13,6	9,6	6,2	12,8	15	16,9	16,9
<i>Другие</i>																					
1990–1999 гг.																					0,7
1980–1989 гг.											1,5	0,9	1,7	0,6	0,6	0,7	0,3	0,3	0,7	1,1	1,1
1970–1979 гг.	0,5	1,2	1,1	1	1,8	1,5	1,9	1,6	1,2	0,3	0,3	2,3	1,6	1,2	0,9	1	0	0,3	0,5	0,3	0,3

До 2014 г. представители **когорты 1940-х** также демонстрировали большее тяготение к левому флангу политического спектра. Число сторонников левых, хоть и колебалось в разные годы наблюдений от 20,5% (1997 г.) до 39,4% (2012 г.), всегда превышало число сторонников правых (которое тоже варьировало от 9,4% (1997 г.) до 17,3% (2006 г.)). И только в 2014 г. впервые в этой возрастной группе было зафиксировано некоторое отставание сторонников левых от правых (21,5% и 24,6% соответственно). Что означает последнее – примерный паритет сторонников противоположных идеологических течений или наметившаяся тенденция убывания симпатий к левым политическим силам среди респондентов данной когорты, могут прояснить только дальнейшие исследования. Как и в предыдущей возрастной группе, в когорте 1940-х центристские силы пользуются минимальным авторитетом (к ним тяготеет не более 10% респондентов).

Среди представителей **когорты 1950-х**, по нашим данным, в 2014 г. зафиксирован разворот в сторону симпатий к правому политическому флангу. Симпатии к правым идеологиям, набиравшие в начале мониторинговых исследований 13,6% сторонников в этой возрастной группе (1994 г.), достигли своего пика в 2014 г. (25,6%), впервые опередив количество сторонников своих извечных идейно-политических оппонентов – левых политических сил. Маятник симпатий к левым идеологиям, в разные годы собиравшим от 13% сторонников (1995–1996 гг.) до 31% (2011 г.), в 2014 г. остановился на отметке 17,2%. Количество приверженцев центристской идеологии в этой, как и в следующей возрастной когорте, превысило 14%.

В **когорте 1960-х годов** левые идеологии не пользуются большим распространением. Число их сторонников в 2014 г. – 12,8%, то есть примерно столько же, сколько было в первой точке социологических наблюдений (11,9% в 1994 г.). “Потолок” данной идеологической ниши был зафиксирован в 2004 г. (20,3% сторонников). Правые идеологии также не достигают массовой популярности среди представителей этой возрастной группы. Не считая 2014 г., только один раз за весь период мониторинговых замеров количество сторонни-

ков правых в этой когорте превысило 20% (21,2% в 2011 г.). Тем не менее, количество симпатизантов правым идеологическим течениям в 2014 г. составило 24,6%, что примерно в 1,5 раза больше аналогичного количества в первый год проведения мониторинга (16,8% в 1994 г.).

В когортах 1970-х и 1980-х наблюдается тенденция некоторого угасания симпатий к левым идеологиям (в 2014 г. сторонников левых среди этих возрастных групп набиралось 8,2% и 7,1% соответственно). И все же следует признать: такие настроения в младших возрастных группах есть. А если учесть, что среди **рожденных в 1990-х годах**, то есть поколения независимости таковых обнаружилось 11,4%, распространенный в политологической среде тезис о изживании левых настроений по мере естественной смены поколений нуждается в пересмотре. Среди “семидесятников” и “восьмидесятников” по рождению в 2014 г. зафиксировано наибольшее, по сравнению с другими возрастными группами, количество сторонников центристских идеологий (17,2% и 17,7% соответственно), хотя в первой половине нулевых годов аналогичные показатели в этих группах достигали и больших значений (28,9% и 24,8% соответственно). Число сторонников правых идеологий в **когортах рожденных в 1970-е и в 1980-е годы** за все годы наблюдений увеличилось примерно в 1,5 раза и 2 раза соответственно (до 19% и 20,2% в 2014 г.).

Из всего политического спектра правые идеологии оказались также наиболее представленными в **когорте рожденных в 1990-е годы** – 24,3% (2014 г.). Число неидентифицированных в этой когорте, по самооценкам, составило 52,9%. Это может свидетельствовать о размытости и неустойчивости политических предпочтений молодежи (что нуждается в дополнительном изучении). Наряду с этим можно констатировать уменьшение количества неидентифицированных (по самооценкам) в **возрастных когортах 1940-х, 1950-х, 1960-х и 1970-х годов** рождения. Таким образом, основная масса людей, социализированных в советский период истории, осуществила то или иное политико-идеологическое самоопределение.

Как видим, структура идейно-политических предпочтений граждан в целом остается умеренно стабильной. Анализ показывает значительную устойчивость основного идейно-политического размежевания, характеризующего поколения современной Украины. Вместе с тем немалая часть населения не желает соотносить себя с доминировавшим в течение 1990-х годов традиционным идейно-политическим делением общества на “левых” и “правых”, не относить себя к сторонникам тех или других идейно-политических течений, а ориентируясь, исходя из соотношений прагматизма.

На наш взгляд, политическую жизнь Украины в ближайшем будущем будет определять спор о преимуществах и недостатках той или другой социально-экономической модели, а в перспективе – “лево-правый синтез” (Л. Бызов), объединяющий идеи как из “левого”, так и “правого” политических флангов.

В синтезном строе невмешательство государства в частную жизнь граждан, широкий спектр политических и гражданских свобод – слова, собраний, совести, выезда за рубеж и др. будет дополняться активной ролью государства в экономике, сильной системой социальной защиты. В результате может получиться общество социальной справедливости без тоталитарной идеологии, к которому поздний СССР был явно ближе, чем нынешняя Украина. Соответствующие массовые партии и движения в Украине пока, к сожалению, не сформированы. Поэтому существующая партийная система нуждается в “перезагрузке”, а общество – в общенациональной дискуссии по ключевым вопросам жизни страны. Не имитационные избирательные процедуры, а фактическое равенство всех граждан перед законом, равные для всех граждан права в социально-экономической и политической сфере определяют, есть ли в стране демократия.

Динамика и средневзвешенные показатели шкал некоторых политических ценностей среди респондентов из различных возрастных когорт представлены в *таблицах 2 и 3*.

Таблица 3
Степень важности ценности “Возможность предпринимательской инициативы”
для представителей различных возрастных когорт населения Украины, 2002–2014 гг.
 (% , средневзвешенные баллы*)

	2002				2003				2006				2009				2012				2014															
	Совсем не важно	Скорее не важно	Трудно сказать важно или нет	Скорее важно	Очень важно	Средний балл	Совсем не важно	Скорее не важно	Трудно сказать важно или нет	Скорее важно	Очень важно	Средний балл	Совсем не важно	Скорее не важно	Трудно сказать важно или нет	Скорее важно	Очень важно	Средний балл	Совсем не важно	Скорее не важно	Трудно сказать важно или нет	Скорее важно	Очень важно	Средний балл												
1980–1999 гг.																																				
1980–1989 гг.						3,5	6,3	22,9	37,2	30,2	3,84	2,9	10,7	21,1	33,4	31,8	3,81	2,5	11,5	29,6	40,4	15,9	3,56	2,7	6,5	26,9	36,7	27,2	3,79							
1970–1979 гг.	28	68	21,4	40,6	28,5	4,29	28	6,5	24,6	38,0	28,0	3,82	50	91	31,9	30,9	23,0	3,58	6,5	15,3	23,4	27,4	3,54	2,7	11,0	27,2	38,2	20,9	3,63	1,2	7,3	27,6	35,8	28,2	3,82	
1960–1969 гг.	77	96	23,7	31,1	27,9	3,89	40	9,9	25,1	40,6	20,5	3,64	102	115	26,6	30,8	21,0	3,41	8,9	17,5	22,6	30,9	20,1	3,36	4,1	12,2	33,9	34,8	15,0	3,45	5,2	6,6	27,9	34,1	26,2	3,7
1950–1959 гг.	83	13,8	26,9	32,1	19,0	3,83	66	12,7	26,3	34,4	19,9	3,48	116	182	27,3	28,4	14,6	3,16	12,6	17,4	28,3	24,1	17,6	3,17	5,7	18,7	33,8	29,6	12,1	3,24	6,9	11,1	30,3	27,0	24,7	3,51
1940–1949 гг.	108	13,9	36,9	22,6	15,7	3,15	10,1	17,9	32,8	26,1	13,1	3,14	204	189	25,7	19,2	15,8	29,1	21,1	24,3	25,7	16,5	12,4	2,75	9,7	15,3	33,5	28,4	13,1	3,2	10,5	12,6	33,5	25,1	18,3	3,28
1930–1939 гг.	23,7	18,2	35,2	14,2	8,7	2,32	17,9	17,9	33,4	20,3	10,3	2,87	254	168	35,1	14,1	8,6	2,64	28,2	19,9	28,2	16,7	7,1	2,54	8,8	23,0	36,5	23,6	8,1	2,99	19,7	2,6	34,2	26,3	17,1	3,18

* Средневзвешенные баллы рассчитаны по 5-бальной шкале от 1 (“совсем не важно”) до 5 (“очень важно”).

Заметные идеологические разногласия “дедов”, “отцов” и “детей” проявились в рейтингах такой политико-гражданской ценности, как *“отсутствие значительного социального расслоения (богатые–бедные, высшие–низшие слои общества)”* (табл. 2). В 2014 г. у представителей самой младшей возрастной группы – рожденных в 1990-е годы – рейтинг этой ценности составил 3,91 (минимальный показатель), у когорты 1960-х – 4,12, а у самого старшего поколения – рожденных в 1930-е – 4,19 (максимальный показатель).

Показатели принятия ценности *“возможность предпринимательского поведения”* в целом, с определенными колебаниями выросли за годы наблюдений даже у двух старших **возрастных когорт 1930-х и 1940-х**, воспитанных в консервативно-социалистическом духе (табл. 3). Хотя показатели последующих трех **возрастных когорт – 1950-х, 1960-х и 1970-х годов** – за последние два замера и выросли, они не смогли превысить первоначальный уровень принятия указанной рыночной ценности. Показатель **когорты 1980-х годов** ненамного изменился за годы наблюдений. Возрастная группа, в которой в 2014 г. зафиксирован наивысший рейтинг ценности возможности предпринимательской инициативы – это **когорта 1990-х гг. (3,89)**. По мере продвижения по возрастной лестнице этот показатель падает (исключение – “восьмидесятники” по рождению, среди которых рейтинг предпринимательства чуть меньше, чем среди “семидесятников” по рождению).

1990-е годы – это период глубокого социально-экономического кризиса, поразившего Украину после распада прежней экономической и политической системы. Для старших возрастных групп именно с начала 1990-х годов начался вынужденный отход от привычного образа жизни. Когорта 1960-х годов – рожденные и сформированные преимущественно в период “застоя”, разочарованные крахом перестроечных надежд, являются первым поколением, вынужденным претерпеть политическую ресоциализацию в период перестройки и в 1990-е годы (Н. Головин).

Основой мироощущения последнего советского поколения (рожденных в 1960-е годы и в первую половину 1970-х) становится сравнение между двумя противоположными системами ценностей – советского коллективизма и либерального индивидуализма. Когорта 1980-х выросла и социализировалась в условиях непрекращавшегося кризиса. Детство рожденных в 1980-х пришлось на смутные 1990-е, а взросление – на относительно сытые 2000-е. Они родились слишком “поздно”, не успели к “разделу общественного пирога” в ходе “прихватизации”. Возрастная группа, не пережившая в сознательном возрасте “травму” смутных 1980-х годов, – это поколение айфонов, социальных сетей, активного потребления. Благодаря глобализационным процессам, развитию ИКТ современная молодежь 1990-х годов рождения более открыта переменам, лучше, при прочих равных условиях, приспособлена к жизни по новым правилам, чем поколения, которые были социализированы в советское время.

В литературе существует точка зрения, что среднее поколение является естественным примирителем социокультурного конфликта “дедов” и “внуков”, балансируя на весах идеологического спора между преимущественно просоветски ориентированными старшими возрастными группами и преимущественно прорыночными согражданами, младшими по возрасту. Позиция среднего поколения, таким образом, как бы выводится за рамки межпоколенческого конфликта “старших” и “младших”. Между тем имеющиеся данные говорят скорее об идейно-политической неоднородности возрастных когорт 1960-х и 1970-х, принадлежащих к среднему поколению. Примирителем двух полюсов возрастной пирамиды люди среднего возраста могут быть разве что на уровне микрогруппы (семья, производственная бригада и т.д.). В масштабах социума молодежь предъявляет к ним счет как к старшим, ответственным за нынешнее состояние Украины.

Р. Инглхартом установлено, что изменения в системе ценностей новых поколений связаны с повышением значи-

мости индивидуализма. Фундаментальные ценностные перемены наступают главным образом по мере того, как когорты более ранних годов рождения сменяются когортами последующих годов [10, с. 24]. Для поколения 1990-х годов, не заставшего СССР, нынешние реалии независимой Украины представляются естественными и само собой разумеющимися, фактически единственно возможными. Украина как страна и капиталистическое общество потребления в ней является для него естественной средой жизнедеятельности.

Несмотря на отсутствие официальной пропаганды левой идеологии и постепенное вытеснение старших когорт следующими за ними, “смерти” левых идей в Украине не наблюдается. По мнению Л. Гудкова, через 20 лет после распада СССР у молодого поколения воспроизводятся те или другие установки советских людей. Так, 65,7% респондентов, представляющих когорту 1990-х годов, отметили важность в той или иной степени для них ценности отсутствия значительного социального расслоения в обществе. Возможно, мы недооцениваем влияние на сознание молодых людей живого примера переоценки ценностей у старших (искреннего или конформного – отдельная тема) в период становления рыночных отношений и государственного строительства в Украине. Несправедливое социальное неравенство, работа на износ их родителей, повсеместное распространение неправовых практик стали привычными атрибутами их жизни, начиная с детского и юношеского возраста. “Отношение молодежи постсоветских государств к политическим и общественным институтам в значительной мере несет печать взглядов, берущих истоки в предшествующем историческом периоде” [11, с. 62].

Анализ политико-идеологических ориентаций молодежи позволяет в общих чертах прогнозировать потенциал возможных политических изменений. Те политические ценности, которые примет молодежь, и будут положены в основу будущей Украины. Для того, чтобы стать современным государством, Украина нуждается в критической

массе людей, ориентированных в своих жизненных практиках на постматериалистические ценности. Надежда на то, что представители новых поколений в коалиции со средним поколением будут формировать качественно новые политические, общественные и индивидуальные ценности, отвечая на вызовы времени, отвергая как уравнилительный коллективизм советской эпохи, так и обогащение любой ценой эпохи дикого капитализма, все еще сохраняется.

По результатам проведенного анализа можно сделать следующие *выводы*.

Когортный анализ служит удобным аналитическим инструментом для классификации и сравнения политико-идеологических ориентаций, присущих представителям различных возрастных групп переходного общества. Тем не менее, рассматриваемые нами возрастные когорты – это исследовательские конструкции, их строго говоря, нельзя отождествлять с разными поколениями, поэтому употребление термина “поколение” по отношению к ним носит характер метафоры.

Возрастные группы находятся в динамическом состоянии, связанном как с той или другой мерой включенности их представителей в рыночную экономику, так и с различием их политико-идеологических ориентаций. Идеологические предпочтения самоидентифицированных респондентов распределяются по широкому спектру. Общий тренд, который вырисовался в политико-идеологической сфере – это постепенный сдвиг вправо по мере замещения возрастных когорт. Кроме возрастной когорты рожденных в 1930-е годы, во всех остальных когортах к 2014 году сторонники правых идеологий численно превышают сторонников левых. Позиция молодежи ближе к правому политическому флангу, а старших поколений – ближе к левому. Вместе с тем наши данные выявили наличие широкого общественного запроса на отсутствие значительного социального расслоения.

Перспективой дальнейших исследований может послужить сопоставление идеологических ориентаций различных

возрастных групп населения и их электорального выбора (они далеко не всегда совпадают). Перспективно также, на наш взгляд, исследование внутрикогортной дифференциации. В будущем можно прогнозировать как рост внутривозрастной конкуренции, так и нарастание противоречий между молодежными возрастными когортами 1990-х и 2000-х (они еще не попали в исследование). Возможно, межпоколенческие различия в современной Украине глубже, чем может выявить самооценка идеологических предпочтений. Опыт постсоветского реформирования свидетельствует: будущее – за обществом, которое бы преодолело недостатки как советской модели социализма, так и пороки грабительского капитализма, за обществом для всех возрастов, в котором отношения между представителями разных поколений были бы по возможности гармоничными и толерантными.

Литература

1. *Howe N. Generations : The History of America's Future, 1584 to 2069 / N. Howe, W. Strauss. – N.Y. : William Morrow & Company, 1991.*
2. *Глотов М. Б. Поколение как категория социологии / М. Б. Глотов // Социологические исследования. – 2004. – № 10. – С. 41–49.*
3. *Левада Ю. “Человек советский”: проблема реконструкции исходных форм / Ю. Левада // Мониторинг общественного мнения. – 2001. – № 2. – С. 7–16.*
4. *Левада Ю. Поколения XX века: возможности исследования / Ю. Левада // Отцы и дети: Поколенческий анализ современной России. – М. : НЛО, 2005. – С. 39–60.*
5. *Семенова В. В. Дифференциация и консолидация поколений / В. В. Семенова // Россия: трансформирующееся общество / под ред. В. А. Ядова. – М. : КАНОН-пресс-Ц, 2001. – С. 256–271.*

6. *Семенова В. В.* Современные концепции и эмпирические подходы к понятию “поколение” в социологии / В. В. Семенова // Отцы и дети: Поколенческий анализ современной России. – М. : НЛО, 2005. – С. 80–107.

7. *Пушина Л.* Габитус как атрибут поколенческой общности / Л. Пушина // Известия вузов. – Сер. “Гуманитарные науки”. – 2012. – № 3. – С. 156–161.

8. *Науэн М.* Метод когортного анализа в социологии / М. Науэн // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2006. – № 3. – С. 137–144.

9. *Левада Ю.* Пятилетние группы – пятилетние сдвиги (опыт ретроспективного лонгитюда) / Ю. Левада // Мониторинг общественного мнения. – 1999. – № 2. – С. 19–24.

10. *Инглхарт Р.* Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглхарт // Полис. – 1997. – № 4. – С. 6–31.

11. *Дюк Н. М.* Первое свободное поколение: молодежь, политика и идентичность в России, Украине и Азербайджане / Н. М. Дюк // Вестник общественного мнения. Данные. Анализ. Дискуссии. – 2003. – № 1. – С. 53–62.

УДК 323.27+316.752

О. Резнік,
доктор соціологічних наук

УЧАСНИКИ ПОМАРАНЧЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ: ПОРІВНЯННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ

У статті порівнюються ціннісні орієнтації учасників Помаранчевої революції 2004 р. та Революції гідності 2013–2014 рр. Аналіз засвідчив, що учасники Революції гідності порівняно з учасниками Помаранчевої революції характеризуються виразними євроатлантичними орієнтаціями та більшою прихильністю до ринкової економіки і демократичних принципів функціонування політичної системи. Водночас спільною рисою учасників обох Майданів є підтримка авторитарного стилю врядування.

Ключові слова: Помаранчева революція, Революція гідності, ціннісні орієнтації.

В статье сравниваются ценностные ориентации участников Оранжевой революции 2004 г. и Революции достоинства 2013–2014 гг. Анализ показал, что участники Революции достоинства по сравнению с участниками Оранжевой революции характеризуются выразительными евроатлантическими ориентациями и большей привязанностью к рыночной экономике и демократическим принципам функционирования политической системы. В то же время, общей чертой участников обоих Майданов является поддержка авторитарного стиля управления.

Ключевые слова: Оранжевая революция, Революция достоинства, ценностные ориентации.

The article compares the value orientation of participants in the Orange Revolution in 2004 and the Revolution of Dignity in 2013–2014. The analysis showed that participants in the Revolution of Dignity compared with participants in the Orange Revolution characterized by distinct Euro-Atlantic orientation and greater adherence to market economy and democratic

principles of the political system. However, a common feature of participants of both Maidan is to support authoritarian style of government.

Keywords: *the Orange Revolution, the Revolution of Dignity, value orientation.*

Зазвичай революцію визначають як радикальну (і, як правило, насильницьку) зміну політичного устрою, яка приводить до рішучих перетворень самих правил політичної гри, символів та основ легітимності, та поєднується з новим баченням політичного і соціального порядку. Існує розрізнення революцій на соціальні і політичні, коли соціальну революцію розглядають як глибинну трансформацію корінних структур суспільства, тоді як політичну – як швидку, поверхову зміну можновладців шляхом радикальних дій.

Драматичні події громадянської активізації в Україні впродовж грудня 2013 – лютого 2014 р., названі Революцією гідності, або Євромайданом, були спричинені відмовою президента та уряду України підписати договір про асоціацію з ЄС. Революція гідності стала першим революційним протестом на пострадянському просторі, не пов'язаним безпосередньо з виборами, на відміну від Помаранчевої революції 2004 р., яка була наслідком масових фальсифікацій на президентських виборах. Спільним для Помаранчевої революції та Революції гідності на перший погляд є те, що протистояння між протестувальниками та владою виокремили традиційні регіональні та етнокультурні розмежування [1]. Водночас переважаючий чинник історичної ідентичності дав підстави вважати Помаранчеву революцію не стільки демократичною, стільки культурно-етнічною [2, с. 50]. Тому не дивно, що у 2004 р. після проголошення кандидатом у президенти України В. Януковичем своїм програмним кроком надати російській мові статусу державної та поглибити інтеграцію з Росією етнокультурний чинник загострився [3].

Утім, успішність будь-якої революції залежить від послідовності орієнтацій соціальної основи цієї революції.

Якщо задекларовані мета та завдання революції збігаються з дійсними прагненнями революціонерів, об'єднаних спільними цінностями і прихильностями, то революція досягне своєї мети. Натомість випадкова коаліція заколотників з різними поглядами ставлять під сумнів успіх революційних перетворень. У зв'язку з цим М. Бейсінгер ставить під сумнів демократичність орієнтацій учасників Помаранчевої революції, називаючи її “подобою демократичної революції”. Він зазначає, що учасники більшою мірою були мотивовані загальним презирством за чинного режиму, ніж прихильністю до демократичних цінностей [4]. Власне, цим можна пояснити подальшу поразку Помаранчевої революції, коли чвари в демократичному таборі за пасивного споглядання населення призвели до відтворення авторитарного правління. Відсутність відчутних реформ, наростаюча корупція та розчарування населення дали підстави вважати Помаранчеву революцію “революційним державним переворотом” [5].

Сподівання на те, що Євромайдан круто повернув українську історію, зумовлені уявленнями про демократичність перетворень. Чітка проєвропейська спрямованість Революції гідності, боротьба проти корупційного та авторитарного уряду знову виокремлюють питання про ціннісну мотивацію протестувальників Євромайдану. Власне, те, як люди поводитися на Євромайдані, радикальна зміна існуючого порядку дали підстави О. Пасхаверу називати Революцію гідності – “буржуазною революцією”, пов'язаною з формуванням громадянської нації [6]. Оскільки потрібен час для зваженого аналізу цих соціально-політичних феноменів, а саме для остаточного з'ясування наслідків Революції гідності та чи були, власне, ці події революцією у соціальному розумінні, я обмежуся аналізом орієнтацій та цінностей учасників цих двох протестних феноменів. Основним припущенням буде твердження, що учасники Революції гідності з огляду на тривалість і затятість протистояння були мотивовані більшою прихильністю до європейської інтеграції, демократичних цінностей

та ринкової економіки, ніж учасники Помаранчевої революції.

Порівняльний аналіз участі в акціях протесту під час Помаранчевої революції та Революції гідності проведений на основі інструментарію двох соціальних досліджень Інституту соціології НАН України в рамках проекту “Українське суспільство: моніторинг соціальних змін”. По-перше, це соціологічні дані загальнонаціонального репрезентативного опитування, після Помаранчевої революції, проведеного Інститутом соціології НАН України у березні 2005 р. По-друге, це соціологічні дані загальнонаціонального репрезентативного опитування після Революції гідності, проведеного Інститутом соціології НАН України в липні 2014 р. Друге дослідження не охоплює територію Криму.

Отже, результати порівняльного аналізу засвідчили, що частки протестуючих в обох Майданах є в цілому співмірними: участь в акціях протесту в період Помаранчевої революції зазначили 20%, у період Революції гідності – 17,1%. Втім, треба розуміти, що події листопада–грудня 2004 р. не були такими тривалими та драматичними, як події на Євромайдані. Помаранчева революція була насамперед протестом проти фальсифікації президентських виборів і персоніфікована на певному кандидаті в президенти. “Помаранчеві” протести були поширеними по всій країні, не тільки у столиці. Про це свідчить насамперед порівняння характеру залученості в протестні дії (*табл. 1*). Водночас тривалість Євромайдану потребувала більшої матеріальної підтримки, тому, порівняно з Помаранчевою революцією, майже вдвічі зросла кількість тих, хто допомагав активістам продуктами, речами, грошима тощо.

Для порівняння орієнтацій і цінностей учасників обох Майданів їх у кожному випадку було об’єднано у групу тих, хто брав участь у протестних акціях у Києві, в іншому місті/селі та допомагав мітингуючим. Порівняння зовнішньополітичних орієнтацій протестувальників дало змогу зафіксувати суттєві відмінності (*табл. 2*). Якщо позитивне

Таблиця 1
Участь населення України в Помаранчевій революції
і Революції гідності (%)

<i>Зміст залученості в протестні акції</i>	2005	2014
	Чи брали Ви участь в акціях протесту в період Помаранчевої революції?	Чи брали Ви участь в акціях протесту проти влади в грудні 2013 – лютому 2014 р.?
Брав участь в акціях у Києві	4,8	4,2
Брав участь в акціях в іншому місті	12,8	5,3
Допомагав мітингуєчим (продуктами, речами, грошима тощо)	5,2	9,4
Не брав участі	79,0	82,1
Не відповіли	0,3	0,9

ставлення до вступу України до Європейського Союзу в цілому відтворилося і навіть збільшилося, то у випадку з ідеєю приєднання України до союзу Росії і Білорусі спостерігається суттєве зменшення підтримки. До того ж більш як удвічі зросла підтримка вступу України до НАТО.

Відмінності у поглядах протестувальників обох революцій простежуються і щодо певних демократичних інсти-

Таблиця 2
Зовнішньополітичні орієнтації учасників Помаранчевої
революції та Революції гідності (%)

<i>Позитивне ставлення до вступу України</i>	Помаранчева революція			Революція гідності		
	Учасники	Не учасники	Населення України	Учасники	Не учасники	Населення України
до союзу Росії й Білорусі	23,8	61,5	53,7	3,6	29,1	24,8
до ЄС	68,3	41,6	47,2	83,7	44,4	51,1
до НАТО	28,2	11,6	15,0	67,4	28,6	35,2

тутів, зокрема інституту багатопартійності (табл. 3). Серед учасників Помаранчевої революції найбільшу частку отримали противники багатопартійної системи. Власне, тут розподіли часток учасників, не учасників та населення за вибіркою суттєвих відмінностей не мають. Натомість учасники Революції гідності за своїми поглядами щодо багатопартійної системи досить вирізняються порівняно з не учасниками і населенням загалом: серед учасників частка прихильників багатопартійної системи стала домінуючою і ледь не сягнула половини, тоді як у решти – більшість є противниками доцільності цього демократичного інституту.

Втім, плекати зайві ілюзії у виключній демократичності поглядів протестувальників Революції гідності не треба.

Таблиця 3

Відповіді учасників Помаранчевої революції та Революції гідності на запитання “Чи потрібна, на Вашу думку, Україні багатопартійна система?” (%)

Варіанти відповідей	Помаранчева революція			Революція гідності		
	Учасники	Не учасники	Населення України	Учасники	Не учасники	Населення України
Так	32,8	29,3	30,0	46,9	24,8	28,5
Важко сказати	28,3	35,6	34,1	25,7	31,1	30,2
Ні	38,9	35,1	35,9	27,4	44,1	41,3
ЗАГАЛОМ	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Проблема авторитарних інструментів досягнення демократії ще досі супроводжує проєвропейськи налаштованих активістів. Так, серед учасників Помаранчевої революції з твердженням “декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії” згодні 62,1%, не згодні – 24% і важко сказати – 13,9%. Подібним чином відповіли на це запитання учасники Рево-

Розділ 1

люції гідності: 60,3% – згодні, 29,3% – не згодні і 9,8% – не визначилися.

Якщо ж взяти до уваги погляди протестувальників щодо соціально-економічного устрою країни, то про більшу присутність ціннісного чинника, зокрема ідеологічного, у мотивації активістів Революції гідності, ніж серед учасників Помаранчевої революції, свідчать двовимірні розподіли підтримки протестувальниками різних ідеологічних напрямів, зафіксовані у моніторинговому дослідженні (табл. 4). Серед учасників Помаранчевої революції частки підтримки прихильників соціалізму, капіталізму, одразу обох ідеологій та нігілістів у цілому були подібними. Натомість серед активістів Революції гідності виокремлюється найбільша частка – третина, яка підтримує прихильників капіталізму, тоді як підтримка прихильників соціалізму сягає лише 7,2%.

Таблиця 4

Відповіді учасників Помаранчевої революції та Революції гідності на запитання “Одні політичні сили хочуть, щоб Україна обрала шлях соціалізму, інші – капіталізму. Як Ви особисто ставитесь до цих сил?” (%)

Варіанти відповідей	Помаранчева революція			Революція гідності		
	Учасники	Не учасники	Населення України	Учасники	Не учасники	Населення України
Підтримую прихильників соціалізму	20,8	24,6	23,8	7,2	17,4	15,7
Підтримую прихильників капіталізму	20,3	8,7	11,1	33,3	9,5	13,6
Підтримую і тих, і тих, аби не конфліктували	21,6	27,1	25,9	19,0	27,0	25,6
Не підтримую жодну з них	17,3	18,9	18,6	23,5	24,1	24,0
Інше	4,3	1,8	2,3	2,6	1,3	1,5
Важко сказати	15,7	19,0	18,3	14,4	20,7	19,6
ЗАГАЛОМ	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Треба зазначити, що проринкові орієнтації активістів Євромайдану простежуються в поглядах на інші аспекти економічного життя. Так, серед учасників Революції гідності виявилось 18,2% тих, хто вважає, що треба мінімізувати участь держави в економіці – все регулює ринок (серед активістів Помаранчевої революції таких 8,1%), 51,8% – за поєднання державного управління і ринкових методів (серед активістів Помаранчевої революції таких 53,1%), і 19,1% вважають, що потрібно повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю (серед активістів Помаранчевої революції таких 24,8%). Крім цього, серед учасників Євромайдану 73% схвально ставляться до розвитку приватного підприємництва, серед учасників “помаранчевого” Майдану таких виявилось 62,2%. Таким чином, порівняно з протестувальниками 2004 р. проринкові орієнтації учасників протесту проти влади в грудні 2013 – лютому 2014 р. є виразнішими.

Отже, порівняльний аналіз орієнтацій та цінностей учасників Помаранчевої революції та Революції гідності виявив низку відмінностей. На відміну від Помаранчевої революції, соціальною основою якої була нестабільна коаліція противників режиму з різними цінностями та орієнтаціями, учасники Революції гідності характеризуються виразними євроатлантичними орієнтаціями та більшою прихильністю до демократичних принципів функціонування політичної системи та ринкової економіки. Водночас спільним залишається підтримка учасниками обох Майданів авторитарного стилю врядування. Зрештою, тривалість конфлікту між владою і протестувальниками, насильницький характер цього повстання, велика кількість жертв, подальша болісна і жорстка реакція Росії на наслідки Революції гідності (анексія Криму, війна на сході України) надто підвищили ціну, яку сплачує український народ, як для простого політичного перевороту. Очевидно, що ця ціна сплачується не лише прагненням українців приєднатися до благополучного геополітичного утворення, а й бажанням демократизувати свою країну,

побороти тотальну корупцію та олігархію і сформувати ринкову економіку.

Література

1. *Резнік О.* Структурні виміри участі в Помаранчевій революції та Революції гідності / О. Резнік // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – Вип. 1 (15) : у 2-х т. Т. 1. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – С. 64–74.
2. *Головаха Є.* Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до “помаранчевої революції” / Є. Головаха, Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – №3. – С. 32–51.
3. *Резнік О.* Соціально-політичні передумови феномену Помаранчевої революції / О. Резнік // Політичний портрет України. – 2005. – № 33. – С. 5–14.
4. *Beissinger M. R.* The Semblance of Democratic Revolution: Coalitions in Ukraine’s Orange Revolution / M. R. Beissinger // American Political Science Review. – 2013. – Vol. 107 (3). – P. 574–592.
5. *Lane D.* The Orange Revolution: ‘People’s Revolution’ or Revolutionary Coup? / D. Lane // The British Journal of Politics and International Relations. – 2008. – Vol. 10 (4). – P. 525–549.
6. *Блинов А.* Олександр Пасхавер: “Систему побудовано так, що в нас стався негативний відбір у чиновництві” / А. Блинов // Дзеркало тижня. Україна. – 2014. – № 24 (170) 4–11 липня. – С. 1, 6.

УДК 316.752

С. Святненко,
студент магістратури
Маастрихтського університету
(Нідерланди)

ЦІННОСТІ ЄВРОМАЙДАНУ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

У статті розглядаються особливості соціальної структури та цінності Євромайдану. Встановлено, що за ціннісними переконаннями євромайданівці утворюють три групи: моралістів, індивідуалістів і відкривачів (романтиків). На основі аналізу емпіричних соціологічних даних доведено, що учасникам Євромайдану були притаманні такі ціннісні орієнтації, як самостійність, доброзичливість і універсалізм, які у сукупності утворюють конструкт гідності — основоположний принцип Революції гідності.

Ключові слова: ціннісні орієнтації, Євромайдан, Революція гідності, модель цінностей Ш. Шварца, порівняльні дослідження, соціальна структура.

В статье рассматриваются особенности социальной структуры и ценности Евромайдана. Установлено, что по ценностным убеждениям евромайдановцы образуют три группы: моралистов, индивидуалистов и открывателей (романтиков). На основе анализа эмпирических социологических данных доказано, что участникам Евромайдана были присущи такие ценностные ориентации, как самостоятельность, доброжелательность и универсальность, которые в совокупности образуют конструкт достоинства – основополагающий принцип Революции достоинства.

Ключевые слова: ценностные ориентации, Евромайдан, Революция достоинства, модель ценностей Ш. Шварца, сравнительные исследования, социальная структура.

The paper is focused on the social structure and values of Euro-maidan. It is found, that according to value priorities, Euro-maidan consists of three main groups: moralists, individualists and explorers. The analysis of empirical sociological data has shown that Euromaidan's participants are oriented to wards

the values of Self-Direction, Benevolence and Universalism that together are forming the construct of Dignity — a fundamental principle of the Ukraine's Revolution of Dignity.

Keywords: *Values priorities, Euromaidan, the Revolution of Dignity, Schwartz's model of universal human values, Comparative analysis, social structure.*

Європейський Союз є носієм системи цінностей, яка поєднує окремих людей і нації в особливу спільноту на основі європейської ідентичності. Світоглядною ідеєю європейських цінностей є рівність прав кожної людини на участь у політичних і суспільних справах, незалежно від географічних кордонів, а також від національних, етнічних, культурних і релігійних особливостей. Україна на законодавчому рівні визначила європейську інтеграцію з подальшим членством в ЄС пріоритетним напрямом зовнішньої політики. Однак у листопаді 2013 р. колишня українська влада на чолі з Президентом В. Януковичем відмовилася підписати Угоду про асоціацію з Європейським Союзом, чим викликала масові протести по всій країні, відомі як Євромайдан або Революція гідності. За своєю ідеологічною суттю Євромайдан став прообразом існування українського громадянського суспільства, основною ознакою дієвості якого є гарантоване забезпечення прав і свобод людини як загальнолюдської цінності.

У своїх працях М. Вебер, Т. Парсонс і Ю. Габермас сходяться на тому, що базисом суспільства є його соціальна система, а саме норми, правила та цінності. Відповідно, інтеграції в ціннісних системах суспільства призводять до зміни усього суспільства. Основними рушійними силами таких змін виступають групи та індивіди, які через власні соціальні дії створюють своєрідну світоглядну систему цінностей. При цьому самі цінності, з одного боку, відіграють роль регулятора поведінки людей, а з другого – виступають мірилом їхніх потреб. Герт Хофстеде стверджує, що цінності знаходяться на найглибшому рівні серед важелів прийняття рішень, бо саме вони визначають ідеологічні переконання індивідів та мотивацію їхніх

вчинків [1]. На думку В. Хмелька, цінності відіграють головну роль у соціальній інтеграції та розвитку суспільства [2, с. 368].

Для того щоб окреслити орієнтири розвитку українського суспільства, потрібно провести порівняльний аналіз учасників Євромайдану як рушійної сили змін, із населенням країн ЄС за ціннісними орієнтаціями. Точкою відліку соціокультурних трансформацій українського суспільства слугуватиме подібність у ціннісних орієнтаціях євромайданівців і всього населення України. Дослідження соціальної структури учасників Євромайдану дасть змогу встановити «ціннісний фундамент» майбутнього українського суспільства.

Варто зазначити, що порівняльне дослідження цінностей українців здійснили російські соціологи М. Руднев і В. Магун на матеріалах другого раунду Європейського соціального дослідження 2004–2005 р., однак новим релевантним викликом є зрозуміти та описати цінності українців та євромайданівців у часи стрімких соціальних трансформацій [3]. Проблемою порівняльного аналізу Євромайдану є брак джерельної бази, зокрема описів мотиваційно-ціннісних особливостей його учасників. Таким чином, існує нагальна наукова потреба в дослідженні цінностей євромайданівців на основі визнаних у світі схем класифікації цінностей.

Показники і методика

За поглядами Ядова, кожний індивід має «ієрархічно організовану систему цінностей, які є продуктом попереднього досвіду, що фіксує звичні способи задоволення потреб суб'єкта в звичних соціальних умовах» [4, с. 125]. На найвищому рівні цієї ієрархії знаходяться ціннісні орієнтації (життєві цінності), які в першу чергу регулюють диспозиційну спрямованість індивіда, а відтак, його поведінку. Структурою ціннісних орієнтацій будемо називати емерджентну сукупність зв'язків між цінностями. Г. Олпорт зазначає, що за структурою ціннісних орієнтацій можна порівнювати як людей одного суспільства, так і

різні суспільства між собою, бо ціннісні орієнтації притаманні більшою чи меншою мірою певній кількості людей кожного суспільства [5, с. 277–280].

При розробці інструментарію дослідження використувалася модель цінностей, запропонована ізраїльським соціологом Шаломом Шварцем [6, с. 26–34]. Суть шкали дослідження ціннісних орієнтацій Ш. Шварца (Schwartz Value Scale, SVS) полягає в тому, що 57 цінностей (ціннісні індекси першого порядку) за типом мотиваційної мети відносно основних потреб людського існування узагальнюються в 10 ціннісних орієнтацій – ціннісні індекси другого порядку. В свою чергу 10 ціннісних орієнтацій агрегуються в чотири ціннісні категорії (Збереження, Інновації, Орієнтація на інших і Орієнтація на себе) – ціннісні індекси третього порядку (*табл. 1*) [7, р. 231–239].

Емпіричною базою порівняльного аналізу були дані Європейського соціального дослідження European Social Survey (ESS) 2004–2012 рр. [8]. У якості представників ЄС вибрані 17 країн із чотирьох економіко-географічних регіонів: із Західної Європи – Німеччина, Бельгія, Великобританія, Нідерланди та Ірландія, Північної Європи (скандинавські країни) – Швеція, Фінляндія, Данія та Естонія, Південної (середземноморські країни) – Іспанія, Кіпр, Португалія, Словенія, Східної (постсоціалістичні) – Польща, Чехія, Словаччина, Болгарія. Загальна вибірка по населенню країн ЄС становила 32 685 респондентів, по населенню України – 1931. Для визначення системи ціннісних пріоритетів учасників Євромайдану та дослідження їхньої соціальної структури були використані дані опитування, що проводилося ініціативною групою соціологів і соціальних дослідників під керівництвом Н. Лінцової 7–8 грудня 2013 р. Вибірка становила 443 особи (357 – на Євромайдані в Києві та 86 – на Євромайдані у Львові) за методикою, яка передбачала випадковий відбір респондентів.

Аналіз цінностей респондентів за методикою Ш. Шварца передбачав побудову індексів для кожного з 10 типів ціннісних орієнтацій. При цьому здійснювалася корек-

Таблиця 1
Класифікація ціннісних орієнтацій за Ш. Шварцем

<i>Ціннісна категорія</i>	<i>Ціннісна орієнтація</i>	<i>Цінності</i>
ЗБЕРЕЖЕННЯ	Безпека	Сімейна безпека, національна безпека, відчуття піклування інших, громадський порядок, внутрішня гармонія, здоров'я, мир у всьому світі.
	Традиційність	Скромність, духовність життя, релігійність, повага до традицій, охайність.
	Конформізм	Стриманість, ввічливість, слухняність, самодисципліна, повага до батьків і старших, повага до думки інших, підпорядкування життєвим обставинам.
ІННОВАЦІЇ	Самостійність	Самостійність, свобода, незалежність, самоповага, цікавість.
	Стимуляція	Сміливість, хвилювання, різноманітність життя, гострі відчуття, обрання власних цілей.
	Гедонізм	Задоволення, насолода життям, потурання своїм бажанням.
ОРІЄНТАЦІЯ НА ІНШИХ	Доброзичливість	Корисність, чесність, милосердя, лояльність, відповідальність, любов.
	Універсалізм	Мудрість, соціальна справедливість, рівність, мир і краса, вірність, дружелюбність, єдність з природою, захист навколишнього середовища, відкритість до чужих думок.
САМО-СТВЕРДЖЕННЯ	Влада	Авторитет, престиж, багатство, контроль над іншими, соціальний статус, вплив на людей і події.
	Досягнення	Здібності, успішність, цілеспрямованість, честолюбство, компетентність, креативність.

ція відповідей респондентів шляхом вираховання з вихідної оцінки респондента середнього балу за усіма відповідями даного респондента для того, щоб уникнути суб'єктивності респондентів, їхньої індивідуальної схильності завищувати або занижувати свої оцінки.

Результати та обговорення

На *рис. 1* подані результати порівняльного аналізу 10 ціннісних орієнтацій учасників Євромайдану, населення України і жителів країн Євросоюзу.

Згідно з результатами однофакторного дисперсійного аналізу цінності учасників Євромайдану статистично значуще більше збігаються із цінностями жителів Євросоюзу. Так, подібно жителям ЄС найважливішими ціннісними орієнтаціями євромайданівців є універсалізм, доброзичливість, самостійність і безпека. Водночас найголовнішою життєвою цінністю учасників Євромайдану є універсалізм, за якою вони значно переважають як європейців, так і

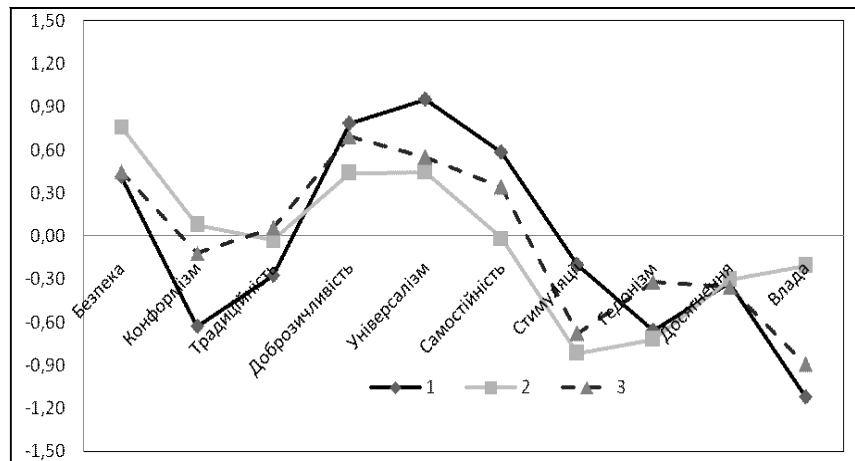


Рис. 1. Порівняльна характеристика цінностей учасників Євромайдану, населення України та країн ЄС:
1 – Євромайдан, 2 – Україна, 3 – Євросоюз

населення України. Це означає, що люди, які вийшли на протести, мали на меті побудову такої держави, в основі якої лежать соціальна справедливість, рівність, толерантність, мир, гармонія з природою. За цінністю доброзичливості, яка друга в ієрархії цінностей євромайданівців, вони подібні до жителів країн ЄС, тоді як населення України орієнтується на доброзичливість меншою мірою.

Ціннісна орієнтація самостійності є більш важливою для Євромайдану, аніж для країн Європейського Союзу та України загалом. Цей факт є індикатором того, що на Євромайдан вийшли найбільш активні представники українського суспільства, які не хочуть благ особисто для себе, а домагаються створення вільного відкритого конкурентного суспільства, в якому індивіди та групи зможуть реалізовуватися в різних сферах: підприємстві, політиці, науці, мистецтві тощо. Власне, на мою думку, три вищезазначені життєві цінності – **самостійність, доброзичливість і універсалізм** – утворюють **конструкт гідності**, розкриваючи тим самим сутність Революції гідності.

Життєвою цінністю влади учасники Євромайдану порівняно з населенням України нехтують. Це є ще одним свідченням того, що люди вийшли на протести не за зміну у владі одних постатей на інших, не за прагненням самим увійти у владу, а за повне перезавантаження системи влади та встановлення нових соціальних правил гри.

Більш цілісну картину цінностей учасників Євромайдану порівняно із населенням країн ЄС і України можна отримати за допомогою побудови ціннісних індексів третього порядку. Мапа цінностей, побудована на двох інтегральних осях за чотирма ціннісними категоріями (“збереження – інновації” та “Орієнтація на інших – самоствердження”), дає змогу оцінити становище середньостатичного євромайданівця щодо середньостатичних представників країн Євросоюзу і України (рис. 2).

На мапі цінностей учасник Євромайдану, як по горизонталі, так і по вертикалі, займає майже крайні положення. Це означає, що він характеризується високим ступенем

відкритості до змін, чим схожий на фінів, шведів, данців, німців, голландців і бельгійців, та однією з найвищих орієнтацій на ціннісну категорію самоствердження, чим подібний до жителів Іспанії, Кіпру, Естонії, Великобританії, Фінляндії, Швеції, Данії, Нідерландів, Німеччини та Бельгії. Водночас євромайданівець відрізняється від середньостатистичного українця, який орієнтується на ціннісні категорії збереження та орієнтацію на інших.

Встановлено, що учасник Євромайдану порівняно з жителями країн ЄС і України характеризується більшою самостійністю, сміливістю брати на себе відповідальність, схильністю до ризику. Він не вимагає захисту держави, є самодостатнім, натомість більше за інших потребує новизни, творчості, свободи, а також прагне веселощів і задоволень. Окрім того, у євромайданівця сильніше за жителів більшості країн ЄС і України виражене прагнення до особистого успіху і соціального визнання.

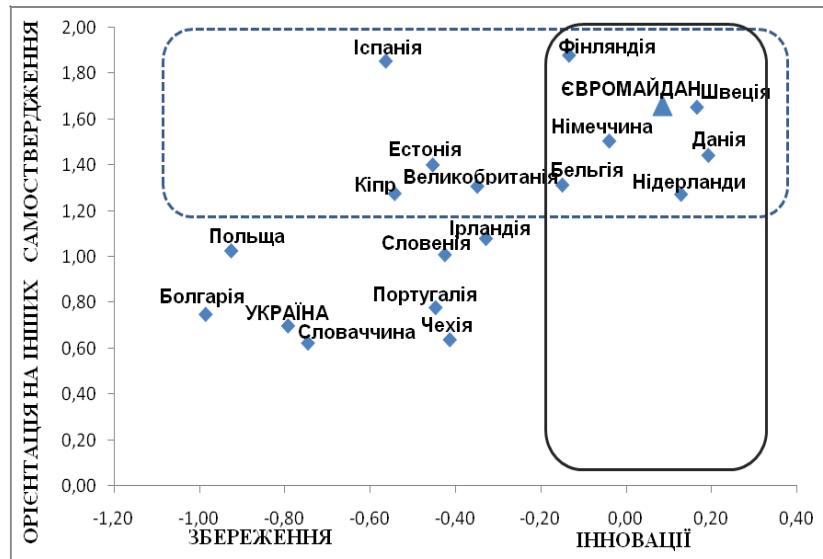


Рис. 2. Середньостатистичний учасник Євромайдану на мапі цінностей

Виділивши основні відмінності в ціннісних орієнтаціях євромайданівців, європейців і населення України загалом, необхідно здійснити більш глибокий аналітичний аналіз унікального ціннісного та соціокультурного феномену Євромайдану. Зробити це можна через типологізацію протестувальників на групи залежно від притаманних протестувальникам цінностей.

Дослідження соціальної структури Євромайдану проводилося за допомогою кластерного аналізу методом К-середніх. При цьому євромайданівці об'єдналися в три великі групи, середні значення ціннісних орієнтацій яких максимально відрізнялися одна від одної. У кластері I виявилось 30,9% протестувальників, у кластері II — 38,6%, у кластері III — 30,5% (рис. 3). Так, для респондентів, які склали кластер I, характерним є слідування традиціям, життя в гармонії з іншими людьми та природою, справедливість та доброзичливість. Отже, цій групі притаманний традиціоналістський тип особистості, який передбачає перевагу моральних цінностей над кар'єристськими устремліннями і гедоністичними настроями. Я назвав цю групу євромайданівців **“моралістами”**.

На відміну від “моралістів” протестувальники кластеру II прагнуть до високого соціального статусу, контролю

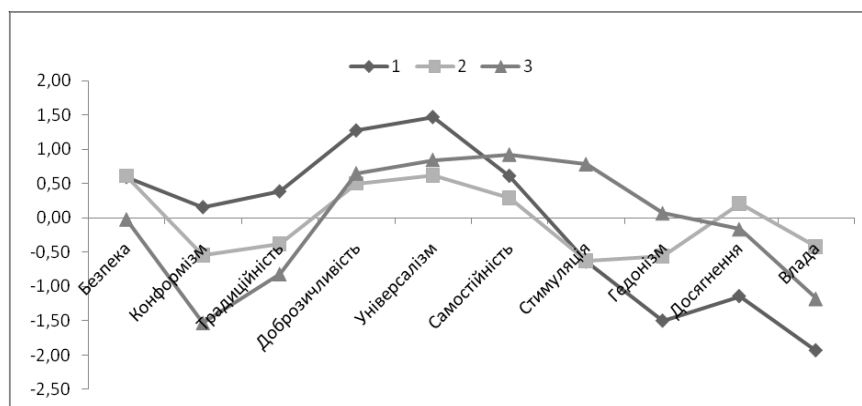


Рис. 3. Внутрішньогрупові цінності учасників Євромайдану:
1 – моралісти, 2 – індивідуалісти, 3 – відкривачі

над ресурсами та іншими людьми, а також підкреслюють свою успішність через демонстрацію компетенції та професіоналізму. Вони сповідують такий світогляд, згідно з яким моральне, політичне і соціальне підкреслюють свободу індивіда та значення людської особистості. Отже, цій групі притаманний реалістичний тип особистості, який поєднує прагнення до досягнення та самореалізації з відчуттям обов'язку перед іншими та суспільством. Я назвав цю групу євромайданівців “індивідуалістами”.

Респонденти кластеру III є “відкривачами” (“романтиками”), адже вони прагнуть бути незалежними й необмеженими в своїх діях, творити та відкривати щось нове та отримувати від цього задоволення. Для них більш притаманний ідеалістичний тип особистості, який полягає в критичному ставленні до традицій, нонконформізму, а також бажанням до саморозвитку. Відкривачі першими погоджуються з новими умовами життя, знаходячи в них позитивні обіцянки, першими приймають на себе новинки, несучи всі ризики, пов'язані зі зміною суспільного, економічного, політичного життя.

У всіх групах Євромайдану переважають чоловіки, а частка жінок – різна. Так, серед них виявилось близько 30% жінок-моралісток, що становить 44,7% усієї кількості моралістів, 38% жінок є індивідуалістками (45,5% усіх індивідуалістів) і майже 32% опитаних жінок є відкривачами (48,2% усіх відкривачів) (табл. 2).

Згідно з результатами опитування найчисленнішими серед моралістів виявилися люди 56 років і старші, частка

Таблиця 2

Внутрішньогрупова структура Євромайдану за статтю

Стать	Моралісти			Індивідуалісти			Відкривачі		
	N	Q _E , %	Q _K , %	N	Q _E , %	Q _K , %	N	Q _E , %	Q _K , %
Чоловік	78	31,8	55,3	96	39,2	54,5	71	29,0	51,8
Жінка	63	30,1	44,7	80	38,3	45,5	66	31,6	48,2

Примітка: N – загальна кількість респондентів, Q_E – частка респондентів серед усіх учасників Євромайдану, Q_K – частка респондентів у кластері.

яких становить майже 32%, або 62,2% усіх учасників Євромайдану цієї вікової групи. Серед індивідуалістів і відкривачів переважала молодь віком до 25 років, частка яких усередині цих груп відповідно 27,8% і 42,4%, а серед усіх учасників Євромайдану цієї вікової групи відповідно 39,2% і 47,2%. Встановлено, що ймовірність бути відкривачем з віком суттєво знижується (євромайданівців віком від 46 років у групі близько 9%), а для індивідуалістів характерне рівномірне розподілення між усіма віковими групами (табл. 3).

Таблиця 3

Внутрішньогрупова структура Євромайдану за віком

Вік	Моралісти			Індивідуалісти			Відкривачі		
	N	Q _Е , %	Q _К , %	N	Q _Е , %	Q _К , %	N	Q _Е , %	Q _К , %
до 25 років	17	13,6	12,1	49	39,2	27,8	59	47,2	42,4
26–35 років	20	18,2	14,2	43	39,1	24,4	47	42,7	33,8
36–45 років	23	30,7	16,3	32	42,7	18,2	20	26,7	14,4
46–55 років	36	46,2	25,5	31	39,7	17,6	11	14,1	7,9
56 і старші	45	66,2	31,9	21	30,9	11,9	2	2,9	1,4

Серед євромайданівців переважали люди з вищою освітою, причому їх кількість у всіх групах приблизно однакова – у межах 63–71%. Протестувальників з неповною вищою освітою найбільше в групі відкривачів (близько 19%), що вказує на значну частку в ній студентів та молоді. 23,4% моралістів – люди із середньою спеціальною освітою (табл. 4).

За характером професійної діяльності найбільшу частку в усіх трьох групах займали наймані працівники: у групі моралістів – 49,6%, у групі індивідуалістів – 45,5%, у групі відкривачів – 52,5%. Значну частину протестувальників становили приватні підприємці та непрацюючі (студенти, пенсіонери, домогосподарки) (табл. 5).

З метою визначення внутрішніх переконань і причин, які спонукали представників трьох досліджуваних груп

Таблиця 4

Внутрішньогрупова структура Євромайдану за освітою

Освіта	Моралісти			Індивідуалісти			Відкривачі		
	N	Q _Е , %	Q _К , %	N	Q _Е , %	Q _К , %	N	Q _Е , %	Q _К , %
Неповна середня	3	50,0	2,1	2	33,3	1,1	1	16,7	0,7
Середня	5	25,0	3,5	8	40,0	4,5	7	35,0	5,0
Середня спеціальна	33	49,3	23,4	18	26,9	10,2	16	23,9	11,5
Неповна вища	11	18,0	7,8	24	39,3	13,6	26	42,6	18,7
Вища	89	29,5	63,1	124	41,1	70,5	89	29,5	64,0

Таблиця 5

Внутрішньогрупова структура Євромайдану за характером професійної діяльності

Профдіяльність	Моралісти			Індивідуалісти			Відкривачі		
	N	Q _Е , %	Q _К , %	N	Q _Е , %	Q _К , %	N	Q _Е , %	Q _К , %
Працюю за наймом	70	31,4	49,6	80	35,9	45,5	73	32,7	52,5
Бізнесмен/ приватний підприємець	32	27,8	22,7	49	42,6	27,8	34	29,6	24,5
Не працюю	39	33,1	27,7	47	39,8	26,7	32	27,1	23,0

вийти на Євромайдан, їм були поставлені такі запитання: 1) “Для чого Ви на Євромайдані”; 2) “Що для Вас є Євромайдан?” і 3) “Чому Ви підтримуєте Євромайдан?”.

Згідно з результатами опитування 67,4% моралістів, 59,1% індивідуалістів і 66,7% відкривачів вийшли на протести, щоб висловити свою громадянську позицію, трохи більше 37,6% моралістів, 23,3% індивідуалістів і 23,2% відкривачів – задля волонтерства*. Відкривачі проявляли найвищий ступінь революційності – понад 82% з них вважали Євромайдан громадянським спротивом владі. Для моралістів і індивідуалістів ці показники були дещо меншими і становили відповідно 77,3% і 72,7%.

*В анкеті дозволялося вибрати три відповіді.

Причинами підтримки Євромайдану були: зміщення корумпованого режиму – 50,7% (моралісти), 52,1% (індивідуалісти), 50,8% (відкривачі); підписання асоціації з Євросоюзом – 47,1% (моралісти), 44,9% (індивідуалісти), 43,9% (відкривачі); радикальні зміни в системі влади – 43,5% (моралісти), 44,9% (індивідуалісти), близько 50% (відкривачі); проти силових дій влади і Беркуту – 34,8% (моралісти), 29,9% (індивідуалісти), 28,8% (відкривачі).

Отже, соціальний портрет внутрішніх груп Євромайдану:

Моралісти – як чоловіки, так і жінки віком від 36 років і старше з вищою або середньою-спеціальною освітою, які працюють переважно за наймом, займаються індивідуальним бізнесом або на даний час безробітні, з активною громадянською позицією і готові як до мирного спротиву, так і до більш рішучих дій проти свавілля влади.

Індивідуалісти – як чоловіки, так і жінки віком від 18 років до 45 років з вищою або неповною вищою освітою, які навчаються, працюють за наймом, займаються індивідуальним бізнесом або на даний час безробітні, з активною громадянською позицією, яку обстоюють переважно мирним шляхом.

Відкривачі (романтики) – як чоловіки, так і жінки віком до 35 років з вищою або неповною вищою освітою, які навчаються, працюють за наймом, займаються індивідуальним бізнесом або на даний час безробітні, з активною громадянською позицією і революційною рішучістю у зміні влади будь-яким шляхом.

Таким чином, за своїми прагненнями і мотиваціями учасники Євромайдану більш подібні до жителів країн Європейського Союзу, ніж до населення України. Такі життєві цінності євромайданівців, як самостійність, доброзичливість і універсалізм утворюють конструкт гідності, який фактично став основоположним принципом Революції гідності.

За своїми життєвими цінностями євромайданівці подібні до шведів, данців, німців, голландців, бельгійців і фінів. Євромайданівець – це ідеал вільної особистості з чітко вираженими європейськими цінностями, зокрема свободи, демократії, дотримання прав людини.

За ціннісними пріоритетами євромайданівці утворюють три великі групи: моралістів (близько 31%), індивідуалістів (38,6%) і відкривачів (романтиків) (30,5%). Найчисленнішою групою моралістів є люди віком від 56 років. Індивідуалісти і відкривачі – це молоді люди віком до 25 років. Серед євромайданівців найбільше людей з вищою освітою, кількість яких для всіх трьох груп знаходиться в межах 63–71%. За характером професійної діяльності найбільшу частку у всіх трьох групах займають наймані працівники. Основною причиною протесту для моралістів є підписання асоціації з ЄС, для індивідуалістів – зміщення корумпованого режиму, для відкривачів – радикальні зміни в системі влади.

Література

1. *Hofstede Geert*. Allemaal andersdenkenden: omgaan met cultuurverschillen / *G. Hofstede* // Uiteverij Contact, 1995. – 352 p.
2. *Хмелько В. Е.* Ценностные ориентации / В. Е. Хмелько // Социологический справочник. – К.: Изд-во полит. лит. Украины, 1990. – С. 368.
3. *Магун В.* Жизненные ценности населения Украины: сравнение с 23 другими европейскими странами [Электронный ресурс] / В. Магун, М. Руднев // Вестник общественного мнения. Данные. Анализ. Дискуссии. – 2007. – №№ 3–4. – 48 с. – Режим доступа : http://ecsocman.hse.ru/data/2010/04/23/1213595564/ESS_Chp8_OK.pdf.
4. *Соціологія* : Короткий енциклопедичний словник / [укл. В. І. Волович та ін.]. – К.: Укр. центр духовної культури, 1998. – 736 с.
5. *Хьелл Л.* Теории личности: основные положения, исследования и применения / Лари Хьелл, Даниле Зиглер; [пер. с англ. С. Меленевская, Д. Викторова]. – СПб. : Питер Пресс, 1997. – 608 с.
6. *Карандашев В.* Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство / В. Н. Карандашев. – СПб. : Речь, 2004. – 70 с.
7. *Schwartz S.* Evaluating the structure of human values with confirmatory factor analysis / Shalom. H. Schwartz // Journal of Research in Personality. – 2004. – V. 38. – P. 230–255.
8. The European Social Survey [Електронний ресурс] / Survey organisation in Ukraine : *SOCIS and Resear chand Branding Group*. – Режим доступа : http://www.europeansocialsurvey.org/index.php?option=com_content&view=article&id=322&Itemid=389.

УДК 316.4.06

*І. Мартинюк,
доктор соціологічних наук;
Н. Соболева,
доктор соціологічних наук*

ПОШУК СОЛІДАРИТЕТІВ ЯК ШЛЯХ ДО ВИХОДУ З КРИЗИ

Соціальна солідарність є важливою передумовою гармонійного розвитку суспільства і визначальною умовою його стабільності. Дослідження цього феномену набуває особливого значення в часи соціальних потрясінь, оскільки відновлення нормального функціонування соціуму потребує використання всіх форм і засобів солідаризації задля згуртування суспільства в процесі вирішення надзвичайних завдань, що постають перед ним у цей період. У даній статті аналізуються соціально-психологічні механізми інтеграції розколотого суспільства, зокрема чинник соціальної солідарності.

Ключові слова: соціальна солідарність, соціальна інтеграція, криза, цінності, страхи.

Социальная солидарность является важной предпосылкой гармоничного развития общества и определяющим условием его стабильности. Исследование этого феномена приобретает особое значение во времена социальных потрясений, поскольку восстановление нормального функционирования социума требует использования всех форм и средств солидаризации для сплочения общества в процессе решения чрезвычайных задач, стоящих перед ним в этот период. В данной статье анализируются социально-психологические механизмы интеграции расколотого общества, в частности фактор социальной солидарности.

Ключевые слова: социальная солидарность, социальная интеграция, кризис, ценности, страхи.

Social solidarity is an important prerequisite for the harmonious development of society and the defining condition for its stability. The study of this phenomenon on is particularly important in times of social upheavals in cethere storatation of normal

functioning of society requires the use of all forms and means of solidarity to unite society in the process of solving extraordinary tasks facing him in this period. This article analyzes the social and psychological mechanisms of integration of the divided society, in particular – a factor of social solidarity.

Keywords: *social solidarity, social integration, crisis, values, fears.*

Революція гідності й подальші постмайданові події – анексія Криму, схвально сприйнята значною частиною населення півострова; виникнення “української Вандеї” на сході України; гібридна війна, що точиться у цьому регіоні – складні соціальні явища, спричинені виниклою конфігурацією різноманітних чинників, що зумовили втілення саме у згаданих формах тих гострих суперечностей, що існують в українській державі з моменту її утворення (хоча протягом тривалого часу мали прихований, латентний характер). Ще на початку правління кліки В. Януковича ми зазначали, що “нинішній стан суспільної психіки, на жаль, характеризується розхитаністю нормативно-ціннісних засад, високим потенціалом руйнівних тенденцій у свідомості і поведінці людей, суперечливим еkleктичним поєднанням прогресивних та консервативних елементів світобачення практично усіх суспільних груп і прошарків, що разом загострилися за умов триваючої широкомасштабної економічної кризи, яка охопила увесь світ і зокрема Україну з кінця 2008 р.”, і що “негативно впливаючі на морально-психологічну атмосферу суспільства чинники діяли й у попередні роки; проте зараз вони стають ще більш небезпечними, бо підсилюються, по-перше, гнітючими наслідками світової економічної кризи і ще більш гнітючими очікуваннями щодо перспектив виходу з неї України, по-друге, паралічем владної системи, до якого призвели постійні чвари серед політичної еліти. Годі очікувати за таких умов не тільки зростання толерантності у зіткненні різноманітних систем ціннісних пріоритетів, самоідентифікаційних пошуків, відчуттів і

рефлексій, а й збереження нині існуючого рівня суспільної злагоди. Відтак морально-психологічна атмосфера, що склалася в українському суспільстві, загрожує не тільки окремими моральними аномаліями (син сплановано вбиває батьків, підлітки знущаються над старенькими, спроби наvertати людей у рабство, замовні вбивства тощо), а масштабними стихійними вибухами жорстокості й насильства” [1, с. 240]. Не вдаючись у даному дописі до системного аналізу взаємодії цих чинників, хотіли б виділити деякі з них, що, на нашу думку, послугували чи не найсуттєвішими передумовами загострення суспільно-політичної кризи до рівня збройного протистояння різних сил.

Соціально-психологічні чинники розколу українського суспільства

Отже, емоційний сплеск обурення з приводу побиття учасників Євромайдану наприкінці листопада 2013 р., що сколихнув країну й став приводом до розгортання протестних акцій у столиці й багатьох інших містах, відбувся на тлі тривалого стану напруженості, яким відзначалася суспільно-політична ситуація в Україні, тобто насіння протестних емоцій потрапило на “підготовлений ґрунт”. Своєю чергою, одним із витоків цієї напруженості слугувала аномійність суспільної свідомості, що виникла унаслідок характерної для усього пострадянського періоду державотворення “*стабільної нестабільності*”, котра постійно відтворювалася з огляду на закономірно тривалий процес інституційної, соціоструктурної та соціокультурної трансформації. Аномія являє собою дисфункцію ціннісно-нормативних механізмів соціального регулювання і контролю, яка виникає за обставин, коли легітимізовані і навіть сакралізовані у суспільстві певного типу цінності й норми повністю або частково втрачають свій регулятивний потенціал, перестають сприйматися і визнаватися як загальноприйнятні. О. Шульга, характеризуючи соціальне підґрунтя відтворення аномійного стану як складову ще більш широкого та глибинного феномену – “символічного

вакууму”, який відзначається відсутністю домінуючого символічного універсуму – мета-смислового комплексу, що виступає матрицею бачення й інтерпретації об’єктивних (природних), інтерсуб’єктивних (соціальних) і суб’єктивних процесів та феноменів для більшості суспільства, оптимістично вважає, що “події кінця 2013 р. та війна на Донбасі різко актуалізували для всього населення проблему переоцінки цінностей, примусивши нарешті обирати ту чи іншу світоглядну модель. Відповідне зменшення вакууму легітимних цінностей, є однією з логічних і невідривних ланок більш широкого процесу – зменшення символічного вакууму в українському суспільстві, прискорення остаточної заміни старого символічного універсуму на новий” [2, с. 131]. Погоджуючись із тим, що вищезгадані події справді виступають каталізатором світоглядної переоцінки цінностей, вважаємо, що, по-перше, в українському суспільстві має місце не символічний вакуум, а еkleктичне суперечливе поєднання цінностей і символів різних історичних епох, причому в різних акторів ця еkleктика складається різним чином; по-друге, аномійний стан у нашому суспільстві й досі залишається неподоланим.

Хоча руйнація значної частини норм і цінностей, що успішно здійснювали регулятивний вплив у радянський період, не викликає сумнівів (моніторинг громадської думки, що проводиться Інститутом соціології НАН України протягом понад 20 років, фіксує впевненість у такому стані речей переважної більшості респондентів. Так, у 1992 р. з твердженням “багато з того, у що вірили наші батьки, руйнується на очах” були згодні 88,1% респондентів (не згодні 7,7%, решта не дали визначеної відповіді), у 2000 р. – відповідно 89,7% та 6%, у 2005 р. – 79,3% і 13,1%, у 2006 р. – 82,1% і 11,1%, у 2008 р. – 85,7% і 8,3%, у 2010 р. – 83,8% і 8,6%. Незмінною була дана оцінка і у 2012 р. – 85,2%. Тобто наведені дані фіксують виразну стійку тенденцію до визнання усіма суспільними групами руйнації радянської системи цінностей і норм), не менш очевидною є непевність, невизначеність нових

цінностей і норм, які натомість пропонуються суспільству в якості наріжних. Жодна з ідеологій – націоналістична, державницька, ліберальна, соціалістична, клерикальна – не зуміла укорінитися настільки широко, щоб стати підґрунтям для загальноприйнятої національної ідеї, а відтак характерною для світогляду пересічного українця залишається розмитість і непевність ціннісно-нормативних структур. Саме через відсутність узгоджених, прийнятних принаймні для основних суспільних груп норм і цінностей, на підґрунті яких консолідувалося б українське суспільство, у зафіксованих вже згадуваним моніторингом даних, домінують оцінки розгубленості і зневіри щодо “догмату світської віри” (табл. 1).

Таблиця 1

**Розподіл відповідей респондентів при оцінці твердження:
“За теперішнього безпорядку та невизначеності
важко зрозуміти, у що вірити” (%)**

	1992	2000	2005	2006	2008	2010	2012
Згоден	78,5	78,3	68,4	76,2	75,7	74,0	76,0
Не згоден	14,8	14,4	23,2	16,6	17,0	18,0	15,8
Не знаю	6,4	6,9	8,4	7,2	7,1	7,9	8,1
Не відповіли	0,3	0,3	0,0	0,1	0,2	0,1	0,1

В усі роки, коли проводилися заміри громадської думки (окрім 2005 р. з його особливими настроями революційного піднесення), кількість зневірених помітно перевищує 70%. Не є винятком і 2012 р., коли понад три чверті респондентів відмітили складність процесу віднайдення за сучасних умов універсальних для усіх верств населення ціннісних орієнтирів.

Характерною для стану сучасної суспільної свідомості є також динамічна мінливість, калейдоскопічність зміни пріоритетів, а разом з ними і критеріїв життєвого успіху, моральних дороговказів. За обставин, коли перестали діяти загальноузгоджені, конвенційні цінності й норми,

властиві попередній суспільній системі, а побудовані на них поведінкові стратегії, стереотипи й паттерни переходять до розряду анахронізмів, розсуваються межі припустимого й відбувається помітне зростання спектру ідей, різноманітних за спрямованістю і змістом. Невизначеність спричиняється насамперед радикальними трансформаціями інституціональної системи, й має минути певний час, аби запроваджені через діяльність нових інституцій норми набули легітимності у суспільній свідомості, стали звичними, традиційними. До того ж механізм сповільнення легалізації норм за часів, коли відбувається активна фаза соціального конструювання – пошук нових адекватних форм і зразків соціально узгодженої поведінки – виконує важливу захисну функцію, за рахунок якої у ході суспільних практик відсіваються неприйнятні для загалу ціннісно-нормативні і поведінкові нововведення. Однак, по суті, це “зворотний бік” того факту, що неусталені цінності й норми нездатні діяти ефективно, а їхня регулятивна спроможність послаблена [3].

Окрім загальних (неспецифічних) передумов ескалації конфлікту до стадії збройного протистояння, пов’язаних з аномією й відсутністю загальноприйнятних конструктивних, інтегруючих суспільство цінностей (солідаритетів), вирішальною стала поляризація політичних уподобань за територіальним принципом. Аналізуючи причини виникнення такого протистояння ще 20 років тому, у далекому 1994 р., В. Хмелько зазначав, що якщо головною проблемою, що непокоїла людей у всіх без винятку регіонах України, був рівень життя, то вже другий за поширеністю і загостреністю інтерес відрізнявся: на Сході проблемою номер два були відносини з Росією, що непокоїли 48% опитаних, на Заході ж вони не обходили лише 19%; натомість передувала безпека України (її відзначили 34%), поступаючись дещо значущістю лише проблемі злочинності (39%). Саме у певних зовнішньополітичних орієнтаціях – ставленні до СНД, відносин з Росією – полягали найбільші розходження мешканців двох частин України. Пояснення цього явища вчений, по-перше, вбачав

у тому, що люди, у котрих недостатньо розвинута національно-державна самосвідомість, під тиском суттєвого погіршення матеріальних умов життя стали пов'язувати (не без допомоги проімперської пропаганди як внутрішнього, так і зовнішнього походження) перспективи його покращення або з відновленням колишнього Радянського Союзу, або з якою-небудь іншою формою об'єднання України й Росії в одну державу. По-друге, В. Хмелько відзначав роль культурального фактора. Змінилися перспективи подальшого існування культур україномовної і російськомовної частин населення України: для україномовних українців відкрилася перспектива вільного розвитку і поширення своєї мови і культури, а для російськомовних українців – перспектива обмеження можливостей використання їх мови і збереження їх культури. Вчений проороко зазначав, що “зацікавленість більше половини громадян України у збереженні тієї можливості користування російською мовою, що була звичайною для них майже все їх життя – це така обставина, з якою мають рахуватися всі політики, котрі дійсно прагнуть зберегти цілісність української держави, не допустити її розколу і використання її лінгво-етнічної неоднорідності її недругами... Для майбутнього самостійної державності України небезпечно заплющувати очі на те, що боротьба проти надання російській мові статусу офіційної – це боротьба за позбавлення приблизно половини громадян України тих культурних прав, якими вони давно звикли користуватися. І тому ця боротьба фактично веде не до об'єднання, а до роз'єднання народу України” [4, с. 30]. На жаль, зауважені ще 20 років тому зовнішньополітичні й мовнокультурні суперечності Сходу і Заходу України не були розв'язані вчасно. Характерну різновекторну спрямованість зовнішньополітичних уподобань населення різних регіонів рельєфно демонструють відповіді респондентів на запитання моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України, проведеного у 2013 р. за кілька місяців до Євромайдану, щодо ставлення до вступу України в Євросоюз, до НАТО чи до Союзу Росії та Білорусі (*табл. 2–4*).

Таблиця 2

**Регіональні особливості ставлення населення
до вступу України до Євросоюзу, 2013 р. (%)**

Як Ви ставитесь до вступу України до Європейського Союзу?	Регіони				Загалом
	Захід	Центр	Південь	Схід	
Скоріше негативно	7,2	20,3	36,0	47,6	27,9
Важко сказати	25,4	33,9	26,2	34,5	30,3
Скоріше позитивно	67,4	45,8	37,8	17,9	41,6

Таблиця 3

**Регіональні особливості ставлення до ідеї
приєднання України до Союзу Росії та Білорусі, 2013 р. (%)**

Як Ви ставитесь до ідеї приєднання України до Союзу Росії та Білорусі?	Регіони				Загалом
	Захід	Центр	Південь	Схід	
Скоріше негативно	59,9	31,6	19,3	8,0	28,5
Важко сказати	26,5	27,0	16,8	19,3	22,4
Скоріше позитивно	13,5	41,4	63,8	72,7	48,9

Таблиця 4

**Регіональні особливості ставлення населення
щодо вступу України до НАТО, 2013 р. (%)**

Як Ви ставитесь до вступу України до НАТО?	Регіони				Загалом
	Захід	Центр	Південь	Схід	
Скоріше негативно	22,8	50,0	63,7	77,9	54,4
Важко сказати	41,8	35,6	25,7	21,1	30,8
Скоріше позитивно	35,4	14,4	10,6	1,0	14,4

Як свідчать дані, спостерігається чітко окреслена тенденція: негативне ставлення до вступу України до ЄС найбільше було поширене на Сході (47,6%), діаметрально протилежний показник отриманий на Заході (7,2%). І навпаки, позитивне ставлення до вступу України до ЄС домінувало у Західному регіоні (67,7%), тоді як у Східному проєвроінтеграційних поглядів дотримувались лише

17,9%. Майже дзеркально відображається ця тенденція у виявленому ставленні представників різних регіонів до перспективи приєднання України до Союзу Росії й Білорусі: на Сході її критично сприймали лише 8% опитаних, тоді як на Заході України – 59,9%; схвально ставилися 72,7% жителів Сходу і тільки 13,5% мешканців Заходу. Щодо вступу України до НАТО, то полярність поглядів населення Заходу і Сходу не настільки виразна; але якщо на Сході ця ідея взагалі не мала підтримки (лише 1% висловився щодо неї позитивно), то на Заході прибічники вступу України до НАТО майже у півтора раза переважають її противників (відповідно 35,4% і 22,8%). Тож не дивно, що, з одного боку, Євромайдан став символом піднесення національної свідомості й громадянської відповідальності, з другого – спричинив консолідацію частини населення, орієнтованої за своїми переконаннями, культурними орієнтаціями, менталітетом на зближення з Росією.

Солідарність як механізм інтеграції суспільства

Очевидно, що спроби розв'язання конфлікту на Сході України силою зброї малоперспективні; навіть у разі перемоги над сепаратистами у програвшій буде вся Україна, бо проблеми, що змусили людей на Донбасі узятися до зброї, залишаються нерозв'язаними. Відтак потрібно шукати не військової звитяги чи дипломатичного компромісу, а ідейне підґрунтя, ті солідаритети, що могли б стати основою для примирення й подальшої інтеграції українського суспільства. Цей виклик часу має зорієнтувати науковий пошук вітчизняних суспільствознавців – політологів, філософів, соціологів, істориків – у відповідному напрямі. Своє завдання ми вбачаємо у теоретичному аналізі соціально-психологічних механізмів інтеграції розколотого суспільства, зокрема соціальної солідарності.

Соціальна солідарність є важливою передумовою гармонійного розвитку суспільства і визначальною умовою його стабільності. Дослідження цього феномену набуває особливого значення в часи соціальних потрясінь, оскільки

ки відновлення нормального функціонування соціуму потребує використання всіх форм і засобів солідаризації задля згуртування суспільства в процесі вирішення надзвичайних завдань, що постають перед ним у цей період.

Солідарність – одне з широковживаних і водночас аморфних понять, що сполучають численні наукові інтерпретації з буденним потрактуванням. Близькими до нього є такі поняття, як гармонія, єдність, консолідація, консенсус, підтримка, згуртованість, одностайність, відповідність, згода, злагода, погодженість, інтеграція, асоціація, кооперація, допомога, відповідальність тощо.

Це поняття зародилось та почало використовуватися в європейській соціології у зв'язку з класовою єдністю робітників на тлі розгортання соціальних рухів проти буржуазії у ХІХ ст. У контексті французьких соціологічних теорій в той же час вчення про солідарність розвивали Ж. Фур'є, О. Конт і Е. Дюркгейм, які розглядали це явище в якості морального фундаменту суспільства. (Зокрема, Конт вважав, що консенсус у суспільстві забезпечується завдяки домінуванню в ньому соціальних почуттів і соціальних ідей певного типу, а саме тих, що сприяють зміцненню громадської солідарності.) В соціології М. Вебера, яка спиралася на етику протестантського віровчення, солідарність визначалася як норма поведінки.

У сучасній соціології, певно, унаслідок “розмитості”, багатозначності поняття численні дослідження солідарності (і як процесу, і як механізму, і як стану) мають побіжний, парціальний характер, сягаючи в кращому разі рівня теорій середнього рівня. Водночас дедалі частіше лунають заклики до повернення проблеми солідарності у фокус соціологічного теоретизування. Так, на черговому 4-му Всеросійському соціологічному конгресі, що проходив в жовтні 2012 р. в Уфі, відомий російський філософ і соціолог О. Гофман зробив доповідь про те, що таке солідарність з соціологічної точки зору. Він зазначив, що “... солідарність як ідеї і об'єкта соціологічного аналізу відіграла, відіграє і, ймовірно, відіграватиме найваж-

ливішу роль. А це означає необхідність і плідність подальших досліджень у даній сфері, з урахуванням досягнень і уроків вивчення ідеї солідарності за два сторіччя її існування” [5].

Полісемія наукового дискурсу, примножена за рахунок переплетення з політичним, ідеологічним, моральним, парадигмальним дискурсами, привела до створення значної кількості дефініцій соціальної солідарності. В узагальненому вигляді О. Гофман звів їх до 12 визначень, кожне з яких здатне слугувати як самостійною характеристикою даного соціального феномену в певному вузькому ракурсі, так і атрибутивною властивістю більш універсального його тлумачення:

1. Об’єктивна функціональна взаємозалежність, взаємодоповнюваність і спільність інтересів індивідів, груп, товариств.
2. Суб’єктивна взаємна симпатія, співчуття, співпереживання, консенсус соціальних акторів.
3. Прихильність акторів одним і тим же нормам і цінностям.
4. Загальна соціальна (групова) ідентичність.
5. Соціальний зв’язок в найширшому сенсі.
6. Соціальна інтеграція.
7. Спільність поглядів і відповідальності акторів.
8. Спільна діяльність для досягнення певної мети.
9. Альтруїстська допомога, взаємодопомога або підтримка соціальних акторів.
10. Моральний обов’язок, заснований на цінності справедливості, який приписує допомагати іншим людям (ближнім, соратникам у спільній справі, нужденним, обділеним долею тощо).
11. Різні форми соціальної, економічної та політичної підтримки, в тому числі з боку держави, спрямованої на поліпшення становища певних соціальних груп і прошарків, включаючи діяльність інститутів соціального захисту та соціального страхування.
12. Спільна відповідальність за що-небудь (звідси, наприклад, характеристика солідарності як “кругової по-

руки” та застосування принципу “один за всіх і всі за одного” в словнику В. Даля).

Сучасні зарубіжні і вітчизняні дослідники проблеми соціальної солідарності зосереджуються на різних аспектах та різних рівнях існування цього явища, починаючи від солідарності малих груп (наприклад, сім’ї) і закінчуючи соціальною солідарністю суспільства в цілому, де солідарність розглядається як одна з передумов соціальної стабільності й соціального порядку. Соціологи цікавляться явищем соціальної солідарності в різноманітні його прояви й не тільки в теоретичному ракурсі, а й щоб знайти застосування концепту солідарності в емпіричних соціологічних дослідженнях для пояснення людської поведінки. При цьому одні соціологи наголошують на таких ознаках, як кооперація, згуртованість, єдність, другі в якості основних ознак виділяють довіру, наявність загальних ідей, поглядів, цілей, треті – належність до якогось цілого та відповідну самоідентифікацію, четверті пропонують інші варіанти конструктів соціальної солідарності, поєднуючи ці характеристики у різних комбінаціях або додаючи свої.

Наведемо кілька прикладів. Український дослідник М. Паращевін у статті “Соціальна солідарність в українському суспільстві: тенденції змін” вказує на таке підґрунтя соціальної солідарності, як загальні цілі, довіра між людьми, відсутність загрози можливих конфліктів (у тому числі зумовлених дискримінацією за національною ознакою), позитивна або хоча б нейтральна оцінка соціального розшарування [6]. С. Красько підкреслює, що в сучасній соціології поняття “соціальна солідарність” використовують переважно для визначення “ступеня або типу інтеграції різних спільнот, а також індивідів до групи”. Розглядається поняття, на думку автора статті, яке характеризує почуття, прагнення або дії конкретної людини або групи [7, с. 255].

Російська дослідниця С. Барсукова розглядає явище солідарності переважно як особливий випадок соціальної

взаємодії, природа якого полягає в моральному обов'язку допомоги “своїм”, членам своєї Ми-групи в ситуації нестабільності, в часи криз і різких соціальних трансформацій. Вона аналізує прояви такого типу солідарності саме на рівні груп і зазначає, що “групова солідарність виростає не з механічної суми індивідуальних нещастя, а зароджується на базі групового соціального неблагополуччя, інтерпретація якого підкреслює єдину природу труднощів, зумовлених діями “ворожого оточення”, тобто розглядає солідарність як відгук на реальне чи уявне неблагополуччя для життєдіяльності соціальної групи як якогось цілого [8, с. 4].

К. Урсулєнко розглядає соціальну солідарність як поняття, що описує “стан суспільства або великої соціальної спільноти, за якого наявні: єдність цінностей, ідей, переконань, поглядів, інтересів, цілей суспільства, спільність норм, а також функціональна взаємозалежність та узгодженість у виступах і діях, пов'язаних з реалізацією інтересів (досягненням цілей) цього суспільства або великої соціальної спільноти” [9, с. 155]. Дослідниця вважає, що це визначення, попри його загальність, має достатній потенціал для застосування його в емпіричних дослідженнях явища соціальної солідарності в тому чи тому конкретному суспільстві, й запропонувала на цій основі вимірвальну схему та відповідний інструментарій дослідження соціальної солідарності в масових опитуваннях [10].

Таким чином, з огляду на складність, багатозначність і навіть певну метафоричність даного явища навряд чи можливо синтезувати його всеохопну дефініцію. Вважаємо найдоцільнішим інтерпретувати його в дусі постнекласичної традиції, згідно з якою підкреслюються ті ознаки, що є істотними з погляду конкретних дослідницьких завдань. Тому, не претендуючи на вичерпність нашого тлумачення, розглядатимемо соціальну солідарність як ґрунтоване на певній збіжності поглядів, норм, цінностей, осмислене активне ставлення актора до соціальних подій, явищ, ситуацій, процесів, що викликає співчуття, співпереживання, згуртованість з іншими акторами, що дотримуються

відповідної позиції, і виражається в готовності діяти певним чином і нести за це відповідальність. Тобто солідарність ґрунтується на “трьох китах” – раціонально осмисленій ціннісній єдності, емоційному співпереживанні й практичних діях (чи принаймні потенційній готовності до них).

Важливо мати на увазі, що невід’ємною рисою механізму досягнення і підтримки соціальної солідарності в будь-якому суспільстві є такий чинник, як насильство. Воно набуває форми примусу і репресій, якщо йдеться про підтримку певного status quo у разі реальної або потенційної загрози його порушення. У випадку прямого революційного конфлікту, пов’язаного з насильницькою зміною влади в даному суспільстві, ставиться під питання одна система засад соціальної солідарності й пропонується альтернативна їй система консолідації соціуму. Другою підставою є символічна складова, що включає в себе погляди, переконання, стереотипи, вірування, ідентифікації, норми і правила. Наявність такої системи є обов’язковою умовою для інтеграції як традиційного, так і сучасного суспільства, що однаково потребують легітимації і санкціонування певних суспільних відносин.

Солідарність може базуватися на ґрунті спільних соціальних переживань та почуттів, які охоплюють великі маси людей “у дні торжеств і бід народних”, кажучи словами М. Лермонтова. Важливість дослідження солідарності в цьому аспекті визначається тим, що вона, ситуативно фіксуючи певним чином емоційно зафарбоване усвідомлення актором того, що відбувається, так би мовити в режимі “онлайн”, стає значущим чинником його соціальної поведінки. Образно кажучи, соціальна солідарність є тим механізмом, що дає змогу “вихоплювати” з калейдоскопу відрефлексованих соціальних подій певні конфігурації оцінок, думок і переживань, включаючи такі тимчасові утворення до власного габітусу і тим самим подовжуючи термін їхньої дії.

Характерним прикладом дії цього механізму є явище Євромайдану, коли від початку вимоги учасників акцій

протесту на Майдані підтримували 41,3% опитаних, ще 6,8% долучились до них згодом, а 8,4% з часом перестали їх підтримувати (за даними моніторингу громадської думки Інституту соціології НАН України, 2014 р.). Початковою рушійною силою стала солідаризація значної частини громадськості з порівняно невеликою кількістю мітингувальників, що стали жертвою насилля з боку влади, а вже згодом ескалація протистояння як рекрутувала нових прибічників декларованих ідей, так і відвертала від Майдану частину колишніх прихильників.

При цьому варто розрізняти активну і пасивну форми солідаризації: якщо загалом на тій чи іншій стадії подій підтримку вимог Майдану висловлювали 57,5% респондентів, то про безпосередню участь у різних формах протестних практик заявили загалом 17,2%, що є доволі високим показником і свідчить про велику інтенсивність процесу солідаризації. На жаль, на цьому підґрунті відбулася заміна загальнонаціональної солідарності частковою, парціальною, що на тлі ейфорії від політичних здобутків відбувалася відверто і агресивно. Партикуляризм, що був сприйнятий за універсалізм, призвів до ігнорування негативного ставлення до вимог Євромайдану понад чверті (28%) населення, не кажучи про 15,6% тих, хто не визначився зі своєю позицією. Відтак, оскільки механізм солідаризації здебільшого передбачає, окрім згуртування навколо ідеологеми (міфологеми) її носіїв, об'єднання проти когось або чогось, це спонукує противників так само гуртуватися задля обстоювання своїх інтересів.

Результатом такого об'єднання стає формування *солідаритету*, тобто певного типу раціоемоційного ставлення до тієї чи тієї нагальної суспільної проблеми, що набув масового поширення за даного суспільного хронотопу. Особливу увагу слід звернути на ту обставину, що хоча раціональна компонента, як правило, присутня в процесі утворення солідаритету (як мінімум, у вигляді раціоналізації своїх дій постфактум), однак не менш значущою є ірраціональна, почуттєва складова, котра здатна віді-

гравати роль “спускового гачка” в ініціації утворення нового солідаритету. Актуальним прикладом прояву солідаризуючого потенціалу соціальних почуттів є сплеск обурення по всій країні унаслідок жорстокого розгону протестувальників на Майдані Незалежності в Києві у листопаді 2013 р., що, власне, започаткував загальнонаціональний виступ проти тодішньої влади. Не менш вагомим для зміцнення протилежного за змістом солідаритету на Сході України стала трагічна загибель групи прихильників проросійської політичної орієнтації під час пожежі у будинку профспілок в Одесі.

При цьому слід наголосити, що підґрунтям для утворення і зміцнення тих чи тих солідаритетів здатні слугувати не лише гострі безпосередні емоційні реакції на конкретні події, а й триваліші емоційні стани та почуття, зокрема соціальні страхи.

Сподівання та страхи населення України

Гуртуючись задля розв’язання тих чи тих соціальних проблем, люди несамохіть прогнозують можливий розвиток подій і відповідні їх наслідки, відповідним чином переживаючи те, що має чи тільки може здійснитися у майбутньому. Позитивні (оптимістичні) переживання уявних перспектив, віра “у світле майбуття” об’єднувала цілі покоління, часом навіть підміняючи реальність. Але ще міцніше інтегрує людей страх негативних змін, породжуючи бажання будь-що уникнути імовірних загроз (байдуже, реальних чи надуманих). У нашому дослідженні в якості інтегральної оцінки, що уможливило умовний розподіл респондентів на групу “оптимістів” і групу “песимістів”, був застосований такий показник, як сподівання (чи відсутність такого) на поліпшення життя в найближчому майбутньому, вважаючи очікування покращення або погіршення життя в найближчій перспективі своєрідною квінтесенцією соціального самопочуття людей, здатною стати підґрунтям для солідаризації в найширшому змістовному спектрі – від “запануємо ми, браття, у своїй сторонці” до “прийдуть правосеки й усіх заріжуть”.

Дані моніторингу упродовж останніх років дають змогу відстежити тенденції змін в оцінках українців щодо найближчого майбутнього [11]. Для порівняння візьмемо дані за чотири роки: 2005 р. (підвищення рівня соціального оптимізму після подій Помаранчевої революції); 2010 р. (рік великих надій на зміну життя на краще у зв'язку з приходом до влади в результаті демократичних виборів В. Януковича та розчаруванням у лідерах Помаранчевої революції, насамперед у попередньому президенті України В. Ющенкові); 2013 р. (останній рік безславного правління В. Януковича); 2014 р. (повалення режиму В. Януковича та події на Донбасі, а фактично – війна з сепаратистами з активним військовим втручанням з боку сусідньої РФ, що стало найжорстокішим стресогенним фактором для всього населення України (табл. 5).

Таблиця 5

“Як Ви вважаєте, у найближчий рік наше життя більш або менш владнається чи ніякого покращення не відбудеться ?” (%)

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>2005</i>	<i>2010</i>	<i>2013</i>	<i>2014</i>
Жодного покращення не буде	18,3	26,1	59,7	40,0
Важко сказати	41,5	43,2	28,2	37,7
Більш-менш налагодиться	40,2	30,6	12,1	22,3

Істотні сплески соціального оптимізму було зафіксовано у 2005 р. й у 2010 р., коли частка соціальних оптимістів значно перевищувала частку соціальних песимістів. Соціальні очікування, пов'язані з Помаранчевою революцією, характеризувалися подвійною “перевагою” оптимістів над песимістами в українському суспільстві. Надії на покращення життя не виправдали себе в період правління В. Ющенка який уособлював Помаранчеву революцію в масовій свідомості українців. Це призвело до того, що старт президентського правління В. Януковича відбувався на тлі абсолютно іншого співвідношення песимізму/оптимізму: оптимісти перевершували песимістів лише на 4,5%.

До того ж частка тих, кому притаманна цілковита втрата соціального оптимізму зросла в півтора раза, а кількість оптимістів зменшилася на чверть. Ілюзії розвіялися вже у 2013 р. – до цього часу частка песимістів становила практично 60%, тоді як оптимістів було в п'ять разів менше.

Президент П. Порошенко розпочинає свою діяльність у вельми складних умовах: загальна кількість песимістично налаштованого щодо життєвих перспектив населення становить 40%, а оптимістів виявилось практично удвічі менше, ніж песимістів. Проте порівняно з 2013 роком абсолютно очевидним є подвійний “приріст” соціальних оптимістів і зниження на третину кількості песимістів, що схиляє до висновку про те, що, незважаючи на надскладну ситуацію у всіх сферах соціального життя та тяготи війни, українці мають підстави для соціального оптимізму та позитивних очікувань і плекають надії на краще.

Дані опитувань суспільної думки в Україні та моніторингових опитувань населення за останні роки дають змогу проаналізувати й зіставити спектр переважаючих соціальних почуттів щодо майбутньої долі України та переживання власного майбутнього (*табл. 6*).

Як бачимо, показники переживань майбутнього України у 2005 р, після Помаранчевої революції були набагато сприятливішими й у позитивній частині спектра переживань, й у негативній, за винятком хіба що байдужості, ніж у 2014 р. (*рис. 1* та *рис. 2*). Такі важливі складові соціального самопочуття (й водночас чинники соціального оптимізму/песимізму), як емоційні переживання майбутнього своєї країни й власного майбутнього людини, набули істотних змін також і за останній рік порівняно з 2013 р.

З наведених даних випливає, що динаміка суспільних настроїв за період з 2013 р. по 2014 р. характеризується суттєвим збільшенням частки людей, які відмітили істотне посилення таких позитивних настроїв, як надія, оптимізм, упевненість, радість, що характерно як для сприй-

Таблиця 6

**Переживання майбутнього України
та власного майбутнього (%)***

Почуття	щодо майбутнього України			щодо власного майбутнього	
	2005	2013	2014	2013	2014
<i>Позитивний спектр переживань</i>					
Надія	61,2	32,1	48,8	35,4	48,6
Оптимізм	33,8	14,1	23,5	19,2	24,7
Інтерес	21,5	11,9	10,2	15,4	15,0
Упевненість	19,5	5,1	11,7	8,2	11,8
Задоволеність	9,2	1,7	2,9	2,9	5,0
Радість	11,7	1,4	4,1	2,9	4,8
<i>Негативний спектр переживань</i>					
Тривога	24,4	30,9	44,5	33,1	40,0
Страх	8,1	22,0	23,6	21,4	18,2
Безвихідність	6,1	17,8	8,9	23,5	17,5
Розгубленість	10,5	17,1	13,4	16,5	8,7
Песимізм	2,8	11,4	5,7	9,8	5,2
Байдужість	2,7	4,8	1,6	3,7	1,7
Інше	0,5	0,4	0,6	0,3	0,1
Важко відповісти	7,1	11,0	7,1	9,6	7,8

*Сума перевищує 100%, оскільки респондент міг використати усі підходящі відповіді.

няття майбутнього України, так і сприйняття власного майбутнього. Причому показники в позитивній частині спектра переживань з більшості почуттів практично збігаються. Це свідчить про те, що респонденти не відокремлюють свою долю від долі України і бажають своїй країні такого ж майбутнього, як і собі.

Водночас було зафіксоване значне зменшення частки тих, хто відчуває негативні почуття, коли розмірковує про майбутнє нашого суспільства. Виняток становить тільки переживання тривоги, яке дуже різко зросло у 2014 р. у зв'язку з анексією Криму та війною на Донбасі й охопило 44,5% опитаних, та переживання страху щодо

Розділ 1

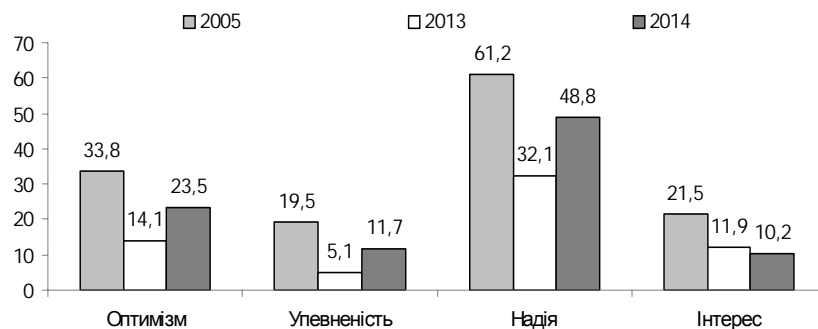


Рис. 1. Динаміка позитивних очікувань щодо майбутнього України (%)

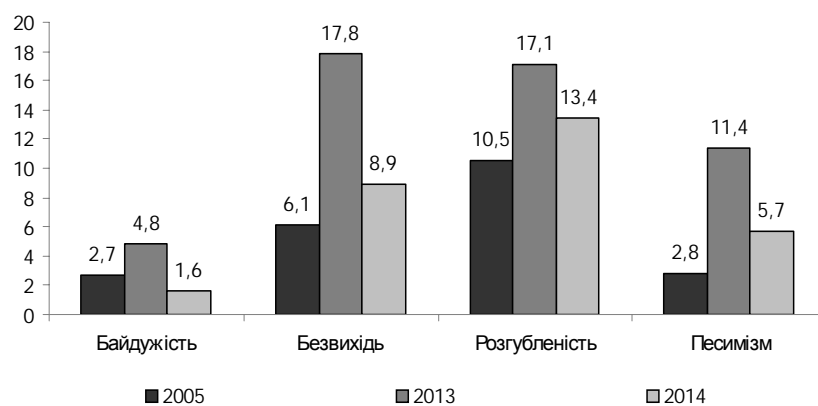


Рис. 2. Динаміка негативних очікувань щодо майбутнього України (%)

майбутнього України, яке зросло незначно, менше, ніж на 2%. Тим не менш, незважаючи на це, частка песимістів протягом останнього року зменшилася вдвічі. Кількість людей у нашому суспільстві, сприйняття якими майбутнього забарвлене такими переживаннями, як безвихідь, розгубленість, песимізм, байдужість, наразі відчутно зменшилась. Водночас негативна частина спектра переживань щодо майбутнього країни виражена навіть більшою мірою порівняно з такими ж переживаннями щодо власного май-

бутнього. Громадянська стурбованість майбутнім країни, затьмареним війною, свідчить, на наш погляд, про дуже високий градус патріотичних настроїв в Україні.

Загалом позитиви в сумі переважають над негативами і баланс складається на користь позитивних почуттів щодо майбутнього як України, так і власного. Позитивним полюсом переживань людей стосовно майбутнього України, а також й власного майбутнього залишається почуття надії. Цей показник у 2014 р. зазнав обнадійливого зростання майже до 49% після катастрофічного падіння нижче 50-відсоткового бар'єра, починаючи з 2011 р. (35,5%). А у 2013 р. він знизився до 32,1%, охоплюючи фактично менше, ніж третину опитаних. Аналогічна картина вимальовується й у розподілі почуттів пересічних українців щодо власного майбутнього. Позитивний баланс самопочуття людини підтримується головним чином саме надією, яка рятує людину від розпачу й є свого роду генератором життєвих сил навіть за відсутності об'єктивних умов для нормальної життєдіяльності,

У ретроспективі, починаючи з 2001 по 2013 р., емоційне сприйняття майбутнього України характеризувалося наростанням негативних очікувань. Кількість тих, хто відчував безвихідь, думаючи про майбутнє України, збільшилася у цей період з 8% до 18%, частка тих, хто відчував розгубленість, зросла з 9% до 17%, таких, хто думав про майбутнє України зі страхом у 2001 р. було 13%, а у 2013 р. стало 22%. Натомість позитивні емоційні переживання щодо майбутнього або не змінювалися, або згасали. Зокрема, частка тих, хто думав про майбутнє України з надією, зменшилася з 2001 р. по 2013 р. з 47% до 32%.

Загострення суспільної ситуації супроводжувалося посиленням як негативних, так і позитивних переживань, що спричинило помітні відмінності емоційних настроїв 2014 р. від тих, що були зафіксовані роком раніше. Зафіксовано зростання позитивних очікувань щодо майбутнього України. Наразі з оптимізмом дивляться у майбутнє 24% порівняно з 14% у 2013 р., з надією – 49% проти 32% у 2013-му. Водночас негативні очікування дещо знизилися –

безвихідь відчувають 9% проти 18% рік тому, розгубленість 13% проти 17%. Частка тих, хто дивиться у майбутнє зі страхом, практично не змінилася і становить наразі 24%. Нестабільність суспільної ситуації спричинила стрімке зростання почуття тривоги щодо майбутнього України. Якщо у 2005 р. її відчували 25% опитаних, у 2013 р. – 31% опитаних, то у 2014 р. – уже 45%.

Життєвий досвід людей і шкала їхніх основних життєвих цінностей прямо відбивається в соціальних страхах – масових уявленнях про те, що може скласти реальну загрозу для стабільності існування і життєвого процвітання. Суб’єктивні оцінки актуальних соціальних загроз, що визначають соціальне самопочуття населення України, слугують надійним барометром, який дає змогу судити про морально-психологічну ситуацію та ціннісні пріоритети в українському суспільстві.

Традиційно громадяни України побоюються зростання цін, не виплати зарплат, пенсій тощо (треба відмітити, що ці страхи постійно займають перші три місця в ієрархії побоювань пересічних українців). Ці страхи переважають й сьогодні, оскільки наша країна перебуває не тільки у стані тривалої економічної і соціально-політичної кризи, а й фактично у стані внутрішньої та зовнішньої війни), а також безробіття, зупинки підприємств (весь блок соціально-економічних страхів), зростання злочинності, зараження небезпечними для життя інфекціями та наслідків катастрофи на ЧАЕС, але показники за всіма цими побоюваннями істотно знизилися та як би “пригасли” на тлі більш актуальних й дуже небезпечних чинників, від яких залежить те, чи існуватиме сама Україна як незалежна держава.

У структурі актуальних страхів населення України за останні два роки необхідно відзначити величезне зростання частки таких соціальних загроз, як напад зовнішнього ворога на Україну, розпад України як держави, міжнародні конфлікти, що пояснюється сучасною війною на Сході України й агресією з боку РФ. Суттєво, майже вдвічі, зросли небезпеки масових вуличних безпорядків, напливу біженців, переселенців і приїжджих. Значущого

зростання також зазнали побоювання міжрелігійних конфліктів та повернення до старих часів застою. Напад зовнішнього ворога як загроза, яку, на думку респондентів, люди бояться найбільше, зросла з 6,8% у 2012-му до 59,6% у 2014 р.; міжнаціональні конфлікти – з 10,7% у 2012-му до 35,0% у 2014 р., розпад України як держави – з 11,8% у 2012-му до 45,9% у 2014 р. Таке стрімке зростання трапляється вперше за весь час спостережень періоду незалежності (за винятком міжнаціональних конфліктів, яких у 1992 р., на думку 48,9% опитаних, люди боялися найбільше).

Якщо дотримуватися думки, що страхи – це своєрідна форма існування в людській свідомості найважливіших життєвих цінностей, концентрований вираз, квінтесенція того, що люди бояться втратити, то стає зрозумілим, що солідаризація певних груп і прошарків населення на підґрунті переживання спільних страхів є потужним чинником соціальної саморегуляції суспільства, а нехтування вивченням функціонуючих у суспільній свідомості страхів раз по раз призводитиме до “несподіваного” виникнення небезпечних для суспільної стабільності солідаритетів. Відтак соціальна політика має будуватися не лише на креативі позитивних очікувань, що за умов української дійсності обертаються порожніми обіцянками можновладців і розчаруваннями громади, а й брати до уваги страхи – зокрема, страх ескалації військового конфлікту, загрозу втратити державність – що здатні виступити солідаритетами для консолідації населення. І йдеться не про спекуляції чи маніпуляції патріотичними почуттями українців, а про згуртування задля забезпечення ризиків втратити Україну.

Література

1. *Мартинюк І.* Моральна складова вибору як показник стану соціально-психологічної атмосфери суспільства / *І. Мартинюк // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін / за ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2009. – С. 240–246.*

2. *Шульга О.* Кінець вакууму легітимних цінностей в українському суспільстві? / О. Шульга // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – Вип. 1 (15). – Т. 1. – С. 125–132.

3. *Мартинюк І.* Прагнення порядку як наслідок триваючої аномії / І. Мартинюк // Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. – С. 116–127.

4. *Хмелько В.* Третій рік незалежності: що виявили другі президентські вибори / В. Хмелько // Україна сьогодні : Хроніка–Аналіз–Прогноз: бюл. Киев. центра полит. исслед. и конфликтологии. – 1994. – №6. – С. 22–30.

5. *Гофман А.* Что такое социальная солидарность? / А. Гофман [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [<http://www.cogita.ru/a.n.-alekseev/andrei-alekseev-1/chto-takoe-socialnaya-solidarnost>].

6. *Паращевін М.* Соціальна солідарність в українському суспільстві: тенденції змін / М. Паращевін // Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін / За ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України. – 2004. – С. 448–457.

7. *Красько С.* Міжгрупова соціальна солідарність як предмет соціологічного дослідження / С. Красько // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць. – К., 2003. – Вип. 6. – С. 247–261.

8. *Барсукова С. Ю.* Солидарность участников неформальной экономики. На примере стратегий мигрантов и предпринимателей / С. Ю. Барсукова // Социологические исследования. – 2002. – № 4. – С. 3–12.

9. *Урсуленко К.* Соціальна солідарність: розвиток поняття в історії соціології та сучасні інтерпретації / Ксенія Урсуленко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – № 1. – С. 138–157.

10. *Урсуленко К.* Методика вимірювання соціальної солідарності в українському суспільстві. Перевірка теорії за допомогою методу моделей лінійних структурних рівнянь / Ксенія Урсуленко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – № 3. – С. 126–157.

11. *Соболева Н.* Почуття, сподівання, побоювання у масовій свідомості українців: тенденції змін / Н. Соболева // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2013. – С. 276–284.

ОЦІНКА СТАНУ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В КРАЇНІ ЛЮДЬМИ РІЗНОГО ВІКУ

У статті на емпіричному матеріалі соціологічного дослідження, проведеного в м.Запоріжжі, розглядаються питання стану й характеру відповідальності серед жителів міста зокрема й в українському суспільстві загалом. Мета – визначити стан відповідальності жителів міста. Завданням статті є аналіз емпіричних даних щодо оцінки стану й характеру відповідальності громадян у суспільстві. Метод дослідження: анкетне опитування за репрезентативною для дорослого населення вибіркою. Результати дослідження: наведені дані людей, що відбивають рефлексію, щодо своєї відповідальності в суспільстві, в організації, у родині. Емпіричні результати супроводжуються теоретичною інтерпретацією й узагальненнями.

Ключові слова: відповідальність, відповідальність перед суспільством, відповідальність стосовно себе, відповідальність стосовно роботи, відповідальність перед керівником, соціальна відповідальність.

В статье на эмпирическом материале социологического исследования, проведенного в г.Запорожье, рассматриваются вопросы состояния и характера ответственности среди жителей города в частности и в украинском обществе в целом. Цель статьи – определить состояние ответственности жителей города. Задачей статьи является анализ эмпирических данных относительно оценки состояния и характера ответственности граждан в обществе. Метод исследования: анкетный опрос по репрезентативной для взрослого населения выборке. Результаты исследования: приведены данные, отражающие рефлексию людей относительно своей ответственности в обществе, в организации, в семье. Эмпирические результаты сопровождаются теоретической интерпретацией и обобщениями.

Ключевые слова: ответственность, ответственность перед обществом, ответственность по отношению к себе, ответственность по отношению к работе, ответственность перед руководителем, социальная ответственность.

The article studies on the basis of empirical material embracing sociological research made in Zaporozhye the problem of state and type of responsibility among citizens particularly and in Ukrainian society in general.

The purpose of the article is to determine the state of the citizens' responsibility. The task of the article is to analyze empirical data about state and type of the responsibility among citizens. Research method: questioner survey on the basis of representative sampling among adults. Research results: the information set demonstrates the people's reflection of their attitude to their responsibility in a society, an organization or a family. Empirical results are supported by theoretical interpretation and generalizations.

Keywords: responsibility, society responsibility, self-responsibility, work responsibility, responsibility before a superior, social responsibility.

Одним із важливих факторів економічного зростання є стан суспільної моралі. Це положення переконливо довів ще Макс Вебер. Стан і характер відповідальності включає принципи соціальної відповідальності, її об'єкти й предмети, тобто те, на кого й на що поширюється відповідальне ставлення людини й що саме входить у коло цієї відповідальності. До об'єктів відповідального ставлення людини належить сама людина, суспільство, родина, справи, які входять до сфери діяльності й інтересів, матеріальні, природні, соціогеографічні об'єкти й т. п. Стан і характер відповідальності може розглядатися щодо окремого індивіда, певної організації, групи, певного колективістського об'єднання людей. Саме єдність об'єктів відповідальності поєднує людей у групу, створює з неї колективістське співтовариство. Для розуміння системи соціальної відповідальності важливо мати інформацію щодо кількісних пропорцій, ступеня поширення різних аспектів відпові-

дальних відносин. Ці дані можна одержати шляхом емпіричного дослідження.

Завданням статті є аналіз емпіричних даних щодо оцінки стану й характеру відповідальності громадян у суспільстві.

Проблеми відповідальності найчастіше розглядаються в категоріях філософії моралі. Соціологічні її аспекти розглядаються в роботах Е. Левінаса [1], Г. Йонаса [2]. Із загальносоціологічних позицій проблеми відповідальності порушував Е. Фромм. Серед російських авторів слід назвати роботи К. Муздибаєва [3], А. Назарчука [4]. Серед українських учених цю проблематику в соціологічному дискурсі розробляють Є. Головаха, А. Ніколаєвська, А. Ручка [5], В. Степаненко та ін.

Операціональним показником соціальної моралі для соціологічного дослідження може бути оцінка відповідальності громадян за стан справ у країні. Нами було проведене дослідження різних аспектів соціальної відповідальності громадян у м. Запоріжжі у 2013 р. за репрезентативною для дорослого населення вибіркою. Опитано 700 респондентів. Опитування проводилося методом напівстандартизованого інтерв'ю.

Можна припустити, що представники різних поколінь різняться своїми оцінками соціальної відповідальності з очевидних причин відмінностей у життєвому досвіді й суспільно-економічному устрої країни в період їхньої активної соціалізації. Адже люди старшого віку формувалися ще за радянської влади, а погляди й світогляд молоді сформувався вже зовсім в іншому суспільстві. Дослідження підтвердило цю гіпотезу. Звернемося до емпіричних даних оцінки відповідальності людей за стан справ у країні (*табл. 1*).

Як свідчать дані таблиці, позитивних відповідей про відповідальність людини за стан справ у країні більше в респондентів старшого віку, ніж у респондентів молодшого віку (відповідно 26% і 19,3%). Але й негативних відповідей на запитання про відповідальність більше в старших,

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання “Чи вважаєте Ви себе відповідальним за стан справ у країні?” залежно від віку (N=700, 2013 р. в % до числа опитаних даного віку)

Оцінка відповідальності	Вік				Разом
	до 24 років	25–35 років	36–55 років	старші 55 років	
так	19,3	19,7	19,2	26,0	20,5
якоюсь мірою так	43,9	41,0	39,7	28,6	39,2
ні	36,8	39,3	41,1	45,5	40,3

ніж у молодих (відповідно 45,5% і 36,8%). Загалом, співвідношення позитивних і негативних відповідей на запитання про відповідальність із урахуванням половини часток відповідей на пункт “Якоюсь мірою так” у молоді становить 4,5 процентних пункти на користь позитивних відповідей, а в респондентів старшого віку мінус 5 процентних пунктів, тобто негативних відповідей більше, ніж позитивних.

У чому причина такого парадоксу? Прямо відповісти на це неможливо, спираючись лише на результати опитування. Ми припускаємо, що причина полягає у впливі первинної соціалізації, у виховному впливі школи. Ці фактори забезпечують дієвість нормативних зразків, що включають необхідність бути відповідальним за суспільство.

У старших виникають світоглядні наслідки соціальної диференціації. Розходження в освіті, соціальному статусі, життєвому досвіді в людей старшого віку відбиваються на світосприйнятті. Звідси, диференціація стану соціальної моралі серед людей старшого віку вище.

Непевна відповідь про відповідальність молоді є найвищою. Мала частка позитивних відповідей пояснюється відсутністю чіткого внутрішнього почуття відповідальності, недостатнім потенціалом відповідальності через свій вік і низькою оцінкою своїх можливостей. Негативно відповісти не дає виховання, заперечення означає ізоляцію,

відчуження від суспільства, що молоді в цілому не властиво. Це властиво лише окремим субкультурам, що становлять меншість серед молоді. Немає рації, будучи молодим і повним надій на майбутнє відкидати те суспільство, у якому ти збираєшся реалізувати себе. Тому молодь частіше відзначає пункт: “Якоюсь мірою так”. Міра відповідальності за стан справ у суспільстві відбиває досить абстрактний об’єкт відповідальності. Розглянемо стан відповідальності за менш абстрактний об’єкт, а саме стосовно міста.

Звернемося до емпіричних даних оцінки відповідальності людей за стан справ у місті (табл. 2).

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання “Чи вважаєте Ви себе відповідальним за стан справ у місті?” залежно від віку (N=700, 2013 р. в % до числа опитаних даного віку)

Оцінка відповідальності	Вік				Разом
	до 24 років	25–35 років	36–55 років	старші 55 років	
так	16,7	14,5	17,0	26,0	17,8
якоюсь мірою так	51,8	53,0	51,7	36,4	49,5
ні	31,6	32,5	31,3	37,7	32,7

Якщо йдеться не про суспільство в цілому, а про конкретне співтовариство, то для респондентів старшого віку позитивні оцінки відповідальності не змінилися (ті ж 26%), а заперечення відповідальності різко (на 8 процентних пунктів) зменшилося. Серед молоді частка відповідальних майже на 3 процентних пункти зменшилася, а частка негативних відповідей зменшилася на 5 процентних пунктів. Можна сказати, що порядок відповідальності в старших стосовно міста помітно підвищився. У молоді теж підвищився, але меншою мірою. Це підтверджує гіпотезу про абстрактний підхід до своєї самооцінки відповідальності в молоді. Старші конкретніше розглядають

проблему відповідальності, співвідносячи її зі своїми можливостями. А молодь не бачить конкретного додатка своїх сил для реалізації відповідальності, тому мислить більше абстракціями, загальними уявленнями, не прив'язаними до конкретики громадського життя. Тож частка тих, хто вважає себе відповідальним за стан справ у місті, серед молоді менша, ніж тих, хто вважає себе відповідальними за стан справ у суспільстві (відповідно 19,3% і 16,7%). Тут впливає також міське відчуження, коли молода людина зв'язує себе не з конкретним оточенням, а з абстракцією суспільства. Місто може бути об'єктом ідентифікації, який звужує уявлення про масштаби своєї особистості. Іншими словами, провінційне місто для частини молоді може вважатися недостатньо значущим об'єктом ідентифікації. Цей феномен характерний для провінційного міста.

Одним із факторів відповідального ставлення особистості до суспільства є оцінка населенням відповідальності держави (як інституту, що представляє суспільство) за добробут громадян [6]. Легко припустити, виходячи з логіки еквівалентного соціального обміну, що сприйняття міри відповідальності держави за благо громадян буде пропорційним особистій відповідальності за суспільство. Дослідження підтвердило цю гіпотезу, але збагатило конкретними даними про розбіжності з цього питання між представниками різних поколінь.

Звернемося до емпіричних даних оцінки респондентами міри відповідальності держави перед своїми громадянами (табл. 3).

Як бачимо, серед молоді менше, ніж серед респондентів старшого віку, людей, які вважають, що держава безвідповідально ставиться до громадян (відповідно 37,7% і 50,6%). Це одне з пояснень різко негативної оцінки відповідальності перед суспільством представниками старших поколінь, оскільки існує чітка зворотна залежність: чим нижче люди оцінюють відповідальність держави перед громадянами, тим нижче вони оцінюють власну відпові-

Таблиця 3

Розподіл відповідей на запитання: “Якою мірою держава відповідальна перед своїми громадянами?” залежно від віку (N=700, 2013 р. в % до числа опитаних даного віку)

Оцінка відповідальності держави перед своїми громадянами	Вік				Разом
	до 24 років	25–35 років	36–55 років	старші 55 років	
у цілому відповідальна	21,1	16,2	14,4	18,2	17,2
якоюсь мірою відповідальна	41,2	32,5	34,2	31,2	35,0
у цілому безвідповідальна	37,7	51,3	51,4	50,6	47,8

дальність. У людей старшого віку накопичився негативний досвід оцінки ролі держави в життєзабезпеченні громадян. У більш молодих людей немає ще комплексу нереалізованих надій, менше патерналістських ілюзій, тому спостерігається й не така висока оцінка безвідповідальності держави.

Слід зазначити відсутність плавних змін в оцінці міри відповідальності держави за віком. Найнижчі оцінки відповідальності держави в респондентів з вікової групи 36–55 років. Ці люди ще не дуже “старі”, щоб мати радянське виховання, і недостатньо молоді, щоб зваблюватися, обманюватися надіями або бути надмірно далекими від реальних справ. Молодь ставиться до держави більш лояльно, ніж люди старшого віку.

Наступним фактором, що впливає на оцінку особистої відповідальності, є оцінка міри відповідальності соціального оточення людини. Логічно припустити, що й тут діють закони еквівалентного соціального обміну: людина вважає, що якщо люди навколо безвідповідальні, то вона теж має право бути безвідповідальною стосовно цих людей.

Звернемося до емпіричних даних оцінки міри безвідповідальності й відповідальності в соціального оточення респондентів (табл. 4).

Таблиця 4

Розподіл відповідей на запитання “Якою мірою люди навколо Вас безвідповідальні або відповідальні?” залежно від віку (N=700, 2013 р. в % до числа опитаних даного віку)

Оцінка відповідальності	Вік				Разом
	до 24 років	25–35 років	36–55 років	старші 55 років	
здебільшого відповідальні	17,5	18,8	17,1	18,4	17,9
частіше відповідальні, ніж безвідповідальні	43,9	44,4	39,7	39,5	41,9
частіше безвідповідальні, ніж відповідальні	35,1	34,2	32,9	30,3	33,3
здебільшого безвідповідальні	3,5	2,6	10,3	11,8	6,8

Отже, у цілому оцінка ступеня поширення безвідповідальності в соціального оточення у всіх вікових групах приблизно на одному рівні – близько 40%. Однак варто відмітити, що рівень оцінки оточуючих як безвідповідальних зменшується з віком (від 38,6% у молоді до 33,2% в осіб віком 36–55 років). Але в осіб, старших 55 років, оцінка безвідповідальності оточуючих знову збільшується й досягає максимального рівня за вибіркою – 42,1%. Як і в попередніх випадках, оцінка цього параметру відповідальності найбільш близька в молодих людей та людей старшого віку, а середня вікова група різко відрізняється як від молодих респондентів, так і від респондентів старшого віку. Загалом, група респондентів старших 36 років нижче оцінює відповідальність оточуючих, ніж респонденти молодші 36 років, що збігається зі співвідношенням за віком самооцінки відповідальності. Є помітні розходження в співвідношенні оцінок відповідальності й безвідповідальності в межах усієї таблиці. Так, баланс відповідальності/безвідповідальності оточуючих, тобто перевищення оцінок відповідальності над безвідповідальністю становить за віковими групами такі величини: 18,4 процентних пунк-

ти в молоді, 21,3 процентних пункти в людей середнього віку, 10,2 процентних пунктів у осіб зрілого віку і 11,1 процентних пунктів у респондентів старшого віку.

Як бачимо, позитивна різниця оцінок відповідальності й безвідповідальності в молоді значно більша, ніж в осіб середнього віку й людей похилого віку. Ці дані переконливо демонструють, що в старшого покоління оцінки рівня відповідальності соціального оточення нижчі, ніж у представників молодшого покоління. Ми вважаємо, що причина цього явища в тому, що люди старшого віку частіше стикалися з безвідповідальністю оточуючих. Їх життєвий досвід спонукає до негативної оцінки відповідальності свого соціального оточення. Позначається травматичний досвід 90-х років, коли люди відчули себе самотніми в складних життєвих обставинах, в умовах серйозної соціально-економічної кризи в країні. Молодь загалом уникла цього соціального шоку, тому більш лояльно ставиться до свого оточення, воно не сприймається ними як надмірно вороже й байдуже.

Важливою сферою відповідальності є приватне життя: родина, робота, здоров'я та ін. Тут зростає значення відповідальності в повсякденних соціальних практиках. Відповідальність здобуває конкретні обриси й зримі наслідки.

Звернемося до емпіричних даних оцінки відповідальності в людей у відносинах у родині, із близькими (табл. 5).

Таблиця 5

Розподіл відповідей на запитання “Якою мірою проявляється відповідальність у людей у відносинах у родині, із близькими” залежно від віку (N=700, 2013 р. в % до числа опитаних даного віку)

Оцінка рівня відповідальності	Вік				Разом
	до 24 років	25–35 років	36–55 років	старші 55 років	
частіше висока	76,3	59,8	44,2	51,9	57,6
частіше середня	18,4	32,5	47,6	36,4	34,5
низька	5,3	7,7	8,2	11,7	7,9

З віком зменшується оцінка рівня відповідальності в родині: від 5,3% негативних оцінок у молоді до 11,7% у літніх респондентів. А наявність високої відповідальності знижується від 76,3% у молодих і до 51,9% у старших і 44,2% у групи респондентів зрілого (36–55 років) віку. Однак у цілому в населення доволі високі оцінки відповідальності в родині: у середньому оцінка відповідальності перевищує оцінку безвідповідальності в сім разів. Але більш високі оцінки відповідальності перед родиною в молоді порівняно з респондентами старшого віку. Так, перевищення оцінок високої відповідальності над низькою відповідальністю в респондентів старшого віку становить у п'ять разів, а в молодих – у 14 разів. Молоді респонденти вище оцінюють відповідальність своїх батьків, ніж батьки своїх дітей. Можливо, це природний стан справ. З віком з'являється певне розчарування в сімейних цінностях. Партнери по шлюбу надто часто розчаровують один одного, діти не виправдують очікувань батьків. А молодь ще досить високої думки про цінності родини й одержує очікувану порцію турботи від дорослих. Молоді партнери по шлюбу ще не встигли сильно розчарувати один одного. Цим можна пояснити, чому відповідальність стосовно родини трохи знижується в людей старшого віку.

Ще один аспект відповідальності в повсякденному житті пов'язаний з роботою. У традиційному суспільстві праця була високою цінністю. Працьовитість вважалася важливою моральною якістю й напрямом соціалізації. У пізньому модерні значення праці знижується за рахунок збільшення значущості вільного часу. Відповідальність за свою роботу в традиційному суспільстві зумовлювалася ремісничим характером праці, де особисте вміння й ім'я автора виробу цінувалися дуже високо. У пізньому модерні праця знеособлюється, і змінюється характер відповідальності. Від відповідальності за весь виріб людина переходить до відповідальності за невелику частину колективної праці. За такого стану справ існує ризик знеособлювання відповідальності й можливість зневажати нею за рахунок інших.

Ця обставина підтверджується відповідями респондентів. Люди старшого віку нижче оцінюють відповідальність сучасної людини за свою роботу. Молоді ні з чим особливо порівнювати і її оцінки стану відповідальності є помірними. Звернемося до емпіричних даних оцінки відповідальності в людей у ставленні до роботи (*табл. 6*).

Таблиця 6

**Розподіл відповідей на запитання
“Якою мірою проявляється відповідальність
у людей у ставленні до роботи?” залежно від віку
(N=700, 2013 р. в % до числа опитаних даного віку)**

Оцінка відповідальності	Вік				Разом
	до 24 років	25–35 років	36–55 років	старші 55 років	
частіше висока	30,7	32,5	28,6	27,3	29,9
частіше середня	50,0	50,4	49,7	50,6	50,1
низька	19,3	17,1	21,8	22,1	20,0

Тенденції оцінки відповідальності в роботі майже такі ж, як оцінка відповідальності в родині: молодь більш позитивно оцінює стан відповідальності в роботі, ніж люди старшого віку. Але самі величини оцінок відповідальності в роботі значно менші, ніж оцінки відповідальності в родині. Високу відповідальність у роботі оцінює приблизно третина респондентів, а низьку – приблизно чверть. Середню відповідальність стабільно всі вікові групи демонструють на рівні 50%. Перевищення високих оцінок відповідальності над низькими оцінками становить усього 1,5 раза в молоді (згадаємо, у родині в 14 разів), а в старших – 1,2 раза.

Загалом, оцінки відповідальності в роботі не є критичними. За цими оцінками не можна сказати, що трудова відповідальність суспільства перебуває в стані кризи. Скоріше, можна говорити про помірний рівень відповідальності у сфері праці.

Інший стан справ виявляється в оцінці громадянської відповідальності населення. Якщо в повсякденності рівень відповідальності цілком на пристойному рівні, то в громадянській сфері оцінка відповідальності в суспільній думці пересічних громадян у край низька. Звернемося до емпіричних даних оцінки (табл. 7).

Таблиця 7

**Оцінка відповідальності людей
стосовно держави залежно від віку**
(N=700, 2013 р. в % до числа опитаних даного віку)

Оцінка відповідальності	Вік				Разом
	до 24 років	25–35 років	36–55 років	старші за 55 років	
частіше висока	7,0	12,8	10,9	11,7	10,5
частіше середня	33,3	24,8	28,6	26,0	28,4
Низька	59,6	62,4	60,5	62,3	61,1

Більшість респондентів (61%) вважає, що в людей низька відповідальність стосовно держави. Висока відповідальність відзначена майже в шість разів рідше.

У посттоталітарну добу в людей різко змінилося ставлення до держави [7]. Від ставлення близького до сакрального в радянський період, коли держава сприймалася населенням як вища інстанція, об'єкт шанування й слухняності, у посттоталітарний період держава стала сприйматися як далека, майже ворожа сила. У радянські часи надзвичайно був розвинений патерналізм, і держава сприймалася як державна сила, що оберігає народ, така, що піклується про народ, все робить на благо народу. Уже в часи застою настроїв почав змінюватися й незабаром настало найжорстокіше розчарування.

Влада десакралізувалася. Особливо знизилася повага до влади в населення, коли розкрили злочини вищих державних діячів. У людей як би відкрилися очі на істинне обличчя влади як сили, що піклується про власні інте-

реси, інтереси еліти, осіб, наближених до верхівки державної влади. Різко знизилася морально-психологічна, харизматична складова легітимності державної влади. Відчуження держави й суспільства досягло високого рівня. Цим можна пояснити вкрай низькі показники оцінки відповідальності громадян стосовно держави. Це найнижчі оцінки серед зазначених об'єктів відповідальності: родина, робота, особистість людини.

Причому низька відповідальність рівною мірою зазначена респондентами всіх вікових груп. Старші навіть більшою мірою відзначили низький рівень відповідальності (62,3%), ніж молодь (59,6%), до того ж у молоді спостерігається більше ухильних відповідей. На нашу думку, причина цього явища – в низькій довірі до всіх інститутів влади, що засвідчують численні дослідження в Україні [6].

Загалом, можна зазначити, що в приватній сфері відповідальність людей значно вища, ніж у публічній, громадянській сфері. Що є ще одним підтвердженням наявності відчуження суспільства й держави, зростання значення приватності й індивідуалізму.

Таким чином, спираючись на результати емпіричних досліджень, можна зробити висновок про відносно низьку відповідальність населення перед суспільством і за суспільство, що певною мірою відображає витіснення авторитарної свідомості соціалістичної епохи. Відмова від відповідальності за суспільство й перед суспільством є також результатом реакції людей на низький рівень, на думку населення, відповідальності держави за добробут людей.

Література

1. Левинас Э. Избранное: Тотальность и бесконечное / Эммануэль Левинас [пер. с франц. В. Г. Вдовиной]. – М.–СПб. : Университетская книга, 2000. – 403 с.

2. Йонас Г. Принцип ответственности. Опыт этики для технологической цивилизации / Ганс Йонас [пер. с нем. И. И. Маханькова]. – М. : Абрис-пресс, 2004. – 480 с. (Человек и мир).

3. *Муздыбаев К.* Психология ответственности / К. Муздыбаев. – М. : Наука, 1983. – 240 с.

4. *Назарчук А. В.* Этика глобализирующегося общества / Назарчук А. – М. : Directmed a Publishing, 2002. – 381 с.

5. *Ручка А. О.* Природа людини як предмет теоретико-соціологічного дискурсу / Анатолій Ручка // Методологічні проблеми культурної антропології та етнокультурології : зб. наук. праць. – К. : Ін-т культурології НАМ України, 2011. – С. 22–31.

6. *Українське суспільство 1992–2010.* Динаміка соціальних змін [за ред. д.е.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2009. – 636 с.

7. *Шульга Н. А.* Дрейф на обочину: Двадцять лет общественных изменений в Украине / Шульга Н. А. – К. : ТОВ “Друкарня “Бізнесполіграф”, 2011. – 448 с.

УДК 316.4

О. Злобіна,
доктор соціологічних наук

ФРЕЙМ СТРАХУ В МАСОВІЙ СВІДОМОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

У статті аналізуються нові можливості дослідження латентних чинників структурації масової свідомості із застосуванням концепту “фрейм”. Як приклад універсального фрейму виокремлено фрейм страху. Підтверджено його латентну присутність у структуруванні уявлень про соціальну інтеграцію соціуму.

Ключові слова: масова свідомість, фрейм, соціальна інтеграція, соціальні страхи.

В статье анализируются новые возможности исследования латентных факторов структуризации массового сознания с использованием концепта “фрейм”. В качестве примера универсального фрейма выделен фрейм страха. Подтверждено его латентное присутствие в структурировании представлений о социальной интеграции социума.

Ключевые слова: массовое сознание, фрейм, социальная интеграция, социальные страхи.

The article analyzes the new research opportunities latent factors structuration mass consciousness with the concept of “frame”. As an example of the universal frame allocated frame fear. Confirmed his latent existents in structuring concepts of social integration about society.

Keywords: mass consciousness, frame, social integration, social fears.

Соціологічний аналіз актуальних суспільних реалій переважно спирається у вітчизняній соціології на емпіричний матеріал масових опитувань, які надають можливість дослідникам реконструювати особливості оцінок, очікувань, орієнтацій населення щодо перебігу соціальних трансформацій. Зважаючи на складність і суперечливість

масової свідомості, в якій водночас співіснують полярні оцінки і протилежні ставлення до тих самих суспільних реалій, соціологи насамперед зосереджуються на їх описі та визначенні соціально-групової “прив’язки” різних орієнтацій. Хоча масова свідомість є лише суб’єктивною картиною реальності, її певним “спрощеним” відображенням, перед дослідником виникає проблема виокремлення тих механізмів, за допомогою яких ця реальність структурується. Як ключовий елемент типізації соціальної реальності традиційно розглядають соціальні стереотипи як схематизовані, стандартизовані, сталі уявлення про соціальний об’єкт. Проте поняття стереотипу, яке добре працює стосовно типізації окремих об’єктів, складно застосовувати щодо багатосарових соціальних явищ та процесів. До таких процесів належить, зокрема, і процес соціальної інтеграції.

Стан інтегрованості соціуму може бути певним чином оцінений на основі даних масових соціологічних опитувань. Оскільки поняття “соціальна інтеграція” є конструктом другого порядку, пряме внесення його в поле сприйняття і оцінок респондента, який описує реальність у конструктах першого порядку, неможливе. Отже, дослідник вдається до процесу операціоналізації, за допомогою якого відбувається “переклад” наукового конструкту на рівень конкретних уявлень респондентів. При цьому реальність типізується на основі сформованого у науковому дискурсі уявлення про те, що може об’єднувати (чи роз’єднувати) людей. Виокремлені таким чином референти репрезентують соціальний процес у його, так би мовити, явній формі, коли фіксуються спільність чи відмінність у соціокультурних чи соціально-політичних орієнтаціях представників різних соціальних груп. У результаті дослідник отримує певне підтвердження або спростування власних гіпотез, проте частина латентних чинників, які неявно структурують суб’єктивну картину реальності, так і не потрапляють до соціологічного дискурсу. Одним із можливих напрямів розв’язання цієї проблеми може стати, на

нашу думку, застосування в аналізі масової свідомості поняття фрейму.

Останніми роками соціологічна версія теорії фреймів стала доволі активно залучатися у науковий дискурс, переважно з опертям на доробок таких відомих інтерпретаторів І. Гофмана, як Г. Батигін та В. Вахштайн. Для нашого подальшого аналізу ключовими є тези:

фрейм – це перспектива сприйняття, що створює формальне визначення ситуації;

як правило, фрейми не усвідомлюються суб'єктом, і спроба їх експлікації та з'ясування призводить до дезорганізації сприйняття;

поняття фрейму у І. Гофмана близьке до поняття ментальної схеми (Ф. Бартлет), яка визначає реакцію індивіда на ситуацію або до поняття глибинної структури (Хомський), що об'єднує одним сенсом все різноманіття можливих висловлювань про предмет;

фрейм – це водночас і “матриця можливих подій” і “схема інтерпретації” подій, присутня в будь-якому сприйнятті [1; 2].

Очевидно, у прямому розумінні, за Гофманом, поняття фрейму застосовується як конструкт для опису індивідуальної свідомості та поведінки. Проте доволі швидко в соціологічних дослідженнях постає питання про можливість його переосмислення. Зокрема, В. Ядов з колегами здійснили спробу розширити контекст Гофмана і застосувати концепт фрейму стосовно діяльності суб'єкта в широкому соціальному просторі [3]. Але ця спроба також здійснювалася скоріше у площині індивідуального актора, хоча поведінка його і тлумачилася радше у макросоціальному контексті.

Водночас у соціально філософському дискурсі сфера застосування концепту розширюється досить радикально. З його допомогою Н. Розов, наприклад, концептуалізує специфіку російського менталітету. При цьому під фреймом автор розуміє гранично широкі ментальні схеми, такі як “своє і чуже” або “вищі ідеали і користь (вигода)”, які

є універсальними для всіх етносів і націй, культур і цивілізацій [4].

Використання концепту для характеристики масової свідомості спочатку здійснюється скоріше у технологічному ключі. Фрейми використовуються як стійкі формули комунікативного управління, які задають напрям розвитку масової свідомості. Проте згодом з'являються і суто соціологічні дослідження, в яких фрейм розглядається, з одного боку, як елемент “образу світу” окремого індивіда, а з другого – як базисна світоглядна універсалія, що визначає різні характеристики соціальної поведінки. Наприклад, В. Немировський здійснив дослідження фрейму смерті у масовій свідомості, спираючись виключно на результати масових соціологічних опитувань. Найбільш важливою у методологічній площині видається специфіка застосованого автором підходу, який ґрунтується на поєднанні двох рівнів аналізу – соціальних стереотипів, які репрезентують масову свідомість, та неусвідомлюваних уявлень, які пов'язані з реальною поведінкою, але продукуються на рівні масового несвідомого. Відповідно фрейм розглядається як складний ієрархічний феномен, який не лише явно, а й латентно присутній на рівні масової свідомості [5].

Як же торкнутися цієї латентності? Як виявити ці неявні, але діючі перспективи сприйняття? Якщо фрейм уже теоретично заданий дослідником, як, наприклад, фрейм смерті у Немировського, можна рухатися від якісника до кількісника, від виявлення характерних фреймів до фіксації найбільш поширених типів у масовій свідомості. Але дослідження таких межових екзистенційних фреймів не надто допоможе в розумінні процесів соціальної інтеграції. З іншого боку, такі універсальні фрейми, як “свої–чужі” чи “ідеали–вигода” якраз дуже добре відрефлексовані і зазвичай застосовуються в аналізі.

Теоретично дослідник має опертися на щось латентне, тобто спробувати відрефлексувати невідрефлексоване. Що ж може стати таким базисом? На нашу думку, таке

підґрунтя може забезпечити звернення до дослідження емоційної складової масової свідомості, насамперед тому, що однією з основних соціальних функцій емоцій є структурування соціальних ситуацій і визначення позиції індивіда в соціальному середовищі.

Загалом у соціології широко застосовують масові емоційні психологічні стани як індикатори для оцінки соціальної ситуації. Зокрема, можна навести такі звичні для соціологічного дискурсу поняття, як задоволеність (незадоволеність), що визначається як психічний стан людини, в якому відображається суб'єктивна якісна оцінка перебігу запланованого процесу чи виду діяльності, умов життя, стосунків з іншими людьми тощо. В якості характеристики стану масової свідомості в умовах суспільних трансформацій Є. Головаха і Н. Паніна запропонували використовувати поняття амбівалентності, що також визначається як складний суперечливий емоційний стан, у якому поєднані переживання, зумовлені двоїстим (одночасно позитивним і негативним) ставленням до людей, подій, явищ [6]. Індикаторами стану масової свідомості можуть бути не лише стани, пов'язані з позитивними чи негативними переживаннями, а й стан, для якого характерне блокування емоційно-оцінного ставлення. Йдеться про апатію (байдужість) – стан, який виникає внаслідок дії різноманітних фруструючих соціально-психологічних чинників, наприклад, через невідповідність між соціальними очікуваннями та одержаними результатами.

Останнім часом увага до емоцій як об'єкта соціологічних досліджень значно посилилась, особливо з огляду на те, що емоції є важливою спонукальною складовою дії, слугують сполучною ланкою між зовнішнім соціальним і внутрішнім індивідуальним світом [7]. Безумовно, у масових опитуваннях ми не можемо торкнутися безпосередньо процесу переживання, проте концепт фрейму дає змогу фіксувати саме ту рамку сприйняття, яку задає та чи інша палітра переживань. Фрейм і є фактично застиглим переживанням, яке задає суб'єкту горизонти сприйняття реальності.

У принципі перевірити гіпотезу про емоційний базис латентного фреймування масової свідомості можна було б на будь-якому матеріалі, але наявна емпірія вивела нас на найбільш досліджену в пострадянській соціології емоцію страху. Дійсно, від початку 90-х і російські, і українські соціологи активно зверталися до цього почуття як типової реакції на ситуацію суспільних трансформацій. Насамперед слід згадати великий проект, присвячений дослідженню катастрофічної свідомості, здійсненого за участю В. Шляпентоха, В. Шубкіна, В. Ядова та ін. [8]. І окремо відзначити фактично засадничу статтю Л. Гудкова, в назві якої страх був прямо позначений як рамка сприйняття [9].

В Україні першими і ключовими стали дослідження Є. Головахи і Н. Паніної. На відміну від авторів “Катастрофічної свідомості...”, які позиціонували свій проект як дослідження саме страхів, українські дослідники одразу коректно розвели два різних стани – стурбованості, як усвідомленого ставлення до соціальних проблем, і тривожності, як загального психоемоційного стану [6]. Для фіксації цих станів у соціологічне моніторингове дослідження, яке триває і дотепер, були закладені різні інструменти. Рівень тривожності вимірювався за допомогою шкали Спілберга, а ступінь стурбованості – за допомогою відповідей на пряме запитання про найбільші тривоги та непряме запитання про те, чого люди бояться найбільше.

Аналіз отриманих даних періодично здійснюється, що дає можливість постійно відстежувати динаміку страхів українців [10; 11]. Проте сама по собі динаміка страхів насамперед фокусує увагу на ключових суспільних проблемах. Свого часу цей показник і задумувався саме з цією метою. Автори “Соціального безумства” констатували на початку моніторингу в 1993 р., що респонденти фактично ігнорували варіант відповіді “люди сьогодні посправжньому нічого не бояться” (його обрали менше одного відсотка опитуваних), і тлумачили це як реакцію людей на поглиблення суспільної кризи. Проте згодом Є. Головаха

запропонував тлумачити таку реакцію заперечення відсутності страхів як свідчення того, що соціальні страхи можна вважати “універсальним феноменом доби постсоветизму” [12]. Це, до речі, також є непрямым підтвердженням того, що сприйняття реальності крізь призму переживання страху можна розглядати як універсальний фрейм. Але ці дані, хоча й відбивають певну проекцію рамки сприйняття реальності респондентами, все ж достатньо відрефлексовані. Тому наша головна проблема, вхопити латентність, за допомогою цього інструменту залишається розв’язаною лише частково. Можна констатувати, що страх є способом фреймування, але кордони дії фрейму залишаються невідомими. Щоб з’ясувати, чи діє ця рамка в оцінках інших феноменів, звернемося до інших даних, отриманих також в ході моніторингу Інституту соціології.

Від початку 90-х соціологів не перестає цікавити питання про те, що ж може об’єднати українців. Тоді ж у моніторингу нами з В. Тихоновичем було поставлено запитання, центроване на виокремленні чинників можливої консолідації. Крім традиційних маркерів ідентичності, які умовно можна позначити як неявний прообраз фрейму “свої-чужі”, до переліку альтернатив увійшли характеристики емоційних станів та переживань (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання “Що, на Вашу думку, об’єднує людей у нашому суспільстві?”, 1994, N=1200 (%)

Спільні труднощі життя	40,5
Віра в краще майбутнє	38,7
Страх перед майбутнім	37,9
Відчуття втрати нормального життя	37,6
Незадоволеність владою	35,7
Родинні й товариські почуття	26,8
Релігія (віросповідання)	20,3
Прагнення спільно долати труднощі життя	16,3
Мова спілкування	15,9
Національна належність	10,7
Патріотичні почуття громадянина України	6,6
Політичні погляди	5,0

Одразу видно, що рамка сприйняття формується насамперед через переживання, а такі традиційні чинники соціальної інтеграції, як спільна релігія, мова, національність визнаються респондентами як об'єднувачі значно рідше, ніж страх перед майбутнім. Ми наразі не досліджуємо природу такого страху. Насправді, фрейм страху доволі складний і охоплює широкий комплекс страхів (йдеться не про конкретні побоювання, а саме про страхи в їх екзистенційному розумінні). В. Васютинський, наприклад, виокремив у процесі політико-психологічного аналізу низку ключових страхів сучасної України, серед яких, крім страху перед владою, виділяв страх змін, страх самотійності, страх відповідальності, страх втрати ідентичності та ін. [13]. Л. Гудков вважав, що соціальні страхи можна розглядати як форму редукції складності і невизначеності, що виникає як реакція на розбіжність уявлень і цінностей приватного життя та інституційних структур. Фактично у нього колективні страхи не розглядаються в якості актуальних реакцій на події, а скоріше розглядаються як механізм рефреймінгу, який є способом покращення рефлексії, бо дає можливість зменшити ступінь смислового розмаїття і виділити найнеобхідніші для виживання речі [9]. Але, на нашу думку, йдеться саме про універсальний фрейм, в якому з різноманітних страхів акцентований саме страх змін. Це, до речі, підтверджують і результати кореляційного аналізу. Виявилось, що виокремлення страху як можливого чинника, що об'єднує людей, водночас корелювало і з вибором таких індикаторів, як “відчуття втрати нормального життя” (0.337**¹) та “незадоволеність владою” (0.293**).

Фактично спроба з'ясувати емоційне забарвлення можливих чинників об'єднання дало попередні підстави стверджувати, що одним із латентних фреймів, що визначає стан масової свідомості, можна вважати фрейм страху.

¹ Тут і далі позначка ** означає, що коефіцієнт значущий на рівні 0,01.

Це припущення отримало доволі неочікуване підтвердження, коли в одному з наступних досліджень було здійснено спробу інверсії з метою розглянути ті самі чинники не як об'єднанчі, а як роз'єднуючі. Така процедура дала можливість чіткіше з'ясувати роль кожного з виокремлених компонентів (табл. 2).

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання “Що, на Вашу думку, роз'єднує людей у нашому суспільстві?”, 1998, N=1200 (%)

Труднощі власного життя	48,3
Невіра в краще майбутнє	42,7
Відчуття втрати нормального життя	41,8
Страх перед майбутнім	34,5
Власні сімейні проблеми	23,1
Небажання спільно долати труднощі життя	18,8
Ставлення до влади	16,4
Політичні погляди	9,7
Ставлення до України як незалежної держави	5,7
Національна належність	4,0
Релігія (віросповідання)	3,7
Мова спілкування	1,4

Як бачимо, і об'єднанчі, і роз'єднуючі чинники фактично не відрізняються. Причому найбільш потужним фреймом залишаються труднощі життя, а далі знову розташовані маркери переживань. І знову-таки відчуття страху перед майбутнім найтісніше корелює з втратою відчуття нормального життя (0.209**). Водночас фіксується кореляція (0.313**) з переживанням невіри в краще майбутнє, яке внаслідок інверсії позиції “віра в краще майбутнє” стало дотичним до виразу того самого страху змін, про який вже йшлося вище.

Такі фактично дзеркальні результати добре підтверджують, що перед нами саме латентні фрейми, які накладаються на реальність навіть при її полярних означеннях.

Загалом, ця тенденція до сталого відтворення фреймів переживання в оцінках чинників об'єднання виявилася

Таблиця 3

Динаміка сприйняття чинників об'єднання

	1994	2000	2002	2006	2009	2013
Спільні труднощі життя	40,5	31,3	34,9	35,6	37,7	33,4
Віра в краще майбутнє	38,7	31,8	38,4	43,0	31,2	30,6
Страх перед майбутнім	37,9	19,9	28,9	19,6	30,4	25,2
Відчуття втрати нормального життя	37,6	23,4	29,1	24,5	32,3	27,7
Незадоволеність владою	35,7	24,4	28,5	29,5	40,6	34,1
Родинні й товариські почуття	26,8	27,7	27,9	35,9	35,2	23,5
Релігія (віросповідання)	20,3	11,7	11,8	19,3	11,9	10,5
Прагнення спільно долати труднощі життя	16,3	14,2	24,1	22,7	24,0	22,4
Мова спілкування	15,9	11,2	22,7	20,7	14,7	10,0
Національна належність	10,7	8,0	9,9	13,1	11,6	7,4
Патріотичні почуття громадянина України	6,6	5,4	9,0	12,1	8,7	8,3
Політичні погляди	5,0	3,6	4,7	12,3	9,3	8,2

дуже стійкою і простежується протягом багатьох моніторингових замірів (табл. 3).

Як бачимо, фрейми емоційного забарвлення мають значно потужніший вплив на формування у масовій свідомості уявлення про чинники соціальної інтеграції, ніж фрейм “свій–чужий”. Якщо звернутися до інших фіксацій дії цих фреймів, зокрема фрейму страху, можна побачити, що він є постійним елементом сприйняття реальності у різних контекстах. Так, починаючи з опитування 1998 р., респонденти оцінювали почуття, які найчастіше виникають у них, коли вони думають про власне життя. Тоді на перше місце учасники опитування поставили страх перед майбутнім (37,1%). І хоча з роками страх зменшувався, але сукупно із відчуттям тривоги ця рамка бачення майбутнього практично завжди характеризувала сприйняття більше половини опитаних. Причому відчуття страху перед майбутнім завжди значуще корелює з індексом

тривожності, а отже, можна констатувати постійне латентне відтворення фрейму страху у масовій свідомості населення України протягом останніх двадцяти років. Існуючі масиви даних дають можливість не лише констатувати наявність латентних емоційних фреймів, а й виявляти їх впливи, порівнюючи, наприклад, групи респондентів, які фреймують реальність через страх перед майбутнім, з тими, хто дивиться на реальність крізь позитивні емоційні рамки.

Література

1. Батыгин Г. С. Континуум фреймов: драматургический реализм Ирвинга Гофмана / Г.С.Батыгин // Социологический журнал. – 2001. – № 3.
2. Вахштайн В. С. Теория фреймов как инструмент социологического анализа повседневного мира : автореф. дисс. ... канд. социол. наук: 22.00.01 / ГУ – ВШЭ / В. С. Вахштайн. – М., 2007. – 25 с.
3. Ядов В. А. Попытка переосмыслить концепцию фреймов Ирвинга Гофмана / В. А. Ядов // Журн. социологии и соц. антропологии. – 2011. – № 2 (Т. 14). – С. 85–97.
4. Розов Н. С. Динамическая концепция менталитета и изменчивое разнообразие российских габитусов / Н. С. Розов // Идеи и идеалы. – 2010. – №1 (3). Т.1. – С. 60–79.
5. Немировский В. Г. Фреймы смерти в массовом сознании сибиряков: структура и динамика (на материалах социологических исследований в Красноярском крае и Республике Хакасия в 1995–2010 гг.) / В. Г. Немировский // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2011. – Вып. 2 [102]. – С. 116–125.
6. Головаха Е. И. Социальное безумие: история, теория и современная практика / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. – К. : Абрис, 1994. – 168 с.
7. Горбунова М. Ю. Эмоции как объект социологических исследований: библиографический анализ / М. Ю. Горбунова, Л. А. Фиглин // Социологические исследования. – 2010. – № 6. – С. 13–22.

8. *Катастрофическое сознание в современном мире в конце XX века* / под ред. В. Шляпентоха, В. Шубкина, В. Ядова. – М. : МОНФ [и др.], 1999. – 346 с.

9. *Гудков Л.* Страх как рамка понимания происходящего / Лев Гудков // Мониторинг общественного мнения. – 1999. – № 6. – С. 48–53.

10. *Соболева Н. И.* Страхи в Україні: аналіз актуальних побоювань у масовій свідомості / Н.Соболева // Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. – К. : ІС НАНУ, 2004. – С. 477–492.

11. *Соболева Н.* На шляху надій та розчарувань: сподівання та страхи сучасних українців / Н.Соболева // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2-х т. Т.1. Аналітичні матеріали / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2011. – С. 265–276.

12. *Головаха Е. И.* Исследование социальных феноменов эпохи постсоветизма: методология, теория, типология / Е. И. Головаха // Проблемы розвитку соціологічної теорії. – К., 2001. – С. 13–19.

13. *Васютинський В.* Сім страхів сучасної України: політико-психологічний аналіз / Вадим Васютинський // “І” незалежний культурологічний часопис. – 2005. – № 37. – С.154–167.

УДК 316.483

І. Бекешкіна,
кандидат філософських наук

ДОНБАС ЯК ОСОБЛИВИЙ РЕГІОН УКРАЇНИ

У статті розглядаються особливості громадської думки населення Донбасу порівняно з іншими регіонами України. Відмінності стосуються насамперед зовнішньополітичних орієнтацій, самоідентифікації, ставлення до війни з Росією. Водночас показано, що Донбас є не однорідним регіоном, а фрагментованим, де співіснують різні, часто полярні позиції, проте проукраїнські переважають.

Ключові слова: Донбас, зовнішньополітичні орієнтації, регіональна та загальнонаціональна самоідентифікація, війна з Росією.

В статье рассматриваются особенности общественного мнения населения Донбасса в сравнении с другими регионами Украины. Различия касаются прежде всего внешнеполитических ориентаций, самоидентификации, отношения к войне с Россией. В то же время показано, что Донбасс не является однородным регионом, а фрагментизированным, где сосуществуют различные, зачастую полярные позиции, однако проукраинские преобладают.

Ключевые слова: Донбасс, внешнеполитические ориентации, региональная и общенациональная самоидентификация, война с Россией.

The article deals with the peculiarities of the Donbas public opinion in compare with other regions of Ukraine. The differences concern first of all foreign orientations, self-identifications, assessment of the war with Russia. At the same time research results prove that Donbas is not a homogeneous region on the contrary, it consists of different, even polar views, but mostly they are pro-Ukrainians.

Keywords: Donbas, foreign orientations, local and national self-identifications, war with Russia.

Трагічні події, що сталися на Донбасі, – сепаратистський заколот, збройне захоплення територій, утворення так званих “ДНР” та “ЛНР”, справжня війна, з участю російських військових – усе це поставило цей регіон у центр уваги не лише в Україні, а й далеко за її межами.

Ситуація, що сталася на Донбасі, нагальна необхідність прогнозувати розвиток подій та розробляти рекомендації щодо державної політики з усією гостротою ставить перед дослідниками питання щодо особливостей цього регіону, передусім у його “людському” вимірі.

Слід зазначити, що на початку плани так званої російської весни не обмежувалися Донбасом, а включали вісім областей сходу й півдня – окрім Донецької та Луганської, ще й Одеську, Миколаївську, Херсонську, Дніпропетровську, Запорізьку й Харківську, що об’єднувалися кремлівськими ідеологами у так звану “Новоросію”. Російські “стратегі” вважали, що після зміни влади у Києві у цих областях, які негативно сприймали київський Майдан та нову владу, відбудуться масові виступи населення, що призведуть до “возз’єднання” Новоросії з Росією. При цьому подібні плани значною мірою ґрунтувалися на реальних відмінностях центрально-західних та південно-східних областей України, що їх засвідчували результати соціологічних досліджень.

Справді, традиційна Україна була поділена по лінії Захід–Центр, з одного боку, та Південь–Схід – з другого, за такими показниками, як зовнішньополітичні орієнтації (вибір інтеграції з ЄС або Митним союзом), за ставленням до перспективи визнання російської мови другою державною, чи принаймні офіційною, за політичним вибором (Захід та Центр переважно підтримували одні політичні сили, Південь–Схід – інші). Отож, на підставі цих відмінностей переважно російськомовні регіони Півдня й Сходу були віднесені російськими ідеологами до так званого “русского мира”, що має за сприятливої нагоди від’єднатися від “чужої” їм України і утворити на території цих восьми областей “Новоросію”, щоб потім влитися до “близької” їм Росії.

Життя довело неспроможність цієї концепції, оскільки у більшості цих областей або взагалі не виникло відчутних сепаратистських рухів (Дніпропетровська, Запорізька області), або ж вони були вчасно поборені проукраїнськими силами місцевих активістів (Одеська, Харківська, Миколаївська, Херсонська області). І навіть у Донецькій та Луганській областях сепаратистам вдалося завоювати значну частину території лише завдяки прямому збройному втручання Росії.

Власне, хибність концепції “Новоросії” та “руської весни” була аргументовано засвідчена у дослідженні “Думки та погляди Півдня та Сходу: квітень–2014», проведеному Київським міжнародним інститутом соціології¹. На ключове запитання “Чи підтримуєте Ви думку, що Вашій області слід від’єднатися від України та приєднатися до Росії?” загалом позитивно у восьми областях Півдня–Сходу відповіли 15% (проти – 70%). Проте чітко виділилися дві області із значно вищими сепаратистськими поглядами – Донецька та Луганська, де, відповідно, 27% та 30% висловилися за відокремлення від України. Так само значно вищим виявився відсоток тих, хто був готовий вийти на вулицю і підтримати мітинги на підтримку приєднання регіону до Росії – 25% і в Донецькій, і в Луганській областях. В інших областях така готовність була значно нижчою – від 3% у Херсонській області до 15% у Харківській. Проте слід підкреслити, що і в Донецькій, і в Луганській областях проросійські настрої все ж були у меншості: проти відокремлення від України та приєднання до Росії було в обох областях по 52%, і у

¹ Дослідження “Думки та погляди населення Півдня та Сходу України: квітень 2014 року” було проведене Київським міжнародним інститутом соціології 8–16 квітня 2014 р. у кожній з восьми областей Півдня та Сходу України (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Харківська, Луганська, Дніпропетровська, Запорізька та Донецька області). У кожній області було опитано по 400 респондентів за вибіркою, репрезентативною для дорослого населення області (18 років і старше). Див. : http://zn.ua/UKRAINE/mneniya-i-vzglyady-zhiteley-yugo-vostoka-ukrainy-aprel-2014-143598_.html

мітингах на підтримку приєднання до Росії більшість не збиралася брати участь (65% у Донецькій області і 61% – у Луганській. А загалом у Донецькій та Луганській областях (на відміну від інших областей) отримала підтримку ідея федералізації України (відповідно, майже 39% і 42%).

У інших питаннях дослідження теж виявило відмінності Донецької та Луганської областей від інших областей Півдня й Сходу, особливо у ставленні до Росії. В усіх інших областях вважали, що Росія незаконно втручається у внутрішні справи України, а от у Донецькій та Луганській областях таку думку поділяла меншість – 33%. Так само лише в цих областях переважає думка, що “Росія справедливо захищає інтереси російськомовних громадян на Південному Сході (47% у Донецькій області і 44% у Луганській). Більше того, значна частина населення у Донецькій та Луганській областях підтримувала введення в Україну російських військ (19% у кожній з областей). Проте зазначимо, що приєднатися до армії РФ були згодні лише 3,5% у Донецькій області і 2,5% – у Луганській.

Дослідження також побіжно засвідчило, наскільки ефективною виявилася у цих областях проросійська пропаганда (як російських телеканалів, так і тих, що контролювалися олігархами від Партії регіонів). В опитуванні йшлося про утиски прав російськомовного населення. Так от цікаво, що з твердженням щодо наявності подібних утисків в Україні погодилося майже 40% у Донецькій області і 30% – у Луганській. Проте на запитання про такі утиски конкретно у своєму регіоні відповіли лише 5% у Донецькій області та 3,5% у Луганській.

Водночас слід зазначити, що з ключового питання цивілізаційного вибору – інтеграційний рух до Європи чи Росії та СНД – на час опитування на Півдні–Сході переважала підтримка східного вектора. На запитання щодо голосування на уявному референдумі про вступ до Європейського Союзу чи до Митного союзу більшість населення восьми опитаних областей висловилися б на користь Митного союзу (25% – за вступ до ЄС, 47% – за Митний

союз). Щоправда, і тут найвищий відсоток за вступ до Митного союзу дали Донецька (72,4%) та Луганська (64%) області, проте слід зазначити, що у квітні 2014 р., хоча і з меншою перевагою, хоча і не у всіх всіх областях Півдня–Сходу, але все ж традиційна орієнтація цього регіону у східному напрямі переважала.

Отже, зафіксуємо найбільш важливі показники громадської думки жителів Півдня–Сходу і тотожностей і відмінностей думок мешканців Донецької та Луганської областей. Жодна з областей Півдня–Сходу не висловила наміру відокремитися від України та приєднатися до Росії (хоча в Донецькій та Луганській областях за це висловилося близько 30% населення). Донецька і Луганська області виявили значно більшу прихильність до політики Росії, ніж решта областей Півдня–Сходу, проте не підтримали введення російських військ. Донецька і Луганська області виявили значно більшу сприйнятливості до антиукраїнської, проросійської пропаганди. Важливий висновок, що випливає з дослідження – що не існує єдиного Півдня–Сходу, причому істотно відрізнявся саме Донбас. Водночас на період проведення опитування у квітні 2014 року Південь–Схід переважно були спільні з Донбасом у підтримці східного вектора інтеграції (Митний союз, Росія, СНД), на відміну від Заходу–Центру, що прагнули до інтеграції в європейському напрямі.

Рік, що минув після дослідження квітня–2014, істотно змінив країну. Агресія Росії, захоплення Криму й реальне вторгнення російських військових на Донбас змінили східний вектор зовнішньополітичних орієнтацій населення України. Громадська думка населення Східного та Південного регіонів стала дедалі більше наближатися до показників Центрального регіону, а Донбас дедалі більше виявляв свою окремішність. Фактично вісь Захід–Схід перестала існувати; натомість лінія розлому перемістилася на кордон Дніпропетровської та Донецької областей.

У січні 2015 р. Фонд “Демократичні ініціативи” спільно з фірмою “Ukrainian Sociology Service” провів соціологіч-

не опитування, репрезентативне для 11 виділених регіонів України². Опитування засвідчило значні зміни, які відбулися за рік насамперед у регіонах Півдня та Сходу та відсутність значних змін на Донбасі. І тепер Донбас ще більше віддалився від Півдня та Сходу України.

У ключовому питанні – як населення хотіло б бачити майбутнє свого регіону – громадська думка населення у Донецькій області майже не змінилася: у квітні минулого року 27% опитаних у Донецькій області воліли б, щоб їхня область відділилася від України та приєдналася до Росії; у січні бажаючих відлитися було 35% (щоправда, з них 15% висловилися за приєднання до Росії, а 20% хотіли б утворення незалежної від України держави). А от у інших регіонах Півдня та Сходу порівняно з квітнем 2014 р. бажання відокремитися від України та приєднатися до Росії різко зменшилося: у Дніпропетровській області з 7% до 1%, у Запорізькій – з 6% до 2%, у Одеській – з 7% до 4%, у Харківській – з 16% до 2,5%, а у Миколаївській було 7%, а в січні в опитуванні не виявилось жодного.

Важливою ознакою державності є національна ідентифікація: співвідношення ідентифікації регіональної та загальнодержавної. За останній рік різко зросла загальнодержавна ідентифікація – з 51% у липні 2013 р. (дані моніторингу Інституту соціології, липень 2013 р.) до 73% у січні 2015 р. Ці зміни сталися насамперед за рахунок зниження регіональної ідентифікації у Східному та Південному регіонах України. Проте в Донецькій області й у опитуванні, проведенному у січні 2015 р., переважала регіональна ідентифікація (табл. 1).

² Дослідження проведено Фондом “Демократичні ініціативи” імені Лька Кучеріва спільно з соціологічною службою “Ukrainian Sociology Service” з 25 грудня 2014 р. по 15 січня 2015 р. Було виділено 11 регіонів України, в кожному опитано по 400 респондентів (загалом опитано 4413 респондентів). У Криму та Луганській області опитування не проводилося. У Донецькій області половина респондентів була опитана на територіях, контрольованих Україною, половина – на території окупованій “ДНР”.

Таблиця 1

Ким Ви себе вважаєте насамперед?
Січень 2015 (одна відповідь) (%)

	Захід	Центр	Схід	Південь	Донбас	Україна загалом
Жителем свого села чи міста	13,1	9,4	6,9	17,5	10,2	10,8
Жителем свого регіону	11,0	8,3	8,7	14,7	35,2	12,2
Громадянином України	66,9	74,4	73,4	59,2	37,7	67,5
Представником свого етносу	2,3	1,9	1,2	1,2	1,5	1,8
Громадянином Росії	0,2	0,3	0,4	0,2	0,2	0,3
Громадянином СРСР	1,0	1,4	5,2	5,0	4,7	2,6
Громадянином Європи	1,3	0,3	0,6	0,0	0,5	0,6
Громадянином світу	3,1	3,1	1,9	2,0	8,7	3,3
Інше	0,5	0,0	0,2	0,0	0,7	0,3
Важко сказати	0,4	0,9	1,4	0,0	0,2	0,7

Другою істотною відмінністю нинішнього Донбасу від решти регіонів України є зовнішньополітичні орієнтації. Донбас залишився єдиним регіоном, який хотів би приєднатися до Митного союзу (табл. 2). Згідно з опитуванням, проведеним у січні 2015 р., мешканці Донецької області негативно сприйняли підписання Угоди про асоціацію з

Таблиця 2

Куди має рухатися Україна у зовнішньому напрямку?
Січень 2015 (одна відповідь) (%)

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	Україна загалом
Вступ до ЄС	74,1	48,8	37,0	41,6	16,9	50,0
Вступ до Митного союзу Росії, Білорусі, Казахстану	3,3	7,0	15,7	14,5	51,1	12,2
Неприєднання ані до ЄС, ані до Митного Союзу	12,0	23,6	21,9	36,1	22,7	21,4
Важко відповісти	9,8	20,7	25,4	7,8	9,3	16,4

Європейським Союзом (61% – негативно і усього лише 18% – позитивно). Щоправда, негативне ставлення переважає ще в одній області України – Харківській (41% – негативне, 33% – позитивне).

Водночас соціологічні дослідження засвідчують, що як не існує цілісного Південного Сходу (де особливо контрастує Донбас), так і сам Донбас дуже неоднорідний, фрагментований. Про це добре свідчать опитування, проведені у різних містах Донбасу, зокрема, у Слов'янську та Краматорську Донецької області³.

Слов'янськ і Краматорськ – міста, які розділяє 15 кілометрів, проте опитування виявило, наскільки відмінною тут є громадська думка.

У Краматорську більшість жителів вважають себе насамперед громадянами України (47%), хоча й регіональна ідентифікація досить виражена: 15% в передусім відчують себе жителями міста, а 17% – жителями регіону (в сумі 32% регіональної ідентифікації), 5% – з колишнім Радянським Союзом. А у Слов'янську переважає регіональна ідентифікація: насамперед вважають себе жителем свого міста 35%, жителів регіону – 19% (у сумі – 54% регіональної ідентифікації) і лише 33% опитаних в передусім вважають себе громадянами України. Щоправда, й громадянами Росії ніхто себе в Слов'янську не вважає, натомість значна частина – 7% – й досі ідентифікує себе з колишнім Радянським Союзом.

Думка жителів Слов'янська і Краматорська значно різниться у питанні ставлення до російського фактору, під яким у цьому випадку мається на увазі (не)сприйняття

³ Дослідження у містах Слов'янськ і Краматорськ було проведено Фондом “Демократичні ініціативи” спільно з соціологічними службами Центру Разумкова (Слов'янськ) та Ukrainian Sociology Service (Краматорськ). У Слов'янську опитування відбулося з 22 по 27 листопада 2014 р., було опитано 510 респондентів за вибіркою, що є репрезентативною стосовно дорослого населення міста (старше 18 років). У Краматорську опитування тривало з 22 листопада по 1 грудня, було опитано 500 респондентів за репрезентативною для міста вибіркою.

Російської Федерації як сторони конфлікту, визначення російсько-українських відносин як війни, а також визначення конкретної ролі Росії в конфлікті, що територіально розгортається на теренах Донбасу. Позиція жителів Краматорська стосовно того, чи є Російська Федерація стороною конфлікту на Донбасі, є однозначною – 49,5% жителів міста вважають Росію безпосередньою стороною конфлікту, тоді як тих, хто з цим не згоден – удвічі менше 26%. Громадська думка Слов'янська, на відміну від Краматорська, розділилася майже порівну між тими, хто Росію стороною конфлікту вважає (33%), не вважає (35%) або не може сформулювати однозначну відповідь (32%).

Відмінності мають місце і щодо того, як жителі двох сусідніх міст бачать роль Росії у цьому конфлікті. Зокрема, у Краматорську місцеве населення вважає, що роль Росії полягає насамперед у забезпеченні збройних формувань “ДНР” та “ЛНР” зброєю (57,5%), а також участі Збройних Сил самої Росії у бойових діях на боці “ДНР” та “ЛНР” (42%). У Слов'янську образ Росії значно більш позитивний: більша частина респондентів вважає, що роль Росії проявляється у наданні Донбасу гуманітарної допомоги (54%), на другому місці – забезпечення “ДНР” та “ЛНР” зброєю (43%).

Окрім різних оцінок ролі Росії у цьому конфлікті, населення Краматорська і Слов'янська по-різному визначає характер нинішньої ситуації у відносинах між РФ та Україною. Зокрема, відносна більшість жителів Краматорська вважає, що між двома державами йде війна (43%), а частка тих, хто війною це не вважає, на 10% менша – 33%. У Слов'янську громадська думка діаметрально протилежна: переважна більшість населення міста (40%) не згодні, що між Україною та Росією йде війна, вважають це війною 26% і ще 33,5% не змогли визначитися з відповіддю.

Нарешті, цим містам-сусідам притаманні протилежні зовнішньополітичні орієнтації: мешканці Слов'янська прагнуть вступу України до Митного союзу (40%) і значно менше підтримують вступ до Європейського Союзу (16%),

а серед жителів Краматорська прихильників Митного союзу вдвічі менше – 20%; натомість громадська думка ділиться між підтримкою вступу до ЄС (31%) та неприєднанням до обох союзів (42%).

Загалом, як бачимо, населення Слов'янська значно більше проросійськи налаштоване, ніж населення Краматорська.

Це пояснюється багатьма причинами, насамперед станом економіки в цих містах (наскільки працюють підприємства, наскільки забезпечені роботою жителі міст тощо) та особливістю ситуації, яка була під час окупації цих міст бойовиками “ДНР” (мірою зруйнованості міста, масштабністю потрясінь, які пережили жителі). З цього випливає важливий висновок – не можна поширювати на весь Донбас, на різні міста результати, отримані в інших містах. Так само як немає єдиного Сходу, так само й немає єдиного Донбасу, навіть на звільнених територіях. Для кращого розуміння і громадської думки, і, особливо, тих першочергових завдань, які мають бути реалізовані, потрібно проводити опитування у різних містах Донбасу. Соціологія має стати одним із ключових компонентів відбудови та реінтеграції Донбасу в Україну, бо, як влучно зауважив класик, “розруха починається у головах”, й дослідити стан та витoki протистояння на Сході – першочергове завдання соціології.

УДК 316.334.2

В. Буткалюк,
кандидат социологических наук

ВЛИЯНИЕ НЕОЛИБЕРАЛИЗМА НА ПОЛОЖЕНИЕ ТРУДЯЩИХСЯ ЖЕНЩИН В УКРАИНЕ

В статье анализируется влияние неолиберальной экономической политики на положение трудящихся женщин. Проанализированы некоторые аспекты качества трудовой жизни украинских женщин с учетом влияния существующего глобального и национального неравенства.

Ключевые слова: труд, качество трудовой жизни, неолиберализм, неравенство, гендерное неравенство.

У статті аналізується вплив неолиберальної економічної політики на становище працюючих жінок. Проаналізовано деякі аспекти якості трудового життя українських жінок у контексті сучасної глобальної, регіональної та локальної нерівності.

Ключові слова: праця, якість трудового життя, неолибералізм, нерівність, гендерна нерівність, глобалізація, глобальна економіка.

In the article was made attempt to analyze the influence of neoliberalism on women workers. Analyzed some aspects of quality of working life of Ukrainian women with the influence of the existing global and national inequality.

Keywords: labor, quality of working life, neoliberalism, inequality, gender inequality.

Одной из злободневных проблем современной глобальной системы является социально-экономическое неравенство, которое имеет место во всех странах и охватывает практически все социальные группы и слои на макро-, мезо- и микроуровне. В настоящее время изучение этого вопроса находится в центре внимания многих научно-исследовательских групп и центров. Доклад “Working For

The Few”, опублікований в январі 2014 г. міжнародною організацією “Oxfam”, починається со слов: “Економічне нерівність стрімливо рости в більшості стран мира. Богатство мира делится на две части: почти половина приходится на самый богатый один процент населения, другая половина – на остальные 99%” [1]. В одной из недавних публикаций Программы развития ООН (ПРООН) отмечается, что, несмотря на рост с 1990 г. валового внутреннего продукта на душу населения более чем вдвое в странах с низким и средним уровнем доходов, до сих пор более 1,2 миллиарда людей по-прежнему живут в крайней бедности. Самый богатый 1% населения планеты владеет 40% мировых активов, в то время как нижняя половина человечества владеет не более чем 1% мирового богатства [2, с. 1]. В настоящее время в США верхнему 1% населения принадлежит 36% национального богатства, что превышает совместное богатство нижних 95% американцев. 400 самых богатых индивидов в США обладают большим богатством, чем нижних 150 млн американцев. В середине 1970-х годов верхний 1% в США получал 8% всего национального дохода, к 2010 г. его доля в доходе страны выросла до 21% [3].

Специалисты, занимающиеся исследованием дифференциации доходов и богатства в современном мире, отмечают, что острое экономическое неравенство является негативным и тревожным фактором по многим причинам. Прежде всего неравенство само по себе – это морально сомнительное явление, которое кроме всего прочего, оказывает негативное влияние на экономическое развитие страны и препятствует борьбе с бедностью и нищетой. Резкое расслоение общества по доходам является одним из катализаторов острых социальных проблем, которое может усугублять другие виды неравенства, в том числе и гендерное [1, р. 2].

В наше время экономическое неравенство охватывает все социально уязвимые группы, особенно трудящихся женщин. Эксперты ООН справедливо относят женщин к

группам, наиболее подверженным рискам в современном мире. В докладе ООН о человеческом развитии за 2014 г. особо подчеркивается: “Бедняки, женщины, группы меньшинств... как правило, сталкиваются со сравнительно более высокими барьерами, иногда юридического характера, при формировании потенциала, пользовании возможностями выбора... Структурно уязвимые люди могут обладать такими же способностями, как и другие, но при этом сталкиваться с дополнительными препятствиями при преодолении неблагоприятных условий” [4, с. 5-7].

Несмотря на некоторые подвижки в плане повышения материального благосостояния, роста возможностей и прав женщин в XX веке, до сих пор представительницы “слабого пола” во всем мире ощущают дискриминацию во многих сферах жизнедеятельности. Этот вывод подтверждается статистическими данными и социологической информацией. Как отмечает Джереми Сибрук в своей книге “Мировая бедность”, “женщины – по-прежнему беднейшие из бедных; среди живущих в абсолютной нищете женщин – 70%. Женщины работают две трети всего рабочего времени в мире, производят половину продуктов питания в мире, но получают лишь 10% мировых доходов и владеют 1% собственности” [5, с. 30]. На сегодняшний день в мире живет около миллиона неграмотных взрослых; две трети из них – женщины” [5, с. 34].

В докладе Международной организации труда о состоянии мира труда за 2014 г. указывается, что “женщины испытывают более высокий уровень безработицы в мире, уровень женской безработицы оценивается в 6,4 процента в 2014 году в отличие от 5,7-процентного уровня для мужчин” [6, р. 12].

Социальное и экономическое неравенства, воспроизводящиеся в разных формах и видах, как уже было отмечено, носят глобальный характер. В Украине, ставшей на путь неолиберального рыночного реформирования в начале 90-х годов XX в. под эгидой международных организаций (ВМФ, ВБ, ВТО), неравенство приобрело чудовищные

размеры, уровень расслоения общества является одним из самых высоких в мире, отношение доходов самых богатых 10% и самых бедных 10% населения достигает 40:1 [7, с. 13]. Неолиберальные реформы в Украине привели к массовому обеднению населения и к большей концентрации капитала в Украине, чем в богатой нефтью и газом России. По подсчетам журнала “Корреспондент”, общие активы 100 самых богатых украинцев, т.н. “золотой сотни”, составляют 61% годового ВВП страны (в РФ этот показатель равняется 1/3 ВВП). Простому украинцу с зарплатой 280 долл. нужно было бы проработать более 13 000 лет, чтобы попасть в “золотую сотню”, и 7,6 млн лет – чтобы возглавить рейтинг украинских сверхбогачей [8].

Можно предположить, что именно структурно уязвимые группы населения (к которым, по определению ООН, относятся и женщины) наиболее остро ощущают влияние дисбалансов в развитии экономической системы. В целях верификации этого предположения целесообразно проанализировать социально-экономическое положение трудящихся женщин Украины, что, на наш взгляд, представляет весомый академический и практический интерес для понимания существующей ситуации в стране в целом.

В первую очередь необходимо подчеркнуть, что положение женщин в современном мире усугубляется тем, что зачастую они подвержены двойной эксплуатации: и на работе, и дома. Как правило, именно на женщин ложатся обязанности по ведению домашнего хозяйства, воспитанию детей и т.д. Во-вторых, труд женщин является наименее защищенным, – женщин, как правило, последних берут на работу и первых увольняют. В этом контексте канадский социолог П. Армстронг в своей книге “Рабочие страдания: кризис женского труда” отметил, что в то время как новые технологии увеличивают производительность труда и уменьшают численность требуемых рабочих, наименее защищенными во всех секторах экономики являются работники с неполным рабочим днем (неделей), те, которые совсем недавно наняты, те, которые еще не

наняты, и те, которые не имеют профсоюзной защиты. Анализируя положение на рынке труда, ученый приходит к выводу, что по всем этим показателям большинство составляют именно женщины [9, с. 169–170].

Согласно данным Госкомстата Украины, среднемесячная заработная плата, начисленная в среднем штатному работнику за 9 месяцев 2014 года, для женщин равняется 2980 грн, в то время как для мужчин этот показатель превышает указанный уровень и равняется 3922 грн. Этот же индикатор по промышленности для женщин в среднем составляет 3092 грн, в то время как для мужчин – 4404 грн (исследование проводилось без учета территорий АР Крым, г. Севастополь и Луганской области Данные приведены по предприятиям, учреждениям, организациям с количеством наемных работников 10 и более человек) [10].

В отчете Государственной службы статистики за 2013 г. отмечается, что заработная плата женщин в среднем по экономике в 2013 г. была на 22,8% ниже соответствующего показателя для мужчин (в 2012 г. – на 22,4%). Такие отличия сохранялись преимущественно по всем видам экономической деятельности. В то же время существует определенная вариация гендерного неравенства в оплате труда в зависимости от сферы деятельности. Наименьшая разница в уровне оплаты труда мужчин и женщин – в транспортной сфере (0,2%), административного и вспомогательного обслуживания (2,5%), образовании (8,7%), здравоохранении и предоставлении социальной помощи (10,1%). Наиболее значительная разница среднего размера заработной платы женщин и мужчин наблюдалась в добывающей промышленности (44,2%), в сфере искусства, спорта, развлечений и отдыха (37,8%), почтовой и курьерской деятельности (35,4%), финансовой и страховой деятельности (33,2%) [11, с. 21].

Как отмечается во вступительной части “Аналитического отчета участия женщин в составе рабочей силы Украины” (2012 г.), “гендерное неравенство до сих пор остается объективной реальностью для Украины” [12, с. 7].

Более того, анализируя положение украинских женщин, эксперты выдвигают предположение, что в Украине имеет место “феминизация бедности”, отмечая, что “имея в целом более низкий уровень личных доходов, женщины закономерно сталкиваются с более высокими рисками бедности, попадая в состав уязвимых категорий населения. Именно женщины составляют подавляющее большинство малообеспеченного населения, обращающегося за социальной помощью государства” [12, с. 72].

Рассмотрим положение трудящихся женщин Украины через призму социологического исследования “Состояние, проблемы и перспективы рабочего класса в системе социально-экономических отношений современного украинского общества” (N=1800, 2013), проведенного отделом экономической социологии Института социологии НАН Украины совместно с центром “SOCIS” в конце 2013 г.

Как известно, в общественном мнении рабочий класс зачастую ассоциируется с мужским, грубым и физически тяжелым трудом. Интересно отметить, что большинство опрошенных трудящихся женщин идентифицируют себя как рабочий класс, – 77,6% опрошенных представительниц рабочих профессий отметили, что считают себя частью рабочего класса. Только 12,7% трудящихся женщин не идентифицируют себя с таковым, 9,7% – затруднились с ответом.

Согласно данным опроса, средний размер месячной заработной платы после вычета всех налогов 12,3% опрошенных женщин находится ниже уровня минимальной заработной платы (равняющегося на момент проведения опроса 1147 грн). Зарплату в размере от 1 до 1,5 минимальных зарплат (от 1148 до 1720 грн) – получает каждая четвертая трудящаяся женщина Украины, примерно такая же доля опрошенных (23,5%) имеет зарплату в размере от 1,5 до 2 минимальных уровней. Каждая шестая женщина (16,4%) получает зарплату в размере от 2295 до 2868 грн. Заработную плату, равняющуюся трём и более минимумов, имеет 13,8% работающих женщин.

Как свидетельствуют данные опроса, большая часть опрошенных трудящихся женщин не удовлетворена уровнем заработной платы и считает, что необходимая сегодня зарплата рабочему для обеспечения достойного уровня жизни должна равняться 6878 грн. Интересно отметить, что уровень материального притязания женщин ниже уровня притязания мужчин-рабочих. Так, среднее значение желаемой достойной зарплаты у мужчин равняется 7960 грн.

При этом большинство работающих женщин считает, что уровень их заработной платы ниже затрат труда, – так полагают почти три четверти опрошенных трудящихся женщин (73,2%) (табл. 1).

Таблица 1

**Восприятие работающими женщинами соответствия
зарплаты затратам труда (2013, N=651)**

<i>Как Вы считаете, соответствует ли Ваша зарплата затратам Вашего труда?</i>	%
Моя зарплата гораздо выше затрат труда	0,8
Моя зарплата немного выше затрат труда	0,9
Моя зарплата вполне соответствует затратам труда	16,7
Моя зарплата немного ниже затрат труда	39,3
Моя зарплата гораздо ниже затрат труда	33,9
Затрудняюсь ответить	8,3

Более 40% (43,3%) опрошенных трудящихся женщин указали, что они удовлетворены своей жизнью в целом. При этом доля удовлетворенных своим положением в обществе несколько ниже доли удовлетворенных жизнью в целом и равняется 31,5% от числа ответивших.

Безусловно, удовлетворенность жизнью женщины зависит от целого комплекса факторов, зачастую не связанных с материальными ресурсами (удовлетворенность личной жизнью и т.д.). Однако прослеживается четкая закономерность – удовлетворенность своим положением в обществе и жизнью в целом украинской женщины-труженицы воз-

растает с увеличением ее заработной платы. Так, удовлетворенных своим положением в обществе среди работниц, получающих заработную плату ниже минимальной, – 18,8%, в то время как таковых среди имеющих зарплату в размере от 1 до 1,5 минимальных – 29,7%, от 2 до 2,5 уровней минимальной зарплаты – 41,1%. Также четко прослеживается обратная зависимость: не удовлетворены своим положением в обществе 50% работниц с размером заработной платы ниже одной минимальной зарплаты, 40% – с зарплатой от 1 до 1,5 минимальных, 33,3% работниц – от 1,5 до 2 минимальных зарплат (от 1721 до 2294 грн).

Треть опрошенных трудящихся женщин (37,3%) указали, что они удовлетворены своей работой. Как показывает опрос, здесь также присутствует корреляция между уровнем заработной платы и удовлетворенностью трудом. Так, удовлетворены своей работой 16,3% женщин с уровнем заработной платы ниже минимального уровня, 32,4% – с зарплатой от 1148 до 1720 грн, 37,9% – с зарплатой от 1721 до 2294 грн, 47,7% – имеющих среднюю зарплату от 2295 до 2868 грн в месяц.

В условиях усугубления кризисных трендов в украинской экономике, социальной и экономической нестабильности, высокого уровня безработицы, для большинства украинских женщин наиболее важным показателем работы является гарантия занятости (такой вариант назвали наиболее значимым 55,6% опрошенных) (*диаграмма 1*). На втором месте по значимости для трудящихся женщин находятся хорошие взаимоотношения с товарищами по работе (41%), расположение местоположения работы недалеко от дома (26,6%), интересная работа (26%), возможность совмещать трудовые и семейные обязательства (24,3%). Высокий заработок наиболее важным параметром считает только каждая четвертая трудящаяся украинская женщина (23,2%).

Выбор женщинами гарантии занятости как наиболее важной составляющей трудовой жизни объясняется вы-

Диаграмма 1

Что для Вас является наиболее важным на нынешней работе? (2013, N=651, %)

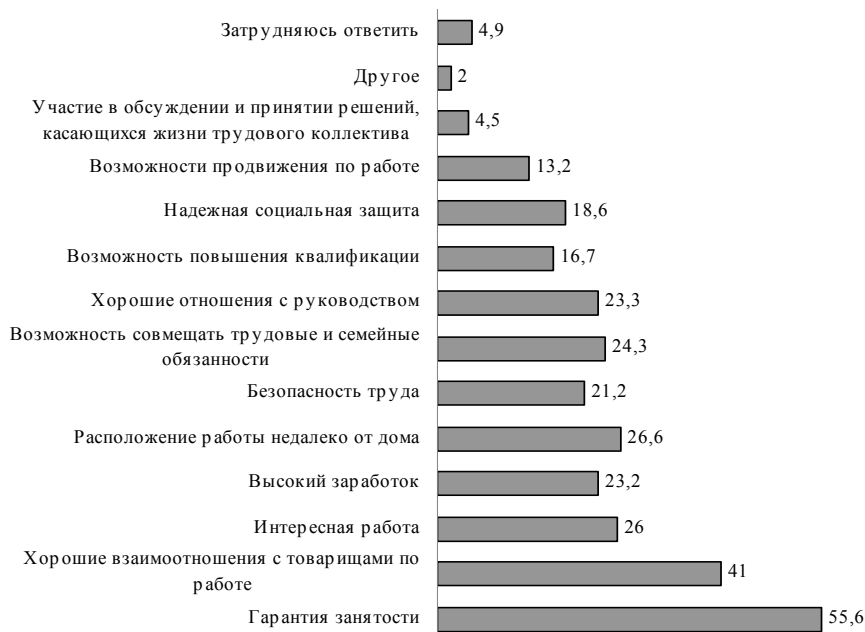


Таблица 2

Опасения трудящихся женщин Украины (2013, N=651, %)

Опасаетесь ли Вы того, что в ближайшем будущем...	%
Ваша зарплата будет уменьшена	66,7
Вы будете уволены	63,7
Вас переведут на неполный рабочий день/неделю	59,8
Ваши бонусы, премии, социальный пакет будут урезаны	55,0

сокой озабоченностью женщин ухудшением условий труда и возможностью потери работы как таковой (табл. 2). Так, увольнения боятся 63,7% опрошенных женщин, уменьшения заработной платы – 66,7%.

Женщины-работницы отмечают недостаточность ресурсов для обеспечения достойного уровня жизни для себя и

своих семей. Так, полноценного качественного питания хватает всего трети опрошенных (36,3%), в то время как не хватает возможности удовлетворения этой витальной потребности 43,2% опрошенных женщин труда. Возможности полноценно проводить отпуск хватает всего 14,3% опрошенных, в то время как на недостаточность такой возможности указывает большинство опрошенных (64,4%). Уверенности в своем будущем не хватает 65,7% трудящихся женщин страны (табл. 3).

Трудовая жизнь занимает большую часть времени человека, потому крайне важным показателем ее качества является не только получение адекватного затратам труда материального заработка, но и моральное удовлетворение от самой работы. Однако только каждая пятая труженица (22,6%) отметила, что ее устраивает и заработная плата, и сама работа ей по душе (табл. 4). Работа по душе, но заработная плата не устраивает 38,5% трудящихся украинских женщин. Каждая четвертая работающая украинская

Таблица 3
Хватает ли Вам в сегодняшней жизни ... (2013, N=651, %)

<i>Хватает ли Вам в сегодняшней жизни...</i>	Хватает	Трудно сказать, хватает или нет	Не хватает	Не интересуется
Полноценного качественного питания	36,3	20,4	43,2	0,2
Необходимой одежды	46,4	23,3	30,0	0,3
Возможности полноценно проводить отпуск	14,3	21,0	64,4	0,3
Полноценного досуга	20,6	25,0	52,1	2,3
Возможности оплачивать необходимые медикаменты и медицинскую помощь	19,4	29,2	48,4	3,1
Нормальных жилищных условий	40,1	19,4	39,8	0,8
Необходимых условий для развития и образования детей	15,7	24,3	49,8	10,3
Уверенности в своем будущем	6,9	24,7	65,7	2,6
Участия в принятии решений на предприятии, где работаю	11,7	32,1	32,7	23,5

Таблица 4
Скажите, почему Вы работаете на данном предприятии?
 (2013, N=651, %)

<i>Скажите, почему Вы работаете на данном предприятии?</i>	<i>%</i>
Работа мне по душе и зарплата устраивает	22,6
Работа мне по душе, но зарплата не устраивает	38,5
Работа мне не по душе, но зарплата устраивает	7,4
Ни работа, ни зарплата меня не устраивают, но ничего другого я найти не могу	24,8
Затрудняюсь ответить	6,7

женщина отметила, что работает на данной работе вынужденно (ни работа, ни зарплата не устраивают, но замены найти не может).

Одним из важнейших факторов, влияющих на благосостояние общества, является социально-экономическая политика государства и существующий социально-экономический строй в стране. Именно эти исходные позиции во многом детерминируют показатели трудовой жизни граждан. О том, как воспринимают существующий в Украине социально-экономический строй люди труда, показывают ответы на вопрос “Что из нижеперечисленного наиболее полно характеризует нынешний социально-экономический строй в Украине?” (табл. 5). В представлении украинских трудящихся женщин существующий в Украине социально-экономический строй во многом ассоциируется с такими негативными характеристиками, как: безработица (63,1%), расслоение общества (56,2%), нестабильность в обществе (40,2%).

Трудящихся женщин Украины сильно беспокоит вопрос социально-экономического неравенства. Так, большинство из опрошенных (54%) считают расслоение украинского общества на богатых и бедных абсолютно несправедливым явлением (диаграмма 2).

Уровень негативного отношения к имущественному расслоению является высоким среди всех возрастных

Таблиця 5

Что из нижеперечисленного наиболее полно характеризует нынешний социально-экономический строй в Украине?
(2013, N=651, %)

Что из нижеперечисленного наиболее полно характеризует нынешний социально-экономический строй в Украине?	%
Безработица	63,1
Расслоение общества	56,2
Нестабильность в обществе	40,2
Эксплуатация одних людей другими	37,6
Отсутствие уверенности в завтрашнем дне	36,9
Изобилие товаров и услуг	36,6
Падение нравов и аморальность	25,2
Частная собственность на средства производства	21,5
Возможность работать одновременно на нескольких работах	17,5
Свобода передвижения, возможность выбора места жительства	13,2
Демократия	10,6
Возможность создать свой бизнес	4,8
Право открыто выражать свою точку зрения	4,8
Другое	0,3

Диаграмма 2

Как Вы оцениваете расслоение украинского общества на богатых и бедных?



групп, однако существует зависимость между отношением к неравенству и возрастом респондентов. Так, максимальное значение негативного восприятия неравенства наблюдается в самой старшей возрастной группе трудящихся женщин, – среди работниц старше 55 лет абсолютно несправедливым явлением расслоение на богатых и бедных считают 62,3% женщин, в то время как среди представительниц среднего возраста таковых – 55,1%, а среди самой молодой категории трудящихся женщин – 48,1%.

Зачастую не являясь экспертами в области макроэкономики и геополитики, большинство населения, и рабочие в особенности, понимают, что их бедственное положение детерминировано именно излишним богатством на другом полюсе благосостояния. Как отмечает Дж. Сибрук, “бедность и богатство, дефицит и излишество связаны между собой” [5, с. 47]. Возможно потому абсолютное большинство женщин труда в Украине (93,5%) считает, что нажить миллионы в Украине честным трудом нельзя. Обратного мнения придерживается всего 2,8% ответивших на данный вопрос, 3,7% – затруднились с ответом.

Таким образом, анализ статистической и социологической информации свидетельствует о тяжелом положении трудящихся женщин Украины. На наш взгляд, это свидетельствует о неэффективности как экономической, так и социальной политики государства, призванной в случае неблагоприятных факторов защищать самые уязвимые слои населения. Специалисты МОТ справедливо отмечают: “Политика в сфере социальной защиты играет важнейшую роль в реализации права человека на социальное обеспечение для всех, в сокращении масштабов бедности и неравенства, а также в содействии инклюзивному росту на основе увеличения человеческого капитала и повышения уровня производительности, поддержки внутреннего спроса и содействия структурным преобразованиям в национальной экономике” [13, с. 3]. На наш взгляд, в условиях усугубления кризиса политика государства должна быть нацелена не на дальнейшую либерализацию, а на создание дейст-

венных механизмов перераспределения результатов общественного производства с целью решения проблемы бедности большинства населения, а также реализации эффективной социальной политики для поддержки его малозащищенных слоев. Ибо, как свидетельствует мировая практика, игнорирование этих насущных общественных проблем – это не тот путь, который ведет к преодолению кризисных трендов и обеспечению экономического роста и социального развития.

Литература

1. *Working for the few*. Political capture and economic inequality [Electronic Resource]. – Mode of Access: <http://www.oxfam.org/sites/www.oxfam.org/files/bp-working-for-few-political-capture-economic-inequality-200114-en.pdf>.

2. *Humanity Divided: Confronting Inequality in Developing Countries*. United Nations Development Programme Bureau for Development Policy. – New York, 2013.

3. *Marshall A. G.* Global Power Project, Part 1: Exposing the Transnational Capitalist Class / Andrew Gavin Marshall / August 03, 2013 [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.zcommunications.org/global-power-project-part-1-exposing-the-transnational-capitalist-class-by-andrew-gavin-marshall>. – Date of access: 03.08.2013.

4. *Обеспечение устойчивого прогресса человечества: уменьшение уязвимости и формирование жизнестойкости: доклад о человеческом развитии 2014* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.undp.org/content/dam/undp/library/corporate/HDR/2014HDR/HDR-2014-Summary-Russian.pdf>.

5. *Сибрук Дж.* Мировая бедность / Сибрук Дж.; пер. с англ. А. Захарова. – М.: Книжный клуб Книговек, 2014. – 192 с.

6. *World of Work Report 2014. Developing with jobs*. – International Labour Organization, 2014 http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/-dgreports/-dcomm/documents/publication/wcms_243961.pdf.

7. *Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу* / за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, 2012. – 404 с.

8. *Зануда А.* Имущественное неравенство в Украине: хуже, чем на “Диком Западе” [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.bbc.co.uk/ukrainian/ukraine_in_russian/2012/02/120210_ru_inequality_usa_uk_ukraine_yg.shtml?print=1.

9. *Armstrong P.* Labour Pains: Women’s Work in Crisis / Pat Armstrong – Toronto (Ontario): The Women’s Press, 1983. – 273 p.

10. *Середньомісячна заробітна плата жінок та чоловіків за видами економічної діяльності у 2014 році* / Державний комітет статистики України, 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

11. *Праця України у 2013 році: стат. зб.* / Державна служба статистики України. – К. : ТОВ Вид-во “Консультант”, 2014.

12. *Аналітичне дослідження участі жінок у складі робочої сили України.* – К., 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unfpa.org.ua/files/articles/4/28/Analytical%20research%20on%20women%27s%20participatio%20in%20the%20labour%20force%20in%20Ukraine%20%28UA%29.pdf>.

13. *Доклад о социальной защите в мире 2014–2015: Обеспечить экономическое восстановление, инклюзивное развитие и социальную справедливость. Сводное резюме.* – Международная организация труда, 2015.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

УДК 316.722

Г. Чепурко,
доктор соціологічних наук

КУЛЬТУРА І ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИБІР

У статті аналізуються поняття “культура”, “цивілізація”, структурні складові їх змісту, з’ясовуються соціальні координати цивілізаційного вибору українського суспільства.

Ключові слова: цивілізація, культура, культурна ідентичність, цивілізаційний вибір.

В статье анализируются понятия “культура”, “цивилизация”, структурные составляющие их смысла, выясняются социальные координаты цивилизационного выбора украинского общества.

Ключевые слова: цивилизация, культура, культурная идентичность, цивилизационный выбор.

In the article was analyzed the concept of culture, civilization, the structural components of their contents and determined social coordinates of civilization choice of the Ukrainian society.

Keywords: civilization, culture, cultural identity, civilizational choice.

Існуючі теоретичні уявлення про культуру і цивілізацію є надзвичайно різноманітними, найчастіше слабко розрізненими, фрагментарними, іноді навіть плутаними й суперечливими. Питання про те, що таке культура й що таке цивілізація, є конвенціональними.

Але як би не досліджували цивілізації, вони постають як універсальна зв’язка в єдності з культурою і їх важко ідентифікувати. Культура виникає з появою людства, створенням перших знарядь праці і їх застосуванням.

Вона пронизує й стадію дикості й стадію варварства. “Культура, – стверджує С. Кримський, є теоретичною системою й за походженням й по суті. Виступаючи сферою унаочнення людських сутнісних сил, вона стає причетною материнському початку історії, який породжує людину й людську субстанцію” [1, с. 38]. І тут треба погодитися з А. Степаненко, що “цивілізація як стан – це новий рівень соціокультурного розвитку, як найбільш глобальна сутнісна характеристика суспільно-історичного процесу. За своїм змістом вона ширша, ніж культура у своїй матеріальній і духовній єдності, і ширша, ніж суспільно-економічна формація, оскільки формаційні відмінності з’являються як більш приватні, що реалізуються усередині цивілізаційного процесу. Виходячи зі сказаного, цивілізацію можна розуміти як стійку системну організацію суспільного життя, що включає технологічну основу суспільства, його соціально-економічний політичний розвиток і культуру в їхній соціальній цілісності, що відрізняються докорінно від локальних і замкнених кровноспоріднених і традиційних етнічних форм людських спільнот. Цивілізація інтегрує в єдину соціальну цілісність суспільні відносини і діяльність людей, орієнтує їх на таку взаємодію з навколишнім природним і соціальним середовищем, у процесі якого зростає організованість суспільного життя. У цьому сенсі цивілізація виробляє шляхи, способи й методи співіснування, зближення й інтеграції різноспрямованих соціальних процесів, різних систем цінностей і норм, перетворюючи їх на надбання соціуму” [2, с. 161].

Отже, цивілізація є спосіб існування людських спільнот, який виник на основі суспільного розподілу праці, чисельності населення. Вона являє собою соціокультурне утворення, тобто включає в себе соціальні й культурні засади життя суспільства в їх органічній єдності.

На думку С. Гантінгтона, знаного американського політолога, кожна цивілізація відрізняється від іншої особливостями своєї культури. Він визначив цивілізацію “як культурну спільноту найвищого рангу, як найвищий

рівень культурної ідентичності людей. Наступний ступінь складає уже те, що відрізняє рід людський від інших видів живих істот” [3, с. 33].

Саме характеристика цивілізації як соціокультурного утворення виділяє цілісність цього “способу існування” людей. Генезис цивілізації був грандіозним переворотом, який охопив усі аспекти життя суспільства, починаючи від матеріального виробництва і закінчуючи найвищими духовними сферами. Його особливості, характер, спрямованість визначались цілим комплексом взаємопов’язаних причин, серед яких виділялися суспільний розподіл праці і зростання її продуктивності, збільшення чисельності населення. Цивілізація і виникає як спосіб існування людей, здатний зберігати свою цілісність за наявності внутрішніх протиріч, антагонізмів. З позицій методології цивілізаційного підходу це означає, що важливою особливістю цивілізації є її інтегративна функція.

Суттєву роль у становленні нової інституціональної системи, поширенні нових взірців і моделей поведінки людей, набутті ними нових особистісних і групових ідентичностей відіграє така соціальна координата цивілізаційного вибору, як культура. Якщо інтерпретувати її як певну сукупність знань, цінностей і норм суспільства в цілому чи певної соціальної групи, то вона бере участь у продукуванні ідентичностей, легітимуючи та репрезентуючи їх у суспільному середовищі. Саме культура формує ментальність людей у напрямі того, що вважати справедливим, важливим, “своїм”, а що ілюзорним, несправедливим, “чужим”.

Культурна компонента цивілізації як певного інтеграційного феномену є важливою сполучною ланкою між його особистісною й соціальною складовими. З одного боку, вона є своєрідним підґрунтям для вироблення характеристик спільнот і соціальних груп, а з другого – фундаментом для розвитку особистості та її участі в конкретних соціальних практиках. Тим самим культурна компонента виступає стрижнем особистісних і групових ідентичностей. Від-

окремленість цих двох планів не треба абсолютизувати. Вони віддзеркалюють не стільки окремі, скільки взаємодоповнюючі типи ідентичності, що загалом спираються на культурні цінності, моделі й традиції. Таким чином, культурні ідентичності складають фундамент існуючих особистісних та соціальних ідентичностей [4, с. 15].

Нині ця основа міцнішає. Культура дедалі більше перебирає на себе функції мотора, акселератора суспільної зміни і розвитку [5, с. 9]. Звідси змінюється її роль у суспільстві, вона посилюється щодо регуляції людської поведінки, створення нових суспільних структур та інституцій. Наразі культура розуміється не як пасивний відбиток реальних суспільних процесів, а як їхній активний контент.

Цивілізаційний вибір українського соціуму – це інституціональний та самоорганізаційний процес раціонального і вільного прийняття перспективної моделі суспільного життя виходячи з можливостей практичної реалізації мети і завдань, необхідних для його подальшого розвитку. Цей вибір як ресурс демократичного розвитку українського суспільства перебуває в умовах ризикогенної ситуації. Ситуація ризику – це соціальний стан, коли відомі джерела та ймовірність загрози щодо погіршення умов життєдіяльності соціуму, а також непевність їхньої нейтралізації. Вона є багатофакторним соціальним явищем, яке має особливості у кожному конкретному випадку. Тому важливими є ідеали, цінності й норми культури. Механізм їх дії значно відрізняється від традиційного та відповідає більш високому рівню цивілізаційного розвитку. Передусім вони сприймаються свідомо, але не регламентують поведінку, а задають лише деякі загальні й достатньо широкі рамки того чи другого способу діяльності. Тобто вони відповідають потребам динамічного суспільства і призначені регулювати поведінку вільної людини, яка має можливість і право вибору способу життя і діяльності. Але сам набір ідеалів, цінностей і норм формується у сфері культури так, щоб їх ствердження послуговувалось спо-

лучним початком певної цивілізації, сприяло збереженню її цілісності.

Оскільки цивілізаційний вибір не є спонтанним і самодостатнім, але керується внутрішньо іманентними культурі аксіологічними установками, між культурою і цивілізацією встановлюється складана й динамічна система відносин. Цю систему можна подати так: суспільство – аксіологічний потенціал культури – цивілізаційні механізми культури – природа.

Схема свідчить, що: 1) культура утворюється взаємозв'язком двох її складових, необхідних у тому чи іншому конкретному вигляді у будь-якій системі, що саморегулюється і саморозвивається; 2) середовище, в якому існує ця система, безпосередньо репрезентоване в їх взаємодії з культурою, тобто простежується безпосередній зв'язок потенціалів культури з суспільством, а також з природою; 3) взаємовідносини даних потенціалів багатоманітні, мобільні та різномасштабні. Їх спільний простір може бути більший чи менший, що відкриває шлях до діахронічного аналізу цивілізації.

Для українського суспільства цивілізаційний вибір може мати успіх за умов усвідомлення глобалізаційних викликів сьогодення. Україна знаходиться у складній ризикогенній ситуації (соціальна дезінтегрованість, лімітрофність країни, радянське минуле, системна недовіра до владних структур та ін.) і повинна адекватно відповідати на ці виклики. Нині особливу роль відіграють не лише раціональні, зокрема державні нормативно-правові документи, а й ціннісні, раціонально не верифіковувані складники культурно-цивілізаційного вибору.

В сьогоденній соціальній часово-просторовій невизначеності українських реалій помітний суттєвий вплив чинника суспільно-політичної мобілізації національного рівня у ситуації загрози соціальним інтересам громадян у виборі моделі подальшої життєдіяльності українського суспільства. Така вимушена соціальна організація, викликана жорсткою кризовою ситуацією, започаткованою “май-

данним” протестом, дала поштовх консолідації громадян на засадах довіри, взаємності, культурної ідентичності. При цьому конструктивно використовуються наявні та потенційні соціальні мережі для обстоювання цінностей і норм європейської демократії.

Відтепер відтворюються глибинні цивілізаційні орієнтири. Так, на запитання *“Скажіть, будь ласка, традиції, цінності та норми поведінки громадян яких країн найбільш близькі Вам?”* відповіді розподілилися так: 28% опитаних обрали “країн Західної Європи” і “скоріше країн Західної Європи, ніж східнослов’янських”, а 40% – “східнослов’янських країн, ніж країн Західної Європи”.

Опитування також засвідчило цивілізаційну лінію розколу суспільної свідомості українських громадян, особливо між Заходом і Сходом країни. Істотна відмінність культур цих регіонів проявляється в розходженні духовних цінностей, соціокультурних орієнтацій. Подібні відмінності ініціюють соціокультурно-психологічну напруженість, що виявляється в прихованих, а іноді й відкритих конфліктах, пов’язаних з шануванням різних героїв, святкуванням різних історичних дат, використанням різної політичної та культурної символіки. Так, цінності західноєвропейських країн у Західному регіоні поділяють 56% респондентів. Східнослов’янські цінності поділяють 51% опитаних у Східному регіоні [6, с. 522].

Від цивілізаційного вибору визначальною мірою залежить подальша демократизація українського суспільства, функціонування суспільно значущих цінностей і соціальних норм, економічне зростання, розвиток мереж людських взаємин, які характеризуються наявністю соціокультурної ідентичності і політичної довіри громадян нашої країни обраному європейському дороговказу майбутнього.

Література

1. Цивилизационные модели современности и их исторические корни / [Пахомов Ю. Н., Крымский С. Б., Павленко Ю. В. и др.]; Ин-т мировой экономики и международных отношений. – К. : Наукова думка, 2002. – 632 с.
2. Степаненко А.Н. Локальные цивилизации и проблема сохранения их культурно-цивилизационной идентичности / А. Н. Степаненко // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2011. – № 44.
3. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон // Полис. – 1994. – № 1.
4. Ручка А. Орієнтири концептуалізації ідентичності / А. Ручка // Соціокультурні ідентичності та практика. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2002.
5. Ионин Л. Г. Социология культуры: путь в новое тысячелетие / Ионин Л. Г. – М. : Логос, 2000. – 320 с.
6. Шульга М. Аберантний стан суспільної свідомості українського соціуму / М. Шульга // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – Вип. 1 (15). Т. 1. – 540 с.

КОНЦЕПТ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ КРИЗЬ ПРИЗМУ СВІТ-СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ

У статті порівнюються підходи до дослідження сучасної стадії розвитку світової цивілізації, які були розроблені в концепціях глобалізації та світ-системному аналізі. Підкреслюється, що дослідження глобалізації та світ-системного аналізу є конкуруючими аналітичними перспективами. Тоді як дослідження глобалізації розглядають сучасний період суспільного розвитку як якісно нову глобальну стадію в історії людства, світ-системний аналіз стверджує, що сутність нової історичної стадії полягає в кризі сучасної глобальної капіталістичної системи, її трансформації і переході до нової історичної системи. Порівняння досліджень глобалізації та світ-системного аналізу засвідчує, що останній забезпечує чіткіше уявлення про соціальну реальність. Пропонується реінтерпретація концепту глобалізації з точки зору світ-системного аналізу.

Ключові слова: глобалізація, світ-системний аналіз, глобальний капіталізм, глобальна криза.

В статье сопоставляются подходы к исследованию современной стадии развития мировой цивилизации, которые были разработаны в концепциях глобализации и мир-системном анализе. Подчеркивается, что исследования глобализации и WSA являются соперничающими аналитическими перспективами. В то время как исследования глобализации рассматривают современный период общественного развития как качественно новую глобальную стадию в истории человечества, мир-системный анализ утверждает, что сущность новой исторической стадии состоит в кризисе современной глобальной капиталистической системы ее трансформации и переходе к новой исторической системе. Сравнение исследований глобализации и мир-системного анализа показывает, что последний обеспечивает более четкое представление о социальной реальности.

Ключевые слова: глобализация, мир-системный анализ, глобальный капитализм, глобальный кризис.

The article compares the approaches to the study of the contemporary stage of development of world civilization that were developed in the concepts of globalization and world-systems analysis. It is emphasized that the globalization studies and WSA are competing analytical perspectives. While the globalization studies consider the contemporary period of social development as a qualitatively new global stage in the history of humanity, the world-systems analysis argues that the essence of a new historical stage is the crisis of the modern global capitalist system and its transformation towards the new historical system. A comparison study of globalization and world-systems analysis demonstrates that the latter provides more clear picture of social reality. The world-system reinterpretation of the concept of globalizations is proposed.

Keywords: globalization, world-system analysis, global capitalism, global crisis.

Концепт глобалізації увійшов до широкого вжитку з кінця 1980-х років. Протягом принаймні двох останніх десятиліть він здійснив запаморочливий злет, як у науковому, так і в громадському дискурсі. Можна сказати, що концепт глобалізації колонізував сферу соціального пізнання. Глобалізація, на думку багатьох, стала ідеєю, яка повинна посісти чільне місце в сучасній науковій картині соціального світу.

Створення концепту глобалізації відповідало потребі соціальної науки в подоланні державо-центристського підходу, який вичерпує свій епістемологічний і теоретико-методологічний потенціал. Суспільствознавство потребує нової парадигми, здатної дати адекватне пояснення і розуміння розвитку сучасної глобальної системи як органічної цілісності. Але концепт глобалізації, який був спеціально розроблений для цього, поки що не здатен бути понятійною базою створення нової парадигми через свою спірність та відсутність сталого значення.

Піонером у подоланні державоцентризму і конструюванні теоретичних інструментів дослідження глобальної цілісності в останній чверті ХХ ст. став світ-системний аналіз (ССА) — напрям сучасної західної історичної макро-соціології, створений групою ліворадикальних соціологів на чолі з І. Валлерстайном.

Теоретики ССА раніше за інших усвідомили глобальну природу систем соціальних взаємодій. Сучасні глобальні процеси аналізуються теоретиками ССА крізь призму поняття капіталістичної світ-економіки (КСЕ) — однієї з історичних систем, у межах яких здійснювалася організація суспільного життя людей протягом історії.

Отже, проблема полягає у визначенні серед розмаїття концепцій і підходів змісту та сенсу поняття глобалізації. З цього випливає мета – з’ясувати можливість використання для цього теоретико-методологічного потенціалу ССА, а також завдання – зіставлення картин глобального світу, створених концепціями глобалізації та ССА.

ССА виходить із таких фундаментальних передумов. Розвиток людського суспільства є процесом виникнення, розвитку і зміни історичних систем певного типу. Їх визначальними характеристиками є автономність і наявність просторових і тимчасових меж. Сутнісною характеристикою “модерного суспільства”, тобто сучасної історичної системи, є капіталізм. ССА прагне зрозуміти, яким чином капіталізм як спосіб виробництва структурує і організовує світовий простір.

ССА виходить з того, що справжній масштаб розгортання капіталістичного способу виробництва визначається межами не нації-держави, а більш масштабного соціального цілого – історичної системи, тобто капіталістичної світ-системи (КСС). Термін “світ-система” означає не весь світ, а порівняно самодостатній з погляду процесів виробництва і обміну простір, об’єднаний системою світового поділу праці. Отже, межі реальної соціально-економічної системи і окремих націй-держав не збігаються. ССА орієнтований на дослідження глобальних процесів, що припускають

відносини між групами, діючими на просторі, не обмеженому межами окремої держави. Як говорить У. Мартін, “світ-системні аналітики наполягають, що капіталістичне накопичення завжди було глобальним процесом, тоді як політичне управління здійснювалося за допомогою багатьох співвідносно сконструйованих інститутів” [1, р. 240].

Отже, ССА робить особливий акцент на синхронному просторовому аспекті міжсоцієтальних взаємодій. На відміну від теорії модернізації ССА уникає невиправданої темпоралізації простору КСЕ, тобто асоціації різнорідних соціально-економічних форм, існуючих в її різних, але взаємодіючих географічних частинах, з певними стадіями розвитку. При аналізі просторових взаємовідносин в КСЕ найбільше значення ССА надає відносинам між ядром і периферією, що позначає відповідно зони, які є центрами накопичення капіталу і зони, що експлуатуються з боку центрів КСЕ. Виникнення ядро-периферійних відносин – наслідок розвитку капіталістичного способу виробництва. Ядро і периферія є двома нероздільними сторонами єдиного комплексу накопичення капіталу у світовому масштабі. Інакше кажучи, без периферії з її виробничими, соціальними і політичними структурами не може бути ядра з характерними для нього виробництвом, соціальною структурою і політичною системою. Ядро і периферія як елементи КСЕ не пов’язані безпосередньо з системою націй-держав, тобто капітал у КСЕ перетікає не просто від однієї держави до іншої, а між зонами ядра і периферії, які перекривають, накладаються на державні кордони. Ядро-периферійна структура взаємодіє з міждержавною системою КСЕ складним і опосередкованим чином. З розгляду ядра і периферії як співвідносних, нерозривно пов’язаних сторін КСЕ випливає, що дихотомія “сучасне” — “традиційне суспільство” не сприяє адекватному розумінню глобальної соціальної реальності. Всі суспільства, що входять до КСЕ, “розвинуті” і “слаборозвинені” є однаково сучасними. Відмінність між ними в тому, що одні з них знаходяться на периферії, а інші – належать до ядра. Отже, не можна

говорити і про модернізацію традиційних суспільств, оскільки вони вже є сучасними. А своїм статусом у КСЕ периферія приречена на слабку розвиненість щодо ядра. КСЕ влаштована так, що в ній неможливий перехід у ядро всіх суспільств одночасно. Ядро-периферійна структура – така ж іманентна властивість капіталізму, як і класова. У КСЕ можлива лише зміна складу цих двох структурних рівнів, їх просторове переміщення.

Не важко помітити, що ССА і дослідження глобалізації мають одну загальну рису: вони стосовно теперішнього часу говорять про єдину світову економіку як глобальну цілісність і неприйнятність нації-держави як одиниці аналізу. Вони також вважають, що з моменту кризи 1970-х років світова економіка вступила в період реструктурування [2].

Проте в ССА і концепціях глобалізації при дослідженні процесу формування глобальної цілісності застосовують різний історичний масштаб. З цього випливають відмінності в рішучості й глибині, з якими долає державоцентристські уявлення ССА порівняно з дослідженнями глобалізації, що зберігають ці уявлення серед базових передумов. Концепції глобалізації виходять з того, що Валлерстайн назвав ідеєю “розширення економічних кіл” [3]. Це означає, що звичайний державоцентристський погляд на глобалізацію сприймає суспільний розвиток як процес, що містить два стрибкоподібні переходи. Перший із них пов’язаний з переходом від локальних замкнених господарств до національної економіки, а другий — від національних економік до глобальної економічної системи. Другий перехід є наслідком того, що національні держави, що містять у собі національні суспільства і національні економіки, з прогресом виробничих сил вступали у міжнародні політичні й економічні відносини, які мають характер зовнішніх зв’язків між національними суспільствами-державами. Зі зростанням різноманітності й інтенсивності зв’язків у міжнародній системі в більш пізній період (приблизно з 1945 р.) виникає тенденція до інтернаціоналізації економіки, що

переростає (з 1970-х років) у глобалізацію. З цього погляду глобалізація є якісно новим етапом у розвитку світової спільноти, коли окремі національні суспільства-держави у результаті посилення міжнародної економічної інтеграції зливаються в єдину глобальну систему. В сучасній історії вперше виникає глобальне виробництво, глобальний ринок, глобальне суспільство і глобальна культура. І цей другий перехід є справжньою “глобальною революцією”.

Зміна точки зору на одиницю дослідження в ССА (не суспільство, а світ-система) у сукупності з довгостроковим історичним підходом приводить до зміни картини історичного глобального розвитку. Історико-соціологічні дослідження ССА показують, що КСЕ від початку була транснаціональною соціальною цілісністю, що охоплювала в XVI ст. простір Європи і Латинської Америки, а з другої половини XIX ст. – глобальною капіталістичною системою, перетворившись з автономного світу на історичну систему всього світу [4, р. 5].

З погляду ССА, весь дискурс глобалізації, в тому вигляді, в якому він існує, є нерозумінням сучасної реальності, обманом, “нав’язаним нам правлячими групами, і, що ще гірше, обманом, який ми нав’язали самі собі. Саме цей дискурс веде нас до того, щоб ігнорувати реальні питання, що стоять перед нами, і неправильно розуміти історичну кризу, в якій ми опинилися” [5, р. 250]. Наприкінці XX ст. світ дійсно вступив у період радикальних перетворень. Проте суть цієї трансформації не зводиться до утворення нового глобалізованого світу. Скоріше, це процес переходу від КСЕ, що досягла меж структурної експансії, до якісно нової світ-системи [6].

Якщо відмовитися від ідеї зрощення раніше самостійних соціальних організмів (суспільств, держав або цивілізацій) в єдиний глобальний соціально-економічний організм, як тоді може бути раціонально осмислений процес глобалізації з точки зору ССА?

З припущення, що реальною одиницею історичного процесу є історичні системи, впливає, що глобалізація може

розглядатися з двох взаємопов'язаних точок зору. По-перше, як просторова експансія КСЕ, а по-друге, як посилення її внутрішньої інтеграції. Отже, глобалізацію потрібно розглядати як процес, що має перебіг з того моменту, коли КСЕ виникла як історична система п'ять століть тому. Іншими словами, глобалізація буде процесом, фактично тотожним історичному розвитку КСЕ, діалектичному процесу реалізації глобальної за своїм потенціалом природи капіталізму. З цього погляду глобалізація не є новим феноменом, і вже ХІХ ст. стало свідком завершення переважно глобалізації в першому значенні, тобто просторової експансії КСЕ і її перетворення на першу в історії глобальну світ-систему. Отже, глобалізація інтерпретується не як самостійний процес, що визначає окрему стадію розвитку, а як органічна тенденція розвитку капіталізму, підпорядкована дії його законів.

Таку інтерпретацію глобалізації можна знайти в роботах представників ССА. З цієї точки зору наукове вивчення глобалізації, враховуючи розбіжності в цій сфері досліджень, можливе тільки при визначенні відмінності між глобалізацією як об'єктивною структурною тенденцією розвитку КСЕ і як політико-ідеологічною доктриною "неоліберальної глобалізації". Глобалізацію як об'єктивну тенденцію провідний світоаналітик К. Чейз-Данн характеризує як "структурну глобалізацію", тобто збільшення просторового масштабу, а також щільності й інтенсивності мереж людської взаємодії [7]. Оскільки під останніми Чейз-Данн розуміє світ-системи, то структурна глобалізація інтерпретується як збільшення просторових масштабів світ-системи і інтенсивності взаємодій у ній. Глобалізація, таким чином, є довготривалим структурним процесом інкорпорації і просторової інтеграції раніше слабо зв'язаних між собою народів і регіонів планети в КСЕ. З цього також випливає розгляд глобалізації не як унікального і нового феномена, а як невід'ємної структурної властивості світ-системи. Глобалізація є висхідним довгостроковим трендом політичних і економічних змін, що відчуває цик-

лічні коливання, тобто має хвильову природу. В історії КСЕ хвилі глобалізації змінюються хвилями деглобалізації або фрагментації [7, 8]. Технологічний прогрес і розширення світової торгівлі та інвестицій є складовою цих довгострокових тенденцій.

Щодо періодизації хвиль глобалізації між світоаналітиками немає значних розбіжностей. Чейз-Данн і його колеги, аналізуючи дані про динаміку світової торгівлі і інвестицій за попередні 200 років, доходять висновку, що приблизно з 1800 р. КСЕ пережила принаймні дві хвилі економічної глобалізації – у другій половині ХІХ ст. і після Другої світової війни. Дві хвилі глобалізації були розділені періодом фрагментації. Цей період охоплював занепад гегемонії Великобританії, велику депресію 1873–1896 рр., дві світові війни, Жовтневу революцію 1917 р. у Росії, світову депресію 1930-х років, виникнення фашизму, деколонізацію периферії [8, 9].

Такий вигляд має картина, якщо розглядати процес економічної глобалізації за порівняно короткий 200-річний період часу. Проте економічна глобалізація – лише один з аспектів структурної глобалізації, що взаємодіє з її іншими вимірюваннями – політичною і культурною глобалізацією. Політична глобалізація є інституціоналізацією міжнародних політичних структур, що регулюють політичні й економічні процеси в КСЕ.

Останнім часом було багато розмов про виникнення феномена “глобального правління” – тенденції поступового розвитку наднаціональних політичних інститутів, у яких концентрується суверенітет, що раніше належав державам. Ця тенденція вбачається в переході від Вестфальської системи до “європейського концепту” ХІХ ст., Ліги націй та ООН і повинна згодом привести до утворення “світової держави” або “транснаціональної держави” [10]. На підтвердження цього спостереження зазвичай вказують на утворення Бреттон-Вудських інститутів (МВФ і СБ), перетворення ГАТТ на СОТ, діяльність Тристоронньої комісії, Групи семи, Всесвітнього економічного форуму [11].

Перспективи розвитку глобального правління у напрямі витіснення національних держав оцінюються в ССА доволі обережно, якщо не скептично. З погляду Валлерстайна, “глобальне правління” не може розглядатись як наслідок занепаду сильних держав у результаті розвитку могутніх наднаціональних організацій. Тут є зворотний зв’язок: наднаціональні організації існують, оскільки існують могутні держави, які їх підтримують [12, р. 25]. З цього погляду розвиток феномена глобального правління правильніше розглядати як прояв тенденції зростання складності, масштабів і влади організуючих центрів КСЕ.

Конкретніше процес глобалізації, враховуючи точки зору різних течій у ССА, у загальному вигляді може бути описаний. За А. Г. Франком, існуюча з III тис. до н. е. поліцентрична світова афроєвроазіатська система, включивши з 1492 р. американський континент, перетворилась на глобальну систему, в якій на декілька століть утвердилася гегемонія Заходу [13]. З 1970-х років спостерігаються ознаки занепаду Заходу і переходу гегемонії до Східної Азії. У результаті світова система знов, як і кілька століть тому, стане сіноцентричною. Якщо ж прийняти точку зору інших світоаналітиків про існування в рамках світової системи багатьох взаємодіючих, але автономних і якісно різних світ-систем, то картина глобалізації зазнає істотних змін. У цьому випадку світова торгова афроєвроазіатська система матиме вигляд сукупності кількох світ-систем регіонального масштабу. Ця світова система була мультицентричною. В ній було три центральних регіони (Західна Азія, Індія, Китай), пов’язаних за допомогою, головним чином, обміну престижними товарами. Європейська світ-система, яка займала щодо цих центрів напівпериферійне (Чейз-Данн) або периферійне (Амін) становище. З моменту перетворення європейської феодальної світ-системи на КСЕ, частиною якого було відкриття Нового світу, ситуація почала змінюватися.

Спираючись на ресурси Америки і завдяки більш швидкому технологічному прогресу, який стимулювався як

процесами капіталістичного накопичення, так і міждержавним суперництвом, КСЕ крок за кроком інкорпорувала, головним чином за допомогою колоніальних воєн, усі інші світ-системи, підпорядковуючи їх логіці й інтересам накопичення капіталу в західноцентристському ядрі. Вони були мобілізовані для участі в процесі капіталістичного накопичення в рамках колоніальної та неокolonіальної економіки. У результаті відбулася зміна глобального геополітичного і геоeкономічного ландшафту. Сучасна глобальна КСЕ є моноцентричною системою на відміну від існуючої раніше поліцентричної афроєвразійської світової системи до встановлення в ній гегемонії Заходу. Це, безумовно, знижує можливості інших регіонів змінювати ситуацію, що характеризується фундаментальною нерівністю, і робить реалізацію гегемонії в КСЕ більш повною. Отже, глобалізація як тривалий історичний тренд пов'язана з імперіалізмом, бо розгорталася в системі, яка є діалектичною єдністю пануючого ядра і експлуатованої периферії; в контексті існування держав, що володіють різною владою в КСЕ.

Таким чином, спираючись на США, процес глобалізації можна інтерпретувати структурно як створення глобальної системи стратифікації, яка створює сприятливі умови для накопичення капіталу у світовому масштабі. Ця система складається з політично й економічно пануючого ядра і залежних периферійних і напівпериферійних регіонів, небагато з яких змогли підвищити свій статус у міру просторової експансії КСЕ. Становище ж більшості інших зі структурної точки зору не змінилося. Структурне розуміння процесу вимагає бачити спадкоємність і стійкість базових структур КСЕ у процесі її розвитку. Ядро-периферійна ієрархія КСЕ зберігається, попри те, що окремі держави здійснюють у ній висхідну або низхідну мобільність. Ієрархічна міждержавна система не зникає, хоча інтернаціоналізація капіталу впливає на можливості держав проводити певну економічну політику. Соціально-класова структура продовжує існувати, без огляду на

виникнення нових фракцій капіталу або сегментів найманої праці, нових статусних груп, нових моделей класових взаємовідносин.

Розгляд феномена глобалізації в довгостроковій історичній динаміці, що є найкращим способом виявлення нових тенденцій у розвитку історичної системи, дає змогу зробити висновок про те, що вона є не новою стадією в розвитку капіталізму, а органічною тенденцією й еволюційною моделлю розвитку КСЕ від початку її існування. Новизна ж нинішньої хвилі глобалізації полягає в тому, що ця органічна тенденція, за допомогою якої КСЕ перетворилася на глобальну капіталістичну систему, зайшла в глухий кут [14].

Усупереч твердженням неолібералів про новизну глобалізації і прищестя постіндустріального або інформаційного суспільства світоаналітики стверджують, що якщо виходити з довгострокової перспективи, яка враховує структурні константи, циклічні процеси і структурні тренди, діючі в КСЕ протягом століть, можна зробити висновок, що в логіці розвитку світ-системи не відбулося ніяких значних трансформацій. “Хоча сьогодні і модно говорити про глобалізацію як феномен, що виник найраніше в 1970-х роках, – говорить І. Валлерстайн, – насправді транснаціональні товарні ланцюжки були вельми протяжними з самого виникнення системи і глобальними з другої половини ХІХ ст. Зрозуміло, удосконалення технології дало можливість перевозити різноманітні товари в більшій кількості і на величезні відстані. Проте я стверджую, що в структуризації і механізмі дії цих товарних ланцюжків у ХХ ст. не відбулося ніяких фундаментальних змін і швидше ніяких змін не відбудеться унаслідок так званої інформаційної революції” [15].

Розквіт ТНК як нового виду організаційних одиниць бізнесу також не означає радикальних змін у способі функціонування КСЕ. Транснаціональний капітал був у тій чи іншій формі розвинутий від самого початку існування КСЕ і складав невід’ємну умову її історичної еволюції.

Однією з його ранніх форм була капіталістична діаспора італійських купців-банк'єрів, а також великі торговельні компанії XVII–XVIII ст., що організували виробництво і обмін у трансконтинентальних масштабах і відігравали важливу роль у розвитку цілих регіонів світу. Звичайно, ТНК є новим ступенем у процесі концентрації і централізації капіталу і більш розвинутою формою транснаціонального капіталу. Але їх виникнення і зростання відображає давню історичну тенденцію КСЕ, яка хоча і не мала лінійного характеру, але неухильно рухала КСЕ у напрямі дедалі більшої “свободи руху чинників виробництва”. Воно також не змінює відносин між капіталістичними підприємствами і державними структурами. Як зазначає Валлерстайн, “транснаціональні корпорації зберігають сьогодні те саме структурне становище щодо держав, яке займали всі їх глобальні попередники від Фуггерів і Голландської Ост-Індської компанії до манчестерських фабрикантів XIX ст. Вони водночас потребували держав і боролися з державами. Вони потребують держав для того, щоб ті гарантували їх глобальні спроби монополізації і, отже, високі рівні прибутку, а також для того, щоб допомогли їм обмежити вимоги робітників. Вони борються з державами, оскільки держави діють як захисники застарілих інтересів, або надмірно схильні позитивно реагувати на тиск робітників. Я не бачу нічого фундаментально відмінного в цьому відношенні в 1994 р. від 1894 р., 1794 р. або навіть 1594 р. Так, сьогодні існують факси, швидкіші, ніж телеграф. Але базові економічні процеси залишаються тими самими. Те, що змінилося за останній час, це не економіка світ-системи, а її політика” [12, р. 24–25].

Проте всі твердження світоаналітиків про незмінність базових процесів і структур КСЕ не можна сприймати як твердження про те, що капіталізм залишався незмінним протягом своєї історії. Причина, з якої теоретики США підкреслюють стійкість і спадкоємність у розвитку КСЕ, полягає скоріше в тому, що подібні висловлювання спрямовані проти надоптимістичних ілюзій неолібералів-тех-

нократів, які вважають, що з початком “глобалізації” й інформаційної революції розпочинається якісно новий етап у розвитку світової цивілізації, і до соціального утворення, що виникає в результаті “глобальної революції”, термін “капіталізм” більше не може бути застосований. Це постіндустріальне, постмодерне, інформаційне суспільство. З цієї точки зору світоаналітики, безумовно, мають рацію: так звана інформаційна революція не виводить людське суспільство за межі капіталізму.

Зіставлення картин історичної реальності, створених у ССА і в концепціях глобалізації, дає підстави зробити висновок про існуючі між ними глибокі теоретико-методологічні розбіжності в розумінні суті сучасних процесів розвитку світової спільноти. Хоча завдяки світ-системній перспективі соціологія “крокувала в ногу з глобалізацією світової економіки” [16, р. 319] і оформлення ССА, “поза сумнівом, підготувало ґрунт для глобалізації в соціальних науках” [17, р. 149], дослідження глобалізації і ССА є конкуруючими підходами до сучасної соціальної реальності. Слід також зазначити, що зображення процесів, об’єднаних під рубрикою глобалізації, у ССА вирізняється більшою реалістичністю і краще сприяє розумінню їх суті. Вибрана концепціями глобалізації часова перспектива недостатня, щоб можна було побачити, наскільки капіталізм від самого початку був транснаціональною, а з кінця ХІХ ст. – і глобальною системою. Що транснаціональні практики, інститути і класи з самого початку і протягом століть відігравали ключову роль у КСЕ. Що транснаціональні товарні ланцюжки, у рамках яких здійснювалася інтеграція спеціалізованих процесів виробництва у світовому масштабі, були складовою функціонування КСЕ від моменту її зародження, і в історії цієї історичної системи не було періоду, коли б суспільства і держави розвивалися поза системою взаємодій і могли б бути уподібнені більярдним кулям. При цьому ССА завжди вказував на те, що міждержавна система є лише однією з інституційних структур КСЕ. Світ-система є цілісною системою відно-

син, яка залучає до своєї інституційної водоверті відносини між індивідами, домогосподарствами, регіонами, зонами, класами, соціальними рухами, расами, етнонаціями, фірмами, а не тільки державами. Транснаціональні соціальні взаємодії, здійснювані всіма цими соціальними акторами понад державні межі, були необхідним елементом життя КСЕ протягом століть. На відміну від досліджень глобалізації картина ССА, яка враховує важливу роль транснаціональних сил вже при генезисі капіталізму, історично більш достовірна. Тому навряд чи коректно говорити про виникнення транснаціональних зв'язків, інтернаціоналізацію тощо як про явища і процеси недавнього часу, але можна говорити про посилення й ущільнення цих зв'язків, їх екстенсивне й інтенсивне зростання в процесі еволюції КСЕ і виділяти певні стадії в розвитку цього процесу.

Цілком природно, що з погляду ССА глобалізація як аналітичне поняття є безглуздою і не сприяє адекватному осмисленню сучасної соціальної реальності. У тому вигляді, в якому це поняття сконструйовано в дослідженнях глобалізації, воно є складовою ідеологічної проповіді правлячих класів. Особливу критику світоаналітиків викликає теза, виказувана прихильниками неолібералізму, що глобалізація і створення глобального вільного ринку, супроводжуване розвитком інформаційних технологій, здатні забезпечити повсюдне економічне зростання і процвітання у всіх куточках планети, що зрештою глобалізація веде до конвергенції рівнів економічного і соціального розвитку країн Півночі і Півдня, а також до гомогенізації соціальної структури і політичних систем, повсюдного утвердження ліберально-демократичних режимів.

Відповідь ССА полягає в тому, що подібна інтерпретація соціального світу суперечить реальному історичному процесу капіталістичного розвитку. Попри численні твердження про те, що всесвітня конвергенція внаслідок глобального реструктурування капіталізму усуває структурний розподіл на Північ і Південь, ядро і периферію [18,

р. 27–28], роботи теоретиків США, засновані на дослідженні значного емпіричного матеріалу, переконливо засвідчують, що ядро-периферійна структура зберігається і набуває більш вираженого характеру. Індустріалізація периферії, що є частиною капіталістичної глобалізації, не означає знищення поляризації і ієрархії по осі ядро – периферія. Максимум це може означати, що в даний час протилежність між ядром і периферією перестала бути тотожною протилежності між індустріально розвинутими країнами і країнами, що спеціалізуються на аграрному виробництві або видобуванні сировини. Проте індустріалізація периферії не супроводжується конвергенцією рівнів доходу і багатства населення першого і третього світів. Розрив між Північчю і Півднем у цьому відношенні залишається фундаментальним виміром сучасної глобальної динаміки [19]. З іншого боку, це свідчить про виникнення нових форм поляризації в КСЕ.

На думку С. Аміна, нові форми поляризації виникатимуть на основі п'яти нових монополій, якими володітимуть держави ядра. Ці монополії включають контроль над технологією, контроль над глобальними фінансовими потоками (за допомогою банків, страхових компаній і пенсійних фондів центрів КСЕ), привілейований доступ до природних ресурсів планети, контроль над засобами масової інформації і комунікації і володіння зброєю масового знищення [20].

Зрештою, паразитизм і нерівномірність розвитку різних галузей економіки і країн є законом розвитку капіталізму, будучи як причиною експансії, так і причиною його нестабільності як історичної системи. Критика США неоліберальних концепцій глобалізації підтверджує марксистську тезу про нерівномірний розвиток у нових історичних умовах з використанням нових даних. Протягом століть капіталізм відігравав в історії поляризуючу роль, чому ж тепер він повинен стати “великим зрівнювачем”? Навпаки, наближаючись до меж зовнішньої і внутрішньої експансії і погіршення умов капіталістичного накопичення, експлу-

ататорська природа цієї соціальної системи повинна виявлятися дедалі виразніше, що фактично і відбувається. Розрив між багатими і бідними, який до теперішнього часу, за даними звітів ООН про людський розвиток, досяг гротескових співвідношень, усуває будь-який ґрунт з-під тверджень про те, що хвиля глобалізації піднімає всі човни і створює рівні можливості для всіх націй у відкритій глобальній економіці. Цілком зрозуміле бажання захисників системи відшукати для неї засіб вічної молодості. Проте глобалізація не є таким засобом, оскільки саме вона вводить КСЕ в заключну і конвульсивну фазу її існування [21].

Оскільки глобалізація є висхідною тенденцією, то кожна нова хвиля в розвитку цього процесу не тільки відтворює базову структуру КСЕ, а й і відтворює її в нових формах. Завдання довготривалого структурно-історичного аналізу якраз і полягає в тому, щоб виявити не тільки інваріантні структури та процеси, а й нові явища, які несе з собою кожна подальша хвиля глобалізації. Тому дослідження сучасної хвилі глобалізації повинно дати відповідь на питання, що нового міститься в ній порівняно з попередніми хвилями, і наскільки це нове відповідає еволюційній моделі, яку можна виділити в послідовності стадій розвитку КСЕ. Відповідь ССА в світлі дослідження циклічних процесів і органічних тенденцій розвитку КСЕ полягає в тому, що особливістю нової хвилі глобалізації є доведення еволюції КСЕ до меж, за якими кількість (просторова і структурна експансія) переходить в якість і розпочинається процес трансформації капіталізму в нову історичну систему. Наскільки цей діагноз сучасного стану глобальної КСЕ як фази системної кризи відповідає дійсності?

Передусім слід зазначити, що мережа економічних зв'язків, створена капіталізмом, поступово розростаючись і ущільнюючись, наразі утворює єдину тканину глобальної капіталістичної економіки, що поглинула всі некапіталістичні соціальні організми і заповнила собою весь простір планети. Вона досягає межі екстенсивного розвитку,

скрізь натрапляючи на власні межі. Її подальший розвиток можливий тільки шляхом самозаперечення і перетворення на нову історичну систему. Включення до КСЕ територій, що були складовою системи реального соціалізму, поза сумнівом, подовжило життя КСЕ. Але глобальна фінансово-економічна криза, яка розпочалася у 2008 р., вказує на межі рятувальної дії інкорпорації зазначених територій до КСЕ.

З іншого боку, комерціалізація, тобто прогресуюче перетворення всіх аспектів і умов людського існування на об'єкт ринкових операцій, також не безмежна. Її межею є перетворення на товар так званих загальних благ (землі, водних ресурсів тощо) і в даний час вона досягає цієї межі. Таким чином, історична система капіталізму позбавляється резервів розширеного самовідтворювання, і це є ознакою того, що капіталістична модель розвитку вичерпана і прямо ставить питання про перехід до нового типу розвитку як умови виживання людства.

Точка зору, що нинішня криза є не просто циклічним спадом, а системною кризою капіталізму, яка не має аналогів у минулому, охоплює соціальний, політичний і культурний контекст, необхідний для виживання і процвітання глобального капіталізму, дедалі ширше визнається у світових академічних і суспільних колах і доволі добре документована.

З огляду на те, що криза капіталізму має системний характер, а соціальні, економічні та екологічні резерви відтворення капіталізму близькі до вичерпання, перехід до нової фази капіталістичного розвитку за рахунок реформ і проведення якого-небудь "нового курсу" видається малоймовірним. Тому фактично може йтися лише про дві реальні альтернативи фундаментальної реорганізації КСЕ: або гуманне демократичне суспільство, розвиток якого не підкоряється логіці прибутку, або, з причини прагнення правлячих страт зберегти привілейоване становище, в жорстку ієрархічну негалітарну і недемократичну структуру — глобальний імперський порядок. Те, що в даний час спостерігається сильна тенденція руху в на-

прямі останнього, зовсім не є вигадкою світоаналітиків. Глобальне суспільство в результаті здійснення неоліберальної глобалізації дедалі більше набуває вигляду двоверхової структури. А про те, що США, єдина в історії гегемоністська держава, яка володіє військовими засобами вторгнення глобального масштабу, готова використовувати військову силу для ведення превентивних воєн як інструмент перетворення світу в своїх інтересах і утворення американської глобальної імперії, відкрито заявляють представники американської політичної еліти. Доктринальні документи прийняті у 2010–2011 рр., у яких формулюється стратегія США у сфері національної безпеки та оборони (“доктрина Обама”) містять ідею безроздільного лідерства США у світових справах, яке спирається на військову міць і політику з позиції сили. Згідно з “доктриною Обама” США зберігають за собою право на односторонні дії, незалежні не тільки від РБ ООН, а й від власних союзників по НАТО, якщо цього вимагатимуть національні інтереси. При цьому останні тлумачаться доволі широко. Вони, зокрема, включають збереження глобального лідерства та військової переваги США, а також їх впливу в стратегічно важливих регіонах світу. Таким чином, оскільки внутрішні суперечності КСЕ з розгортанням кризи стають гострішими, політика неоконсервативних кіл – більш агресивною, а засоби озброєної боротьби – більш руйнівними, єдиним вибором у XXI ст. є вибір між соціалізмом та варварством.

Процес глобалізації, що означає посилення глобального характеру виробництва й обміну й інтеграції виробничих сил у глобальному масштабі, тобто фактично посилення суспільного характеру виробництва, вступає в конфлікт із капіталістичною системою, заснованою на відносинах приватної власності й існуванні системи націй-держав, і закладає фундамент розвитку переходу до нового типу суспільного розвитку. Висновок США про те, що глобалізація означає фінальну кризу капіталістичної сучасності, і перехід до нової історичної системи заслуговує найсерйознішого ставлення.

Література

1. *Martin W. G.* Still Partners and Still Dissident After All These Years? Wallerstein, World Revolutions and World-System Perspective / W. Martin // *Journal of World-System Research*. – 2000. – Vol. 6. – № 3. – P. 234–263.
2. *Wallerstein I.* Robinson's critical appraisal appraised / I. Wallerstein // *International Sociology*. – 2013. – Vol. 27. – № 4. – P. 524–528.
3. *Wallerstein I.* Societal Development, or Development of the World-System? / I. Wallerstein // *International Sociology*. – 1986. – Vol. 1. – № 1. – P. 3–17.
4. *Wallerstein I.* The Evolution of the Modern World-System / I. Wallerstein // *Proto-Soziologie*. – 1995. – Vol. 7. – № 1. – P. 4–10.
5. *Wallerstein I.* Globalization or the Age of Transition? A Long-Term View of the Trajectory of the World-System / I. Wallerstein // *International Sociology*. – 2000. – Vol. 15. – № 2. – P. 249–265.
6. *Hopkins T. K.* The Age of Transition: Trajectory of the World-System, 1945–2025 / I. Wallerstein, T. K. Hopkins. – London : Zed Books, 1996. – 278 p.
7. *Chase-Dunn C.* Globalization: a world-systems perspective / C. Chase-Dunn // *Journal of World-Systems Research*. – 2000. – Vol. 5. – № 2. – P. 187–216.
8. *Su T.* Myth and Mystery of Globalization. World Trade Networks in 1928, 1938 1960 and 1999 / T. Su // *Review (Fernand Braudel Center)*. – 2002. – Vol. 25. – № 4. – C. 376–377.
9. *Chase-Dunn C.* Trade globalization since 1795: waves of integration in the world-system / C. Chase-Dunn, Yukio Kawano, B. D. Brewer // *American Sociological Review*. – 2000. – Vol. 65. – № 1. – P. 77–95.
10. *Robinson W.* Global Capitalism and its Anti-‘Human Face’: Organic Intellectuals and Interpretations of the Crisis / W. Robinson // *Globalizations*. – 2013. – Vol. 10. – № 5. – P. 659–671.
11. *Boli J.* World culture in the world polity / J. Boli, M. Thomas // *American Sociological Review*. – 1997. – Vol. 62. – № 2. – P. 171–190.
12. *Wallerstein I.* Response: Declining States, Declining Rights / I. Wallerstein // *International Labour and Working Class History*. – 1995. – № 1. – P. 24–27.

13. *Frank A. G.* ReOrient: Global Economy in the Asian Age / A. G. Frank. – Berkeley : University of California Press, 1998. – 416 p.

14. *Arrighi G.* Chaos and Governance in the Modern World System / G. Arrighi, B. J. Silver. – Minneapolis : University of Minnesota Press, 1999. – 336 p.

15. *Wallerstein I.* States? Sovereignty? The Dilemmas of Capitalists in an Age of Transition / I. Wallerstein [Electronic resource] Access mode : <http://fbc.binghamton.edu/iwsovtv.htm>.

16. *Friedmann H.* Prometheus Rebound / H. Friedmann // Contemporary sociology. – 1996. – Vol. 25. – № 3. – P. 319–322.

17. *Sklair L.* Competing Conceptions of Globalization / L. Sklair // Journal of World-Systems Research. – 1999. – Vol. 5. – № 2. – P. 143-162.

18. *Burbach R.* The Fin de Siecle Debate: Globalization as Global Shift / R. Burbach, W. Robinson // Science and Society. – 1999. – Vol. 63. – № 1. – P. 10–39.

19. *Arrighi G.* Industrial Convergence and the Persistence of the North-South Divide / G. Arrighi, B. J. Silver, B. D. Brewer // Studies in Comparative International Development. – 2003. – Vol. 38. – № 1. – P. 3–31.

20. *Amin S.* Ending the Crisis of Capitalism or Ending Capitalism? / S. Amin. – Dakar : Pambazuka Press, 2011. – 208 p.

21 *Wallerstein I.* Structural Crises / I. Wallerstein // New Left Review. – 2010. – Vol. II/62 (March–Apr.). – P. 133–142.

КОГНІТИВНІ ТА СИМВОЛІЧНІ ЧИННИКИ ЛЕГІТИМАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ПОРЯДКУ: ФЕНОМЕНОЛОГІЧНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ

У статті аналізується феноменологічна концептуалізація легітимації соціального порядку. Аналіз виявив особливості цієї концептуалізації: а) легітимація трактована як умова соціального відтворення реальності на особистісному рівні; б) міфологія, теологія, філософія та наука описані як когнітивні підвалини легітимації.

Ключові слова: соціальний порядок, легітимація, мова, символи.

В статье анализируется феноменологическая концептуализация легитимации социального порядка. Анализ выявил особенности этой концептуализации: а) легитимация трактуется как условие социального воспроизводства реальности на личностном уровне; б) мифология, теология, философия и наука описаны как когнитивные основы легитимации.

Ключевые слова: социальный порядок, язык, легитимация, символы.

The article analyzes the phenomenological conceptualization of legitimation of the social order. The analysis revealed the features of this conceptualization: a) legitimation interpreted as a condition of social reproduction of reality on a personal level; b) mythology, theology, philosophy and science are described as cognitive foundations of legitimation.

Keywords: social order, legitimation, language, symbolic.

Існування та розвиток суспільства залежні від соціального порядку в ньому. Соціальний порядок у суспільстві – це таке поєднання або взаємодія різних складників його, коли ті не заважають і не протидіють один одному, а

натомість поєднуються доладно або діють узгоджено як органи життєздатного організму або частини єдиного справного механізму.

Події останніх років в Україні свідчать про кризу соціального порядку в нашому суспільстві. Відтак вкрай нагальною є концептуалізація соціального порядку в перехідному нестабільному суспільстві для емпіричного виявлення особливостей соціального впорядкування у сучасній Україні. Одне із джерел такої концептуалізації – соціологічне теоретизування з його столітніми традиціями розв’язання проблеми соціального порядку в суспільстві. Утім, попри безперечну ґрунтовність класичних і чільних сучасних концепцій соціального порядку, нез’ясованою є міра їх змістовної придатності в аналізі суто пострадянського перехідного нестабільного суспільства. Адже класики та чільні сучасні теоретики здебільшого працювали у цілком іншому соціально-часовому, національно-культурному, політичному, економічному та, зрештою, особистісному контекстах. Відтак необхідна реінтерпретація їхнього доробку з огляду на проблемність соціального порядку в суто перехідному докорінно змінюваному суспільстві. І у цій статті наведено спробу огляду з-під такого кута зору однієї із конкуруючих соціологічних парадигм.

Останні й передусім вирізняються націленістю на найпридатніше з погляду їх очільників концептуальне розв’язання проблеми соціального порядку. Не є винятком у цьому шерегу феноменологічна парадигма. Чільні представники цієї парадигми П. Берґер і Т. Лукман узагалі перевизначили головне питання соціологічної теорії “Як можливий соціальний порядок?”. У їхньому систематичному теоретичному трактаті з соціології знання воно набуло цілком нового змісту: “Яким чином суб’єктивні значення *стають* об’єктивною фактичністю?” [1, с. 36]. Підставою такого перевизначення є привнесена із соціальної філософії до соціології засаднича теза А. Шюца про особу або, зокрема, її повсякденний життєсвіт як першоджерело соціальної дійсності. Під повсякденним життєсвітом розуміють усе

те, що пересічна людина при тямі у стані неспання сприймає, розуміє і переживає як безсумнівну повсякденну соціальну дійсність. Особа відтак трактована як творець і перетворювач соціальної структури та соціального порядку. Натомість трактування соціальної структури позбавлене наголошування її суто об'єктивного, незалежного і підпорядковувального впливу стосовно особи: “Соціальна структура й, відповідно, релятивно-природне світоспоглядання не постають перед окремим індивідом із самого початку у своїй цілісності як об'єктивні, високо анонімні даності. Вони зустрічаються йому радше селективно й опосередковуються різними ближніми людьми” [2, с. 110]. Особа значною мірою сама розбудовує власний ареал у межах соціального порядку суспільства із застосуванням набутих у найближчому оточенні запасів знання та комунікативних засобів. Відтак, на думку Бергера і Лукмана, головне завдання зводиться до дослідження ролі знання в суспільстві або суб'єктивних чинників соціального конструювання реальності.

Пошук відповіді на перевизначене ними питання про можливість соціального впорядкування започатковується визнанням того, що соціальний порядок загалом є людським продуктом, продуктом людської діяльності, безперервного людського виробництва. Для з'ясування причин виникнення, підтримання та відтворення соціального порядку співавтори вдаються до аналізу змісту соціологічної теорії інститутів та інституціоналізації. Інституціоналізація трактується як наслідок взаємної типізації різного роду діячами певних дій, що внаслідок частого повторення з часом перетворюються у звичку і набувають подоби взірців. Тобто “узвичаєння” або габітуалізація передедує будь-якій інституціоналізації. А “взірцевість” або “типовість” дій і діячів є властивістю інституту, що постає внаслідок типізації і є власне постійно відтворюваною типізацією. З огляду на цю властивість інститут привносить у соціальний простір певну структурованість, впорядкованість та контроль. Адже відхилення дієвця за межі

інституціональної типізації сприймається соціальним оточенням як наслідок його моральної відсутності, розумової хвороби або цілковитого невігластва. Таке відхилення викликає каральну і примусову протидію інших дівців, зацікавлених в існуванні відповідного соціального порядку.

Через скінченність біологічного життя дівців інститут постійно відтворюється у межах нових поколінь. Це відбувається у перебігу соціалізації внаслідок суб'єктивного усвідомлення об'єктивно існуючого соціального світу. Таким чином, наявний діалектичний взаємозв'язок трьох процесів: 1) екстерналізації – продукування людьми інститутів та суспільства загалом; 2) об'єктивації – усталення цих інститутів і суспільства та їх унезалежнення від людини у певних зовнішніх до неї об'єктах; 3) інтерналізації – переведення об'єктивованого соціального світу інститутів та суспільства загалом в індивідуальну свідомість представників нових поколінь людей. Тобто суспільство існує мірою його усвідомлення та зовнішнього поведінкового втілення людьми, а свідомість кожного представника суспільства є соціально зумовленою. Іншими словами, людські знання – одночасно соціальний витвір та чинник соціальної зміни, а суспільство – діалектичний процес, що зводиться до одночасного перебігу екстерналізації, об'єктивації та інтерналізації. Формами існування суспільства є взаємопов'язані об'єктивна дійсність та суб'єктивна соціальна реальність.

Однією із передумов відтворення соціальних інститутів, за твердженням Бергера та Лукмана, є легітимація: "...інституційному світові потрібна легітимація, тобто способи його "пояснення" та виправдання" [1, с. 103]. Оскільки первісний сенс наявних соціальних інститутів недосяжний новим поколінням людей у термінах їхньої пам'яті, необхідне його витлумачення у різних "формулах легітимації". Зазначені формули "мають бути послідовними та вичерпними у термінах інституціонального порядку, щоби стати переконливими для нового покоління" [1, с. 103]. Інституціональний порядок створює над собою захисну

“запону легітимацій” у вигляді когнітивного та нормативного тлумачень, що їх засвоюють у перебігу соціалізації нові покоління. Легітимації забезпечують переважання у свідомості діячів інституціональних визначень ситуацій соціальних взаємодій над їхніми власними довільними визначеннями. Отже, легітимація слугує однією із заборук поширення та відтворення інституціонального порядку, опанування суспільством соціально неупорядкованих та неструктурованих проявів людської біології.

У своїй монографії П. Бергер наголошує на неабиякому значенні для соціальної інтеграції уявлень і цінностей, що пояснюють та виправдовують чинний інституціональний порядок, тобто становлять підвалини його легітимації. У визначенні останньої передусім підкреслено аспект моралі та справедливості: “...легітимація – це своєрідна відповідь на складне, а точніше, софістичне, питання про те, чи є той чи інший інституціональний порядок морально справедливим. Рано чи пізно ним зацікавляться і запропонують свої відповіді дві групи людей: допитливі діти та ті, хто за існуючого порядку відчуває себе у невідгідному становищі” [3, с. 197]. Тобто основні загрози усталеним поглядам на моральність та справедливість чинного інституціонального порядку очікуються від несоціалізованих нових поколінь та непривілейованих соціальних верств. Запобігання цим соціальним загрозам вбачається у наявності кількох переконливих ствердних відповідей на запитання про легітимність чинного інституціонального порядку. Відтак легітимність цього порядку належить забезпечувати на різних рівнях його соціальної рефлексії.

З огляду на рефлексивну природу легітимацій їх підґрунтям визначено мову*: “Система легітимацій побудо-

* Варто зазначити, що мова – не лише підґрунтя суто легітимації наявного соціального порядку, вона – загалом умова його існування. І цю роль спільної мови як підвалини соціального порядку (злагоженості та співпраці) зауважено вже у біблійній притчі про будівництво людьми Вавилонської вежі “висотою до небес” задля увічнення свого “ім’я”: “І зійшов Господь подивитися місто і вежу, що будували сини людські. І сказав Господь: ось,

вана на мові та використовує мову як свій головний інструмент” [1, с. 108]. Мова – не просто система словесних знаків, а найважливіша знакова система людського спілкування. Знак, своєю чергою, є усталеним показником певних суб’єктивних намірів людей. Усвідомлення людиною певних знаків, тобто сигніфікація або позначення, становить один із випадків об’єктивації. Поряд із тим мова може поєднувати у свідомості людей речі, зовсім не поєднані у дійсності. Йдеться про мову символів – позначень, що поєднують цілковито відмінні ділянки дійсності. Символи вможливають розбудову складних систем символічних уявлень і знань на кшталт мистецтва, релігії, філософії, науки.

За твердженням Т. Лукмана, мова є історично посталою знаковою та символічною системою: “Структура кожної мови є результатом складної історичної послідовності соціальної взаємодії. Ця структура завжди соціально зумовлена, причому зумовлена об’єктивно, соціальними структурами” [5, с. 138]. На цій підставі мову трактовано як об’єктивну систему знаків, що соціально передається і суб’єктивно осягається. Ця система справляє на людей примусовий вплив як зовнішня і загалом незалежна від них дійсність із моменту народження. Мова підпорядковує людей своїм структурам та класифікаціям об’єктів, оскільки типізує їхні думки, почуття, наміри, досвід і знання. Із засвоєнням мови та через мову мимоволі чи свідомо люди набувають різних мотиваційних та інтерпретаційних схем і відтак залучаються до інституціонального середовища. Соціально-інституціональний порядок суспільства

один народ, і одна у всіх мова; і ось що почали вони робити, і не відстануть вони від того, що задумали робити; зійдемо ж і змішаємо там мову їхню, так щоб один не розумів мови іншого. І розсіяв їх Господь звідти по всій землі; і вони перестали будувати місто [і вежу]. Тому дано йому ім’я: Вавилон, бо там змішав Господь мову всієї землі, і звідти розсіяв їх Господь всій землі” (Буття. 11: 5–9) [4, с. 13]. Тобто лише позбавленням будівельників спільної мови було викликано безлад у будівництві і цим унеможливлено надмірне вивищення людей внаслідок спорудження вежі.

сприймається, оцінюється та приймається або не приймається крізь призму типізацій, що задані мовою*.

Роль легітимацій інституціонального порядку виконують складні теоретичні системи, що з'являються в певний момент історії інституціоналізації [1, с. 109]. Але появі їх у такій якості передують дотеоретичне знання про соціальний світ – правила поведінки, моральні приписи, прислів'я, приказки, цінності, вірування, міфи тощо. Попри стихійність та неупорядкованість, ці соціальні знання та досвід мотивують і спрямовують інституціоналізовану поведінку людей. Певна їх частина зазнає індивідуальної седиментації, тобто “осідання” або “застигання” у пам'яті кожної окремої людини. Натомість колективні седиментації відбуваються у межах мови і традицій соціальної спільноти. Відтак легітимації, що періодично відбуваються одна за одною з метою передавання сенсу інститутів новим поколінням, з часом надають нових значень седиментованому досвіду спільноти. Очікуваним наслідком зазначених легітимацій є соціальне визнання інституту як єдино можливого розв'язання певної життєвої проблеми тої чи тої спільноти.

Отже, передача інституціонального сенсу та значень передбачає процедуру легітимації, притаманну самому інституту і здійснювану відповідним персоналом. Але за умов поділу інституціонального простору суспільства на окремі ділянки-інститути виникають труднощі стосовно логічного взаємозв'язку сенсів і значень останніх. Отже, можливі протиборства та конкуренція між легітимаціями різних інститутів та безпосередніми виконавцями їх. Бергер та Лукман пов'язують ці труднощі із теоретичною діяль-

* За П. Бергером, легітимувальні властивості звичайної мови можуть полягати, наприклад, у тому, що “вона дає імення існуючому інституту, але не завжди знаходить назви для можливих альтернатив” [3, с. 197]. Поняттєва репрезентація інституту на рівні мовлення має наслідком його узвичаєння на підґрунті опанування мови кожним новим поколінням. Натомість відсутність у мовній практиці понять, що позначають альтернативи чинним інститутам, або заборона їх вжитку виводить відповідні соціальні феномени поза межі уваги та рефлексії широкого загалу.

ністю теоретиків, які здійснюють легітимацію. Зрештою, співавтори наводять приклад інституту права, що репрезентований правовою мовою, законами, теоріями права, а також граничними легітимаціями в етичній, релігійній або міфологічній системах мислення. Різні репрезентації одного інституту можуть розвиватися нерівномірно, що матиме наслідком накопичення неминучих змістових суперечностей між ними. Проблема інтеграції різних інституціональних репрезентацій, власне, й отримує розв'язання передусім на рівні легітимації. Тобто інтеграція інституціонального порядку суспільства загалом, що сегментований на окремі інститути, забезпечується не самими цими інститутами, а процедурами легітимації. Інколи засобом такої інтеграції може стати певна соціальна роль у межах інституту, що символічно репрезентує його загалом: наприклад, роль монарха, що є символом інституту держави, нації, релігії.

З огляду на існування різних інститутів і відособлених соціальних спільнот у межах суспільства Берґер і Лукман припускають також розвиток у ньому відносно замкнених смислових підуніверсумів – статевих, вікових, фахових, релігійних та ін. Взаємна конкуренція цих підуніверсумів, невідповідність міри їхнього розвитку інституційним змінам у суспільстві ускладнює легітимацію інституціонального порядку загалом та окремих інститутів зокрема. Отже, існує потреба в забезпеченні всеосяжного контексту сенсам та значенням усіх інститутів суспільства. Співавтори висловлюють припущення, що цей контекст можливий за існування загального смислового універсуму, тобто коли інституціональний порядок загалом набуває єдиного сенсу для всіх учасників різних інституціональних процесів. Відтак, процес легітимації описується як “смислова об’єктивація “другого порядку” – з огляду на те, що її функцією є смислова інтеграція вже наявних об’єктивацій “першого порядку”, тобто первісних об’єктивацій наявних соціальних інститутів” [1, с. 151]. Легітимація покликана забезпечити кожній людині можливість суб’єктивного осмислення власного життя у поняттях та нормах існуючого

загального інституціонального порядку суспільства. Тому нагальна потреба у легітимації виникає тоді, коли об'єктивації інституціонального порядку необхідно передати новим поколінням людей, для яких необхідність існування певних соціальних інститутів не є самоочевидною.

Бергер і Лукман концептуально диференціюють та увиразнюють цю функціональність легітимації: "Легітимація "пояснює" інституціональний порядок, надаючи когнітивної обґрунтованості об'єктивованим значенням. Легітимація виправдовує інституціональний порядок, надаючи нормативного характеру його практичним імперативам" [1, с. 153]. Відповідно до цієї диференційованої функціональності концептуально структуровані й механізми втілення її: "...легітимація має когнітивний і нормативний аспекти. Інакше кажучи, легітимація – це не просто питання "цінностей". Вона завжди включає також і "знання" [1, с. 153]. Причому в перебігу легітимації опанування "знань" людьми передують набуванню "цінностей". Спочатку люди пізнають, "що" і "як", згодом – "чому" і "навіщо", і лише потім – власні соціальні обов'язки та можливості, бажані для суспільства.

Загалом співавтори аналітично виокремлюють чотири рівні легітимації:

1) дотеоретичний, що зводиться до передання новим поколінням лінгвістичних об'єктивацій людського досвіду, втіленого у мові – незалежній від людей дійсності, що із миті народження їх підпорядковує їхню свідомість своїм структурам;

2) зародковий теоретичний, що містить прості теоретичні ствердження у вигляді різних пояснювальних схем стосовно низки об'єктивних значень (приказки, прислів'я, моральні настанови, казки, легенди і тощо);

3) власне теоретичний, що охоплює спеціалізовані теорії, за допомогою яких певний інституціональний сектор легітимуються у термінах розгалуженої системи знання, і передбачає наявність відповідного персоналу носіїв та експертів;

4) символічні універсуми – чільні системи теоретичної традиції, що увібрали різні галузі значень, охоплюють за

змістом увесь інституціональний порядок у його символічній цілісності та займають чільне місце в ієрархії людського досвіду.

Останній рівень легітимації ґрунтований на сигніфікації засобами символічних сукупностей. Він утворює своєрідну матрицю всіх соціально об'єктивованих та суб'єктивно реальних значень і забезпечує граничну уявну інтеграцію розрізнених інституціональних процесів та секторів інституціонального порядку [1, с. 158]. Генеза символічного універсуму суспільства відбувається у перебігу його історії, слідом за процесами об'єктивації, накопичення та седиментації соціального досвіду. Існування символічного універсуму забезпечують концептуальні механізми, що зводяться до систематизації та узагальнення наявних когнітивних і нормативних легітимацій інститутів суспільства. Серед численних типів таких концептуальних механізмів співавтори виокремили: 1) міфологію як архаїчну форму легітимації – концепцію реальності, що припускає постійне проникнення священних сил у світ повсякдення; 2) теологію, що, порівняно з міфологією, характерна більшою мірою теоретичної систематизації символічного універсуму; 3) філософію, що є раціональною формою концептуалізації знання; 4) науку як гранично секуляризовану форму концептуалізації знання.

Попри безперечне домінування філософських та, більшою мірою, наукових дискурсів осягнення та осмислення соціальної дійсності в сучасних суспільствах, міфологія і теологія й дотепер не втратили своїх легітимувальних функцій. Зокрема, на підставі розрізнення кризових і сталих умов життєдіяльності суспільства П. Берґер виокремлює пов'язані з ними відповідні форми легітимації: "...саме у кризових умовах суспільство і соціальні інститути особливо потребують легітимності у вигляді надихаючих символів. Коли ж у суспільстві спокій, коли соціальні інститути функціонують ефективно, тоді здійснюється латентна легітимація для збереження status quo. Інакше кажучи, те, що є "натуральним", не потребує легітимності; коли все у суспільстві гаразд, індивіди схильні вважати його "натуральним, природним" [2, с. 209]. Тобто для збережен-

ня інститутів за звичайного повсякденного життя йдеться про цілковиту достатність легітимації, що має результатом їх визнання та згоду жити у їхньому нормативному полі. Натомість за несприятливих умов та наявності значних загроз чинним інститутам необхідна легітимація, яка б забезпечувала стійку готовність до діяльної підтримки їх. Легітимація, що може мати наслідком затуляння відданість людей певному інституціональному порядку за наявності значних загроз йому та його відвертим прихильникам, пов'язується із міфами та властивостями міфологічної свідомості людей. Міфи містять образи, які вражають уяву людей, надають певного сенсу їх існуванню, надихають на певне діяльне втілення цього сенсу.

Як основне джерело легітимувальних міфів упродовж усієї історії та сьогодення людства Бергер визначає релігію: "Саме в релігійному досвіді започатковувалися ідеї, згідно з якими соціальний порядок легітимно спонукає людські істоти приносити в жертву свої інтереси, а то й життя, заради вищих цілей. З соціологічного погляду така легітимація і в архаїчних і сучасних суспільствах була принциповою соціальною функцією релігії" [3, с. 203]. Продукування релігійних міфів із здатними надихати образами надприродних сил та легендарних героїв, що мають легітимувальні впливи, дотепер спостерігається у різних частинах світу. Люди проймаються релігійними ідеалами та ідеями вічних цінностей, котрі викликають у них почуття благоговіння та пошани, вселяють глибокі переконання*. За твердженням Бергера, суттєве послаблення значення та ролі релігії у житті суспільств внаслідок секуляризації не зовсім позбавило її функції легітимації: "Яким би не був вплив секуляризації, релігія залишається головним джерелом легітимації статус-кво, а також різноманітних альтернатив (зайве нагадувати, що міфи

* Бергер взагалі розпочинає власне тлумачення феномена міфологічної та релігійної легітимації наведенням тези із біблійного тексту: "...не єдиним хлібом живе людина, але всяким [словом], яке виходить з вуст Господа, живе людина" (Втор. 8: 3) [4, с. 197]. Ця теза тлумачиться як "одвічна інтуїція" того, що сучасні суспільствознавці називають "легітимацією" [3, с. 197].

можуть бути консервативними і революційними, а одні й ті самі символи використовуватися для легітимації проти-лежних намірів” [3, с. 204].

Попри зростання ролі науки у житті суспільства загалом та формуванні раціонального ставлення до дійсності зокрема, попри неухильне підвищення рівня освіченості в сучасному технізованому довікллі, люди продовжують вірити міфам. Збереження впливу міфів на свідомість сучасних людей пояснюється низькою спроможністю останніх емпірично верифікувати власні сподівання, що мають міфологічне підґрунтя. Зрештою, раціоналізм, попри те, що він опанував багато царин людської життєдіяльності, не є достатньо переконливим для людей у їхніх духовних пошуках сутності й мети власного існування.

Загалом при поясненні механізму міфологічної та загалом релігійної легітимації Бергер посилається на відомий вираз (теорему) В. І. Томаса** і перефразовує його з огляду на зазначений феномен: “...легітимація реальна у масштабах, які визнаються індивідами; це ж стосується і легітимації за допомогою засобів, які називають міфами” [3, с. 207]. Межі суб’єктивного визнання є межами легітимації, сила віри у міф визначає його легітимувальну силу. Віра людей матеріалізується у їхні легітимаційні поведінкові прояви, уявна легітимність стає явною легітимністю.

Таким чином, предметній спрямованості феноменологічного тлумачення легітимації соціального порядку притаманні: 1) розгляд легітимації як умови соціального відтворення реальності на особистісному рівні у перебігу інституціоналізації через забезпечення переважання у свідомості дієвців інституціональних визначень ситуацій соціальних взаємодій над їхніми власними довільними визначеннями з метою опанування невпорядкованих і неструктурованих проявів людської біології та психіки; 2) наголошення передусім на когнітивній та символічній, а не на ціннісній природі легітимації та виокремлення її

** “Якщо люди визначають ситуації як реальні, то вони реальні за своїми наслідками” (цит. за: [6, с. 605]).

дотеоретичного, зародкового і зрілого теоретичних рівнів та рівня символічних універсумів; 3) зауваження цілеспрямованого і фахового характеру легітимації через визначення її концептуальними механізмами міфології, теології, філософії та науки; 4) спостереження зростання ролі міфологічної та релігійної форм легітимації соціального порядку в сучасних секуляризованих суспільствах за кризових умов. Зауважена предметна спрямованість свідчить про неабиякі евристичні можливості феноменологічної парадигми в концептуалізації легітимації соціального порядку в сучасному українському суспільстві. Адже в Україні вкрай загострені питання державної мови, соціальної символіки, історичної пам'яті, конфесійного співіснування, реінституціоналізації приватної власності та цивілізаційного (геополітичного) вибору. Усім зазначеним соціальним феноменам приділено належну увагу в теоретичному доробку П. Бергера і Т. Лукмана, а відтак він, безперечно, має бути врахований. І можливості його такого використання становитимуть перспективу подальших розвідок у даному напрямі.

Література

1. *Бергер П.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / Питер Бергер, Томас Лукман ; пер. с англ. – М. : Academia-Центр : Медиум, 1995. – 323 с.
2. *Шюц А.* Структури життєсвіту / Альфред Шюц, Томас Лукман ; пер. з англ. – К. : Укр. центр духов. культури, 2004. – 560 с.
3. *Бергер П. Л.* Капіталістична революція: П'ятдесят пропозицій щодо процвітання, рівності і свободи / Пітер Л. Бергер ; пер. з англ. – К. : Вища шк., 1995. – 247 с.
4. *Біблія.* Книги Священного писання Старого та Нового Завіту ; в укр. пер. [з паралельними місцями та додатками]. – К. : Київська Патріархія Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2007. – 1416 с.
5. *Лукманн Т.* Конституирование языка в повседневной жизни / Томас Лукманн // Концептуализация и смысл: сб. науч. трудов / под ред. И. В. Полякова. – Новосибирск : Наука. Сибирское отделение, 1990. – С. 120–138.
6. *Мертон Р.* Социальная теория и социальная структура / Роберт Мертон ; пер. с англ. – М. : АСТ; Хранитель, 2006. – 873, [7] с.

УДК 316.423. 2+3

Л. Бевзенко,
доктор социологических наук

ПОНЯТИЕ СОЦИАЛЬНОЙ ЭНТРОПИИ В СИНЕРГЕТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ СОЦИАЛЬНОГО ПОРЯДКА

*В работе рассматривается проблема динамики социального порядка с точки зрения синергетического подхода к социальным процессам. С помощью понятий социальной энтропии и энтропийного коридора показано, как может выглядеть в этом случае ответ на известный контовский вопрос – как возможно совмещение социального порядка и прогресса. **Ключевые слова:** социальный порядок, социальная организация и самоорганизация, социальная энтропия, энтропийный коридор.*

У роботі розглядається проблема динаміки соціального порядку з погляду синергетичного підходу до соціальних процесів. За допомогою понять соціальної ентропії й ентропійного коридору показано, як може виглядати в цьому випадку відповідь на відоме контівське питання – як можливе поєднання соціального порядку й прогресу.

***Ключові слова:** соціальний порядок, соціальна організація та самоорганізація, соціальна ентропія, ентропійний коридор.*

*This paper considers the problem of the dynamics of the social order in terms of the synergistic approach to social processes. Using the concepts of social entropy and entropy corridor shown might look like in this case, the answer to the famous Comte question - how is possible to combine the social order and progress. **Keywords:** social order, social organization and self-organization, social entropy, the entropy corridor.*

Дискурс социального порядка берет свое начало у самых истоков социологической науки, его можно назвать тем дискурсивным потоком, из которого вытекали все прочие социологические проблематизации и концепции. Как из-

вестно, Огюст Конт, которого потом назовут основателем социологической науки, начал свою работу с поиска ответа на вопрос, как можно совместить прогресс и социальный порядок. Его идеи разделения социальной статичности и динамики, и поиски форматов их примирения как раз и были первым ответом на такой вопрос.

В тех многочисленных концепциях социального порядка, которые возникали в социологии после Конта, принято выделять две основные линии.

Первая линия уходит истоками в идею *общественного договора*, наиболее известные концепции которого принадлежат Гоббсу, Локку и Руссо. У каждого из этих авторов эта идея имела разную окраску, но для нас важно то, что механизм создания и обеспечения социального порядка связан с добровольным заключением соглашения между гражданами и делегированием соответствующих полномочий некой инстанции, которая несет ответственность за их соблюдение.

Вторую дискурсивную линию условно можно связать с критикой теории договора, которая исходит от Дюркгейма, и в которой он настаивает на моральных, *духовных основаниях социального порядка* и сопутствующей ему социальной интеграции. Для Дюркгейма верования, мифы, ритуалы выступали тем наиболее значимым основанием, которое и конституирует социальную упорядоченность.

Кроме того, у дискурса социального порядка есть еще одна линия ветвления, которая связана с вариантами концептуализации связи социального порядка и социального конфликта. Здесь наиболее яркими фигурами являются Т. Парсонс, который настаивал на гармонии как основе социального порядка, и К. Маркс, считавший конфликт неустранимой составляющей социальной упорядоченности.

С точки зрения предлагаемой самоорганизационной концепции социальных изменений, противоречие в этих дискурсивных линиях очень условно, и в рамках этой концепции они могут достаточно мирно уживаться. Все за-

висит от того, как мы определим социальный порядок и какой модели его изменения мы будем придерживаться.

Наша задача состоит в том, чтобы показать, как выглядит дискурс социального порядка в рамках *нелинейных (синергетических) системных концептуализаций* социальных состояний и процессов. Поскольку главным понятием, связанным с представлением о мере социального хаоса (и порядка как его противоположности), в этой концепции выступает понятие *социальной энтропии*, то именно ему и будет посвящена основная часть данной работы.

Эпистемологическая экспансия нелинейных системных подходов в пространство социологических концептуализаций насчитывает уже не одно десятилетие. Истоки этой когнитивной матрицы лежат в работах И. Пригожина и Г. Хаккена, посвященных общим методологическим основаниям данного подхода. Для заявленной темы знаковыми являются работа Хаккена “Синергетика” [1], благодаря которой нелинейный подход называют часто синергетическим, а также главная работа Пригожина, которую неизменно вспоминают в этой связи и само название которой созвучно нашей теме – “Порядок из хаоса” [2]. Из этого названия очевидным является то, что проблема порядка в рамках синергетического подхода является ключевой. Нелинейность рассматриваемых систем как основная их характеристика задает особое видение этой проблемы.

В нашем случае речь идет об априорном взгляде на социальные системы как на такие, что подчиняются нелинейным закономерностям, и последующее разворачивание соответствующего концептуального построения в нелинейную модель социальных изменений. Утверждение о наличии в обществе процессов самоорганизации, формирование понятийного аппарата для их модельного описания оказывается естественным следствием такого методологического хода.

Несколько слов о том фундаментальном различии, которое следует из изначального отнесения рассматриваемой

системы (социальной – в частности) к классу линейных или нелинейных. *Что радикально различает линейные и нелинейные системы?* Одно из самых ярких различий – *неаддитивность результирующей нескольких воздействий*. Для линейной системы сумма причин приводит к сумме следствий. В нелинейном случае причинность – вообще большая проблема. Последствия от наложения нескольких воздействий могут оказаться не только не суммарными, но прямо противоположными ожидаемым (при перенесении на эти объекты линейных мыслительных схем) и к тому же непредсказуемыми в этой своей противоположности. Сказанное имеет прямое отношение к тем механизмам *становления и изменения системного порядка* (для нас – социосистемного), который в этих случаях имеет место. В случае линейного взгляда и соответствующих этому регулятивных воздействий мы можем ожидать, что две группы людей, отношения внутри которых мы можем назвать упорядоченными, при объединении в одну большую группу должны тоже демонстрировать достаточно высокую упорядоченность. В случае же нелинейного видения мы с такими ожиданиями должны быть осторожны – упорядоченность нового социального образования нам отнюдь не гарантирована. В реальности именно это мы зачастую и наблюдаем.

Логика наших последующих рассуждений во многом будет определяться тем, что мы в данном случае будем иметь в виду, говоря о социальном порядке. Нахождение в концептуальных контурах нелинейных системных представлений диктует нам следующее определение. *Социальный порядок* – это наличие согласованности, кооперативности, когерентности в поведении элементов социальной системы.

Что мы будем иметь в виду, говоря об элементах социальной системы? Н. Луман в свое время, выстраивая свои грандиозные системные социальные концептуализации, в качестве таких элементов взял коммуникации, вынося все остальное за границы того, что он назвал социальными

системами. Мы же будем действовать более традиционно, рассматривая в качестве элемента отдельного человека как очевидного и наблюдаемого участника социальных процессов. Хотя здесь возникает первая заминка – апеллируя более широко к человеку, а не к личности как тому, что в человеке наиболее связано с его социальным присутствием, мы рискуем не уложиться в требования принципа “объяснять социальное социальным”. Но выход за эти дисциплинарные ограничения оказался необходимым для того, чтобы реконструировать процессы социальной самоорганизации.

Итак, элементом социальной системы, проблемой динамики порядка в которой мы озабочены, является человек в его многомерной представленности – с его социальными, культурными и антропологическими характеристиками. Всеми теми характеристиками, которые реально могут влиять на его поведение и меру согласованности, скоррелированности этого поведения с другими членами социальной системы.

Здесь мы вынуждены отказаться от часто встречающегося отождествления понятия *социального порядка* и *морального порядка*. В данном случае даже криминальный порядок оказывается социальным порядком, если между членами криминальной группы имеется упомянутая согласованность (что чаще всего и наблюдается). Соответственно, социальный хаос – наступает тогда, когда элементы социальной системы действуют несогласованно или согласованность очень низка, когда они автономизированы, изолированы и мало связаны в своем поведении.

Хотя самоорганизационные процессы имеют место везде, где есть для того основание в виде нелинейности среды и условия в виде критических ее состояний [3], в случае социальных систем уже сложилось две традиции в решении вопроса о мере их самоорганизационности. Одна традиция полагает, что все социальные процессы могут исчерпывающим образом описываться самоорганизационными моделями, другая же полагает, что *надо выделять органи-*

зационные и самоорганизационные составляющие. При этом к первым относят то, что уже хорошо описано в теориях организаций самого различного рода, а ко вторым – собственно то, что остается за пределами организационных описаний. Я принимаю сторону представителей второго подхода, полагая наличие как организационных, так и самоорганизационных механизмов социального изменения.

В этом случае мы должны говорить о двух формах социального порядка и двух механизмах его изменения – *организационных и самоорганизационных.* В этом месте и возникает обещанная выше переключка с теми двумя линиями дискурса социального порядка, которые апеллировали к социальному договору (организация) и верованиям, мифам, ритуалам – самоорганизация. Развернутую аргументацию по поводу последнего утверждения можно найти в моей работе [4], где показано, что самоорганизационные порядки в противоположность организационным, возникают спонтанно и носят игровой, мифологический, поддерживаемый символическими и ритуальными средствами, характер.

В связи с этим для нас важно следующее – в современных обществах, особенно западного типа, а идея общественного договора имеет именно этот культурный генезис, оба названные выше порядка присутствуют одновременно. Хотя до последнего времени самоорганизационные процессы оставались в тени как научных (социологических, философских) рассмотрений, так и не учитывались теми, кто ставил перед собой задачу регуляции этих процессов. Предлагаемый подход призван восполнить этот недостаток, тем более, что события последних лет, а особенно в нашей стране, заставили говорить о социальной самоорганизации как серьезном факторе социальных изменений и трансформаций.

Как действуют самоорганизационные механизмы изменения социального порядка?

Из всего большого корпуса понятий, которые используются в нелинейных моделях социальных изменений, я в

данном случае упомяну только три. Это понятия энтропии, бифуркации, аттрактора, которые в социальном приложении превратятся в понятия *социальной энтропии, социальной бифуркации и социального аттрактора*. В переложении на язык социального порядка это может быть расшифровано следующим образом. *Социальная энтропия* – это мера социальной неупорядоченности, мера отступления от полного порядка, абсолютной уравновешенности и гармонизированности социальных отношений, полной скоординированности, согласованности социального поведения. А значит – мера разрушения целостности, интегрированности общества, мера непрочности социальной ткани, если говорить метафорически. *Точка социальной бифуркации* – период в жизни социальной системы (сравнительно короткий, что позволяет пометить его точкой на оси разворачивания социальных процессов в данном обществе), когда социальная энтропия достигает критического значения и наступает момент спонтанного, организационно не запланированного изменения формы актуального порядка. Это и есть та критичность, когда самоорганизация явно проявляет себя на социальной поверхности. *Социальный аттрактор* – это та форма социальной структурированности, которая и задает актуальную упорядоченность. Она формируется самоорганизационно, тоже спонтанно. Аттрактор как форма структуризации социальных отношений отвечает свойствам конкретной социальной среды, является предпочтительной и притягательной формой выстраивания социальных отношений. Как показано в работе [4], в социальной среде системные аттракторы принимают форму игровых, мифологически обусловленных отношений.

Подчеркну – выше речь шла о той составляющей социального порядка, которая возникает по *самоорганизационным законам*. С одной стороны, это социальная стихийность, но с другой – то живое основание социальности, которое может как фундировать порядок организационный, так и разрушить его. Последнее как раз и случается в точках бифуркации, которыми, в частности, являются

все социальные революции. Плодотворность понятия социальной бифуркации для разворачивания дискурса социальных революций мы обсуждали в работе, специально этому посвященной [5]. В данном случае мы вернемся к понятию социальной энтропии.

Попытки активного включения понятия социальной энтропии в корпус понятий, используемых для концептуализации тех или иных сторон социальной жизни, предпринимались неоднократно. Начало активности этих поисков приходится на 70-е годы прошлого века, когда началась экспансия идей нелинейности в сферу гуманитарного знания. Наиболее известными работами в этом ряду можно назвать работы Н. Джорджеску-Рогена, рассматривавшего социальную энтропию в основном как процесс хаотизации социального пространства под действием экономических факторов [6]. Процессы в сфере восприятия искусства пытался концептуализировать с привлечением этого понятия Р. Анхейм [7], а Дж. Рифкин и Т. Говард видели потенциальность обращения к концепту социальной энтропии в рассмотрении проблемы социального неравенства [8]. Наиболее известные фундаментальные работы на эту тему принадлежат К. Бейли (работа “Теория социальной энтропии”) [9] и М. Форсе – работа “Маловероятностный порядок: энтропия и социальные процессы” [10].

Но здесь возникает одна проблема – при всей обнадеживающей потенциальности данного понятия, оно не оказалось достаточно плодотворным в понимании и главное – в прогнозировании реальных изменений социального порядка. Как отмечает В. Василькова, “в теории социальной энтропии есть одно, уязвимое с ее логических позиций, положение — это очевидный для всякого социолога тезис, что в условиях полной гомогенности системы (ее однородности и, так сказать, хаосообразности) возникает максимальный иерархический порядок — тиранический или деспотический режим” [11, с. 46].

Иными словами, не ясно, почему по виду упорядоченные и несокрушимые тоталитарные системы оказываются

на поверку внутренне хаотизированными, уязвимыми и быстро рушатся при минимальных внешних воздействиях. Пример неожиданного для всего мира распада СССР здесь является классическим. Даже частично принимая во внимание различные конспирологические построения, указывающие на внешнего врага и организатора, миллионные спонтанные демонстрации в поддержку смены существовавшего социального порядка, происходившие в те годы, внешней направляющей рукой не объяснишь. Как не приложить подобное объяснение к событиям в Украине 2013–2014 гг., когда слово “самоорганизация” оказывается наиболее подходящим обозначением происходившего, и к чему прибегали, не сговариваясь, многие комментаторы тех событий. Что характерно, заложенные в этом интуиции очень близки к соответствующим научным концептам.

Каким же видится выход из указанного когнитивного тупика в разворачивании дискурса социальной энтропии в рамках синергетического дискурса социального порядка? С нашей точки зрения, обнадеживающими здесь выглядят несколько концептуальных ходов:

1. Первый состоит в аналитическом разделении порядка организационного и самоорганизационного, о чем было сказано выше. В этом случае тоталитарный порядок это порядок организационный. Для реальной оценки меры хаотизированности общества нужно смотреть, насколько он совпадает с порядком самоорганизационным, поскольку потенциал спонтанных, идущих из самой социальной среды, изменений социального порядка содержится именно здесь.

2. Второй ход – в более тщательной разработке самого концепта социальной энтропии и поиска тех понятий, которые могут считаться его предшественниками. Или корпуса уже работающих понятий, с помощью которых смысл социальной энтропии раскрывался бы с большей очевидностью.

3. Еще одна задача, которая здесь выглядит уместной – поиск такой модели социальных изменений, где ни поря-

док, ни хаос не выглядели бы однозначно желательными или, наоборот, нежелательными явлениями в социальной жизни общества. Это оказывается возможным в рамках синергетического подхода, опирающегося на названные выше понятия социальной энтропии в связке с понятиями социальной бифуркации и социального аттрактора. Эта задача тесно переплетается с по-прежнему актуальным контовским вопросом о совмещении порядка и прогресса. В терминах социальной энтропии этот вопрос может ставиться следующим образом: можно ли указать такой уровень социальной энтропии, когда это еще не угрожает социальному порядку в смысле разрушения интегрированности общества, и в то же время позволяет этому порядку меняться, изменяя общество в сторону его эволюционных (модернизационных) изменений.

4. И самой интригующей здесь является задача операционализации понятия социальной энтропии. Наличие такого объективного инструмента позволило бы делать обоснованные социальные прогнозы по части критических уровней социальной хаотизированности, в случае принятия предлагаемой самоорганизационной модели в качестве адекватного описания современных социальных процессов.

Конечно, в данной статье мы можем только контурно обозначить подступы к решению этих задач.

Обратимся к нескольким рядоположенным смысловым расшифровкам понятия *энтропии*, что позволит посмотреть шире на палитру его социологических смысловых констеляций.

Энтропия (в частности социальная) – это мера неструктурированности, неупорядоченности, непредсказуемости, неустойчивости системы, ее внутренней несвязанности, неинтегрированности. Тогда, соответственно, о социальном порядке мы должны говорить в противоположных терминах как о ситуации наличия согласованности, координированности между элементами системы, благодаря чему мы можем сказать, что имеется определенная структурированность социума, предсказуемость его системных процессов (хотя б в терминах, “если – то”).

Сказав о двух видах социального порядка – организационном и самоорганизационном, мы, по логике, должны говорить и о двух видах социальной энтропии, соответствующих этим порядкам. Это как бы два уровня социальной жизни, разделить которые мы можем аналитически, но которые в реальности действуют одновременно – иногда в резонансе, а иногда в противофазе, что и составляет основную интригу в попытках понять результат наложения этих двух составляющих.

Энтропия социума, рассмотренного на организационном уровне – это энтропия формальных договоренностей, правил, норм. Это мера согласованности тех правил поведения, которые нам этим предписывается нашим условным социальным договором. Несогласованность в законах, требованиях, штатных расписаниях и т.д. – это и есть такого рода энтропия, назовем ее *О-энтропия*. Это имеет опосредованное отношение к тому хаосу, при определенной мере которого спонтанно может появиться новый социальный порядок (тот порядок из хаоса, о котором писал Пригожин).

Эта опосредованность проявляется в том влиянии на реальные социальные практики, которые эти формальные предписания на них оказывают. Когда современные социологи права говорят юристам: “Нас не интересуют ваши законы, нас интересуют реальные практики, которые появятся в результате их применения” – то речь именно об этом влиянии. Организационный порядок и его *О-энтропия* – это только один из факторов, которые влияют на изменение энтропии социума на самоорганизационном уровне. Эту наиболее значимую для нас энтропию мы назовем *С-энтропией*. Сами законы могут быть прекрасно пригнаны друг другу и согласованны (низкая *О-энтропия*), и при этом они так будут размываться на уровне практик, что *С-энтропия* будет высокой. Собственно, эту ситуацию мы наблюдали в нашей стране все годы ее независимости. Постоянно говорилось, что законы у нас хорошие, но они не исполняются. Усилия, зачастую, прикла-

дывались не к устранению этого противоречия, а якобы к дальнейшему улучшению законов. При этом О-энтропия могла действительно снижаться, а С-энтропия даже расти.

Что на уровне реальных, часто дорефлексивных, повседневных практик означает эта непредсказуемость, несвязанность, некоррелированность социального поведения, которая и говорит о высокой С-энтропии? Проще всего это представить в терминах *степеней индивидуальной свободы*. Здесь, как это ни парадоксально, нужно утверждать – чем больше степеней свободы у элементов социальной системы (членов социума), чем меньше социальных валентностей оказываются связанными с встречными валентностями других людей, тем выше уровень С-энтропии. И вот здесь как раз встает вопрос о той энтропийной мере, при которой возможен–невозможен прогресс. Дело в том, что “несвязанность” поведения с другими членами социума может означать как открытость свободе и творчеству, так и фрустрированность при потере всякой поддержки социального окружения. Амбивалентность социального хаоса (уровня С-энтропии) как раз и заключается в его способности либо содействовать прогрессу и эволюционной смене социального порядка, его модернизации, либо толкать к революционному, резкому изменению порядка, что далеко не всегда будет лежать на эволюционной прямой.

Посмотрим на это внимательнее.

Понятие, которое позволяет ответить на вопрос о конструктивном – деструктивном уровне социальной энтропии, это понятие *энтропийного коридора*. Еще раз повторюсь – речь о том, что мы назвали *С-энтропией*. Именно она связана с самоорганизационным уровнем социального порядка, и значение этой энтропии влияет на самоорганизационные процессы в системе. При этом процессы могут направляться как в сторону адаптации к внешним вызовам (прогресс, эволюция), так и в сторону бифуркации, резкого изменения характера социальной упорядоченности (что совсем не гарантирует его прогрессивное изменение, хотя и не исключает такой вариант развития событий).

Именно границы энтропийного коридора позволяют нам сказать, когда случается одно, а когда – другое.

Говорить о существовании такого коридора мне позволили работы Е. Седова [12, с. 13], касающиеся энтропийного подхода как такового, безотносительно к отдельным конкретным системам. Согласно этим работам можно говорить о следующем. Представим себе условную ось значеный системной С-энтропии, на которой уровень хаоса (энтропии) выразим в понятных и близких для социологов процентных единицах. Тогда левая сторона этого отрезка будет точкой полного порядка, и значит С-энтропия в ней будет равна 0%. С другой стороны этого отрезка мы будем иметь точку полного беспорядка, где С-энтропия имеет максимальный уровень, который мы обозначим как 100%.

Е. Седов утверждает, что между этими полюсами есть промежуток, где энтропийные показатели благоприятствуют эволюционным процессам. Это “нормальное” русло, тот самый энтропийный коридор и лежит он в диапазоне между 18–20% и 38–40%. Правда, сам Седов указывает только на левую границу коридора, указать границы правой части мне позволили работы А. Давыдова. Особо подчеркну – цифры очень условны, да и бесполезны, если их брать в качестве каких-то точных показателей. Они важны только для понимания самой ситуации протекания процессов становления и изменения социального порядка, понимания того момента, что без определенного уровня С-энтропии (беспорядка, дезорганизации, свободы, неуравновешенности, нестабильности) прогресс невозможен, но мера всего этого должна быть относительно небольшой. Превышение этой меры приблизительно вдвое приведет уже к быстрому и спонтанному разрушению сложившихся социальных трендов и резкому изменению социальной упорядоченности.

Конечно, для конструктивного использования такого результата с целью регуляции и управления социальными процессами очень важным было бы *операционализовать понятие социальной С-энтропии*. Но пока это не выглядит простой задачей. Ясно одно – нельзя понимать

S-энтропию примитивно как социальный хаос, который затем свести к уровню социальной напряженности, готовности людей выходить на протесты. Социальной напряженностью S-энтропия предстает только ближе к правой границе энтропийного коридора, к названным выше 38–40%. Но и здесь ее нельзя измерять путем фиксации осознанной готовности к протестам. Многие массовые социологические опросы (в Украине, в частности) показывали, что очевидной связи здесь нет.

Например, во Франции перед молодежной революцией 1968 г., ничто в опросах на это не указывало. Скорее даже наоборот – часто непосредственно перед такими событиями наступает момент полного разочарования и неверия в то, что можно что-то изменить, некий социальный штиль в плане готовности к протестам. Но этот штиль обманчив и может оказаться “затишьем перед бурей”. Похоже на то, что такое разочарование и фрустрацию влекут за собой те глубинные разрывы в социальных согласованностях, с которыми и следует связывать критический уровень социальной S-энтропии. Но это только определенные эвристики в направлении возможных поисков соответствующих вариантов операционализации данного понятия. Ясно, что прямыми количественными опросам и к этому уровню пробиться сложно.

Есть еще много уже работающих эмпирических показателей, которые косвенно имеют отношение к уровню S-энтропии. Это все, что касается и уровня тревожности, и уровня доверия, удовлетворенности своим положением в обществе, глубины планов на будущее, включенности в различного рода неформальные структуры. Но путем суммирования этих показателей мы не получим искомый уровень энтропии, поскольку все они – только частичное ее отражение. Его явная глубинность и до-рефлексивность требует особых эмпирических методов. Если отнести это к сфере экзистенциальной социологии или третьей социологии, как ее назвал П. Штомпка [12], то тогда визуально-проективные методы могли бы дать надежду на методическую адекватность.

Литература

1. *Хакен Г.* Синергетика: Иерархия неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах / Герман Хакен ; пер. с англ. – М. : Мир, 1985. – 423 с.
2. *Пригожин И.* Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / Илья Пригожин, Изабелла Стенгерс ; пер. с англ. ; общ. ред. В. И. Аршинова, Ю. Л. Климонтовича и Ю. В. Сачкова. – М. : Прогресс, 1986. – 432 с.
3. *Добронравова И. С.* Причинность и целостность в синергетических образах мира // И. Добронравова // Практична філософія. – 2003. – № 1. – С. 6–10.
4. *Бевзенко Л. Д.* Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / Любовь Бевзенко. – К. : Ин-т социологии НАНУ, 2002. – 437 с.
5. *Бевзенко Л. Д.* Эвристический потенциал понятия социальной бифуркации / Любовь Бевзенко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 2. – С. 159–176.
6. *Georgescu Roegen N.* The Entropy Law and the Economic Process / N. Georgescu Roegen. – Harvard University Press : Cambridge, Massachusetts, 1971.
7. *Arnheim R.* Entropy in Art: An Essay on Disorder and Order / R. Arnheim. – Berkeley, 1971.
8. *Rifkin Y.* Entropy: A New World View / Y. Rifkin, T. Howard. – Viking Press, New York, 1980.
9. *Bailey K. D.* Social Entropy Theory / K. Bailey. – Albany, New York : State University of New York, 1990.
10. *Force M.* L'ordre improbable. Entropie et processus sociaux / M. Force. – Paris, 1989.
11. *Василькова В. В.* Порядок и хаос в развитии социальных систем / В. Василькова. – СПб. : Лань, 1999. – 480 с.
12. *Штомпка П.* В фокусе внимания повседневная жизнь. Новый поворот в социологии / Петр Штомпка // Социологические исследования. – 2009. – № 8. – С. 3–13.

ПОСЛЕДНИЙ ВЫЗОВ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Современная политическая ситуация, связанная с противостоянием США, Евросоюза, с одной стороны, и России – с другой, заставляет по-новому взглянуть на основные положения концепции глобализации, когда ее базовые понятия подвергаются не столько теоретической критике, сколько становятся предметом критики со стороны практической политики. В статье речь идет о том, как основные положения теории глобализации подвергаются сомнению или опровергаются теми событиями, которые последний год определяют международную политику.

Ключевые слова: глобализация, суверенитет, власть, политика, коллективные действия.

Сучасна політична ситуація, пов'язана з протистоянням США, Євросоюзу, з одного боку, та Росії – з другого, змушує по-новому поглянути на основні положення концепції глобалізації, коли її базові, засадничі поняття підлягають не стільки теоретичній критиці, скільки стають предметом критики з боку практичної політики. У статті йдеться про те, як основні положення теорії глобалізації піддаються сумніву або заперечуються тими подіями, які останнім часом визначають міжнародну політику.

Ключові слова: глобалізація, суверенітет, влада, політика, колективні дії.

The current political situation connected with the confrontation of the United States and EU, on the one hand, and Russia on the other, makes a new look at the basic points of globalization concept, when its basic concepts are exposed not only by theoretical criticism, but become the subject of practical politics' criticism. The article focuses on how the principles of the theory of globalization are questioned or refuted by the events that the last year defines the international politics.

Keywords: globalization, sovereignty, power, politics, collective actions.

В 60-е годы XX века в работах французских и американских авторов появилось понятие глобализации, которое отражает широко распространенное представление о том, что мир превращается в единое социальное пространство, когда изменения в одной части мира (носят ли они политический, экономический или культурный характер) могут иметь далеко идущие последствия для судеб отдельных людей или сообществ на другом конце земного шара.

Современная политическая ситуация, связанная с противостоянием США, Евросоюза, с одной стороны, и России – с другой, заставляет по-новому взглянуть на основные положения концепции глобализации, когда ее базовые понятия подвергаются не столько теоретической критике, сколько становятся предметом критики со стороны практической политики. В данной статье мы попытаемся рассмотреть, как основные положения теории глобализации подвергаются сомнению или опровергаются теми событиями, которые последний год определяют международную политику. Попытаемся выделить некоторые наиболее распространенные положения теории глобализации и рассмотреть их в контексте происходящих событий.

Главная идея глобализации, которую разделяет основная масса исследователей, связана с утратой определенной части суверенитета современным национальным государством. Кроме утраты суверенитета национальным государством, глобализация затрагивает различные сферы жизни индивида и общества: это и падение интереса к политике, разочарование в эффективности коллективных действий, все большая индивидуализация общества, неспособность локальных сообществ формировать собственное общественное мнение, утрата интереса международной политики к расширению территориальных границ.

Положение 1. Национальное государство и суверенитет

Так, З. Бауман считает, что сегодняшние суверенные государства мало что могут предпринять ради противопоставления давлению глобализованного капитала, финансов и торговли (в том числе и торговли в области культуры). Если граждане потребуют от своих руководителей

восстановить прежние нормы справедливости, правительства большинства стран вынуждены будут заявить, что не могут ничего сделать, ибо опасаются “отпугнуть инвесторов”, тем самым поставив под угрозу рост валового национального продукта и, соответственно, благополучие как страны, так и всех ее граждан.

Правительства заявят, что правила игры, в которой вынуждены участвовать, уже установлены (и могут быть произвольно изменены) силами, на которые они почти или вообще не могут повлиять. Что же это за силы? Они столь же абстрактны, как и термины, за которыми они скрываются: конкуренция, свободная торговля, мировые рынки, глобальные инвесторы. Это силы, не имеющие определенного адреса, экстерриториальные, не в пример строго локальным положениям, свободно передвигающимся по всему миру, в отличие от государственных институтов, которые как и прежде привязаны к определенной территории. Эти силы изменчивы, хитры, увертливы и изворотливы; найти их трудно, а изловить невозможно.

В своих суждениях З. Бауман высказывает распространенное суждение об утрате современным государством той доли суверенитета, т. е. независимости в решении экономических, политических и культурных проблем, которыми обладало государство эпохи модерна. Существуют некие безличные силы, которыми можно назвать мировой рынок, финансы, конкуренция, глобальные инвесторы. И этим силам, по мнению Баумана, невозможно противостоять силам отдельного суверенного государства.

Рассмотрим, как это положение теории глобализма подтверждается текущими политическими событиями. Субъектом, бросившим вызов основным принципам доктрины неоглобализма, является Россия. Она решила испытать на прочность основные положения теории глобализации. С начала Крымского кризиса России были предъявлены требования со стороны “Большой семерки”, Евросоюза и Совета Европы: соблюдать нормы международного права и существующие международные обязательства, в том числе в рамках Будапештского меморандума, прекратить

вмешательство во внутренние дела Украины и перейти к решению всех спорных вопросов с Украиной через политический диалог.

После того как Россия, вопреки прозвучавшим предупреждениям, поддержала одностороннее провозглашение независимости Республики Крым и приняла её предложение о вхождении в состав России, США и Евросоюз, Австралия, Новая Зеландия и Канада ввели в действие первый пакет санкций. Эти меры предусматривали замораживание активов и введение визовых ограничений для лиц, включённых в специальные списки, а также запрет компаниям стран, наложивших санкции, поддерживать деловые отношения с лицами и организациями, включёнными в списки. Помимо указанных ограничений, было также принято сворачивание контактов и сотрудничества с Россией и российскими организациями в различных сферах.

В дальнейшем санкции Европы, США и других стран против России поэтапно ужесточались. Новые способы наказать Кремль вводили весной, и летом, и осенью: последние, сентябрьские, направлены против нефтяных компаний и ОПЕК. Приток инвестиций, начавшийся в предкризисный период, в настоящее время идет на убыль, и вместо него началось бегство капитала. В 2010 г. отток капитала составлял 33,6 млрд долларов, в 2011-м – 80,5 млрд, в 2012-м – 56,8 млрд, в 2013-м – 59,7 млрд, а в первой половине 2014 г. был равен 75 млрд долларов.

Согласно логике глобализации следовало предполагать, что украинский кризис и санкции подавят популярность Путина в России, вызовут массовые возмущения и правительство будет сметено. В действительности эффект был достигнут обратный: нынешняя поддержка президента – 87%. Тогда как до Крыма и санкций экономическая ситуация опустила его рейтинг до 61%. Если бы эту динамику ничто не нарушило (то есть если бы не было Крыма и санкций), поддержка Путина могла бы снизиться и до 50%.

Оказывается, при полной поддержке народа можно разогнать инвесторов, стремительно понизить жизненный уровень, и при этом утверждать, что такое положение дел,

ситуация изоляции может в значительной степени стимулировать отечественного производителя и отечественную науку. В политике России мы можем наблюдать возвращение к центральным предпосылкам современного общества, когда господствовало представление о том, что мы живем и действуем в закрытых, отграниченных друг от друга пространствах и национальных государствах и, соответственно, национальных обществах.

Положение 2. Бегство власти от политики

Другим распространенным положением концепции глобализации являются радикальные изменения в сфере политики. Авторы утверждают о закате политики, поскольку политическое вырывается за категориальные рамки национального государства, так как вопросы пенсионной системы, социального обеспечения и коммунальной политики «плавятся под палящим солнцем глобализации». З. Бауман формулирует парадоксальное положение о бегстве власти от политики, которое он видит в проведении курса на дерегулирование и приватизацию. Власть непрерывно перемещается, а политика стоит на месте, власть становится все более глобальной и экстерриториальной, тогда как существующие политические институты остаются локализованными не могут подняться над местным уровнем. Мы давно уже живем в мировом обществе, представление о замкнутых пространствах превратилось в фикцию. Ни одна страна или группа стран не может отгородиться друг от друга. Общность социальных отношений не может интегрироваться в национально-государственную политику или определяться ею. Одновременно с этим в обществе падает интерес к политическим движениям, политическим партиям, к составу и программам правительств, размываются политические убеждения, снижается масштаб повседневного участия граждан в мероприятиях, традиционно считающихся политическими.

Это положение концепции глобализма тоже может быть подвергнуто критике. Военный конфликт пограничных государств резко обострил интерес к большой политике. Данные социологического исследования показывают, что

70% процентов респондентов интересуются политикой и примерно 60% участвовало в выборах президента в 2014 г.

Положение 3. Отсутствие эффективности коллективных действий

Одновременно идеологи глобализма отмечают отсутствие механизмов обеспечения эффективных коллективных действий и особенно долгосрочных коллективных действий, поразивших современную политическую жизнь, что связано с беспомощностью существующих институтов коллективных политических действий. Отсутствие эффективных коллективных действий связано с изменением структуры власти, когда власть деперсонализируется и обретает форму глобальных инвесторов и мировых рынков. Отсутствие конкретного объекта, на который могла бы быть направлена энергия массового протеста, выступает ли он в виде определенной социальной группы, класса или личности, не дает сфокусироваться социальной энергии протеста. Поэтому все неприятности, которые только могут случиться с человеком, подразумеваются самонавлеченными; за всё доброе или злое, что наполняет жизнь человека, он может благодарить или, напротив, винить только себя и никого другого, считает З. Бауман. История жизни отдельного человека как бы замыкается в нём самом, все ее события как бы лишаются связи с судьбами других людей и средствами функционирования общества как целого. Вторит З. Бауману и У. Бек, полагая, что тенденция к индивидуализации привела к ослаблению социальных связей, к утрате обществом коллективного самосознания и, следовательно, способности к политическому действию.

Однако массовая многомесячная акция протеста в центре Киева, начавшаяся 21 ноября 2013 г. в ответ на приостановку правительством Азарова подготовки к подписанию соглашения об ассоциации между Украиной и Евросоюзом и поддержанная выступлениями населения в других городах Украины и приведшая к смене государственной власти, показывает, что в противоположность глобалистским представлениям об исчерпанности массовых движений и абсолютном торжестве “общества инди-

видов” коллективные выступления, обусловленные представлениями об общей судьбе, продолжают определять деятельность индивида. Возникший после этих событий вооруженный конфликт на востоке Украины, в свою очередь, вызвал мощный подъем волонтерского движения, которое пришло на помощь плохо подготовленной украинской армии и переселенцам. Около 750 волонтерских групп помогают армии продуктами питания, обмундированием, спецсредствами, а переселенцам – поисками жилья, продуктами питания, юридической помощью.

Можно констатировать о конце “общества индивидов”, поскольку то, что происходит с индивидом, отнюдь не воспринимается им как результат его деятельности, а напрямую соотносится с властью, с ее компетентностью, с ее способностью решать сложные социальные проблемы. Военный конфликт заставил нас ощутить общую судьбу и персонализировать источник общих бед.

Отсутствие общего дела, которое констатирует З. Бауман в глобализованном обществе, когда беды, даже самые распространенные, переживаемые людьми, нельзя суммировать, так как они с самого начала принимают форму, не допускающую выступов и шероховатостей, позволяющих присоединить их к другим людским неприятностям, неожиданно стали общими для тысяч беженцев с востока Украины.

Позиция Баумана, вероятно, имела право на существование для общества, где ушла в прошлое классовая солидарность, где полностью деперсонализирован враг, от которого исходит опасность, когда враг может выступать в облике финансового кризиса, уровня инфляции, эпидемического заболевания и т.д. Будем ли мы вместе или отдельно – это не увеличит и не уменьшит наши силы в противостоянии с этим врагом.

Другое дело, когда враг персонифицирован. Тогда наши силы суммируются, тогда возникает реальная возможность увеличить наши шансы на победу.

Положение 4. Утрата национально-государственных границ

Глобализация поставила под сомнение основную посылку социологии модерна, так называемый “методологический национализм”, когда контуры общества в значительной мере покрываются контурами национального государства, когда общества и государства представляют собой территориальные, отграниченные друг от друга общности. Однако такое представление о замкнутом, территориально ограниченном государстве было подорвано мировым рынком, свободной торговлей, формированием международных организаций. Для денег, технологий, товаров, информации перестали существовать границы, которые могли бы остановить их проникновение. Даже вещи, лица и идеи, которые правительства не хотели бы пускать в свои страны (наркотики, иллегальные иммигранты, критика нарушений прав человека), находят для себя лазейки.

Ощущение “территории”, государственных границ утратило значительную долю своей ценности, свою привлекательность и притягательную силу для глобальных анонимных институтов власти, инвестиции и капитал могут свободно передвигаться поверх национально-государственных барьеров.

События 2014 г. показывают, что чувство территории отнюдь не утратило свою ценность, что в Европе могут опять возникнуть вооруженные конфликты, связанные с территориальной целостностью того или иного государства. Захват одним европейским государством территории другого государства, событие немыслимое в конце XX века, вновь становится фактом международной политики. Такие события делают вновь актуальным понятие национального суверенитета.

Положение 5. Сетевая власть

Власть национального государства держалась на эффективности дисциплинарной модели общества, основу которой составляли такие институты гражданского общества, как школа, семья, церковь, учреждения здравоохранения, фабрика. За последнее время под воздействием глобализации эти институты подверглись существенным изменениям, что позволило немецкому социологу У. Беку назвать

их учреждениями–зомби, которые “мертвы и все еще живы”. Разрушение этих институтов, исчезновение гражданского общества и упадок дисциплинарного режима влечет за собой стирание различительных линий, составляющих основу национально-государственного господства. Побег и ускользание, легкость и переменчивость пришли на смену мощному и зловещему присутствию как главным приемам господства, отмечает З. Бауман.

На их место приходит сетевая структура общества контроля. Установление сетевой структуры общества контроля определило смену типа власти в развитии европейской государственности: произошел переход от парадигмы норм и исполнения нормативных предписаний к парадигме правления, когда политическая деятельность национального государства свелась к решению чисто управленческих проблем. Власть теряет свое единство и свой центр, она оказывается расчлененной, расчлененной между целым рядом национальных, региональных и интернациональных акторов и является – по причине этой имманентной множественности – ограниченной и скованной.

Авторы “Империи” М. Хардт и А. Негри настаивают на виртуальном и дискретном характере современной власти, если сравнивать его с монаршими прерогативами. Характерной чертой этой власти является то, что она действует на периферии империи, где границы подвижны, а идентичности неустойчивы и носят смешанный характер, несмотря на то, что центр и периферия непрерывно меняются местами.

Итак, в результате процесса глобализации моноцентрическая структура власти соперничающих друг с другом государств заменяется полицентрическим распределением власти, в котором конкурируют и кооперируются друг с другом великое множество транснациональных и национально-государственных организаций и предприятий.

Согласно современным теоретикам постмодернизма и неоглобализма власть нельзя идентифицировать с определенным центром, то тогда образом власти становится сетевая власть.

Однако было бы преждевременно утверждать гибель авторитарных институтов национального государства, и хотя глобализация до основания потрясает самоидентификацию гомогенного, закрытого, замыкающегося на себя национально-государственного пространства, оно тем не менее пытается взять реванш и утвердиться в своей политике, опирающейся на службу безопасности, на казарменную силу постоянной армии, полиции и исправительные учреждения и монополизацию средств легитимного насилия.

Мы опять можем наблюдать возвращение тяжелых конструкций власти, жестких и строгих правил, когда навязывание норм и исполнение нормативных предписаний приковывает контролирующих и контролируемых друг к другу, делая их неразделимыми. Обе стороны... привязаны друг к другу; воспроизводство властной иерархии требовало их постоянного присутствия и конфронтации.

Положение 6. Формирование общественного мнения

Перспективы формирования доморощенного “общественного мнения”, с точки зрения глобалистов, опирающегося на ресурсы, контролируемые исключительно локальным сообществом, туманны либо отсутствуют вовсе. Когда рушилась советская империя, Б. Ельцин обратился с брони танка к населению Москвы с речью против путчистов, и эта речь передавалась не по советскому радио, а через искусственный спутник компанией “CNN”. Этот пример показывает, что без глобальной информационной Сети становится невозможно принять политическое решение, опираясь на информационные ресурсы отдельного государства. Тем самым национально-государственная информационная независимость как часть политического суверенитета перестает существовать. Представители концепции глобализации полагали, что эффективная индоктринация возможна только в “закрытых” обществах. Что она возможна только в условиях информационной изоляции, когда все информационные ресурсы подконтрольны государству, и отсутствуют альтернативные источники информации и возможность самостоятельно их выбирать. Считалось, что

конкуренция, свободная торговля, мировой рынок гарантируют свободный доступ к различным источникам информации и дает людям возможность свободно выбирать то, что им интересно, что адекватно отображает происходящее в окружающем мире.

Неприятным сюрпризом оказалось то, что эффективная “промывка мозгов” миллионов и десятков миллионов людей возможна везде, в любых условиях, как в изолированных, так и в неизолированных обществах, независимо от наличия или же отсутствия вокруг них стен, границ или занавесов. Например, в отличие от СССР в России в настоящее время не существует тотального административного контроля над информационным пространством. Разумеется, телевидение и большинство печатных изданий контролируются режимом. Однако в социальных сетях, по крайней мере, на данный момент, нет практически никаких ограничений. Нет никаких серьезных ограничений и для информационного обмена с внешним миром. Тем не менее несмотря на относительную информационную открытость нынешней России миллионы людей в ней оказались заражены и отравлены дезинформацией, фальсификациями, неприкрытой ложью.

Ресурс формирования общественного мнения отдельным сообществом, вне воздействия глобальных масс-медиа, оказывается далеко не исчерпан. Пример российских масс-медиа показывает, насколько манипулируемым может быть общество, когда масс-медиа контролируется государством, а не наоборот. Речь идет о том, что война на востоке Украины в огромной степени развязана с помощью масс-медиа.

Итак, глобализация представляет неустранимое условие человеческой деятельности в начале XXI в., когда всё, что происходит на нашей планете нельзя свести к локальному событию, идет ли речь о новом изобретении, фильме или военном конфликте, что попытка вернуться к первому модерну, определяемому территориально отграниченными друг от друга обществами и государствами, противоречит логике исторического развития и в конечном счете обречена на провал.

ИЕРАРХИЯ ДОМЕНОВ СИМВОЛИЧЕСКОГО УНИВЕРСУМА

Статья посвящена понятиям “символический универсум” и “домены символического универсума”, обозначаемые как его инвариантные структурные элементы. Каждый домен символического универсума содержит области значений, отсылающие к широкой сфере социальных отношений и смыслотворчества. Главной характеристикой доменов символического универсума является эмерджентность, то есть несводимость суммы общих свойств к их индивидуальным характеристикам. Автор выделяет следующие домены символического универсума: лингвистический, исторический, экономический, ценностный, политический, религиозный, искусство, философия и наука. Он также представляет их иерархическую структуру, которая является восходящей – наиболее сложные домены располагаются на базовом уровне.

Ключевые слова: домен символического универсума, иерархия доменов, эмерджентность.

Стаття присвячена поняттям “символічний універсум” та “домени символічного універсуму”, які є його інваріантними структурними елементами. Кожен домен символічного універсуму містить області значень, що відсилають до широкій сфері соціальних відносин і смислотворчості. Головною характеристикою доменів символічного універсуму є емерджентність, тобто незвідність суми загальних властивостей до їх індивідуальних характеристик. Автор виділяє такі домени символічного універсуму: лінгвістичний, історичний, економічний, ціннісний, політичний, релігійний, мистецтво, філософія і наука. Він також представляє їх ієрархічну структуру, яка є висхідною – найбільш складні домени розташовуються на базовому рівні.

Ключові слова: домен символічного універсуму, ієрархія доменів, емерджентність.

An article is devoted to the concepts “symbolic universe” and “domains of the symbolic universe”, which are defined as its invariant structural elements. Every domain of the symbolic universe contains provinces of meaning referring to the wide-sphere of social relations and sense-making. The main feature of the domains of the symbolic universe is that they are emergent, i.e. sum of their properties differs from their individual characteristics. An author outlines the following domains of the symbolic universe: linguistic, historic, economic, values, politics, religious, arts, philosophic and science domain. He also presents their hierarchical structure, which is rising. The most complex domains are situated on the basic level.

Keywords: domain of the symbolic universe, hierarchy of the domains, emergent.

Целью данной статьи является уточнение и расширение концепции доменов символических универсумов. Напомним, что домены символического универсума являются его инвариантными структурными элементами. Каждый из доменов является областью значений, относящейся к какой-либо из широких сфер социальных отношений и смыслотворчества. Важно подчеркнуть, что это, скорее, идеальные типы и выделяются нами из аналитических соображений, для описания и объяснения процессов, связанных с символическими универсумами, их перманентной борьбой и сменой доминирующего положения. При этом главной чертой доменов символического универсума является эмерджентность – несводимость их общих свойств, в рамках символического универсума, к индивидуальным характеристикам каждого домена.

Согласно нашей концепции основными доменами символического универсума являются: языковой, исторический, экономический, ценностный, политический, религиозный, домен искусства, философско-научный. Каждый из них нуждается в углубленном анализе, и этому будут посвящены соответствующие статьи. В рамках же главной задачи данной статьи – развития концепции “доменов символического универсума” – представим их иерархическую структуру. В ходе нашего анализа будут выделены

и рассмотрены различные уровни в иерархической структуре универсума. При этом к одному уровню могут относиться один или сразу несколько доменов символического универсума. Для отнесения к каждому из уровней нескольких доменов нами будут выделены определяющие критерии. Таким образом, мы сможем исследовать существующие взаимосвязи между доменами и выделить наиболее близкие между собой. Забегая наперед, можно сказать, что предложенная нами иерархия имеет восходящую структуру: наиболее значимые её уровни и относящиеся к ним элементы находятся внизу, образуют собой фундамент, над которым надстраиваются остальные домены. В данной статье мы будем представлять выделенные нами домены сообразно их месту в иерархии – от наиболее фундаментального и до самой верхушки.

К первому уровню, который является наиболее фундаментальным, относится только один домен – языковой. Этот домен является не только фундаментальным, но и интегральным, пронизывающим всю иерархию доменов. Эта характеристика языкового домена объясняется тем, что, как нами было уже определено ранее, каждый из доменов является областью смыслотворчества. При этом мы говорим не об индивидуальных, конституированных¹ в сознании индивида смыслах и потому понятных лишь ему, а о совместно конструированных смыслах, в результате общего опыта и деятельности².

Самое же это конструирование смыслов становится возможным не только благодаря непосредственному нахождению участников смыслотворчества вблизи друг друга, но и средству их понимания и взаимопонимания – посредством речевых актов, возможных на основе владения языком. Поэтому любая смыслотворческая активность, так или иначе, возвращается к нему как к своей основе³.

¹ Подробнее о понятиях конституирования и конструирования смыслов, а также их принципиальном различии см. [6], а также [5].

² Напомним, что Шюц определял смысл как “взор, обращенный на прошлое переживание” см. [4].

Ни один из остальных доменов, при всей их тесной взаимосвязи и переплетенности, не демонстрирует подобной универсальности, как языковой. Внедрение своих базовых смыслов в дискурс, его поддержание или изменение является одним из ключевых заданий каждого символического универсума – будь-то доминирующий или же альтернативный универсум.

Диффузия символических универсумов может происходить на одном или нескольких уровнях, с одним или несколькими доменами. Как правило, этот процесс длится десятилетиями. При этом диффузия не обязательно имеет своим результатом замену одного универсума другим. Более того, она может способствовать стабильности социальной системы. Однако основой для подобной смены в первую очередь может стать замена базовых смыслов и их внедрение в дискурс. Фактически, смена одного универсума другим невозможна без этого, поскольку принятые коммуникативные практики, задающие рамки не только общения, но и интерпретации, являются одной из основ культурной гегемонии определенного универсума⁴.

Важно также особо отметить, что когда мы говорим о диффузии языковых доменов и их замене вслед за сменой символических универсумов, то речь автоматически не идет о замене одного языка как доминирующего, другим языком. Хотя это является важнейшим показателем. Смена универсумов должна в первую очередь сопровождаться сменой дискурса, который, тем не менее, может осуществляться

³ Своего рода исключением в этой связи можно назвать некоторые виды смыслов творчества, относящегося к домену искусства. Такие, как изобразительное искусство, музыка, архитектура и прочие, где напрямую не используется язык. К тому же, исключением можно считать и некоторые виды смыслов творчества, относимые к домену науки – “языки программирования”, математические и прочие формулы и т.д.

⁴ Здесь следует вспомнить о таких символических приемах борьбы, как создание коллокаций, пресуппозиции и прочее. Именно эти приемы позволяют внедрять новые смыслы, расширять их употребление и, по сути, рутинизировать. В результате они становятся само собой разумеющимися – частью дискурса.

при помощи все того же языка, который использовался в рамках старого универсума⁵.

Опираясь на описанные выше характеристики языкового домена, мы относим его к первому и самому фундаментальному уровню нашей схематической иерархии доменов символического универсума. Ни один из остальных доменов не может сравниться с ним по фундаментальности и масштабности, а потому к этому уровню относится только он. Еще раз важно подчеркнуть, что предложенная нами иерархия имеет восходящий, а не нисходящий характер: от наиболее глубинных основ мы идем к доменам со сравнительно меньшей степенью абстрактности.

Исторический домен относится ко второму уровню иерархии. Его важность состоит в том, что он задает социальным факторам систему координат в социальном мире – в этом заключается одна из главнейших функций символического универсума в целом. Для индивида упорядочивается не только прошлое, но и настоящее и будущее. Как мы неоднократно утверждали ранее, существует и объективная, и субъективная необходимость для социальной системы в существовании символических универсумов. При этом только один из них может быть доминирующим в отдельно взятый период истории. Субъективная необходимость объясняется страхом индивида перед хаосом, в то время как символический универсум упорядочивает социальную реальность для индивида. То же он делает и на социетальном уровне, давая своим носителям общую точку отсчета, в том числе и на основании общей истории. Это дает индивидам-носителям символического универсума чувство коллективной идентичности. Отдельный и

⁵ Мы видим это на примере Украины, где сосуществуют два наиболее распространенных языка. При этом русский язык, как язык старого универсума, остается широко используемым языком. Изменились коммуникативные практики, свойственные “советскому” универсуму, произошла замена базовых смыслов и в целом всего дискурса. Переход подавляющего большинства социальных факторов имел бы своим результатом окончательное и бесповоротное вытеснение старого универсума новым. Однако важнее то, что смена доминирующего универсума в любом случае произошла даже без замены доминирующего языка.

очень важный вопрос: как именно достигается это чувство сопринадлежности и коллективной идентичности? Мы рассмотрим это в отдельной работе, посвященной исключительно исследованию исторического домена. Здесь отметим лишь, что для нашего анализа будет иметь большое значение концепция “культурной травмы”, предложенная Дж. Александером [1]⁶.

Культурная и коллективная травмы имеют своим результатом причисление индивидом себя к общности, пережившей какое-либо историческое событие и представленное для него как травма. Данная концепция поможет расширить уже имеющийся анализ базовых смыслов символических универсумов, а также приемов их борьбы – в первую очередь, прием десимволизации.

Процесс легитимации, в первую очередь вертикальной легитимации, напрямую связан с историческим доменом. Соответствующая определенному символическому универсуму интерпретация истории, её целостная концепция являются одним из основных условий утверждения и удержания этим универсумом культурной гегемонии⁷.

⁶ См. также [2; 3].

⁷ Пример украинского общества является очень показательным в связи с этим. Ведь за все годы независимости так и не была сформирована целостная концепция истории страны, а одни и те же события до сих пор часто трактуются диаметрально противоположно. Почему так произошло, что после стольких лет с момента провозглашения независимости Украина остается расколотой по многим вопросам интерпретации истории, ее событий и персоналий – это отдельная и очень важная тема. Однако для нашего анализа сейчас важнее то, что, не имея единого или хотя бы компромиссного видения прошлого, украинцам трудно найти такое же видение будущего. Соответственно, болезненный процесс смены универсумов не может завершиться, в том числе и по причине отсутствия подобной целостной концепции истории, которую, в свою очередь, могла бы обосновывать и оправдывать вертикальная легитимация – через соответствующие социальные институты. События весны-лета 2014 г. в Крыму и на востоке Украины, успешное использование символов и коллокаций старого (советского) универсума – “Великая Отечественная война”, “фашизм”, “Степан Бандера” – подтверждает отсутствие культурной гегемонии “нового” универсума в украинском обществе. Точнее, в обществе остались целые символические анклавы, в которых сохранилось доминирование старого универсума если не в целом, то в отдельных доменах – историческом, ценностном, языковом. Новые базовые символы не были приняты их носителями, процесс замены старых символов так и остался лишь проектом.

На следующий уровень условно можно отнести лишь один домен – “экономический”. К этому домену относится вся совокупность предлагаемых данных символическим универсумом образцов экономических отношений, которые должны существовать в том или ином обществе. Не менее важным является и совокупность образцов экономических отношений, которые объявляются универсумом вредными или недостойными. Как правило, такими негативно обозначаемыми образцами являются экономические отношения и подразумеваемое ими распределение ресурсов, которые предлагает альтернативный символический универсум.

Экономический домен следует назвать одним из важнейших и также фундаментальных доменов и тем более важной является в связи с этим роль двух предыдущих выделенных нами доменов – языкового и исторического. Первый из них в силу своей интегральности, второй – в силу того, что задает систему координат в прошлом, настоящем, будущем, то есть самоидентификацию социальных акторов. В то время как третий уровень – экономический домен – предлагает матрицу социально-экономического уклада общества, его расслоения, возможностей циркуляции элит и т.д. Фундаментальность этого домена состоит в его огромном влиянии на такие домены, как ценностный, политический, а через них и на остальные смыслотворческие активности – будь то искусство, наука или даже философия. Более того, эти домены постоянно используются для обоснования и оправдания именно того, что предлагается экономическим доменом – определенных образцов экономической деятельности: создаются правовые акты, теоретические построения, философские и политические доктрины, произведения искусства объединенные одной важной целью – легитимировать, сделать само собой разумеющейся существующую матрицу социально-экономических отношений и основанное на ней распределение дефицитных ресурсов. Несомненно, экономический домен не является независимым от остальных доменов. Как мы уже указывали,

все они находятся во взаимосвязи. Ярким свидетельством этого является то, что при диффузии символических универсумов изменения в смысловых матрицах других доменов в конечном итоге приводят к изменениям в структурах экономического домена. Однако, в отличие от других доменов, диффузия воздействует на экономический домен не так быстро, как на другие. Кроме того, сами общественные отношения и социальная практика могут внести свои коррективы в оправданные и принятые образцы экономических отношений.

К четвертому уровню мы относим ценностный домен. В его сферу входят все смыслотворческие активности и кристаллизованные смыслы, задающие моральные и ценностные ориентиры носителей данного символического универсума. В них же вплетены обоснования морального превосходства носителей этого универсума, над носителями альтернативных универсумов. Как мы указали чуть выше, ценностный домен тесно связан с предыдущим доменом – экономическим. Его ценностные матрицы объясняют и оправдывают принятые в рамках доминирующего универсума образцы экономических отношений и экономического поведения. Под влиянием общественных изменений, которые диктуют смену экономических практик, предлагаемые доминирующим универсумом ценностные матрицы с необходимостью претерпевают некоторые изменения. Однако если речь идет о полномасштабной замене экономической модели и всех сопутствующих отношений, то от корректировки ценностной матрицы (как составляющей процесса диффузии символических универсумов) мы переходим к более масштабному процессу – смене доминирующего символического универсума. Этот процесс сопровождается длительным, протяженным во времени явлением, которое можно обозначить “вакуумом легитимных ценностей”. Даже при замене старого универсума на новый в обществе все равно на протяжении длительного периода его ценностные матрицы могут сохранять свою силу, а ценностные матрицы нового доминиру-

ющего универсума не обязательно получают подавляющее распространение даже после нескольких десятилетий. Все это рождает вакуум легитимных ценностей – когда старые ценности и моральные ориентиры еще не утратили свое влияние, а новые матрицы только борются за свое распространение. В итоге ни одна из них не получает главенствующего положения и общество остается расколотым в этой крайне важной сфере. Этот феномен иллюстрирует, почему ценностный домен был отнесен к четвертому уровню, перед другими выделенными нами доменами: в отличие от политической сферы или сферы искусства, которые могут довольно оперативно реагировать на смену символических универсумов, ценностная матрица претерпевает изменения намного медленнее. Ведь речь идет об интернализированных целыми поколениями определенных ценностных и моральных образцов, а их изменение требует полноценной ресоциализации и, как показывает практика, для значительной части общества является невозможным.

К следующему уровню относятся сразу два домена – политический и религиозный, которые довольно похожи по своей сути. Более точно, они имеют одно эссенциальное сходство, позволяющее отнести их к одному уровню иерархии доменов символического универсума: оба представляют собой поле смыслотворческой активности, направленной на формирование определенной картины мира у социального актора – будь то рациональное, иррациональное или космологическое объяснение существующих социальных отношений и релевантного им распределения дефицитных ресурсов. Кроме объяснения, к этим двум доменам относятся смыслы, которые призваны оправдать существующие социальные отношения, как единственно правильные или богоугодные. Иными словами, эти смыслы призваны легитимировать существующие социальные отношения в широком смысле слова. В более узком смысле мы уже упоминали об этом, рассматривая экономический домен и его место в иерархии. Тогда мы говорили об их

связи с экономическим доменом и предлагаемой им социально-экономической матрице.

Отсылки к космическому, божественному порядку или рациональной обоснованности, кристаллизованные в этих двух смысловых сферах, подкрепляются соответствующим дискурсом, исторической самоидентификацией, а также ценностной матрицей.

К шестому и последнему уровню нашей схемы относятся сразу несколько доменов: искусства, философии, науки и мифологии. Они относятся к самому последнему уровню, поскольку эти сферы смыслотворчества вовлекаются в процесс диффузии символических универсумов намного быстрее остальных доменов, расположенных на первых уровнях нашей иерархии. Так, если речь идет об искусстве, то появление в нем смыслов и образов альтернативного символического универсума (пусть и преобразованных в определенном стиле) происходит почти сразу. То же касается и сферы философии или науки: иные подходы к построению общества, социальных отношений, присутствуют в философском или научном дискурсе практически любого общества. Конечно, есть пример деспотий, где запрещено всякое инакомыслие и распространение альтернативных смыслов жестко пресекается. Однако зачастую, даже в авторитарных или тоталитарных обществах, есть возможность доступа к альтернативным философским и научным течениям (как это было в Советском Союзе, несмотря на официальную идеологию), которые, в конечном итоге, оказывают влияние на общественные изменения. Что касается мифологии, то в данном случае мы говорим о повседневных мифологиях, предрассудках и прочем, созданном не профессиональными экспертами, поддерживающими соответствующий институциональный порядок символического универсума, а объективации, возникшие в ходе каждодневных интеракций социальных акторов. Эти интеракции становятся полем столкновения разных, зачастую и противоположных смыслов. Повседневные мифологии являются собой один из результатов этих интерак-

ций и первейшим полем диффузии символических универсумов. Возникшие мифологемы, собирательные образы и прочие смысловые конструкты после этого неизбежно попадают в коммуникативные практики, иными словами, в языковой домен и круг взаимосвязей доменов символического универсума, таким образом, замыкается.

Подытоживая проведенный анализ, можем сделать ряд выводов. Прежде всего еще раз подчеркнем, что рассматриваем домены как идеальные типы, а их взаимоотношения не как линейную субординацию, а как скорее диалектическую связь. Само рассмотрение доменов символического универсума по отдельности было осуществлено нами сугубо из аналитических соображений. В первую очередь, по причине их главной характеристики – эмерджентности – несводимости их характеристик в системе (в рамках символического универсума) к их индивидуальным показателям.

Что же касается самой иерархии, то ее принцип основан на структурировании доменов, к которым относятся смыслы, отвечающие за наиболее фундаментальные сферы социальности и выступающие основой для надстройки последующих смыслов, до наиболее специфических сфер смыслотворчества. Последние являются наиболее восприимчивыми к процессу диффузии символических универсумов и с них он фактически и начинается. К этим доменам мы отнесли такие домены, как искусство, философия, наука и повседневные мифологии.

Овладев ими, процессы диффузии перемещаются на более глубокие уровни иерархии символического универсума – изменения в таких доменах, как ценностный или исторический, происходят крайне медленно, если вообще возможны, когда речь заходит об отдельно взятом поколении. В свою очередь, вся совокупность изменений, происходящих в силу диффузии символических универсумов или иных общественных преобразований, находит свое отображение на наиболее фундаментальном уровне – языковом. Более точно – изменения в смысловых структурах

других доменов в конечном итоге отражаются на коммуникативных практиках, принятых в том или ином обществе. Изменение коммуникативных практик, в свою очередь, приводит к тому, что изменяются самые базовые средства определения и интерпретации всех повседневных интеракций, во всех сферах повседневной жизни. Иными словами, изменения в разных сферах смыслов творчества, в конечном итоге, затрагивают сферу языковых практик и это, в свою очередь, отображается на процессах экстернализации и интернализации смыслов, что ведет к последующим изменениям в этих сферах, поскольку для смыслов творчества практически во всех из них используется универсальный медиатор – язык. В этом заключается суть диалектической связи выделенных нами доменов символического универсума.

Литература

1. *Александр Дж.* Культурная травма и коллективная идентичность / Дж. Александр // Социологический журнал. – 2012. – №3. – С. 5–40.
2. *Штомпка П.* Социальное изменение как травма / П. Штомпка // Социс. – 2001. – № 1. – С. 6–17.
3. *Штомпка П.* Культурная травма в посткоммунистическом обществе / П. Штомпка // Социс. – 2001. – № 2. – С. 3–12.
4. *Шюц А.* Смысловое строение социального мира // Избранное: Мир, светящийся смыслом / Шюц А.; пер. с нем. и англ., – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 687–1022.
5. *Dreher J.* Investigation Friendship: a Prospective Dispute Between Protosociology and Phenomenological Sociology / Dreher J. // Interaction and Everyday Life: Phenomenological and Ethnomethodological Essays in Honor of George Psathas, eds. H. Nasu, F.C. Waksler. – Lexington Books, Lanham, 2012, P. 153–167.
6. *Luckmann T.* Wirklichkeiten: individuelle Konstitution, gesellschaftliche Konstruktion // Lebenswelt, Identität und Gesellschaft. Schriften zur Wissens- und Protosozologie. Hrsg. von Jochen Dreher, UVK Verlags gesellschaft mbH, Konstanz, 2007. – 341 s.

УДК 316.74:2

М. Паращевін,
кандидат соціологічних наук

РЕЛІГІЯ ЯК ПОТЕНЦІЙНИЙ ЧИННИК ТОЛЕРАНТНОСТІ/НЕТОЛЕРАНТНОСТІ

Аналізується можливий зв'язок між рівнем толерантності в суспільстві та релігійністю населення. Обґрунтовується, що в сучасних українських реаліях релігійність не є безпосереднім чинником, який впливає на перевагу толерантного чи нетолерантного ставлення до представників інших національностей, представників інших релігійних вірувань, осіб, які належать до сексуальних меншин. Тобто вплив релігії на рівень толерантності/нетолерантності є скоріше потенційним, аніж реальним.

Ключові слова: толерантність, релігія як чинник толерантності.

Анализируется возможная связь между уровнем толерантности в обществе и религиозностью населения. Обосновывается, что в современных украинских реалиях религиозность не является непосредственным фактором, влияющим на преобладание толерантного или нетолерантного отношения к представителям других национальностей, представителям других религиозных верований, людям, принадлежащим к сексуальным меньшинствам. То есть влияние религии на уровень толерантности/нетолерантности является скорее потенциальным, чем реальным.

Ключевые слова: толерантность, религия как фактор толерантности.

The possible connection between level of tolerance in society and peoples religiosity is analyzed. It make prove that in contemporary Ukrainian reality the religiosity is not immediate factor of dominance of tolerant or intolerant attitude to representatives of another ethos's, to representatives of another religious confessions, to peoples of sexual minorities groups. In other words the influence of religion to level of tolerance/intolerance is rather potential, than real.

Keywords: toleration, religion as factor of toleration.

Проблема суспільної та індивідуальної толерантності в сучасному світі набуває особливого значення. Актуалізація цієї проблеми пов'язана не лише з бажанням гуманізації суспільних відносин, а передусім з тим, що більшість сучасних суспільств є доволі неоднорідними за етнічною, соціокультурною, соціально-політичною структурою. Відповідно, готовність спілкуватися з “іншими” без застосування насильства стає умовою нормального життя, а то й виживання.

Наявність або відсутність толерантності визначає притаманна тому чи тому суспільству культура (культура толерантності чи нетолерантності). Релігія ж більшу частину історії людства була однією з найважливіших складових культури, безперечно, була раніше і може бути сьогодні чинником, здатним або впливати на впровадження принципів толерантності в життя, або заважати толерантності, бути основою культури нетолерантності.

Принаймні з часів європейського Просвітництва в ліберальному публічному дискурсі релігія асоціювалася саме з нетерпимістю, зважаючи на досвід хрестових походів, інквізиції, релігійних війн, “полювання на відьом”. Релігійним людям і представникам релігійних організацій приписувалися такі риси, як фанатизм, невігластво, забобонність і нетерпимість. У нинішньому дискурсі ЗМІ та науково-популярному дискурсі релігія також виступає радше тим фактором, який заважає терпимості, є радше джерелом конфліктів. І прикладів тут можна навести чимало. Це і соціально-політична та соціокультурна (а подекуди й релігійна) нетерпимість ісламських та православних фундаменталістів (а подекуди й “мейнстріму” цих релігій), їх агресивне неприйняття права інших на свободу слова, свободу вибору власного способу та стилю життя, свободу вираження своїх сексуальних схильностей тощо. Причому якщо в ісламському світі такі проблеми існували завжди, то в зоні християнської цивілізації подібні проблеми актуалізуються лише в останні роки, що пов'язано

з намаганням певної частини християнських конфесій повернути втрачені раніше позиції, змінити ситуацію фактичного витіснення їх із соціального життя.

Проте проблема зв'язку релігії та толерантності є далеко не такою однозначною, і релігія не завжди толерантності заважає. Розглядаючи можливий вплив першої на другу теоретично можливим є як негативний, так і позитивний зв'язок. І тут релігію необхідно розглядати з двох боків, а саме з погляду можливого морально-психологічного впливу на своїх послідовників змістом свого вчення (догматами, вказівками, порадами, які викладені або у Священних книгах, або у їх тлумаченнях), та з погляду діяльності релігійних організацій і груп, які, крім власне релігійних, мають ще й земні інтереси.

Щодо схильності до толерантності/нетолерантності релігійних учень, то, по-перше, можна припустити, що їх спрямованість у цьому питанні багато в чому залежить від міри претензій на знання вищої істини. В більшості політеїстичних релігій таких претензій не було; вони лише вказували на певні (зазвичай доволі обмежені) правила життя для конкретної спільноти, яка “належала” тому чи тому богу (або кільком богам водночас), і порушення яких пов'язувалося не з концепцією гріха, а зі створенням загрози для добробуту спільноти внаслідок невдоволення богів. Відповідно, доки певні дії членів даної спільноти, або чужинців, не порушували цих правил, вони з релігійної точки зору не знаходили заперечення.

У монотеїстичних релігіях ситуація кардинально змінюється, адже Бог стає володарем не окремої спільноти, а всіх людей; відповідно вчення цих релігій починає розглядатися як настанова, якої мають дотримуватися всі люди. Невиконання ж цих настанов (тепер доволі широких за змістом, таких, що охоплюють дуже широке коло питань особистої та соціальної поведінки людини), оцінюється вже як абсолютно неприйнятна річ, оскільки заперечує істину. Відповідно, в цих релігіях, як носіях вищих

цінностей, рівень терпимості до того, що цим цінностям суперечить, суттєво знижується. Зокрема, там і тоді, де ці релігії були панівними, вони переважно не демонстрували терпимості ані в релігійній сфері, ані щодо поведінки людей у світському житті.

Сьогодні ситуація, принаймні в сфері домінування християнської цивілізації, змінилася, і терпимість до інших загалом визнається релігійними лідерами та рядовими віруючими як цінність, яку необхідно підтримувати. Але зважаючи на численні рецидиви нетерпимого ставлення до прояву “іншості” з боку певної частини християн, можна припустити, що визнання необхідності толерантності є скоріше вимушеною поступкою, зумовленою втратою християнством свого політичного та значною мірою соціального значення і нездатністю придушити ті практики, які з погляду віри вважаються гріховними, небажаними. І там, де склалися відповідні обставини, від цих поступок намагаються відмовлятися, переходячи до жорсткішої риторики і практики боротьби з “чужим”, “нетрадиційним”.

Можливість реалізації практик і толерантності і нетолерантності пов’язане також з тим, що самі релігійні вчення з цього погляду є доволі амбівалентними. При бажанні і в Біблії, і в Корані можна знайти як обґрунтування терпимого ставлення до інших (“не судіть та несудимі будете”, “хто сам без гріха, хай перший кине камінь”), так і виправдання для жорстких дій стосовно них (біблійне виправдання тотального знищення народів, які є ворогами, євангельське вигнання торгівців з Храму). Тож звернення до тих чи тих аргументів з релігійною конотацією залежить від конкретних обставин та ширших ідейних орієнтацій тих, хто ці аргументи використовує.

Релігійні організації, як носії власних корпоративних інтересів, зазвичай більш схильні до нетолерантності, через як свою позицію захисників Істини, так і з огляду на необхідність захищатися від конкуренції інших соціальних інститутів, які пропонують конкуруючі системи цінностей. Проте їхня позиція та можливості з цього питання

значною мірою прив'язані до ширшого соціального контексту, залежачи від союзу з державою чи широкими соціальними рухами, дії яких лише побічно мотивуються релігією. Коли в суспільстві, у соціально-політичних орієнтаціях переважають орієнтації на терпимість, релігійні організації змушені пристосовуватися до цього та знижувати рівень своїх домагань щодо придушення “чужого”. Коли ж, навпаки, в суспільстві виникає потужний запит на нетерпимість, на конфронтацію, релігійні організації, діючи в унісон з цим запитом, здатні чималою мірою його підсилювати, радикалізувати, надаючи ціннісно-ідеологічного виправдання.

Зокрема, якщо поглянути на хвилі терпимого ставлення релігійних організацій і рядових віруючих до представників інших релігій (і, ширше, до всіх інакомислячих) та спалахів нетерпимості, то ці хвилі пов'язані з загальним станом соціуму, де ці релігії є поширеними. А саме, часи цивілізаційних піднесень часто збігаються з високою мірою терпимості, тоді як нетерпимість зростає під час суспільних криз, спадів (наприклад, Османська імперія часів розквіту була однією з найбільш релігійно терпимих країн, що з подивом відмічали європейці, тоді як у часи занепаду цієї держави випадки релігійного фанатизму та нетерпимості значно зросли).

У сучасних умовах в Україні основні релігійні конфесії, будучи тісно прив'язаними до різних конфліктуючих сторін (УПЦ МП до Росії, УПЦ КП до України), виявляються потенційним чинником проявів нетолерантності, насамперед у питаннях міжрелігійних відносин, але також й у міжнаціональних відносинах та відносинах між групами, які мають різні політичні погляди щодо будови української національної держави та її геополітичних орієнтацій. До цього часу в мирних умовах релігія не була помітним чинником нетерпимості (за даними масових опитувань населення, побоювання релігійних конфліктів посідало одне з останніх місць у переліку головних страхів українців, переважало уявлення про необхідність терпимого

ставлення до інших релігій, релігія не розглядалася як фактор зменшення терпимого ставлення до тих, хто має інші погляди). Але в нових воєнних умовах такий стан може змінитися, і релігійні організації можуть посилити стан настороженості щодо “чужих”, бажання їх обмежити, позбутися.

Аби оцінити, чи має в реальності проаналізований вище потенційний вплив релігії на уявлення та орієнтації віруючих, скористаємося результатами загальнонаціональних опитувань населення України останніх років, в яких фіксувалися різні складові толерантності/нетолерантності. Толерантність не є чимось цілісним (толерантністю до всього), а складається з багатьох елементів, проявляється як толерантність до різних явищ. Взагалі з погляду суспільства толерантність/нетолерантність може проявлятися в таких основних сферах, як *політико-ідеологічна* (толерантність до носіїв інших політичних та ідеологічних орієнтацій), *сфера національно-расових відносин* (толерантність до постійного проживання в певному суспільстві представників інших національностей та рас), *сфера міжрелігійних відносин* (толерантність до представників інших релігій), *сфера специфіки сексуальної поведінки* (толерантність до представників груп сексуальних меншин). Отже, проаналізуємо значущість наявності релігійних вірувань для толерантності в цих сферах у нашій країні. Зрозуміло, що тут ми будемо фіксувати сукупний вплив двох описаних вище складових релігійного фактору: і релігійних вірувань як таких, і релігійних організацій, оскільки наявний інструментарій не дає можливості аналізувати вплив цих складових окремо.

Спочатку розглянемо сферу національно-расових відносин. Для цього скористаємося даними загальнонаціонального опитування 2014 р., здійсненого Інститутом соціології в межах багаторічного проекту “Соціологічний моніторинг” [див. 1]. Тут ми можемо оцінити показник терпимості до присутності в нашій країні представників інших

національностей та рас (національної дистанційованості¹). І порівнюючи групи нерелігійних і релігійних респондентів, побачимо, що серед останніх цей показник є трохи більшим (середній бал за семибальною шкалою дорівнює 4,97 проти 4,81 серед нерелігійних²). Але зважаючи на доволі малу зафіксовану відмінність і пам'ятаючи, що сама релігійність не є рівномірно поширеною в різних соціальних групах, можна припустити, що тут фіксується вплив на національне дистанціювання не релігійності, а інших соціальних характеристик респондентів, зокрема таких, як належність до груп міських чи сільських жителів (серед селян національна терпимість є меншою, і водночас серед них релігійність є більшою), та належність до макрорегіональних спільнот (оскільки серед жителів Західного регіону є найбільший рівень національної дистанційованості і водночас найбільший рівень релігійності).

Якщо ми включимо до аналізу показник проживання в місті чи селі (тобто розглянемо окремо віруючих та невіруючих, які проживають у містах, та віруючих і невіруючих, які проживають у селах), то відмічені вище відмінності вже не матимуть місця. І так само при порівнянні віруючих і невіруючих окремо по регіонах ми вже не спостерігатимемо цих відмінностей. Проте цікавим моментом є те, що релігійність виявилася певною мірою значущою для рівня національної терпимості у вікових та статевих групах. А саме, рівень цієї терпимості був трохи

¹ Тут було використано індекс національної дистанції, який розраховується в моніторингових дослідженнях Інституту соціології НАН України. Цей індекс формується з низки ознак, що вимірюють соціальну відстань до представників різних національностей та рас; для вимірювання використовується модифікована шкала Богардуса. Вказаний індекс може набувати значення від 1 до 7, де 1 означає мінімальний рівень соціальної дистанції (дуже високу толерантність), а 7 – максимальний рівень соціальної дистанції. Відповідно, чим більшим є середній показник за цим індексом, тим меншим у певній сукупності є рівень толерантності до інших народів.

² За результатами застосування процедури t-test відмінності середніх є статистично значущими на рівні 0,05.

більшим серед релігійних молодих людей (порівняно з нерелігійною молоддю), та серед релігійних жінок (порівняно з нерелігійними). І це при тому, що якщо порівнювати власне самі вікові та статеві групи, то значущих відмінностей за рівнем національної терпимості між ними немає.

Також ставлення до представників інших національностей і рас, але іншим індикатором, вимірювалося в загальнонаціональному опитуванні населення України, здійсненого у 2013 р. у межах міжнародного порівняльного дослідження “Європейське соціальне дослідження” (ЕСД) [див. 2]. У цьому опитуванні ставилося запитання щодо згоди з тим, що іммігрантам іншої, ніж більшість населення країни, раси чи етнічної групи можна дозволити переселятися в нашу країну. Якщо порівняти релігійних і нерелігійних осіб, то виявиться, що значущих відмінностей між ними немає (середній бал за чотирибальною шкалою в першій групі склав 2,48, а в другій – 2,43³; відмінності є статистично не значущими на рівні 0,05). Так само не фіксувалося відмінностей між групами, які мають різний рівень (більший чи менший) релігійності. Водночас мають місце невеликі відмінності між респондентами, які асоціюють себе з різними церквами, а саме найбільший (середній бал 2,59) рівень неприйняття такого роду мігрантів є серед вірних Греко-католицької церкви, трохи меншим (середній бал 2,49) – серед вірних Української православної церкви Московського патріархату, а більш толерантними з цього питання (середній бал 2,34) виявилися прихильники Української православної церкви Київського патріархату.

Далі розглянемо значущість наявності релігійної віри для сприйняття однієї з найдражливіших тем у сучасних суспільствах – теми прав представників сексуальних меншин на суспільне визнання та вільний вираз своїх орієнта-

³ Респонденти мали оцінити своє ставлення за чотирибальною порядковою шкалою від 1 – “можна дозволити багатьом” до 4 – “не треба дозволити нікому”; тобто, чим більшим є середній бал у певній групі респондентів, тим гіршим є сприйняття перспективи напливу мігрантів інших рас та етносів.

цій. У розвинених країнах Європи, зважаючи на визнання прав будь-яких меншин на однаковий з усіма спосіб життя, намагаються захищати права і сексуальних меншин. Але це вступає в протиріччя з оцінкою цього явища в християнстві, причому незалежно від конфесії (чи то православ'я, чи то католицизм, чи то протестантство). Відповідно, можна очікувати, що серед віруючих рівень негативного ставлення до представників цих меншин буде більшим, ніж серед нерелігійних.

Проте серед нашого населення такого факту не спостерігається. Зокрема, за результатами згаданого вище опитування 2013 р. у межах проекту ЄСД, рівень згоди/незгоди з твердженням, що гомосексуалістам і лесбійкам необхідно дозволити жити так, як вони того бажають, і серед релігійних осіб, і серед невіруючих був однаковим. І відмінності тут спостерігаються лише всередині самої групи релігійних, тобто між особами, які мають різну міру цієї релігійності⁴. А саме високорелігійні респонденти погоджувалися із запропонованим твердженням менше, ніж особи, які ідентифікували себе як середньо- або малорелігійних. Також мають місце й відмінності між представниками основних християнських конфесій України. Зокрема, дещо ліберальнішими тут виявилися вірні Української православної церкви Київського патріархату, тоді як між вірними Української православної церкви Московського патріархату та Греко-католицької церкви відмінностей не було. Водночас потрібно відмітити, що всі ці відмінності не є великими, оскільки незгода з подібною постановкою питання переважала у всіх порівнюваних групах.

Щодо терпимості у відносинах між різними релігійними віруваннями (організаціями), можна згадати хоча й відносно старі, але, ймовірно, достатньо актуальні дані,

⁴ Міра релігійності визначалася самооцінкою респондентів за 11-бальною шкалою від 0 (зовсім нерелігійний) до 10 (дуже релігійний). Для аналізу ця шкала була перетворена на трибальну (низький, середній, високий рівні релігійності).

які було зафіксовано в загальнонаціональному опитуванні населення України в межах міжнародного проекту ISSP [див. 3], в якому ставилася ціла низка запитань щодо тематики толерантності. За даними цього дослідження переважна більшість (77%) віруючих погодилися з необхідністю поважати всі релігії, а 63% віруючих погодилися з тим, що всі релігії мають мати однакові права. І так само переважно не знаходила заперечення можливість мати представників інших віросповідань в якості членів своєї родини. І хоча ці дані було зафіксовано кілька років тому, проте за ці роки ми не мали фактів, які б їх спростували. Ми до цього часу не мали масштабних (або навіть помітних) конфліктів на релігійному ґрунті, що відображається й в ієрархії страхів нашого населення, який фіксується в моніторингу Інституту соціології НАН України. Зокрема, в опитуванні 2014 р. на думку респондентів, страх перед міжрелігійними конфліктами посідає 15-те місце серед 17-ти запропонованих найзначущих страхів. Звичайно, протягом останнього року з'явилася загроза зростання конфліктності відносин між домінуючими в Україні православними церквами Київського та Московського патріархату, проте така напруга викликана не релігійними, а політичними причинами, і коли ці політичні причини припинять свою дію, варто очікувати, що протистояння між цими церквами (яке в латентній формі було завжди), повернеться до "природного" рівня.

Таким чином, наявні дані масових опитувань свідчать про те, що в нашій країні безпосередньо релігійність або взагалі не впливає на показники толерантності/нетолерантності, або впливає дуже мало. Такі результати є цілком співзвучними з багатьма іншими даними, які свідчать про доволі слабку залученість релігії до формування світських уявлень віруючих та їх орієнтацій у повсякденній поведінці. Це, своєю чергою, свідчить про те, що, незважаючи на існування у більшості наших співгромадян релігійної віри, ця віра залишається переважно особистою справою, а не соціальною силою.

Водночас варто відмітити, що в даному аналізі не враховується непрямий вплив релігії, який може проявлятися однаково у поведінці і релігійних, і нерелігійних осіб. Адже підтримувані релігією цінності та норми можуть, втрачаючи свої безпосередні релігійні корені, переходити на рівень загальносуспільних цінностей та норм (як це описував М. Вебер, зазначаючи, що вплив протестантизму на формування капіталістично орієнтованих особистостей був не прямим, і пропаговані та підтримувані протестантизмом цінності виявилися просто співзвучними з тими цінностями та нормами, які були життєво важливими для капіталістичного підприємництва). У даній статті подібні світсько-релігійні зв'язки не розглядалися, хоча вони цілком можливі.

Література

1. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін.* – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – 540 с.
2. www.europeansocialsurvey.org
3. *Паращевін М.* Релігія та релігійність в Україні / Паращевін М.; за ред. С. Макеєва. – К. : Ін-т політики, Ін-т соціології НАН України, 2009. – 68 с.

КОНЦЕПЦИИ ХАРИЗМЫ В СОЦИОЛОГИИ И ПОЛИТИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ

В статье рассматриваются концепции харизмы в социологии и политической психологии. Рассмотрены основные концепции харизмы. Определены рамки харизмы.

Ключевые слова: харизма, лидер, личность.

У статті розглядаються концепції харизми в соціології та політичній психології. Розглянуто основні концепції харизми. Визначено рамки харизми.

Ключові слова: харизма, лідер, особистість.

The article discusses the concept of charisma in the study of sociology and political psychology. The basic concepts to the study of charisma. A framework charisma.

Keywords: charisma, a leader, a person.

Политическая харизма – одна из тех категорий социологии, дискуссии о которой идут практически постоянно. Политическая харизма является неотъемлемым атрибутом политических лидеров, без которой они не могут быть таковыми. До сих пор не изучены все особенности и свойства политической харизмы. Соответственно, тема постоянно актуальна.

Проблему политической харизмы поднимали в своих работах: Макс Вебер (“Хозяйство и общество”), Карл Фридрих (“Political leadership and the problem of charismatic power”), Дороти Эммет (“Function, purpose and powers: some concepts in the study of individuals and societies”), J. Bensman, M. Givant (“Charisma and modernity: the use and abuse of a concept”), W. Friedland (“For a sociological concept of charisma”).

В статье автор пытается выявить основные особенности феномена политической харизмы.

Большая часть объяснительных моделей феномена харизмы так или иначе основывается на подходе М. Вебера, который ввел это понятие в научный оборот. Поэтому целесообразно сначала вкратце остановиться на основных характеристиках харизмы в понимании Вебера, чтобы затем перейти к концепциям современных теоретиков.

Веберовская концепция харизмы. В социологии М. Вебера понятие харизмы тесно соотносится с проблемой создания новых социальных образований, а также проблемой свободы, творчества, человеческой ответственности. Харизма, по Веберу, выступает основой одного из типов легитимного господства – харизматического (наряду с легально-рациональным и традиционным). В работе “Хозяйство и общество” Вебер указывает, что понятие харизма “применяется к определенному качеству личности, благодаря которому он отличается от обычных людей и воспринимается как обладатель сверхъестественных, сверхчеловеческих или исключительных способностей”. Здесь же ученый поясняет, что “эти качества не свойственны обычному человеку, они приписываются божественному происхождению или воспринимаются как образцовые, благодаря чему индивид считается лидером” [1, с. 241].

Харизматическое господство, по Веберу, предполагает со стороны подвластных выходящую за рамки обыденной личную преданность, вызванную наличием особого дара или доблести у вождя, и доверие к порядку как его откровению или творению. В своей основе харизматический порядок имеет нечто противостоящее рутине повседневности, ассоциируемое с другими типами господства. Харизматический тип господства опирается на экстраординарное, необычное, никогда ранее не признававшееся, выступая противоположностью господству традиционного типа, которое держится привязанностью к “раз и навсегда заведенному”. В то же время и традиционный, и харизматический типы господства опираются на личные отношения между правителем и подчиненными, и в этом отношении противопоставляются легально-рациональному как безличному.

Вебер достаточно осторожно говорит о правомерности требований вождя. Следуя принципу свободы от ценностных суждений, он безразличен к ценностям, вносимым в мир харизматической личностью. Харизматиком является всякий, кто способен воздействовать на массу с большой эмоциональной силой. Ими могут быть, по Веберу, как пророки и мудрецы, так и демагоги, и великие полководцы. Однако обладание особыми качествами не гарантирует, что господство будет установлено, а лишь повышает шансы на подчинение. В концепции Вебера харизма фундаментально социальна и не отождествляется с историко-психологической традицией “Великого человека”. Таким образом, основное внимание он уделяет не столько политическому вождю, сколько его управленческому штабу, и в особенности тем отношениям, которые складываются между ними. При построении теории харизматического господства Вебер исходит из того, что *массы* иррациональны и эмоциональны. Принимая основные положения либеральной концепции демократического правления, он считает, что политические мнения формируются главным образом “наверху”, а не передаются лидеру избирателями в ходе делегирования полномочий. В итоге, о какой бы форме господства ни говорилось, “народу” в политическом процессе отводится пассивная роль.

“Религиозная” концепция. Вебер заимствовал понятие “харизма” из словаря раннего христианства. В частности, он ссылается на работу *Kirchenrecht* (“Церковное право”) Рудольфа Зоома (R. Sohm). Вебера привлекло наблюдение Зоома, что в религиозной “харизматической организации” доктрина воспринималась как прямое руководство к действию, как данная в откровении и, соответственно, не обсуждаемая истина, которую следует принимать как единственно верную исключительно на основе веры, безусловного признания господства Учителя. Эту “необъяснимость”, “безответственность” господства харизматика Вебер объединил с еще одной идеей Зоома о прямом контакте между Учителем и его учениками, без посредничества

ва каких-либо ранее существующих представлений и законов. Другой аспект рассуждения Зоома – утверждение, что харизматическая организация обязательно должна быть духовной – Вебер отверг, поскольку, по его мнению, это ограничивало возможности применения термина. Именно это расширение, выведение изначально религиозного понятия за пределы сферы религии, с одной стороны, и безразличие к вопросам духовности, моральности лидерства – с другой, критикуется в “религиозном” подходе к харизме.

Религиозная концепция харизмы строится на следующих основных положениях.

Во-первых, подразумевается, что харизматический лидер действительно обладает особыми экстраординарными качествами, дарованными ему “свыше”. *Во-вторых*, проводится весьма четкое разделение “обладателей” харизмы в зависимости от последствий их лидерства для общества. В частности, критика веберовской концепции Карлом Фридрихом основана на представлении, что один и тот же термин не может объединять столь разных людей, как Гитлер и Иисус, Ганди и Сталин [2, с. 47]. Однако в этом случае не вполне ясен критерий, согласно которому возможно оценить деятельность политика. Более того, последствия его деятельности обычно неоднозначны для разных групп населения. С точки зрения веберовской методологии, харизматическое лидерство выступает как отношение или процесс, который не является сам по себе ни моральным, ни аморальным, ни добродетельным, ни безнравственным. Тем не менее, действия харизматических лидеров возможно оценить в соответствии с моральными, этическими, религиозными, социальными и прочими критериями.

Согласно религиозному подходу подлинные харизматики в сфере политики также в высшей степени моральны и религиозны, что отличает их от “псевдохаризматических”. Так, Д. Эммет [3, с. 77] критикует Вебера и сторонников его концепции за игнорирование различия между двумя типами: 1) лидер, который обладает “гипнотической” властью над последователями и получает от этого удовлет-

ворение; 2) лидер, способный повысить силу воли подвластных его влиянию людей и стимулировать их к самореализации.

В религиозной концепции харизмы истинный харизматик, *во-первых*, обладает особой “вдохновляющей” способностью, т. е. оказывает значительное влияние на людей, мобилизуя их на экстраординарные усилия и действия. *Во-вторых*, его экстраординарные способности находятся в зависимости от внутренних качеств, которые отличаются высшей моральностью и духовностью. *В-третьих*, побудительным мотивом выступает стремление “разбудить” мораль других людей, а не желание лидера стать объектом слепого послушания и преданности. В результате происходит усиление и развитие воли последователей, которые остаются свободными для реализации собственных целей (при “псевдохаризме” последователи вождя служат средством его самореализации).

Таким образом, здесь исходят из понятия “харизма” в узком смысле. Однако, если группа мыслимых вождей-харизматиков настолько мала, то закономерен вопрос о полезности этого понятия для социологии. Вряд ли можно сделать однозначные выводы в отношении тоталитарных вождей, которых сторонники “религиозного” подхода пытаются отделить от истинных харизматиков. Действительно ли они искали власти только ради самой власти? Представляется, что и личность, и мотивация таких вождей не была простой и одномерной, а, скорее, совсем наоборот.

Концепция “псевдохаризмы”. Трудности при использовании понятия “харизма” появляются также из-за конфликтующих теорий обществ, в зависимости от которых определяется и ответ на вопрос о возможности использования понятия применительно к современности. В частности, как полагает К. Лёвенштейн [4, с. 45], харизматическое лидерство зависит от широко распространенной веры в экстраординарные и сверхъестественные способности, тогда как в современном рациональном обществе подобные верования обесценились. Таким образом, оказывается, что

харизма была возможна лишь в “ранние эпохи”, а также в обществах, продолжающих оставаться несовременными в указанном смысле слова (например, страны “третьего мира”).

Существует и другая линия рассуждения, краеугольным камнем аргументации которой являются несовместимость “истинной харизмы” с самой сущностью современного общества. За основу берется веберовская концепция, которая, однако, считается исторически ограниченной. При этом акцентируются следующие черты харизмы: 1) иррациональность; 2) радикальность (революционность); 3) персональная, личностная природа. Предполагается, что изменения в социальных и политических структурах обусловили минимальные шансы или даже практическую невозможность появления истинной формы харизмы в современном обществе (рациональном, безличном, бюрократическом, массовом и т.п.). Более того, преобладающей тенденцией становится *создание* бюрократическими структурами харизматического лидера, изначально лишённого качеств харизматика. Отсюда вывод о недостаточности тех типов харизмы, которые выделены Вебером. Р. Глассман пишет о “сфабрикованной харизме” [5, с. 23], а Й. Бенсман и М. Гайвант предлагают ввести новое понятие “псевдохаризма” (при этом они ссылаются на Р. Мертона, говорящего о “псевдо-Gemeinschaft’e”) [6, с. 33]. Другими словами, то, что представляется в современном обществе харизмой, есть лишь ее видимость. По сути, это сфабрикованная псевдохаризма, т. е. опосредованная, неревolutionная, рационально созданная.

На развитие проблематики псевдохаризмы, представление о сущности массового общества значительное влияние оказали работы представителей Франкфуртской школы неомарксизма (М. Хоркхаймера, Т. Адорно, Э. Фромма, Г. Маркузе, Ю. Хабермаса и др.), ассимилировавших ряд плодотворных идей Вебера. В первую очередь, здесь представляет интерес основная социально-философская тема Франкфуртской школы: так называемый поздний капи-

тализм. Франкфуртские теоретики поставили вопрос о новой фазе развития “позднебуржуазного общества”, на которой веберовская “формальная рациональность” продвинулась значительно дальше по сравнению с началом века: теперь она подчинила многие из тех сфер, которые Вебер считал нерационализируемыми, поскольку они связаны с сугубо интимными проявлениями личности. В итоге рациональность в эпоху позднего капитализма достигает катастрофических размеров, происходит *тотальная* формализация всех сфер общества.

Фактически в основу здесь положена схема Вебера, но его понятие формальной рациональности берется в *содержательно-социологическом* значении, причем как уже свершившийся факт. Как отмечает Ю. Давыдов, “формальная рациональность” начинает отождествляться с марксовым “отчуждением”; ее формализм выступает как реальная противоположность субстанциальности человека, как ее упрощение и искажение [2, с. 263]. Отсюда следует, что истинная харизма при этом также постоянно подавляется. Кроме того, возникает парадоксальная ситуация, когда рациональность нуждается в производстве иррациональности, чтобы сохраниться как рациональность [5, с. 22]. Однако иррациональность, созданная рациональностью, перестает быть подлинной иррациональностью. Перестает быть истинной (понимаемой как иррациональная) и харизма, становящаяся псевдохаризмой.

Вывод о тотальной рационализации общества приводит к признанию всемогущества бюрократических структур, которые стремятся любыми средствами закрепить свое доминирующее положение. С одной стороны, штабу управленцев совершенно невыгодно появление или усиление неподконтрольных ему личностей и процессов, а значит, и подлинного (революционного) харизматического лидера. И обычно, как утверждал еще Вебер, бюрократия достигает успеха в деле выхолащивания харизмы, тогда как последняя может оказаться сильнее организации только при экстраординарных условиях [1, с. 132]. Однако,

как показывает практика, социальный кризис тоже можно создать, а единственно возможным выходом из кризиса представить избрание того или иного политического деятеля, предложенного в ходе избирательной кампании как фигуры, обладающей экстраординарными качествами. Однако здесь есть и другая сторона. Харизма, говорят те же авторы, необходима для функционирования политики, а следовательно, имеется потребность в ее “управляемой”, искусственной замене – псевдохаризме. То есть происходит систематическое использование видимости харизмы. По мнению Бенсмана и Гайванта, основной характеристикой всех этих техник производства и использования псевдохаризмы является то, что они планируемы и, таким образом, представляют собой формальную рациональность [6, с. 206].

Тотальная рационализация общества делает актуальным вопрос о способах достижения лояльности граждан по отношению к власти. В связи с этим упомянем концепцию авторитарной личности, разработанную Э. Фроммом, которая позднее получила широкое распространение. По Фромму, в современном обществе личность страдает от невыносимого чувства свободы, одиночества, затерянности в сложных социальных образованиях. Потребность авторитарной личности в поклонении Абсолюту становится, по Фромму, способом преодоления ограниченности индивидуального существования. Самоутверждение достигается через идентификацию личности с авторитетом группы, нации или государства, с харизматическим лидером или религиозным институтом. Патологическое “бегство от свободы” реализуется, согласно Фромму, через мазохизм (стремление уничтожить собственное “Я”, превратиться в часть большего и сильнеешего целого) или садизм (стремление к неограниченной власти над другим человеком). Развитие концепции авторитарной личности способствовало психологизации феномена харизмы (садизм/мазохизм лидера и последователей), оказав значительное влияние на дальнейшие работы по данной проблематике. Боль-

шное внимание ученые стали уделять психологическим и патологическим аспектам личности вождя, его биографии, а причины появления харизмы усматривать в невротических склонностях масс, формировании массовых психозов, комплексов и страхов.

Логично предположить, что и бюрократический аппарат должен обладать необходимыми средствами для манипуляции сознанием и поведением людей. Отсюда чрезвычайно большое место, которое занимает в рассуждениях теоретиков Франкфуртской школы проблема “культурной индустрии”, или, иначе, “индустрии сознания”. Могущество бюрократических структур очевидно и вопиюще, абсолютно все создается ими. В итоге перед нами предстает “искусственный” лидер, рационально спланированные проблемы, ценности и т. п. За счет эксплуатации иррациональности массы у нее также формируются нужные бюрократии установки. Таким образом, активностью и реальностью обладают только бюрократические структуры, заинтересованные в сохранении и расширении своих позиций.

“Синтетическая харизма”. В связи с этим остановимся на одном из последних исследований по проблеме харизмы и средств массовой информации. Это концепция “синтетической харизмы” Р. Линга [7, с. 39]. Принципиальное отличие синтетической харизмы от псевдохаризмы, утверждает автор, состоит в том, что новое понятие позволяет учитывать мотивацию СМИ, на что раньше не обращали внимания. Образ “харизмы”, по Лингу, конструируется за счет *невольного* взаимодействия двух групп – организаторов политических кампаний и СМИ, каждая из которых преследует собственные институциональные цели и стремится удовлетворить свои потребности. Развитие синтетической харизмы базируется на разделении общества на тех, кто выигрывает от избирательной кампании в осязаемых формах, и всех остальных. В первую группу входят: избираемый кандидат, награда которому – власть и статус; концессионеры, извлекающие прибыль от пра-

вительственных контрактов; различные заинтересованные группы, получающие прямые выгоды от победы той или иной политической партии или объединения (например, снижение налогов). Регулярность избирательных кампаний позволяет и СМИ получать выгоду. Они обеспечиваются “эффектными” и легко собираемыми новостями, которые к тому же снижают производственные издержки (их гораздо легче “освещать”). В случае “увлекательных” выборов СМИ предоставляется возможность расширения своей аудитории, а соответственно, и повышения расценок на рекламу. В отличие от этих групп, по Лингу, избиратели получают только символические дивиденды от выборов: чувство гордости, радости или грусти, если выигрывает тот или иной кандидат, укрепление ощущения собственной идентичности и тому подобное.

Литература

1. *Weber M.* Economy and society / M. Weber // Economy and society. – Berkeley etc., 1978. – С. 241.
2. *Friedrich C.* Political leadership and the problem of charismatic power / C. Friedrich // Journal of politics. – 1961. – Vol. 23. – С. 47.
3. *Emmet D.* Function, purpose and powers: some concepts in the study of individuals and societies / Emmet D. – L., 1958. – С. 77.
4. *Loewenstein K.* Max Weber’s political ideas in the perspective of our time / Loewenstein K. – Boston, 1966.
5. *Glassman R.* Legitimacy and manufactured charisma / R. Glassman // Social research. – 1975. – Vol. 43. – С. 23.
6. *Bensman J.* Charisma and modernity: the use and abuse of a concept / Bensman J., Givant M // Social research. – 1975. – № 42.
7. *Ling R.* The production of synthetic charisma / R. Ling // Journal of political and military sociology. – 1987. – Vol. 15. – № 2.

СОЦІОЛОГІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ОБРАЗУ ДЕРЖАВИ В ТЕОРІЇ КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЇ ТА СИМВОЛІЧНОМУ ІНТЕРАКЦІОНІЗМІ

Статтю присвячено проблемі концептуалізації образно-комунікативної та когнітивно-символічної складової образу держави в теорії комунікативної дії та символічному інтераціоналізмі.

Ключові слова: образ держави, теорія комунікативної дії, символічний інтераціоналізм, символічна інтерація, комунікація.

Статья посвящена проблеме концептуализации образно-коммуникативной и когнитивно-символической составляющей образа государства в теории коммуникативного действия и символическом интеракционизме.

Ключевые слова: образ государства, теория коммуникативного действия, символический интеракционизм, символическая интеракция, коммуникация.

The article deals with the conceptualization of image-communicative and cognitive-symbolic component of the image of the state in the theory of communicative action and symbolic interactionism.

Keywords: image of the state, the theory of communicative action, symbolic interactionism symbolic interaction, communication.

Процес просування образу держави в масовій свідомості за умови забезпечення позитивної налаштованості громади на сприйняття державних рішень може бути визначений як дискурс легітимації. Доволі ґрунтовно поняття дискурсу легітимації розглядається в соціології комунікативної дії Ю. Габермаса, зокрема в його праці “Теорія комунікативної дії” [7]. Теорія Габермаса може розглядатись під кутом зору поєднання когнітивізму та

соціокомунікативного (соціально-конструктивістського) підходу.

Ю. Габермас припускає, що зміст поняття комунікативної дії включає в якості дійових осіб (Aktoren) як таких, що говорять, так і таких, що слухають; зазначені соціальні суб'єкти, інтегровані в “систему світ-значущих-взаємодій”, є водночас такими, що реалізують домагання щодо утвердження значущості (Geltungsansprüche), тобто інтенції щодо значення, і є, зрозуміло, переконаними. Артикулювання власної позиції щодо образу держави як складової життєвого світу завжди є опосередкованим і релятивізованим полемікою і спроможністю досягнення консенсусу. При цьому соціальні актори можуть висувати претензії щодо істинності своїх висловлювань, яка може стосуватись трьох вимірів: істинності/правдивості, законзгідності та правдоподібності (висловлювання є істинним/правдивим (нім. – “wahr”)); висловлювання є правильним (законзгідним – або ж легітимним) (нім. – “richtig” – легітимним у певному нормативному контексті) або правдоподібним (нім. – “wahrhaft” – коли відповідні модальності дають підстави для сумнівів) [7].

Ю. Габермас як фундатор теорії комунікативної раціональності здійснив синтез ідей щодо нормативно-прагматичної зумовленості мовної комунікації та комунікативної спільноти, авторство яких належить К.-О. Аппелю та Н. Луману. Ці важливі ідеї потребують доповнення в аспекті розуміння образу держави як такого формоутворення, яке є залежним від норм соціальної дії відповідної спільноти (суспільства) та образу суспільства як генералізованого аутостереотипу. Габермас також трансформував теорію соціальної дії М. Вебера, виходячи з того, що фундаментальною характеристикою соціальної дії є не стільки цілерациональність, скільки спрямованість на взаєморозуміння. У центрі уваги автора – комунікативна раціональність, яка принципово відрізняється від стратегічної, цілерациональної раціональності.

Актуальність розгляду образу держави в аспекті комунікативної раціональності полягає в тому, що сам образ

держави передбачає не просто зовнішнє його сприйняття, а соціальну ідентифікацію із ним. Ця ідентифікація стає можливою на тлі комунікативних практик локальних життєвих світів, в яких відбувається, власне, розгортання дискурсів. Оскільки Габермасом було сформульовано універсально-прагматичні вимоги до мовних висловлювань/комунікативної дії, без яких є неможливим процес комунікації (вимоги зрозумілості, істинності, правдивості та нормативної правильності висловлювань), то доцільним є розгляд образу держави як такого, що дає змогу інтегрувати теорію соціальної дії, системну теорію, дискурсивну етику і соціальну критику, які є застосовними як щодо дискурсу буденної свідомості, так і наукового поля-простору.

Оскільки дискурс відбувається як символічна інтеракція, а образ держави постає як для індивідуальної, так і колективної свідомості у вигляді відповідних символів, то важливим є врахування символічно-інтеракційної складової, яка є предметом розгляду у відповідній групі теорій.

Домагання щодо значущості образу держави (і відповідні процеси їх легітимації/делегітимації) висувуються і реалізуються в процесі дискурсу. Для Ю. Габермаса поняття дискурсу є змістовно релевантним комунікативній дії і є тематизацією домагань щодо значущості (*Geltungsansprüche*), тобто “припинення” режиму авторитарності і примусовості в спілкуванні, відновлення циклу обмірковування, аргументування соціальними суб’єктами дій їхніх мотивів, намірів. Ю. Габермас формулює поняття дискурсу як антитези “панування – примусу”, вважаючи, що примусу контраверсійно протистоїть “досконала переконлива аргументація” [7].

Критика теорії комунікативної дії Ю. Габермаса може стосуватись нереалістичних спроб автора щодо конструювання умовно-ідеальної ситуації, дискурсу, спрямованого на підтримування переконливого образу держави. Водночас авторові не можна відмовити в реалістичності розуміння того, що як комунікативній дії, так і комунікатив-

ній раціональності відповідають цілком реальні образи держави на різних щаблях її історії. Результатом дискурсу виступають різноманітні категоризації, які в згорнутому вигляді являють собою образи-уявлення населення про державу.

Як зазначає у зв'язку з цим у своєму дисертаційному дослідженні Л. Почебут, “категоризація є способом пізнання за допомогою класифікації та типізації предметів навколишнього світу за допомогою найбільш загального поняття, що виражає одне з основних відносин буття”. Л. Почебут пов'язує категоризацію з установкою і припускає її здійснення у чотирьох напрямках: 1) щодо природи та оточуючих речей; 2) щодо людей (при формуванні системи “ми – вони”); 3) щодо самого себе, формуючи соціальну ідентичність особистості; 4) щодо ідей, формуючи систему цінностей і ціннісних орієнтацій”. Соціальна категоризація, підсумовує дослідниця, є “когнітивним процесом, який здійснюється людиною стосовно оточуючих людей і щодо самої себе і є призначеним для створення єдиного смислового простору спільноти” [3].

Серед відомих дисертаційних досліджень у галузі соціології когнітивістський підхід представлено в дисертаційному дослідженні І. Кисельова, яке виконане у рамках соціології міжнародних відносин [2]. Учасники міжнародних відносин, на переконання автора, можуть бути описані як соціальні суб'єкти, які формують середовище своєї взаємодії за допомогою створення Я-образів і вибірково реагують на її вплив, використовуючи Я-образи в якості інформаційних фільтрів [2].

Ми можемо цілком погодитись з автором що “держави – це колективний суб'єкт, який володіє Я-концепцією”. Політичних лідерів І. Кисельов розглядає як акторів-провідників “Я-концепції держави, яка реалізується у вигляді ситуативних Я-образів”. Я-образи генеруються політичними лідерами у процесі пізнання місця і ролі своєї країни в міжнародній системі та побудови умовиводів особливого роду... Сам процес цієї умовиводу автор описує як “вклю-

чення відкладеного досвіду (образів уявлень) в актуальні враження (первинний образ), що перетворює ці враження в образ об'єкта (перцептивний образ)" [2].

Образи інших держав, які за змістом збіжні з гетеростереотипами, вибудовуються, на думку дослідника, від "Я-образу держави".

"Я-образ держави", в розумінні автора, може бути представлений трикомпонентною структурою. "Основу Я-образу складає ідентичність держави (базовий елемент), який знаходить вираження в цінностях держави, її історії, особливостях політичного устрою та забезпечує наступність при зміні політичного керівництва". Другим, більш мінливим елементом образу держави, є, на думку автора, статус, який "виникає завдяки сформованій системі міжнародних відносин". Найрухливішим елементом "Я-образу держави" є той, що створюється "політичним керівництвом", оскільки кожен керівник по-своєму сприймає ідентичність і статус держави і генерує ролі, виконувани державою на міжнародній арені".

Близьку до когнітивістської концепції Кисельова позицію займає А. Смірнова [8], яка, розвиваючи міркування попереднього автора, вважає, що "в процесі прийняття зовнішньополітичних рішень суб'єкти не просто відображають вплив зовнішнього середовища, а конструюють його, використовуючи в якості основного інструменту образ "Я-держави". Останній авторка також аналізує кризу призму трикомпонентної структури, яка включає "ідентифікаційну, статусну і рольову компоненту", але додає до цього, що Я-образи "характеризуються позитивною, негативною або амбівалентною емоційною забарвленістю".

Авторка розглядає Я-образ не просто як перцептуальний конструкт, а як детермінанту прийняття рішень, пов'язуючи його із "рамковим баченням проблеми, тобто з визначенням сфери рішення, оціночної точки, а також очікуваних політичних, економічних, військових та інших вигравів або втрат", а "формування рамкового бачення проблеми" розглядає як таке, що "здійснюється за допомо-

гою “підгонки” Я-концепції суб’єкта і ситуації, в результаті чого виникає ситуативний Я-образ, що відображає місце і роль суб’єкта в даній ситуації”, зазначаючи, що “при визначенні політичних, економічних, військових чи інших втрат і вирашів значення набуває емоційна забарвленість образу “Я-держави” [8].

У сучасних дисертаційних дослідженнях когнітивний підхід у розумінні образу держави буває часто тісно інтегрованим із діяльнісним підходом. Так, російський дослідник В. Дмитрієв [1] веде мову про “когнітивну ціннісну сутність авторитету влади”, – доволі цікавий збірний конструкт, у якому поєднуються когнітивістський, структурно-діяльнісний та аксіологічний складники.

Для автора ця “когнітивна ціннісна сутність авторитету влади” розкривається “в образі окремих інститутів влади”, який складається з “ідеального образу” і “реального образу”. У розумінні Дмитрієва, “ідеальний образ – це уявлення про те, якими якостями повинен володіти орган влади, для того, щоб бути авторитетним”, отже, це належні (скоріше – морально-етичні) якості. Реальний образ, на думку автора, є “уявленням про те, яким є орган влади, що став об’єктом уваги або суб’єктом впливу”. Дмитрієв пропонує формулу, згідно з якою “рівень авторитету визначається як “когнітивна відстань між відповідними елементами ідеального і реального образів”, доповнюючи її положенням про те, що “основним соціально-психологічним механізмом формування авторитету органів влади є механізм зіставлення реального і ідеального образу, а також механізм когнітивного дисонансу” [1].

Однією з висхідних аксіом інтеракціонізму є твердження, що людина і соціальний світ взагалі є не стільки деякою онтологічною реальністю (світом предметів-речей чи об’єктів-речей), скільки світом символів і знаків. Звідси – відмінність соціального світу від природного полягає в тому, що людина живе в символічному світі. Саме звідси бере витоки суспільна організація, культура, суто людські форми комунікації, самовизначення та самоідентифіка-

ція людини тощо. Зрозуміло, що на цих же твердженнях ґрунтується і гносеологія (теорія пізнання) інтеракціонізму: пізнання та пояснення людини та її соціального світу є лише пізнанням різних способів символічної презентації та самопрезентації. Відповідно, історична еволюція є також передусім еволюцією форм символічної презентації та самопрезентації. Отже, значення якнайкраще фіксують у символах; вони ніколи не є чимось стабільним і константним, а завжди є чимось рухливим, нестійким, плинним і змінним.

Зрозуміло, що за час свого існування інтеракціонізм здійснив суттєву еволюцію. Зародився цей напрям у межах Чиказької соціологічної школи, де однією з найбільш відомих фігур був Р. Парк [1]. Хоча за ретельнішого розгляду витoki інтеракціоністського тлумачення світу можна знайти ще в античній філософії, зокрема у Геракліта, схоластичному номіналізмі середньовіччя, у шотландських моралістів, у філософії Д. Юма в його трактаті “Про людську природу” й А. Сміта в його праці “Міркування про природу та причину багатства народів” [6]. Останній, зокрема, стверджував, що суспільство є матриця, з якої людська свідомість списує основні форми мислення, моральні почуття, способи діяння й інтерпретацію самого себе (що пізніше в Дж. Міда отримало назву “самості”).

Є достатні підстави вважати, що батьківщиною цього напрямку є Північна Америка, передусім США. Цьому сприяли певні особливості американського суспільства, зокрема увага до індивіда й до його інтимного життя, інтерпретація соціальної еволюції як насамперед змін способів життя особистості, перманентно фіксована плинність суспільного існування індивіда та розмаїття етнічних символів його культурної самопрезентації. Серед найвідоміших американських попередників інтеракціонізму варто назвати Ч. Кулі. Його наукові прагнення полягали в тому, аби зняти традиційний дуалізм “індивід – суспільство”, розглядаючи взаємодію складових як тісно пов’язаний і органічний синтез.

Паралельно з цим автор також прагнув подолати протиставлення фізичного й ментального буття людини, розглядаючи їх взаємодію як функціональну цілісність. Відповідно до цього основним напрямом його розгляду були “взаємні відносини між індивідуальним і соціальним порядком, з акцентом уваги передусім на тому, як люди формують суспільство й як, у свою чергу, суспільство формує людей” [10, с. 142]. Задля цього автор впроваджує в науковий вжиток таку метафору, як взаємне образне бачення людей через взаємне відображення їхніх дій і намірів у діях і намірах інших (широко відоме “дзеркало Кулі”). Найважливішим аспектом взагалі і для розгляду та, згодом, розв’язання окресленої в статті проблеми зокрема має той аспект концепції Ч. Кулі, який пов’язаний із розумінням людиною самої себе як віддзеркалення її іншими. Задля цього людина має надіслати в соціальне оточення певні сигнали з тим, аби, одержавши їх відлуння, спрямовувати і коригувати власну поведінку.

Безпосереднім фундатором інтеракціонізму був Дж. Мід. Робота вченого “Mind, Self and Society” [11] закладає основи інтеракціонізму, основу їх інтерпретації: дослідження людиною досвіду через аналіз мовної взаємодії, символічних актів і жестів, інших елементів рольової поведінки. Концепція Дж. Міда є сконцентрованою навколо такої тематики, як мова і процес мовної комунікації, символічна взаємодія в межах груп найближчого оточення індивіда, закономірності посилення та сприйняття комунікативних комплексів, механізми самовизначення особи тощо.

Центральним концептом при цьому залишається “дія”, тож є достатні підстави віднести цей напрям до загальної соціології дії. Власну методологічну позицію Дж. Мід визначав як різновид “об’єктивного релятивізму”, який гарантує, на його думку, “об’єктивно інтерпретовані перспективи соціальної реальності”. Варто при цьому зауважити, що на формування того соціологічного напрямку, який у подальшому було названо інтеракціонізмом, суттєво вплинули також У. Джеймс, Дж. Дьюї, Ч. Пірс. Важливе місце

серед таких чинників займає і формальна соціологія Г. Зіммеля. Ментальним полем, у межах якого формувався інтракціонізм, була чиказька школа емпіричної соціології.

Постулативне ядро концепції Дж.-Г. Міда утворюють такі твердження: 1) біологічна обмеженість людини як організму спонукає її до прагнення співробітництва з іншими задля сумісного виживання; 2) такі дії, що сприяють виживанню або посилюють ефективність людської активності, згодом закріплюються в певних знаках (символах), систематизуються і передаються горизонтально (у процесі актуальної взаємодії) або вертикально через наслідування наступними поколіннями. Завдяки цьому виникає специфічна – символічна – дія і взаємодія людей, завдяки чому в них формується:

- здатність певним чином позначати навколишній світ;
- виробляти альтернативні моделі поведінки;
- відкидати невиправдані лінії поведінки і закріплювати продуктивні.

Відфільтровані досвідом і визначені суспільством у формі “значень” символічно-оформлені сигнали або конвенційні жести підвищують ефективність взаємодії. Водночас, сприймаючи й інтерпретуючи символічні жести, людина соціалізується, набуває здатності адаптованого проживання в суспільстві, критерієм чого, на думку Дж. Міда, виступає здатність сприймати роль іншого. Здійснюючи внутрішнє прочитання й інтерпретацію конвенційних жестів або символічних знаків, індивіди повторюють і закріплюють в уяві можливі варіанти дії, обираючи найдоцільніші з них, полегшуючи взаємне пристосування та кооперацію людей і координацію їх діяльності.

Тут міститься і певний образ людини або, точніше, особистості, емпіричними ознаками наявності і рівня розвиненості чого стають здатність розуміти конвенційні жести (символи), використовувати їх для сприйняття ролі “іншого” у власній поведінці, повторювати і закріплювати в уяві альтернативні варіанти дії. З дорослішанням індивіда попередні образи власного “Я”, отримані від інших, кристалізуються в більш стійку концепцію свого справж-

нього “Я” або “Я-концепцію”. Опосередкований характер формування особи сприяє тому, що її дії стають більш доцільними, послідовними і відносно осмисленими. Внутрішніми пов’язаними елементами особи є комплекс установок, прагнень і значень як щодо себе, так і щодо інших, це дає підстави говорити про певний тип особи. Дж. Мід при цьому виділяє три стадії розвитку особи: 1) гра (виникають первинні образи “Я”); 2) колективна гра (формується здатність до зміни ролей); 3) прийняття ролі узагальненого іншого (індивід остаточно стає соціальною істотою) [4, с. 223–228].

Термінологічне позначення даного напрямку саме як символічного інтеракціонізму належить Г.Блумеру (у роботі “Символічний інтеракціонізм”, 1969). При цьому домінуючим об’єктом дослідження Г. Блумер визначає внутрішньогрупову взаємодію та образи-символи, які її опосередковують.

На думку Г. Блумера, символічний інтеракціонізм має базуватись на таких постулатах: 1) людська дія завжди ґрунтується на тому значенні, яке суб’єкт надає своєму предмету дії; 2) це значення формується і подається певному об’єкту дії, завдяки або залежно від колективної взаємодії, у процесі якої відбувається приписування об’єкту певного значення; 3) приписане значення конкретизується і коригується залежно від подальшого колективного досвіду [9, с. 114]. Відповідно до цього Г. Блумер ставив перед соціологами завдання – шляхом конкретних спостережень фіксувати й аналізувати еволюцію колективних значень залежно від досвіду і зовнішніх обставин діяльності.

Застосування теорії комунікативної дії та символічно-інтеракціоністського підходу в контексті проблематики дослідження дає змогу авторові вести мову про такі особливості образу держави:

1) образ держави є сукупністю колективних значень-символів, які, будучи поширеними в суспільстві, відповідають образу колективного “Я” (образу держави), а отже, формують його ідентичність;

2) стаючи конвенційним (у символічно-інтеракціоністському розумінні образ держави виступає як продукт “колективних перемовин” і консенсусу), образ держави дозволяє певній групі людей здійснювати конструювання соціального світу і окреслювати сценарії руху в цьому світі із використанням допоміжних соціальних уявлень;

3) комунікація між соціальними групами в суспільстві з приводу образів держави може відбуватись у такому різновиді колективної гри, за логікою Тернера, як дискурси, які розгортаються як у ЗМІ, так і в науковому просторі;

4) поширюваний у ЗМІ та науці образ держави являє собою “Я-концепцію” великої спільноти, яка створює основу для включеності в соціальну комунікацію та досягнення солідарності, необхідної для функціонування державної спільноти як цілого.

Література

1. *Дмитриев В. А.* Социально-психологические механизмы формирования авторитета институтов власти : дисс. канд. психол. наук : спец. 19.00.05 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dissercat.com/content/sotsialno-psikhologicheskie-mekhanizmy-formirovaniya-avtoriteta-institutov-vlasti#ixzz3VzVU3got>

2. *Киселев И. Ю.* Динамика образа государства в международных отношениях : дисс. доктора социол. наук : спец. 22.00.04 / И. Ю. Киселев – Ярославль, 2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dissercat.com/content/dinamika-obrazag-osudarstva-v-mezhdunarodnykh-otnosheniyakh#ixzz3VzUn5OKL>

3. *Почебут Л. Г.* Психология социальных общностей: толпа, социум, этнос : дисс. доктора психол. наук : спец. 19.00.05 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dissercat.com/content/psikhologiya-sotsialnykh-obshchnostei-tolpa-sotsium-etnos>.

4. *Тернер Дж.* Структура социологической теории / Тернер Дж. – М. : Прогресс, 1985. – 472 с.

5. *Тернер Дж.* Аналитическое теоретизирование / Дж. Тернер // Теория общества / под ред. А. Ф. Филиппова. – М. : Канон-Пресс-Ц, 1999. – С. 223–228.

6. Кузнецов В. Н. Западноевропейская философия XVIII века : учеб. пособ. для студентов филос. фак. ун-тов / Кузнецов В. Н., Мееровский Б. В., Грязнов А. Ф. – М. : Высш. шк., 1986. – 400 с.

7. *Хабермас Ю.* Моральное сознание и коммуникативное действие / Хабермас Ю. ; пер. с нем. Д. В. Складнева. – СПб. : Наука, 2001. – 380 с.

8. *Смирнова А. Г.* Образ государства как фактор принятия внешнеполитических решений : дисс. канд. полит. наук : спец. 19.00.12 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.disscat.com/content/obraz-gosudarstva-kak-faktor-prinyatiya-vneshnepoliticheskikh-reshenii>

9. *Blumer H.* Symbolic Interactionism: Perspective and Method / Blumer H. – Berkeley, 1969. – 433 p.

10. *Cooley Ch.-H.* Human Nature and the Social Order / Charles Scribner's Sons. – New York, 1902.

11. *George Herbert Mead* Mind Self and Society from the Standpoint of a Social Behaviorist / Edited by Charles W. Morris. – Chicago : University of Chicago, 1934. – 389 p.

УДК 316.73

Л. Скокова,
кандидат соціологічних наук

ГАБИТУС І ПЛЮРАЛЬНІСТЬ ДИСПОЗИЦІЙ: ВЕРСІЯ КУЛЬТУРНИХ ПРАКТИК БЕРНАРА ЛАІРА

Стаття присвячена аналізу спроби реконцептуалізації концептів габітусу і культурних практик бурд'єзійської теорії практик в рамках підходу "психологічної соціології" Б. Лаіра. Висвітлено особливості концептів плюрального актора, понять множинних диспозицій, розрізень диспозицій-вірувань і диспозицій-до дії, модальностей диспозицій, трансферабельності диспозицій, узгоджених і дисонансних культурних практик, методології вивчення соціального через увагу до сингулярного.

Ключові слова: габітус, плюральність диспозицій, узгоджені і дисонансні культурні практики, сингулярність, Бернар Лаір.

Статья посвящена анализу опыта реконцептуализации концептов габитуса и культурных практик бурдьевианской теории практик в рамках подхода «психологической социологии» Б.Лаира. Рассмотрены особенности понятий плюральный актор, множественные диспозиции, диспозиции-верования и диспозиции-к-действию, модальность диспозиций, трансферабельность диспозиций, согласованные и диссонансные культурные практики, методологии изучения социального через доступ к сингулярному.

Ключевые слова: габитус, плюральность диспозиций, согласованные и диссонансные культурные практики, Бернар Лаир.

The article is devoted to the experience of reconceptualization concepts of habitus and cultural practices of the Bourdieu's practice theory within the approach of B.Lahire's "psychological sociology". The features of the notions of plural actor, multiple dispositions, dispositions to believe and dispositions to act, modality of dispositions, dispositions transferability, coherent and dissonant cultural practices are analyzed. We sketch the outline

of the methodology for studying the social through access to the singular.

Keywords: *habitus, plurality of dispositions, coordinated and dissonant cultural practices, singularity, Bernard Lahire.*

Дослідження практик у сферах продукування і рецепції культурних продуктів у західній соціології тривалий час розгорталася у річищі декількох підходів. В американській соціології це концепції “світів мистецтва” (Г. Беккер), “культурного виробництва” (Р. Петерсон). У Великобританії 1960–1970-х дану проблематику почали розробляти представники Бірмінгемської школи культурних студій, цей напрям на сьогодні є популярним на різних континентах. У французькій соціології незаперечним є авторитет П. Бурдьє, особливо після виходу у світ його праці “Відмінності. Соціальна критика судження смаку” (1979). У ній він докладно аналізує особливості практик культурного споживання різних соціальних класів. У подальших працях Бурдьє узагальнює напрацювання щодо інтелектуальних, творчих практик, особливостей полей символічного виробництва. Таким чином, його дослідження сформували впливовий напрям у соціології культури у рамках критичної, постмарксистської парадигми з її акцентом на соціоструктурних детермінантах культурних процесів. Популярність доробку Бурдьє посилюється у соціології культури з 1990-х років з перекладом багатьох до того невідомих широкому загалу праць на англійську мову, зокрема “Правила мистецтва” [1], “Поле культурного виробництва” [2], “Homo Academicus” [3], “Державна знать” [4], “Паскаліанські медитації” [5] та ін. Мабуть, цьому сприяла й пов’язаність теоретичних концептів з емпіричним, практичним аналізом поточних суспільних проблем, активна публіцистична, громадська діяльність Бурдьє. У ширшому сенсі можна вказати на “культурний поворот” у соціальних науках, популярність міждисциплінарних та трансдисциплінарних досліджень, методологічні пошуки у світовій соціології – всі ці напрями часто знаходили

точку відліку, концептуальний і методологічний апарат у працях Бурдьє.

Останні два десятиліття доробок Бурдьє у сфері соціології культури активно використовується і переосмислюється, про що свідчить значна кількість збірок і праць, присвячених його творчості [6; 7; 8; 9; 10; 11; 12]. Вирізняють декілька ідентифікацій серед науковців з поля соціології культури, соціології мистецтва, які працюють з теорією Бурдьє. Так, редактори збірника “Культурний аналіз і спадщина Бурдьє” [11, с. 6] виокремлюють серед авторів “захисників спадщини” – тих, хто слідує накресленим курсом; “часткових послідовників”; “критичних ревізіонерів”, котрі намагаються вдосконалити певні, слабкі моменти (Б. Лаір, Ф. Коркюф) і “відмовників”, які поривають з даним напрямом, намагаючись розробити власний. Серед останніх доволі популярними є праці франко-американської дослідниці Мішель Ламон, французьких науковців Антуана Еньона і Наталі Еніш – представників посткритичної, постбурдьєзіанської соціології мистецтва. Також є інші, радикальні критики соціології Бурдьє, зокрема Ж. Верде-Леру, яка називає його підхід “науковим міфом”, “ідеологічним дискурсом” [13].

У вітчизняній соціології практично відсутній аналіз проблематики постбурдьєзіанських пошуків у сучасній соціології культури. *Мета даної статті* – висвітлити особливості позиції французького дослідника Б. Лаіра, якого можна віднести до ревізіонерів спадщини Бурдьє, прояснити його зусилля щодо реконцептуалізації основних понять бурдьєзіанського підходу (культурних практик, габітусу) та пропоновані ним методологічні засади аналізу.

Основні концепти теорії практик Бурдьє. Коротко нагадаємо місце основних концептів у логіці культурного аналізу Бурдьє. Концепція культурних практик П. Бурдьє базується на його теорії практик, складовими елементами якої є концепти поля, габітусу, капіталу. *Поле культури* розвивається за універсальними принципами, властивими

будь-якому полю, разом з тим має свою специфіку. Кожне поле виокремлюється, стає автономним завдяки базовій ставці, “*illusio*”, за оволодіння якою відбувається боротьба агентів (індивіди та інституції), що включені до структури поля. Остання є реляційною мережею позицій зі своїм обсягом і структурою капіталів і, за великим рахунком, позиція не залежить від агента, який її займає. Поле культури є простором, який охоплює поля культурного виробництва і культурного споживання, що знаходяться у стані взаємозв’язку і взаємозалежності. Бурдье зазначає: “Як ми вже показували на прикладі культурних благ, які – як з боку виробництва, так і з боку споживання – розподіляються у двомірному просторі, що визначається економічним і культурним капіталами, велика вірогідність того, що в кожному полі існує гомологія між простором виробників (і продукування) і простором клієнтури, яка розподілена згідно з релевантними принципами диференціації” [14, с. 157]. Змістовно субполя поля культури (мистецтво, наука, релігія, література тощо), в свою чергу, поділяються на субполя, наприклад, для поля мистецтва – це музика, кіно, театр тощо. Крім цього, поля культури пов’язані з полями класів, влади, технології тощо; наявною є суперництво між тими, хто захищає стандарти автономності свого поля (наприклад, “мистецтво для мистецтва”, і прихильниками зовнішніх, гетерономних засад і принципів (наприклад, “бізнес є бізнес”).

Бурдье, як відомо, надав у “Відмінностях” карту поля культурного споживання Франції, вирізняючи в якості координат обсяг і структуру капіталів [15;16]. Структура практик культурного споживання за шкалою “висока/обивательська/низька культура” (відповідно до інституціональної легітимації), зафіксована на основі його емпіричних спостережень, виявилася гомологічною класовій структурі. До того ж практики у різних полях є досить гомогенними між собою, утворюючи цілісний, узгоджений стиль життя – класу буржуазії, робітників тощо.

Важливою опосередковуючою ланкою між полем і практиками є *габітус* – стійка система диспозицій, схема

класифікацій, яка формується під впливом соціальних структур – соціального походження, умов і особливостей первинної соціалізації – починаючи з раннього дитинства, і умов формальної освіти, виховання. Одне з визначень габітусу: “детермінації, пов’язані з особливим класом умов існування, продукують габітуси – системи усталених і трансферабельних диспозицій, структуровані структури, які схильні функціонувати як структуруючі структури, тобто як принципи, що генерують і організують практики і уявлення, які можуть бути об’єктивно адаптовані до їх мети, але не передбачають усвідомлену спрямованість на неї і неодмінне оволодіння необхідними операціями з її досягнення. Вони об’єктивно “слідують правилам” і “упорядковані”, але в жодному разі не є продуктом підкорення правилам, і, внаслідок цього, не є продуктом організаційного впливу певного диригента, хоча й колективно скеровані” [17, с. 102]. У концептуалізації габітусу велике значення має тілесність; він проявляється у поведінці і через взаємодію практик агента та навколишнього середовища. Індивід, інкорпоруєчи взірці поведінки і схеми сприйняття реальності, стає частиною оточення – його рухи, ходьба, манера стояти, говорити, почуватися, думати, робити різні речі стають природними, органічними – “другою натурою”. Приказка “почуватися як риба у воді”, мабуть, передає цю природність, відповідність габітусу, чи екзису (*hexis*), як інакше називає Бурдье цю рису вписаності соціального в тіло. Ці звички не є явними, часто розміщуються поза межами свідомого, і не рефлексуються. Таким чином, культура вписує в тіла агентів свої коди – прихованим, латентним чином – і роль повсякденного досвіду, переймання, звикання для Бурдье є більш важливою, ніж явний процес організованого навчання і раціональності. На думку Р. Дженкінса, саме в цій нереклексивності, неусвідомленості і легковажності процесу засвоєння і вбачає Бурдье силу габітусу [18, с. 46].

Якнайкраще збіжність габітусу і вимог поля потенційно гарантують хороші шанси в подальшій боротьбі за

капітали – у разі поля культури специфічним капіталом є символічний. Культурні практики активуються завдяки структурним примусам поля, в сферу тяжіння якого потрапляє агент. Якщо він приймає правила гри, і добре в них орієнтується, до того ж має “чуття гри”, то його стратегії поведінки будуть відповідними структурі позицій і ставкам поля. Шанси представників вищих верств населення орієнтуватися і діяти у полях культурного споживання, різні продукти якого упорядковані у легітимованій ієрархії, є вищими. Отже, різні габітуси з їх диспозиціями/смаками продукують різні культурні практики, які символічно маркують кордони між класами, верствами та іншими соціальними групами, утворюючи “відмінності” і репродукуючи соціальний порядок.

Плюральність диспозицій габітусу. Бернар Лаір, професор соціології в École Normale Supérieure Lettres в Ліоні і директор дослідницької групи з проблем соціалізації Національного центру наукових досліджень (CNRS), відомий своїми емпіричними дослідженнями сучасних культурних практик у французькому суспільстві і теоретичними пошуками у руслі т. зв. психологічної соціології. Він є автором кількох монографій, зокрема “Плюральна людина”, не так давно виданої англійською [19; 20], “Соціологічна робота П’єра Бурдьє” [21], “Культура індивідів. Культурний дисонанс і персональна відмінність” [22]. Як уже згадувалося, Лаір є вдумливим і симпатизуючим критиком Бурдьє, який у діалогічному режимі з його працями намагається виявити певні прогалини у концептуальних побудовах і привести їх до відповідності із сучасними науковими досягненнями і зміненими соціальними реаліями. Одне із вразливих місць, на його думку, – концепт уніфікованого, ригідного, трансферабельного габітусу і диспозицій, які, своєю чергою, продукують гомогенні практики, в тому числі і в полі культури. Таке бачення створює дещо карикатурний, надмірно детермінований соціально образ актора, що має діяти одноманітно в різних контекстах, а також ускладнює пояснення творчої, інноваційної діяльності, змін габітусу.

Недостатньою є увага соціологів до понять “габітус” і “диспозиція”. Лаір підкреслює, що теорія П. Бурдьє не передбачала емпіричного вивчення реалій набуття диспозицій габітусу. Ці поняття (ментальні структури, схеми, диспозиції, габітус, інкорпорація), які широко вживаються дослідниками, часто слугують лише маркерами їх належності до певного кола теорій. Ніхто навіть не ставить питання, *яка* саме і *як* саме диспозиція чи система диспозицій генерує практику. Вже навіть використання в однині таких понять, як “генеративна формула”, “генеративний принцип” засвідчує, що не йдеться про рефлексію складності цих понять [23, с. 331]. До речі, деякі автори вважають, що таке поняття “габітус” є “чорною скринькою”, і йому не має бути місця в межах наукової і пояснювальної соціології (Р. Будон, Дж. Александер).

Лаір наголошує, що поняття “диспозиція” автором завжди використовувалося нерелексивно: так, коли Бурдьє пише у “Відмінностях”, що відвідування концерту або гра на музичному інструменті – практики, які дуже сильно класифікують, і пов’язує це з рідкісністю обставин набуття відповідних диспозицій, насправді, можна дізнатися лише про рідкісність практик як їх характеристику, але нічого – про диспозиції, які “кореспондують” з цими практиками. У випадку стверджень Бурдьє, що літературні твори Маларме і Золя несуть на собі печатку “соціально конституйованих диспозицій його автора”, ми знову-таки не дізнаємося, що саме треба розуміти під диспозиціями, якими способами треба їх реконструювати соціологічно. Можливо, “є соціальні диспозиції авторів, які релевантні для розуміння їх творів, загального характеру творчості і набуті за допомогою соціалізації в сім’ї? Або ж ці диспозиції є окремим результатом літературної соціалізації? У цьому випадку не всі переживання авторів, що вони мали в процесі соціалізації, стосуються їх “літературної поведінки” [23, с. 333].

Критично розглядає Лаір контекст, умови, в яких поняття диспозиції використовуються у “Відмінностях”. Прик-

метники чи іменники, які кваліфікують диспозиції, не прояснюють їх сенсу. Наприклад, “звичайні диспозиції і правильні естетичні диспозиції”, “диспозиції як складові культивованого габітусу”, “диспозицій і манери, характерні для буржуа”, “диспозиції виконавців” тощо. Немає жодного прикладу соціального конструювання, інкорпорації, інтерналізації або трансмісії цих диспозицій; немає індикаторів, які показали б спосіб їх реконструювання, або їх активації, використання у відповідному полі практики тощо. Вони просто виводяться з соціальних практик, пов’язаних з харчуванням, спортом, культурним споживанням – тих, які, за статистикою, найчастіше спостерігаються у респондентів. Працю про М. Гайдеггера можна вважати єдиним кейс-стаді [24]. Проте цей аналіз розчаровує Лаіра, бо погано реконструює умови і шляхи формування філософського габітусу Гайдеггера. Отже, робить висновки Лаір, є два шляхи: соціологія може обійтися без цих понять (“диспозиція”, “схема”, “габітус”) і будувати пояснювальні моделі без їх використання; інший – перевірка соціологічними способами цих риторичних понять для того, щоб вони набули дійсно наукового статусу. Треба відійти від ритуальних закликів враховувати вплив інкорпорованого минулого на дії і поточні взаємодії; треба вивчати, як саме це минуле стає соціально конституйованим і як воно актуалізується в різних ситуаціях [23, с. 335].

Докладний аналіз процесу соціалізації. Отже, Лаір пропонує розробляти і вдосконалювати теорію соціалізації, що дало б змогу зрозуміти процес інтерналізації соціального досвіду і його результат – систему диспозицій. На його думку, важливо ставити такі питання: як саме диспозиції/схеми конструюються; чи дійсно вони слабшають і зникають, якщо не актуалізуються; чи можна їх нейтралізувати через контрсоціалізацію (місіонери, секти, тоталітарна пропаганда), виховні/педагогічні зусилля. Як оцінити вплив частоти та інтенсивності соціалізаційних впливів на ступінь сформованості, міцність диспозицій? Чи можливо робити розрізнення між сильними і слабкими

(перехідними/ефемерними) диспозиціями? Що відбувається під час інтерналізації множинних диспозицій, які не утворюють послідовну і гармонійну систему? [23, с. 335]. Лаір наголошує, що всі ці питання давно є актуальними в рамках класичної соціології освіти, і ми не зможемо дійти повного розуміння диспозицій без реконструкції їх генезису.

Окрім риторичних питань, Лаір пропонує й певні уточнення. Так, на його думку, необхідно більш чітко розрізняти *диспозиції дії* і *диспозиції віри* (переконання). У процесі соціалізації індивіди засвоюють безліч переконань, тобто норм, взірців успіху, цінностей, ідеалів тощо. Ці дискурсивні і ментальні звички, які актори здатні вербалізувати краще чи гірше, формуються, підтримуються і проговорюються в різних інститутах – сім'я, школа, мас-медіа, церква, медицина, право, політика тощо. З іншого боку, формуються звички діяти, які не треба ототожнювати із засвоєними переконаннями. Прості спостереження за поведінкою людей підтверджують тезу, що люди можуть говорити одне, а робити – інше. Лаір наголошує, що у разі збіжності диспозицій до дії і диспозицій-переконань не було б таких соціальних феноменів, як ілюзії, розчарування, почуття провини (“нечиста совість”), які продукуються в *заворах* між переконаннями і диспозиціями до дії або між переконаннями і реальними можливостями дій [23, с. 337].

Власне, є різні фактори, на думку дослідника, які формують ці розбіжності. Передусім соціальні – значна частина людей не в змозі діяти так, як приписують інтерналізовані цінності і норми – не мають матеріальних, освітніх ресурсів, щоб досягати успіху, робити кар'єру, купувати модні товари, бути стильним та ін. Інший фактор – відсутність диспозиційних ресурсів, тобто несформованість диспозиції діяти таким чином, щоб реалізувати диспозиції-переконання. Приклад: ідеал стрункої і спортивної фігури, яку часто бажають мати індивіди, і відсутність рутинних звичок діяти в цьому напрямі (щоденна гімнастика,

дієтичне харчування тощо). Також диспозиції-переконавання можуть залишатися нереалізованими, тому що не відбулася їх “зустріч” з тим полем і тими позиціями, якому вони могли б бути релевантні. Лаір намагається дати ще й начерк певної типології суперечностей, наприклад, напруженість між різними диспозиціями – дії та переконавання, а також варіації, які враховують інтенсивність сформованості диспозицій на кшталт “сильні диспозиції-переконавання і слабкі диспозиції до дії” – і навпаки [23, с. 338].

Інше розрізнення, яке пропонує Лір, між “диспозицією” і “потягом/прагненням” (*appetency*). Так, фраза “це сильніше за мене” характеризує диспозицію як схильність, але вона може набувати різних індивідуальних форм: форми пристрасті (диспозиція + сильний потяг), простої рутини (диспозиція + відсутність прагнень, байдужість), шкідливої звички (диспозиція + несхвалення, опозиція до неї). Мабуть, люди не завжди “люблять те, що необхідно” (Бурдье) – в його концепції, вказує Лаір, диспозиції завжди сильні (а не слабкі або помірно сильні); в ній немає місця тому, що люди можуть дистанціюватися від них. Відносна сила чи слабкість диспозицій можуть залежати від частоти, з якою вони актуалізуються. Відсутність умов їх затребуваності або наявність обмежень актуалізації можуть послаблювати диспозиції. Навіть міцно засвоївши певну кількість культурних, інтелектуальних і т.д. звичок, індивіди можуть не відчувати жодної необхідності активізувати їх, за винятком, можливо, рутини, автоматизму або зобов’язання (“я це роблю, але під тиском”), діючи без пристрасті або задоволення [23, с. 340].

Дослідження культурних практик дало змогу Лаіру зробити акцент на розрізненні *компетентності* і *пристрасті* (*propensity*). Так, було виявлено, що завзятих читачів-студентів більше серед тих, у кого рівень володіння французькою мовою є нижчим і, навпаки, більш здібні студенти іноді без ентузіазму читають, мало зацікавлені тим, що можуть їм запропонувати книги. Бачимо, що культурної компетентності не достатньо, щоб з’явилися

віддані шанувальники літератури. До того ж власники деяких міцно інкорпорованих звичок після зміни життєвої ситуації (шлюб, народження дитини, розлучення, смерть близької людини, новий професійний статус тощо) можуть захотіти позбутися їх, сприймаючи їх інакше – як “дивні”, “погані звички”.

Таким чином, Лаір робить важливий акцент: *модальність* звичок може бути різною: тиск, зобов’язання, пристрасть, дистанціювання, рутинна, автоматизм тощо. Ця модальність залежить від способу набуття конкретних диспозицій; часу, коли і в який період це відбувалося, специфічного “контексту”, що створює можливість їх актуалізації. Отже, не можна ігнорувати деталізацію умов надбання і задіювання звичок, їх модальностей і ефектів соціалізації, лише констатує факт, що поведінка людей є екстерналізацією результатів інтерналізації соціальних обмежень.

Проблема трансферу диспозицій. Бурдьє вважав, що має місце трансфер диспозицій: набуті в певній сфері життєвого досвіду (наприклад, сімейній), вони можуть впливати на інші сфери досвіду (наприклад, професійного, дозвілєвого), сприяючи таким чином єдності, “гомогенності” особистості. Лаір вказує, що для встановлення факту, чи мала місце передача диспозиції, точної оцінки впливу цього трансферу треба ретельно вивчати конкретний режим соціалізації. На прикладі шкільної соціалізації, наслідки якої вважаються соціологами міцними і трансферабельними, можна спитати: які ефекти здійснює вплив шкільних диспозицій поза освітнім контекстом? Можливо, створює почуття легітимності культурних продуктів, наприклад, форм літератури, які відрізняються одна від одної за їх культурним статусом? Дає загальну концепцію знання, тобто створює особливе ставлення до наукового знання? Або надає практичні техніки для вивчення тем/проблем чи створює інтелектуальні звички? Можливо, формує почуття, що треба поважати школу як легітимний інститут? На жаль, підсумовує перелік своїх

риторичних запитань автор, важко сказати, що такі процеси трансферу диспозицій були об'єктами розширеного емпіричного дослідження [23, с. 342].

Поняття диспозиції передбачає аналіз оцінки узгодженості різних видів поведінки, думок, практик і т.д., які в реальності часто варіативні і дифузні. Оцінка когерентності диспозицій повинна йти разом з аналізом розмежування типів контекстів, доменів релевантності і актуалізації певної диспозиції, що реконструюється. Лаір вважає, що трансфер схеми/диспозиції є релятивним за своєю природою, і він тим успішніший, чим більше контекст його здійснення є аналогічним за змістом чи структурою контексту, в якому була надбана дана схема/диспозиція. Диспозиції стають активними тільки за певних умов, отже, основна проблема, яку створює це поняття – помилкові або передчасні генералізації.

Множинний індивід. Перехід на рівень індивіда і оцінка його як складного продукту різноспрямованих процесів соціалізації змушує визнавати внутрішню плюральність індивідів як сингулярностей. Для соціальних наук – соціології, історіографії, антропології – звичним є погляд на індивіда як носія узгоджених, гомогенних диспозицій, як суб'єкта, котрий має свій стиль, почерк, що відчувається у різних сферах його буття. Лаір наводить приклад дослідження Емануеля Бурдье, присвяченого цій темі [25]. Використовуючи дослідження Е. Панофскі, присвячене Галілею, Е. Бурдье доводить, що існувала “генеративна формула” наукових практик великого натураліста – “критичний пуризм”, який породжував систему гомологічних практик, узгоджений та індивідуальний стиль науковця. Проте не погоджується з цим висновком Лаір, Панофскі не говорить про “поведінку в цілому” Галілея, а лише про його природознавчу наукову діяльність. Важко уявити, як “критичний пуризм” міг бути витоком того, як людина поводить себе в побуті, в дружбі, в коханні. Так само не можна зводити цілісність і складність соціальної поведінки таких фігур, як Г. Флобер [2] або М. Гайдеггер [24] до їх літератур-

ного чи філософського габітусу – узгодженої і стійкої системи диспозицій.

Зрозуміло, вказує Лаір, що погляди на індивідів як ізольованих і сингулярних істот, які є внутрішньо автономними, мають аутентичну самість, є соціокультурним конструктом [23, с. 341]. Культура західноєвропейських суспільств постійно акцентує унікальність і єдність особистості, зокрема за допомогою таких форм, як “власне ім’я”, рукописний підпис, презентації життя – у жанрах автобіографій, CV, похоронних промов, некрологів, історій життя тощо. Ідея “унітарного *ego*” має сильне значення в християнському суспільстві ще й тому, що пов’язана з ідеєю “індивідуальної відповідальності” – відповідальності перед Богом (верховний суддя) або людством (суд справедливості). Формування людини як сингулярного і автономного індивіда часто є метою ідеологічних та філософських дискурсів. Важко уявити, що залишилося б від індивідуальної відповідальності людини, якби в соціумі домінувала ідея плюральності “ego”.

Іншу крайність демонструють постмодерністські соціологи, доводячи, що соціальний агент нескінченно різний, фрагментований, дисперсний. Важко чекати, що можна раз і назавжди встановити ступінь, в якому індивіди проявляють узгодженість або множинність. Відповідь Лаіра: (відносна) узгодженість звичок, схем, диспозицій, які люди можуть засвоїти, залежить від узгодженості принципів соціалізації, яким вони були піддані. Чим частіше люди опиняються в різномірних, суперечливих ситуаціях у своєму житті, і чим більше таких ситуацій на ранніх етапах, тим частіше можна чекати проявів гетерогенних, неуніфікованих диспозицій, які варіюються у різних соціальних контекстах [23, с. 342]. Також він вважає, що ступінь єдності/плюральності є історичною змінною, отже, поняття габітусу в сенсі Бурдьє є більш застосовним у слабко диференційованих суспільствах [22].

Культурні дисонанси практик. Звісно, що сприйняття габітусу як сукупності множинних диспозицій, на відміну

від трактування його як узгодженого, передбачає його здатність продукувати гетерогенні, а не лише гомогенні практики з погляду культурної легітимності і відповідності соціальному класу. Лаір доводить цю думку у праці “Культура індивіда” на емпіричному матеріалі [22]. Його міні кейс-стаді – це історія пана В., який будучи філософом, любляв читати не лише наукові трактати, а й вестерни, детективи, поліцейські історії – жанри “несмаку” для інтелігенції того часу (мається на увазі Л. Вітгенштейн). Навіть повсякденні спостереження доводять, що індивіди часто включені в різноманітні культурні практики, а не лише ті, які приписані їм за статусом відповідно до теорії культурної легітимності. Не можна сказати, що Лаір відмовляється від існування поділів на кшталт “мистецтво/розваги”, “складне/просте”, “витончене/вульгарне”, “серйозне/легковажне”, “глибоке/поверхове”, “священне/профанне” тощо. Але він говорить, що не можна не помічати реалій розмивання цих поділів, їх часткового симбіозу, а отже, і тиску до посилення різнорідності індивідуальних виборів у полі культури. Причин цього декілька: поширення пропозиції культурних продуктів, особливо завдяки новим технологіям; значна диференціація тих соціальних, професійних контекстів, у яких задіяні соціальні актори; інституціональні впливи, особливості культурної політики. Лаір вирізняє дві форми культурної домінації: кількісна домінація популярних форм і жанрів (кіно, телебачення, розважальна музика); домінація через ознаки рідкості і престижу (твори, поширювані і пропоровані інститутами, які перебувають під опікою держави – музеї, бібліотеки, виставкові і концертні зали, театри [26]).

Він зупиняється на критиці теорії культурної легітимності, показуючи, що не можна зводити все багатство виборів у полі культури лише до соціальних детермінант, соціальної репродукції нерівності через сімейне виховання і систему освіти. Споживання культури під час відпочинку, для релаксації, яке не потребує пристрасті, ангажованості, інтелектуальних чи фізичних зусиль, практикується

серед різних верств населення і не залежить від класового габітусу. Відіграє свою роль контекст – споживання культури у домашньому просторі, на безоплатній основі – телепередачі, радіо, які часто стають тлом для інших занять, “заглядання” час від часу у соціальні мережі, ігри з дітьми, зустрічі з приятелями – всі ці заняття є “звичайним дозвіллям” (Р. Стебінс) і майже не диференціюють населення. Ці спостереження підтверджуються й даними аналізу культурних практик в українському суспільстві, частина з яких представлені однаковою мірою (за інтенсивністю та обсягом). Зокрема, високостатусні і середньостатусні угруповання мають 60% статистично недиференційованих культурних практик [27].

Тим не менше мають свій вплив т. зв. ефекти легітимізації, або поширені переконання у важливості, значущості “високої культури”, сліди яких відшукуються у поясненнях, виправданнях своїх культурних практик респондентами. Лаір показує, що соціокультурний конструкт “високої культури” може втрачати своє значення і сенс, коли переконання щодо важливості цього явища відмирає. Це характерно, наприклад, для спільнот фанів або молодіжної культури в широкому сенсі, де мають владу інші фактори і механізми (думка ровесників, медіапросування різноманітних комерційних продуктів, поява нових гаджетів). Своєрідним виправданням при використанні пропозицій популярної культури стає поділ на споживання, орієнтоване на задоволення цікавості, і споживання з перспективи культурного стилю і смаку або т. зв. споживання другого ступеню, яке означає іронічне ставлення до продуктів популярної культури [28].

Лаір на основі даних опитування та аналізу більше ста індивідуальних інтерв'ю вирізняє декілька культурних профілей. Один з них – *узгоджений (consonantes)*, він характерний для вищих і нижчих верств населення. Гомогенні вибори найбільш легітимних культурних практик потребують високого рівня культурного капіталу, набутого в колі родини, в процесі отримання вищої освіти. Ці узго-

джені практики поширені серед представників післявоєнного покоління, практично не задіяних у нові медіа, форми розважальної культури. Відсутність ресурсів і компетенцій внизу соціальної драбини теж призводить до уніфікованого взірця споживання культури в її слаболегітимному варіанті.

Профіль неузгоджених (dissonantes) культурних практик має місце на всіх рівнях соціальної структури. Лаір зводить гетерогенність виборів до кількох ключових факторів, зумовлених насамперед плюралізацією і конкуренцією між різними культурними впливами (сім'ї, школи, ровесників, а також медіа та інститутів культури) у високодиференційованому суспільстві. Він намагається показати відмінності, які пролягають скоріше не між соціальними групами, а в самих індивідуальних виборах. Конструюючи ключові соціальні *детермінанти неузгодженостей* сучасних культурних практик, Лаір виділяє основні чинники [28, с. 326].

Перший з них – це культурна соціалізація в сім'ї, залежна від загального обсягу економічного і культурного капіталу, яким володіє сім'я, структур його розподілу, а також характеру освіти (гуманітарна, технічна) батьків. Другим фактором є повторна культурна соціалізація, в якій відображаються гендерні соціальні норми стосовно культурних практик, приписуваних як належні. Основну роль тут відіграє школа, яка репродукує стилі і манери, різні для жінок і чоловіків (танці та спортивні видовища, мелодрами і бойовики). Третій чинник – культурна соціалізація, здійснювана за допомогою різних освітніх, політичних, релігійних, соціальних інститутів – її результатом є консервативний або ліберальний світогляд, який виробляє різне ставлення до мистецтва. Четвертим фактором є освітня траєкторія, до якої Лаір зараховує природу (характер) освіти (гуманітарна/технічна). П'ятим фактором є кількість років навчання і в результаті – вибір професії. У даному випадку враховується місце роботи, соціальний статус, пов'язаний із професією, а також характер викону-

ваних професійних занять. Шостий і сьомий фактори пов'язані із приватною сферою – манерами (смаками) партнера/партнерки, а також середовищем друзів і колег. І нарешті, восьмим фактором є вік і контекст індивідуальної біографії респондента.

Усі ці чинники впливають на формування сучасних гетерогенних культурних практик, які треба сприймати у зв'язку із ширшими соціальними тенденціями. До основних належить підвищена соціальна мобільність, не тільки міжпокоління і внутрішньопокоління, а й географічна і міжкультурна. Її наслідком часто є суперечності між культурою, набутою вдома, та надбаною у процесі освіти, професійної кар'єри, переміщення в інші соціальні кола. На дисонанси культурних практик може мати вплив й нисхідна соціальна мобільність, хоча набуті раніше культурні преференції і смаки можуть стати засобом хоча б символічного утримання колишнього статусу. Іншим чинником, що формує культурні смаки, є референтні групи – ровесники, колеги, а також сімейна ситуація (преференції партнерів, факт наявності або відсутності дітей). Це власне той контекст віднесення, який створює іншу матрицю можливих виборів – культурні практики, спрямовані більше на “підтримку кампанії” або “отримання задоволення”, переважно розваги з дітьми [28, с. 330]. Цей момент виразно суперечить усталеним у соціології культури підходам, що визначають культурне споживання через призму лише індивідуальних смаків. Отже, емпіричні результати досліджень французького суспільства показують дифузність і гетерогенність сучасних культурних практик, залежність від різноманітних факторів і контекстів. Деталізований аналіз причин і особливостей гетерогенності культурних практик своєрідно доповнює розробку проблематики *omnivorousness*, започаткованої Р. Петерсоном [29].

Методи дослідження індивідуального як соціального. На думку Лаїра, соціальне потрібно вивчати в його індивідуалізованій формі, досліджувати, яким чином індивід стикається з різними соціальними інститутами, групами,

полями влади, інкорпорує та інтерналізує соціальну реальність. Як відбувається процес соціалізації, враховуючи гетерогенну природу соціальної реальності? Як співіснують в одному тілі різноманітні досвіди процесу соціалізації? Як ці різноманітні переживання зостаються в одному тілі і як вони впливають в різні часи соціального/індивідуального життя? Ці питання недоречні, коли соціологи вивчають практики *груп індивідів* – читачів, скажімо, відвідувачів закладу культури, виборців тощо. Інтерес до індивідуальної соціальної логіки з'являється тоді, коли ми розглядаємо *індивідів як складні продукти множинних процесів соціалізації*, а не просто основні елементи соціологічного аналізу [23, с. 332].

Прояснити особливості природи й організації набору диспозицій та практик, які вони генерують, можливо тільки шляхом емпіричних досліджень. Вивчення індивідів на рівні практик групи, до того ж в рамках різних субдисциплін – соціологія сім'ї, освіти, релігії, культури, мистецтва, молоді, релігії, політики, права тощо – призводить до екстраполяції результатів спостережень у рамках цих полів на більш загальний рівень – стилю поведінки, габітусу, світогляду. Той підхід, який пропонує Лаір, – вивчення внутрішньої плюральності індивідів, контекстуальних варіацій їх поведінки, “вмикання” чи “затухання” диспозицій, оцінки гомогенності/гетерогенності звичок, засвоєних у минулому – потребує застосування інших методів. Ефективним могло б бути спостереження, але “слідувати” за індивідом через різні етапи його життя вимагає багато зусиль, які часто виходять за рамки традиційного соціологічного дослідження. Звісно, треба використовувати інтерв'ю та архівні документи, які можуть прояснити, що є константою, а що – мінливим; виявляти тонкі протиріччя, гетерогенні моделі поведінки [23, с. 345–346]. Ці моменти залишаються поза досяжністю опитувань, які продукують дані, що допомагають підтримувати ілюзію щодо узгодженості й уніфікованості поведінки. Таким чином, Лаір пропонує ширше використовувати

якісні техніки отримання і аналізу даних. Водночас він наголошує, що соціологічний аналіз на рівні особистості не передбачає негачію даних кількісних, статистичних досліджень, навпаки, ці дані дають уявлення про різноманіття індивідуальних диспозицій. Не йдеться про увагу виключно до унікальних випадків, які є статистично нетиповими, хоча такі випадки іноді бувають корисні, щоб отримати чітке уявлення про конкретні проблеми.

Прикладом є відоме дослідження атипового кейсу мельника Мелуччіо [30], яке свідчить, що саме ідентифікація особливого/сингулярного обов'язково веде до розуміння того, що є загальним. Можна навіть сказати, що немає нічого більш загального, ніж сингулярне. Аналізуючи сингулярну природу конкретного випадку, треба намагатися зрозуміти загальні процеси, які цей випадок зробили складним продуктом. Зіставляючи сингулярне із загальним, ми повертаємося до старих опозицій – номотетичні та ідіографічні підходи, генералізуючі та індивідуалізуючі методи [23, с. 349]. Лаір підмічає проблему уніфікації соціологами складного світу соціальних феноменів, коли ми вирізняємо серед даних чіткі узгоджені типи, які явно демонструють ту чи іншу форму преференцій, настанов, поведінки тощо (наприклад, гедонізм, індивідуалізм, патерналізм та ін.).

Такого плану аналіз можна використовувати як ілюстрації інституту, епохи, класу, групи або типу особистості. Але ці моделі вводять в оману, коли приймаються для витлумачення конкретних випадків реальності, тобто складних і специфічних результатів плюрального досвіду. Змішані, неоднозначні ситуації, коли індивід може в певному контексті проявляти одні характеристики, в іншому – інші, залишаються поза увагою та не охоплюються інтерпретативними моделями. Соціологія на рівні особистості ставить за мету дослідження сингулярних комбінацій загальних характеристик.

Дослідницька програма Б. Лаіра пропонує більше уваги приділяти особливостям формування різних видів диспозицій у процесі соціалізації актора, враховуючи режими

їх набування, модальності самих диспозицій, специфіку їх активізації у різних контекстах, у конкретних соціальних ситуаціях. У його концептуалізаціях убачають вплив ідей Ж. Піаже, а отже, психологізацію диспозицій та акцент на їх процесуальності. Це спроба дати відповідь на запитання, як актор з його узгодженим, тривалим в часі і сформованим переважно на ранніх етапах досвіду габітусом може діяти творчо, винахідливо, інноваційно. На це питання генетичний структуралізм Бурдьє не дає чіткої відповіді, хоча ідеї щодо можливості розщепленого габітусу, поняття гістерезису, “практичного чуття” як інкорпорованої здатності давати відповідь на нові ситуації, присутні в теорії Б. Лаіра, як і Ф. Коркюфа, який теж працює в цьому напрямі і розвиває поняття плюрального актора, вважають науковцями, які зробили істотний внесок у плідний розвиток бурдьєзіанської парадигми. Проте сказати, що вони розв’язали проблему інерції габітусу, не можна, на що вказують й інші дослідники [31, с. 251]. Проблематизації і пошуки в цьому напрямі є важливими, бо саме концепт габітусу покликаний пояснити інтерналізацію та інкорпорацію соціальних норм і правил та їх конвертацію в індивідуальні диспозиції діяти певним чином, схилитися до вибору тих чи інших практик. Чітка відповідність ієрархій соціальних і культурних нерівностей, зафіксована Бурдьє в тому числі через опис трансферабельних диспозицій/смаків і гомогенних практик культурного споживання, не завжди відповідає реаліям сучасних високодиференційованих суспільств і потребує подальших пошуків і експлікацій.

Література

1. *Bourdieu P.* The Rules of Art: Genesis and Structure of the Literary Field / Bourdieu P. – trans. S. Emanuel. – Stanford CT : Stanford University Press, 1996 [1992].
2. *Bourdieu P.* The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature / Bourdieu P. ; ed. and introd. R. Johnson. – Polity Press, Cambridge, 1993.

3. *Bourdieu P.* Homo Academicus / Pierre Bourdieu ; trans. by Peter Collier. – Polity Press, Cambridge, 1988 [1984].
4. *Bourdieu P.* State Nobility: Elite Schools in the Field of Power / Bourdieu P. ; trans. C. Clough. – Polity Press, Cambridge, 1996 [1989].
5. *Bourdieu P.* Pascalian Meditations / P. Bourdieu ; trans. R. Nice. – Polity Press, Cambridge, 2000 [1997].
6. *Calhoun C.* Bourdieu: Critical Perspectives / Calhoun C., LiPuma E., Postone M. (eds). – Chicago : University of Chicago Press, 1993.
7. *Fowler B.* (ed.) Reading Bourdieu on Society and Culture / Fowler B. (ed.). – Oxford : Blackwell, 2000.
8. *Brown N.* Pierre Bourdieu: Fieldwork in culture / *Brown N., Szeman I.* (eds.). – Boulder CO : Rowman and Littlefield, 2000.
9. *Swartz D. L.* After Bourdieu. Influence, Critique, Elaboration / Swartz D. L., Zolberg V. L. (eds.). – Dordrecht : Kluwer Academic, 2004.
10. *Grenfell M.* Art Rule: Pierre Bourdieu and the Visual Arts / M. Grenfell, C. Hardy. – Oxford : Berg, 2007.
11. *Silva E. B.* Cultural Analysis and Bourdieu's Legacy: Settling Accounts and Developing Alternatives / Silva E. B., Warde A. (eds.). – London : Routledge, 2010 .
12. *Susen S.* The Legacy of Pierre Bourdieu. Critical Essays / Susen S., Turner B. S. (eds.). – Anthem Press, 2011.
13. *Verdes-Leroux J.* Deconstructing Pierre Bourdieu: against sociological terrorism from the left / Jeannine Verdes-Leroux. – New York : Algora Publishing, 2001.
14. *Бурдьє П.* Социальное пространство: поля и практики / Пьер Бурдьє ; пер. с франц. ; отв. ред. Н. А. Шматко. – М. : Ин-т эксперим. социологии ; СПб. : Алетейя, 2005.
15. *Bourdieu P.* Distinction (trans. R Nice) / P. Bourdieu. – Oxford: Polity Press, 1984 [1979].
16. *Бурдьє П.* Различение: социальная критика суждения / Пьер Бурдьє // Экономическая социология. – 2005. – Т.6. – №3. – С. 25–48.
17. *Бурдьє П.* Практический смысл / Пьер Бурдьє ; пер. с фр. ; общ. ред. и послесловие Н. А. Шматко. – М. : Ин-т эксперим. социологии ; СПб. : Алетейя, 2001.
18. *Jenkins R.* Pierre Bourdieu / Jenkins R. – London : Routledge, 1992.

19. *Lahire B. L'Homme pluriel. Les ressorts de l'action* / Bernard Lahire. – Paris, Nathan, 1998.
20. *Lahire B. The Plural Actor* / Bernard Lahire. – Cambridge : Polity, 2011.
21. *Lahire B. Le Travail Sociologique de Pierre Bourdieu. Dettes et Critiques* / Bernard Lahire. – Paris : La Decouverte, 1999.
22. *Lahire B. La culture des Individus. Dissonances culturelles et distinction de soi* / Bernard Lahire. – Paris : La Decouverte, 2004.
23. *Lahire B. From the habitus to an individual heritage of dispositions. Towards a sociology at the level of the individual* / Bernard Lahire // *Poetics*. – 2003. – № 31. – P. 329–355.
24. *Бурдьє П. Политическая онтология Мартина Хайдеггера* / Бурдьє Пьер ; пер. с франц. А. Т. Бикбова, Т. В. Анисимовой. – М. : Праксис, 2003.
25. *Bourdieu E. Savoir faire. Contribution a' une theorie dispositionnelle de l'action* / E. Bourdieu. – Seuil, Paris, 1998.
26. *Moreau M.-P. Book Review: La Culture des individus: dissonances culturelles et distinction de soi* / Marie-Pierre Moreau // *International Sociology*. – 2006. – V. 21. – P. 843–845.
27. *Ручка А. Статусна стратифікація і культурне споживання* / А. Ручка, Л. Скокова // *Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей: Тези доповідей*. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – С. 149.
28. *Breczko S. Porowatosc praktyki kulturowej (rec.: B. Lahire. La culture des individus. Dissonances culturelles et distinction de soi, Paris 2004)* / Sylwia Breczko // *Kultura i Spoieczesstwo*. – 2006. – №1–2. – S. 325–331.
29. *Скокова Л. Концепт omnivorousness у дослідженні динаміки культурних практик* / Л.Скокова // *Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. Вип. 5(16)*. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2013. – С. 546–566.
30. *Гинзбург К. Сыр и черви. Картина мира одного мельника, жившего в XVI в.* / Гинзбург К. ; пер. с итал. М. Л. Андреева, М. Н. Архангельской. – М. : РОССПЭН, 2000.
31. *Frere B. Bourdieu's Sociological Fiction: A Phenomenological Reading of Habitus* / Bruno Frere // *The Legacy of Pierre Bourdieu. Critical Essays* / Edited by Simon Susen, Bryan S. Turner. – Anthem Press, 2011. – P. 247–269.

УДК 316.233 : 316.322 В. Казаков,
кандидат социологических наук

САМЮЭЛЬ ХАНТИНГТОН: ПОНИМАНИЯ ЦИВИЛИЗАЦИИ И ИХ РАЗЛИЧИЯ

*В статье анализируются три понимания цивилизации в их трактовке Хантингтоном. Старое понимание как понимание существования только одной единственной цивилизации в мире. Ее новое понимание – цивилизации как культуры, как одной среди ряда существующих цивилизаций в мире. Третье понимание – цивилизации как цивилизованности. **Ключевые слова:** Цивилизация, культура, идентичность, идентификация, различия, критерий, история, религия, язык, обычай, институты, порядок, цивилизованность.*

У статті аналізуються три розуміння цивілізації в їх трактуванні Хантінгтоном. Старе розуміння як розуміння існування тільки однієї-єдиної цивілізації в світі. Її нове розуміння - цивілізації як культури, як однієї серед низки існуючих цивілізацій у світі. Третє розуміння – цивілізації як цивілізованості.

***Ключові слова:** Цивілізація, культура, ідентичність, ідентифікація, відмінності, критерій, історія, релігія, мова, обряди, інститути, порядок, цивілізованість.*

The article analyzes the three understanding of civilizations in Huntington's interpretation . The old understanding as an understanding of the existence of only one single civilization in the world. Its new understanding – civilization as culture, as one among a number of existing civilizations in the world. The third understanding - the civilization as civility.

***Keywords:** civilization, culture, identity, identification, distinction, criterion, history, religion, language, customs, institutions, order, civility.*

В настоящий момент довольно широко распространена точка зрения, что наступает новая эпоха и устанавливается новый мировой порядок. Так, еще в 1993 г. профессор

Самюэль Хантингтон, директор Института стратегических исследований при Гарвардском университете, писал, что после распада Советского Союза и окончания “холодной войны” мир качественно изменился и возникает новый мировой порядок. “В этом новом мире наиболее масштабные, важные и опасные конфликты произойдут не между социальными классами, бедными и богатыми, а между народами различной культурной идентификации” [1, с. 24].

Проблемам нового мирового порядка, цивилизаций, конфликта, культуры, различий и т.д. и посвящены работы Хантингтона. О своей книге “Столкновение цивилизаций” (1996) он, в частности, пишет: “Основная идея этого труда заключается в том, что в мире после “холодной войны” культура и различные виды культурной идентификации (которые на самом широком уровне являются идентификацией цивилизации) определяют модели сплоченности, дезинтеграции и конфликта” [1, с. 15].

Но что такое цивилизация? Ответ на этот вопрос неоднозначен, так как существует несколько весьма различных пониманий цивилизации. Хантингтон говорит о ее старом и новом понимании. Старое понимание цивилизации, его еще можно назвать пониманием единственной цивилизации, возникло на Западе в рамках бинарного противостояния “варварство – цивилизация”. Но относительно как времени возникновения категории, так и содержания ее существуют разные точки зрения.

Хантингтон пишет, что “идея цивилизации была разработана французскими философами восемнадцатого века как противопоставление концепции “варварства”” [1, с. 47]. В свою очередь, Н. Ютанов в предисловии “От редакции. Практика цивилизаций” к книге Хантингтона утверждает, что базовое понятие “цивилизованного” было развито в семнадцатом веке французскими философами в рамках противостояния “цивилизация – варварство” [2, с. 5]. Н.Тер-Акопян считает, что американский этнограф Льюис Морган (1818–1881), разделяя первобытное общество на “этнические периоды”, обозначает их “восходящими к античности

понятиями “дикости”, “варварства” и “цивилизации” [3, с. 187]. З. Бжезинский также считает, что граждане Древнего Рима исходили из своего культурного превосходства над варварским, явно уступающим им в культурном отношении внешним миром [4, с. 22–23]. Правда, и сам Хантингтон утверждает, что “ключевые культурные элементы, определяющие цивилизацию, были сформулированы еще в античности афинянами” [1, с. 49]. То есть можно сказать, что по своему содержанию старое понимание цивилизации восходит к периоду античности.

Также можно сказать, что основным содержанием старого понимания цивилизации согласно А. Тойнби (1889–1975) является “различие между примитивным обществом и цивилизацией” [5, с. 94]. С этой точки зрения быть цивилизованным или быть членом цивилизованного общества, цивилизации – хорошо, а быть членом нецивилизованного, примитивного или варварского общества – плохо. В специфическую международную систему, которая доминировала в Европе и на Западе, принимали лишь достаточно цивилизованные страны. “Элитой” человечества признавались только такие же страны, то есть понятие “цивилизация” стало своеобразным ярлыком или символом принадлежности к якобы существующему всеобщему передовому цивилизованному миру. Аналитики потратили немало усилий, чтобы найти или установить некие критерии общества, по которым можно отнести его к цивилизации. Такими критериями многие считали оседлость, грамотность, городской характер населения. О нескольких иных критериях пишет Тойнби: “Примитивные общества обладают сравнительно короткой жизнью, они ограничены территориально и малочисленны. Жизнь цивилизаций, список которых едва достигает двузначного числа, наоборот, более продолжительна, они занимают обширные территории, а число людей, охватываемых цивилизациями, как правило, велико. Они имеют тенденцию к распространению путем подчинения и ассимиляции других обществ” [5, с. 80].

Вариантом старого понимания цивилизации является его немецкая интерпретация. В Германии XIX в. немецкие

мыслители провели различие между категориями “цивилизация” и “культура”. Первое с их точки зрения включает в себя технику, технологию и иные материальные факторы. Второе – ценности, идеалы и иные интеллектуальные, моральные, художественные стандарты. Как следствие, некоторые антропологи стали даже говорить о культуре как о характеристике примитивных, застывших, неурбанизированных обществ, а о динамичных, более сложных и городских обществах, как о цивилизациях.

В середине XX в. стал происходить отход от старого понимания цивилизации и переход к новому ее пониманию. В его основе лежит идея о том, что существует не одна единственная цивилизация, а много различных цивилизаций, иными словами, существует конкретная цивилизация как одна из многих.

Хантингтон указывает на существование в настоящий момент как минимум восьми цивилизаций: синской (китайской), японской, индуистской, исламской, православной, западной, латиноамериканской и, возможно, африканской цивилизаций. Каждая из этих цивилизаций цивилизована по-своему и среди них нет “хороших” или “плохих”, более или менее развитых в культурном отношении.

Переход к новому пониманию означал отказ от определения цивилизации как идеала и единого стандарта. С этой точки зрения, все цивилизации являются наивысшей культурной ценностью, наивысшей культурной общностью и самым широким уровнем культурной идентификации. Они определяются как общими объективными элементами, такими как язык, история, религия, обычаи, социальные институты, так и субъективной самоидентификацией людей. “Цивилизации – это самые большие “мы”, внутри которых каждый чувствует себя в культурном плане как дома и отличает себя от всех остальных “них”” [1, с. 51], – пишет Хантингтон. У цивилизаций нет четко определенных территориальных границ, точного времени возникновения и конца, их состав и формы изменяются во времени. Культуры разных народов могут взаимодейство-

вать между собой, накладываться и пересекаться друг с другом. Цивилизации различаются между собой, но степень их отличия сильно варьируется. Кроме того, они эволюционируют, изменяются также в различной степени, но при этом сохраняют “длительную историческую непрерывность”. Как пишет Хантингтон, “империи возвышаются и рушатся, правительства приходят и уходят – цивилизации остаются” [1, с. 52]. Также, с его точки зрения, “цивилизация в своей эволюции проходит времена беспорядков или конфликтов, затем создания единого государства и, наконец, упадка или распада” [1, с. 53].

Цивилизации являются не политическими, а культурными единствами, поэтому они не выполняют функции государства, не занимаются поддержанием порядка, восстановлением справедливости, сбором налогов, ведением войн и т.д. Форма политического устройства как в каждой цивилизации, так и внутри нее может быть весьма различной, кроме того, цивилизации могут включать в себя не одно, а весьма большое число различных политических образований.

Хантингтон предлагает целый ряд различных определений цивилизации в новом ее понимании, цивилизации как одной из многих. Эти определения, весьма условно, можно разделить на две группы. А) короткие определения. Так, Хантингтон пишет: “Мы можем определить цивилизацию как культурную общность наивысшего ранга, как самый широкий уровень культурной идентичности людей” [1, с. 34] или – “цивилизации – это культурные целостности самого широкого уровня” [1, с. 191] и т.д. Эти определения мало отличаются друг от друга.

Б) Широкие определения. В целом эти определения тоже мало отличны между собой, но их сравнение порождает ряд весьма тесно взаимосвязанных проблем. Это разные, но зависимые друг от друга проблемы, условно все их вместе и обобщенно можно назвать “проблемой критериев”. В частности, Хантингтон пишет о различии цивилизаций, но по каким критериям? Он также пишет об общности

людей, но по каким критериям? То есть, собственно, можно говорить как минимум о критериях общности и критериях различия, но в действительности конкретные критерии, например, религия, объединяя и различия людей, выполняет обе указанные функции (роли). В более конкретном смысле – недостаточно в определении цивилизации просто перечислить ее критерии, необходимо понимать их качества, характеристики, так как у каждого конкретного критерия они могут быть разными.

Первая проблема “проблемы критериев”. Почти все широкие определения цивилизации Хантингтона состоят из двух частей. В первой части он указывает на объективные критерии идентичности людей, а во второй части пишет о их субъективной самоидентификации по данным критериям. При этом он указывает на существование разных уровней самоидентификации, то есть, по существу, на разную роль и значимость критериев и предлагает ряд ответов на возможные по данной проблеме вопросы. В частности, Хантингтон пишет: “Из всех объективных элементов, определяющих цивилизацию, наиболее важным, однако, является религия” [1, с. 49], или “религия является центральной, определяющей характеристикой цивилизаций” [1, с. 59]. Но в последующем, вероятно, поправляясь или уточняя, указывает, что “центральными элементами любой культуры или цивилизации являются язык и религия” [1, с. 80]. Иначе – указанные критерии являются первостепенными, основными, а иные критерии – второстепенными, как следствие – происходит изменение уровня самоидентификации в зависимости от набора применяемых критериев. Собственно, сущность указанной проблемы в переходе от объективности критериев к уровню их субъективного понимания и уровню их субъективной интерпретации для осуществления самоидентификации. Что частично происходит посредством разрешения второй проблемы.

Вторая проблема “проблемы критериев” – проблема “происхождения” критериев. Эти критерии – “общие объективные элементы” или “коренные различия”, “объективные

атрибуты цивилизации” или следствие “родства”, что не является просто общностью и т.д.? Собственно, в зависимости от “происхождения” критерия изменяется степень его объективности, которая может уменьшаться за счет увеличения степени его субъективности.

Третья проблема “проблемы критериев”, вероятно, наиболее практически значимая – каково количество критериев и каковы конкретно эти критерии? И, собственно, как установить, что данный феномен является критерием (атрибутом) цивилизации? Последний вопрос Хантингтоном решается в основном эмпирическим путем. На первый вопрос полного ответа, по существу, нет. Но, можно сказать, что наиболее стандартным набором критериев, правда в разной последовательности (и значимости ?) в определениях цивилизации являются: язык, история, религия, обычаи, институты [1, с. 51]. В этом варианте из пяти критериев не просматривается центральная и определяющая роль религии или языка. Следует также отметить, что история как критерий в неких вариантах определения понимается Хантингтоном не просто как некое простое знание, описание и последовательное перечисление или изложение фактов, а как “историческая память”. То есть как собственная история субъекта, история как отличная от других историй других субъектов, история, включающая в себя стереотипы, ценности, идеалы, идеологию и т.д., история, как правда, а не истина. Вероятно, конкретизируя такое понимание, Хантингтон в иных определениях использует и другие критерии для определения цивилизации – “происхождение”, включая географическое, и “родство”, в частности, он пишет о родстве языка, религии, систем ценностей, законов и культуры. Весьма широко упоминаемым критерием в определениях является критерий “ценностей” или “систем ценностей”. Конкретизируя его, Хантингтон вводит в число критериев такие критерии, как “традиции” и “верования” (а не просто “религия”) или “вера”. В более широком плане Хантингтон в число критериев вводит “философские воззрения”, “основопола-

гающую философию” или философию вообще, которая включает в себя “общие взгляды на жизнь”, которые “значительно отличаются в разных цивилизациях” [1, с. 25].

Хантингтон также утверждает об общности и различии цивилизаций в политической сфере, в частности, он пишет об общности социальных отношений, родстве законов, наличии общих порядков и административной практики и о существовании общего “политического и территориального “дома””.

Следует отметить мысль Хантингтона, что “когда приходит кризис идентичности, для людей в первую очередь имеет значение кровь и вера, религия и семья. Люди сплавиваются с теми, у кого те же корни, церковь, язык, ценности и институты и дистанцируются от тех, у кого они другие” [1, с. 186].

Анализируя ценности как критерий цивилизации, Хантингтон среди них выделяет некие ключевые институты Запада, его обычаи и убеждения, “которые можно по праву назвать стержневыми для западной цивилизации” [1, с. 97]. Это конкретные специфические ценности западной цивилизации, отличающие ее, например, от цивилизации православной. К ним он относит: античное (классическое) наследие (греческая философия, рационализм, римское право, латынь, христианство), католицизм и протестантизм, европейские языки, разделение духовной и светской власти, господство закона, социальный плюрализм, индивидуализм. Кроме того, к такого рода западным ценностям Хантингтон также относит: право на самоопределение, либерализм, демократию, независимость, законность сопротивления, свободный рынок, контролируемое правительство, права человека, свободу, равенство перед законом, конституционализм, частную собственность, свободу торговли. При этом он подчеркивает: “Среди них наиболее яркими являются западное христианство, плюрализм, индивидуализм и верховенство закона” [1, с. 513].

Третье понимание цивилизации. Хантингтон предпринимает попытку сконструировать третье понимание цивили-

лизации. Схематично и упрощенно можно сказать, что он синтезирует два изложенных выше понимания цивилизаций между собой и получает третье понимание – Цивилизации как цивилизованности. В основе такого подхода, по Хантингтону, лежит ряд идей.

Первая идея: человеческое общество является и универсальным, и особенным. Хантингтон, в частности, пишет: “Человеческое общество универсально, потому, что оно человеческое, а особенное потому, что оно – общество” [1, с. 526]. Примером универсального является этика. В ее рамках можно выделить “максималистскую этику” и “минималистскую этику”. Первая, являясь частью культуры, “помогает” ей задавать поведенческие шаблоны, служащие для людей ориентирами, а также направлять их на пути, которые признаются правильными в отдельно взятой цивилизации. Вторая, минималистская этика, содержит в себе повторяющиеся особенности всех максималистских этик разных цивилизаций. Хантингтон пишет: “Минимальные нравственные понятия правды и справедливости можно обнаружить во всех “мощных” моральных системах” [1, с. 526]. Это касается в первую очередь минимальных моральных запретов, например, запрета на убийство человека и т.д.

Другим примером универсальности, общности человечества является религия. Как считает Хантингтон, всем мировым религиям, как бы они не разделяли человечество “свойственны общие для всех ключевые ценности” [1, с. 529].

Принимая во внимание наличие у человечества общего, Хантингтон неоднократно указывает на необходимость “поисков истинно общего, того, что есть в большинстве цивилизаций” [1, с. 527]. Он даже утверждает, что в настоящем для сохранения мира на земле необходимо выполнять правило: “Людям всех цивилизаций следует искать и стремиться распространять ценности, институты и практики, которые являются общими и для них, и для людей, принадлежащих к другим цивилизациям” [1, с. 529].

При этом он утверждает о необходимости отказа от универсализма: “Курс на созидание состоит в отказе от универсализма, признании разнообразия и в поиске общих ценностей” [1, с. 527]. Вероятно, можно сказать, что критерием цивилизации как цивилизованности является ее универсальность, состоящая в отказе от универсализма в любых его формах и проявлениях.

Вторая идея – как бы не рассматривали цивилизации, через призму ее первого или второго понимания, в их рамках они эволюционируют, проходят определенные этапы, фазы, включая взлет и падение. В этой связи Хантингтон задается вопросом: “Существует ли некий общий, извечный тренд, выходящий за границы отдельных цивилизаций, ведущий к более высоким уровням цивилизованности?” [1, с. 530]. На этот вопрос он предлагает ряд ответов, которые могут рассматриваться в качестве новых вопросов, а также возможных критериев цивилизации как цивилизованности. Это – повышение человеческого контроля над окружающей средой (вероятно, не только природной) и “более высокий уровень соответствия времени”.

Третья идея – с 1990 года, по мнению Хантингтона, накопилось много доказательств и фактов, подтверждающих и актуализирующих парадигму “сущего хаоса” в международных отношениях в рамках современного мирового порядка. В частности, происходит глобальное пренебрежение и игнорирование норм порядка, разваливаются государства, нарастает анархия, возникла глобальная волна преступности, падает уровень доверия и социального единства во многих странах, возникает и растет агрессивное цивилизационное и иное насилие, часто опирающееся на вооруженную силу. Поэтому, с точки зрения Хантингтона, “закон и порядок – первейшие предпосылки Цивилизации” [1, с. 531]. Будущее и мира, и цивилизации “зависит от понимания и сотрудничества между политическими, духовными и интеллектуальными лидерами главных мировых цивилизаций” [1, с. 532]. То есть, собственно, “понимание и сотрудничество” в их тотальном и всеоб-

щем проявлении, вероятно, также можно считать критериями цивилизации как цивилизованности.

Иначе говоря, универсальность, состоящая в отказе от универсализма, повышение человеческого контроля над человеческой средой, высокий уровень соответствия времени, закон и порядок, понимание и сотрудничество являются предполагаемыми и возможными критериями цивилизации как цивилизованности.

Литература

1. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Самюэль Хантингтон ; [пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова]. – М. : ООО «Изд-во АСТ», 2003. – 603 с. (Philosophy).

2. Ютанов Н. От редакции. Практика цивилизаций / Николай Ютанов // Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М. : ООО «Изд-во АСТ», 2003. – С. 5–6.

3. Тер-Акопян Н. Б. Первобытное общество: проблемы теории и истории в трудах К. Маркса и Ф. Энгельса / Тер-Акопян Н. Б. – М. : Наука, 1991. – 248 с.

4. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / Збигнев Бжезинский ; [пер. с англ. О. Ю. Уральской]. – Москва : Междунар. отношения, 2002. – 256 с.

5. Тойнби А. Дж. Постижение истории / Тойнби А. Дж. ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1991. – 736 с.

КОНЦЕПЦІЯ ДІАЛОГІЧНОГО МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ СЕЙЛИ БЕНХАБІБ

У статті аналізується концепція діалогічного мультикультуралізму Сейли Бенхабіб, яка протиставляється мозаїчному, або радикальному, мультикультуралізму. Окреслюється проблемне поле даної концепції у поняттях “культура”, “інституціоналізація культур”, “дорадча демократія”. Обґрунтовується актуальність концептуалізації С. Бенхабіб для подальшого розгортання сучасних демократичних процесів.

Ключові слова: мультикультуралізм, діалогічний мультикультуралізм, мозаїчний мультикультуралізм, інституціоналізація культур, культура, дорадча демократія.

В статье анализируется концепция диалогического мультикультурализма Сейлы Бенхабиб, которая противопоставляется мозаичному, или радикальному, мультикультурализму. Определяется проблемное поле данной концепции в понятиях “культура”, “институционализация культур”, “совещательная демократия”. Обосновывается актуальность концептуализации С. Бенхабиб для дальнейшего развертывания современных демократических процессов.

Ключевые слова: мультикультурализм, диалогичный мультикультурализм, мозаичный мультикультурализм, институционализация культур, культура, совещательная демократия.

It is analysed Benhabib's conception of dialogical multiculturalism which oppose mosaic or radical multiculturalism. The subject field of its interrelations, related to the concepts of “culture”, “institutionalization of cultures”, “deliberative democracy”. It is demonstrated the actuality of Benhabib's conceptualisations for further deployment of modern democratic processes.

Keywords: multiculturalism, dialogic multiculturalism, mosaic multiculturalism, the institutionalization of culture, culture, deliberative democracy.

Розвиток сучасного суспільства можна розглядати як процес динамічної взаємодії різноманітних культур, кожна з яких наділена тільки їй властивими традиціями, звичаями та моделями такої взаємодії. Цінності однієї культури часто несумісні із цінностями інших, а іноді є настільки специфічними, що їх адекватне розуміння (“найчастіше” й визнання) доступне тільки тим, хто належить до даної культури або наділений достатньо чутливим історичним баченням, вільним від етноцентристських догм та забобів.

Суспільство як носій символічних культурних програм може відтворюватися і розвиватися тільки за умови збереження, взаємодії і прогресу таких його складових, як етноси, їхні мови та культури. Реальне прийняття різноманіття змушує сучасне суспільство відмовитися від будь-яких проявів нетерпимості і прагнути до цивілізованого вирішення конфліктних ситуацій, тобто йти до визнання і в підсумку до взаємної поваги й розуміння інших соціальних груп. Найважливіші перешкоди на цьому шляху – невігластво і зарозумілість, що можна вважати основними причинами виникнення стереотипів, упереджень, ненависті та дискримінації в культурному, релігійному, расовому й етнічному контекстах.

В останні десятиліття розвиток суспільства має перебіг у рідчій загальносвітового інтеграційного процесу, в якому спостерігається інтенсивне змішування різних етносів та етнічних культур. У глобалізованому соціумі людина постійно перебуває на межі культур, взаємодія з якими вимагає від неї діалогічності, розуміння, поваги до культурної ідентичності інших людей.

Реальність формування полікультурного стану суспільства вимагає свого теоретичного осмислення. Відповідно до суспільних змін формуються нові теоретичні концепції, що дають змогу наблизитися до розуміння нової соціальної ситуації. Однією з таких є концепція мультикультуралізму, яка пропонує прийняття нового мультикультурного стану соціуму і теоретично обґрунтовує практику не номіналь-

ного, а фактичного зрівняння всіх існуючих у суспільстві культур.

На початку ХХІ ст. елементи мультикультуралізму можна виявити в суспільному житті практично будь-якої багатонаціональної держави, навіть якщо офіційно політика мультикультуралізму в ній не проголошена. Але в кожній державі практика мультикультуралізму має свою специфіку. Як зазначає канадський філософ Чарльз Тейлор, ключовий чинник – те, що ситуації дуже різняться від країни до країни і навіть від міста до міста. Тому не можна говорити про єдину концепцію мультикультуралізму. Мультикультурність постійно провокує нові процеси і пошуки [1].

Пошук власної концепції мультикультуралізму є також актуальним і необхідним для вироблення оптимальної моделі міжетнічної взаємодії, запобігання конфліктогенним ситуаціям у нашій державі. Адже Україна як поліетнічна країна об'єднує в собі традиції багатьох культур, й “у нинішній геополітичній і культурній ситуації (постійні міграції, обмін та суміш націй), у розмаїтті мультикультурального контексту (і української та російської мов, і зв'язку із західною та східною традиціями), у діалозі й у визнанні цієї розмаїтості – полягає майбутнє країни” [1].

У даному контексті становить інтерес концепція мультикультуралізму відомої сучасної американської дослідниці, професора політології та філософії Єльського університету Сейли Бенхабіб (Seyla Benhabib), у долі якої переплелися культури Сходу і Заходу, Європи та Америки [2, с. 131]. Вона народилася в 1950 р. в єврейській родині в Стамбулі, де здобула освіту в Американському коледжі для дівчат, а потім продовжила навчання в США, на філософському факультеті університету Брандейса (Уолтем, штат Массачусетс). У 27 років, отримавши диплом доктора філософії в Єльському університеті, С. Бенхабіб повернулася до Європи і понад 15 років жила в Німеччині, де займалась активною науковою діяльністю у рідній школі Франкфуртської школи. У 1991 р. була запроше-

на на роботу до Нью-Йорка, у Нову школу соціологічних досліджень. У 1993 р. перейшла на посаду професора в Гарвардський університет, будучи одночасно старшим науковим співробітником Гарвардського центру європейських досліджень. З 2000 р. С. Бенхабіб – професор політології та філософії Єльського університету [3].

Найбільш повний і систематизований виклад концепції мультикультуралізму та проблем, пов'язаних з її реалізацією в сучасних західних суспільствах, здійснений С. Бенхабіб у її книзі “Домагання культури. Рівність і різноманітність у глобальну еру” [4]. Спираючись на розгляд існуючих у різних країнах форм взаємодії традицій і норм, звичаїв і права, авторка намагається вирішити питання про те, якою мірою і яким чином можливо поєднати домагання культур на збереження своєї самобутності, що висувують прибічники мультикультуралізму, з основоположними ліберальними цінностями західної демократії – свободою і рівністю всіх громадян.

З позицій дослідниці, сучасна ситуація в світі характеризується двома протилежними тенденціями. З одного боку, людство вступило в нову стадію розвитку, яка характеризується зростаючою інтенсивністю і наслідками процесів, що відбуваються в різних сферах суспільного життя, – стадію глобалізації. З іншого – цілком очевидно прагнення різних культурних спільнот до меншої однорідності та більшого розмаїття, до ослаблення інтеграції у глобальні процеси, до більшої локальної та регіональної автономії.

Одним із проявів даних суперечливих тенденцій є ідеологія мультикультуралізму, що найбільш повною мірою, на думку С. Бенхабіб, реалізована в США. Мультикультуралізм як політична доктрина і напрям практичної політики, який заснований на ідеї неспівмірності, неперекладності культур, відсутності між ними будь-якої єдності, на абсолютизації культурних відмінностей, за визначенням вченої, є радикальним, або мозаїчним, що є помилковим і в емпіричному, і в нормативному сенсі. “Міжкуль-

турну справедливість у відносинах між групами людей слід захищати в ім'я [самої] справедливості і свободи, а не заради абстрактного збереження культур, – пише С. Бенхабіб. – Під радикальним або мозаїчним мультикультуралізмом я розумію точку зору, згідно з якою групи людей і культури являють собою чітко розділені та ідентифіковані спільності, які співіснують одна з одною подібно до елементів мозаїки, зберігаючи жорсткі межі” [4, с. 47].

На противагу сучасна дослідниця пропонує власну концепцію мультикультуралізму, в основі якої покладена ідея комплексного культурного діалогу, що базується “не на візуальній, а на звуковій метафорі”. Тобто, виходячи з позицій соціологічного конструктивізму, людські культури вчена розглядає як “постійне створення, зміну та обговорення уявних кордонів між “ми” та “вони”, “нами” та “іншими”, де “інший” завжди всередині нас, він один із нас. “Ми стаємо самі собою тільки тому, що відрізняємо себе від реального, а почасти – уявного “іншого”. Боротьба за визнання, яку ведуть між собою індивіди та групи, насправді, являє собою спроби відкинути статус “іншого” настільки, наскільки він пов’язаний з неповагою, придушенням та нерівністю” [4, с. 47]. Проте індивіди та групи, змагаючись за повагу до себе, усвідомлення самоцінності, свободи та рівності, прагнуть водночас зберегти відчуття своєї самобутності. І дуже важко погодитися з існуванням “іншого”, який дуже відрізняється від нас одночасно визнаючи його людську рівність та гідність. Тому, на переконання С. Бенхабіб, завдання досягнення демократичної рівності полягає у створенні неупереджених інститутів у публічній сфері та громадянському суспільстві, де подібна боротьба за визнання культурних відмінностей і захисту культурних наративів могли б відбуватися без будь-якого домінування.

Звертаючись до поняття “культура” як складової мультикультуралізму, дослідниця насамперед вказує на об’єктивну суперечливість цього явища, повне подолання якого навряд чи можливе. “Культури, – пише вона, – являють

собою сукупність елементів людської діяльності з осмислення та репрезентації, організації та інтерпретації дійсності, яка розколюється на частини конфліктуючими між собою наративами” [4, с. XXII]. Така характеристика цілком відображає головне завдання культур: формування системи орієнтирів, яка дала б змогу людині визначити своє місце у світі та ідентифікувати себе з тією чи іншою соціальною спільністю. Адже визначаючи власне місце в світі, люди концептуально осмислюють і цей світ, і самих себе, створюючи системи уявлень, подібні за структурою і способами побудови, обґрунтовують їх спроможність. Тому культури мають моральні, етичні та оціночні складові й неконфліктні за своєю природою. “У міру накопичення наших знань про інші культури і про нас самих, – стверджує вчена, – зростає і наше відчуття відносності... Чим більше ми розуміємо, тим більше здатні пробачити, і тому у вивченні людської культури і суспільства діє принцип: все зрозуміти – значить все пробачити” [4, с. 40].

Водночас вироблення й засвоєння культурних парадигм вимагають самоідентифікації. В силу лише того факту, що “оскільки люди живуть у світі, де всьому прийнято давати оцінку, .. культури формуються через протиставлення” [4, с. 8] і тому “завжди виступають знаком соціальної диференціації” [4, с. 1]. Більше того, “всі культури неминуче політичні” [4, с. 143] і це, на переконання С. Бенхабіб, є беззаперечним фактом. Відтак, незважаючи на те, що культури формуються в комплексному діалозі і взаємодії з іншими культурами, взаємне позиціонування культур відбувається в результаті їх протистояння один одному. І тут дослідниця доходить висновку, що досягнення культурами певної зрілості може, з одного боку, слугувати налагодженню між ними взаємозбагачуючого діалогу і взаємодії, з другого – появи передумов конфлікту між людьми, які є прихильниками таких культур.

У даному контексті важливого значення набуває проблема інституціоналізації культур, яка представляється С. Бенхабіб одним з найбільш небезпечних, але й одним

з найбільш динамічних соціальних процесів сучасності. Небезпека даного феномена полягає насамперед у тому, що в міру набуття політичного вираження та інституційної форми, культури би зосереджуються на власній цілісності, спираючись не на самоідентифікацію індивіда, а на його початкове прирахування до тієї чи іншої групи. Однак у такій ситуації виявляється, що представники культурних груп виступають за якесь “визнання” аж ніяк не на основі власного вибору: вони вимагають тих чи інших прав не в силу своїх особливостей як особистостей, а в силу несхожості їх культури на культуру більшості [4, с. 39–50, 63]. Такий підхід також ставить на порядок денний проблему мультикультуралізму, суть якого, на думку дослідниці, полягає в підміні особистої ідентичності груповою та у виникненні в демократичних західних суспільствах якісно нових політичних груп, які базують свої політичні домагання на культурній відокремленості їх членів. Відтак мультикультуралізм виявляється, по-перше, у спробах обґрунтувати вимоги тих чи інших груп не їх індивідуальними якостями, а статусом членів цих спільнот; по-друге, у прагненні зробити ту чи іншу культурну ідентичність групи підставою для висунення різноманітних політичних та економічних вимог. Тому С. Бенхабіб намагається довести неприпустимість нехтування принципами лібералізму і демократії задля інтересів специфічних релігійних, етнічних і культурних спільнот. І виражається це насамперед у таких її переконаннях.

По-перше, вчена відзначає, що обґрунтування того чи іншого ставлення до індивіда специфічними особливостями групи, членом якої він є, радикально розходиться з принципами лібералізму і тим самим заперечує важливу рису культури, що сформувалася у західних ліберальних демократіях. “Помилка в теорії, – пише Сейла Бенхабіб, – виникає з допущення відповідності між індивідуальними та колективними запитам” [4, с. 63]. Складність ситуації посилюється ще й тим, що в будь-якому суспільстві існують культурні та різного роду “меншості”, що утвори-

лися на основі абсолютно непорівнянних за важливістю якостей, і тому багато людей в один і той же час виявляються членами різноманітних спільнот, цілі яких можуть часом різнитися. Тому це “вкрай далеко від лібералізму, [бо підпорядковує] пошук індивідом своєї справжньої ідентичності завданням самоствердження певних груп” [4, с. 62].

По-друге, С. Бенхабіб звертає увагу на те, що в рамках мультикультуралістської логіки інституціоналізація спільнот і груп відбувається, як правило, на основі однієї або декількох особливостей людини, тоді як вимоги, що висувуються цими спільнотами, вельми широкі і не зводяться до певних домагань. Самі представники меншин об’єктивно виявляються поставленими в ситуацію, коли ставлення до них більшості визначається тільки однією з їх рис. Більше того, практика надання тих чи інших групових прав і привілеїв на підставі групової належності суперечить фундаментальному ліберальному принципу рівного ставлення до всіх членів суспільства і підриває рівність як в економічному, так і в політико-правовому аспекті. Дослідниця зазначає, що “право народу на самоствердження повинно розглядатися і оцінюватися у світлі його прихильності загальним правам людини” [4, с. 184], так як наділення однієї групи людей особливими правами неминуче відбувається на шкоду всім іншим і в цьому знову ж таки полягає суть мозаїчного, або радикального мультикультуралізму.

Отже, узагальнюючи та дещо спрощуючи таку позицію С. Бенхабіб, можна сказати, що розвиток культури в напрямі її більшого поглиблення призводить до активізації міжкультурної взаємодії, тоді як її розвиток у бік більшої інституціоналізації майже неминуче породжує конфлікти, зумовлені культурними відмінностями. Цей висновок є надзвичайно важливий у сучасних умовах, коли з об’єктивних причин взаємодії між представниками різних культур стають все більш інтенсивними; твердження єдності людства і формулювання універсальних загально-

людських принципів виявляються тому виключно актуальними завданнями [2, с. 132–133].

Реальне зіткнення між різними культурами, розмірковує далі С. Бенхабіб, створює не тільки співтовариство обговорення, а й співтовариство взаємозалежності. “У моральній площині ми стали сучасниками, якщо не партнерами, захопленими в мережу взаємозалежності, причому наші дії матимуть й позачасові наслідки... Якщо ми поважаємо людей як творців культури, то повинні або “класифікувати або впорядкувати” їх світи в цілому, або відмовити їм у повазі, взагалі усунувши від себе їхні життєві світи. Ми можемо не погоджуватися з якимись із аспектів їх моральних, етичних або оціночних практик, при цьому не відкидаючи їх життєві світи як такі і не проявляючи неповаги до них” [4, с. 42–43].

У сенсі взаємодії та встановлення взаємозалежностей при формуванні діалогічного мультикультуралізму, на протигагу мозаїчному, або радикальному, дослідниця пропонує орієнтуватися на ідеї “дорадчої демократії”, сформульовані Юргеном Габермасом та іншими теоретиками соціальної філософії [5], попередньою умовою яких є “задоволення вимог економічного благополуччя і потреби в колективній ідентичності”. Визначаючи демократію як “модель організації колективного та публічного застосування влади в основних інститутах суспільства на основі принципу, що рішення, від яких залежить спільне благополуччя, є результатом процедури вільного та розумного обговорення між морально та політично рівними людьми” [6, р. 68], С. Бенхабіб дорадчу модель демократії характеризує як таку, що передбачає вироблення публічних рішень, заснованих на спілкуванні і діалозі, які рівною мірою враховують інтереси всіх сторін [6, с. 70].

І тут вчена, слідом за Ю. Габермасом, обстоює дворівневий підхід до мультикультуралізму. В умовах дорадчої демократії, тією мірою, якою вони відрізняються від умов політичного лібералізму, офіційна, публічна сфера представницьких інститутів, яка включає в себе законодавчу,

виконавчу владу і публічну бюрократію, суд і політичні партії, не є єдиним майданчиком, де відбувається політична боротьба, формуються точки зору і політична воля. Дорадча демократія зосереджена також на громадських рухах, цивільних, культурних, релігійних, художніх і політичних асоціаціях з неофіційної публічної сфери. Публічну сферу становлять анонімні й взаємопов'язані обговорення і змагання, що виникають з дій цих різних груп.

Саме в даній сфері мають місце мультикультурні конфлікти і відповідна політика. Заявляючи, що мультикультурні групи повинні з повагою ставитися до певних нормативних обмежень – таких як норми егалітарної взаємності (що виключає досягнення окремих переваг за рахунок інших груп), добровільного самозарахування (що робить усвідомлену волю людини єдиною умовою його входження в ту чи іншу групу), свободи виходу і асоціації (що дає змогу індивіду змінювати свої приватні ідентичності залежно від еволюції його поглядів або зовнішніх обставин), С. Бенхабіб водночас згодна з тим, що деякі форми правового і політичного плюралізму, включаючи різноманітні судові системи і регіональні парламенти, можуть бути сумісні з дорадчим демократичним універсалізмом. Висновок, якого доходить дослідниця, полягає у такому застереженні: пристосування до мультикультурності без активного залучення громадян у вільну публічну сферу, не через інститути громадянського суспільства здатне привести до своєїрідної “холодної війни”: можуть мати місце мир, але не примирення; компроміс, але не взаєморозуміння.

Отже, у концепції діалогічного мультикультуралізму, що базується на ідеях дорадчої демократії, С. Бенхабіб намагається поєднати вимоги демократії та необхідність урахування культурних, етнічних чи релігійних особливостей людей, які представляють різні групи і спільноти; “основоположним для дорадчої демократії, – пише вона, – є принцип, згідно з яким голос кожного, кого стосуються норма, закон чи політичний курс, потрібно включити в демократичне обговорення, що веде до їх прийняття” [4,

с. 177]. Ця концепція, на думку В. Іноземцева, вченого, за редакцією якого й вийшла російською мовою вищезгадана книга С. Бенхабіб, хоча й не позбавлена деякого ідеалізму, є теоретично бездоганною [2, с. 139]. І переваги її полягають у такому.

По-перше, важлива перевага дорадчої демократії у контексті діалогічного мультикультуралізму полягає у тому, що основним актором в ній постає людина, особистість, а не соціальна чи культурна група. Таким чином, стверджується пріоритет демократичної традиції над приватними культурними установами. По-друге, дорадча демократія передбачає консенсусну, по суті, модель прийняття рішень, причому в її переважно радикальній формі. На думку С. Бенхабіб, “консенсусні моральні норми повинні бути переконливими для всіх і кожного з однеї і тієї самої причини” [4, с. 172]. По-третє, ідея дорадчої демократії насичена глибоким гуманістичним змістом, оскільки слугує утвердженню соціальної гармонії. Як зазначає дослідниця, “твердження, згідно з яким демократична легітимність досяжна тільки через згоду всіх, кого стосується прийняте рішення, припускає, принаймні на нормативному рівні, що не можна вводити норми і виправдовувати інституційні домовленості, якщо це робиться на шкоду найбільш знедоленим і нелояльним” [4, с. 160]. До речі, остання теза перекликається з проблемою досягнення соціальної справедливості. Найбільш дієвим, на думку С. Бенхабіб, є “надання певних вигод усім групам у суспільстві”, незалежно від їх культурних особливостей, але відповідно до того ступеня, в якому умови їх життя уявляються нестерпними для інших членів суспільства. Ця наполеглива послідовність є однією з найсильніших сторін концепції С. Бенхабіб; хоча ймовірність її практичної реалізації залежить насамперед від рівня усвідомлення людиною своєї соціальної місії, що вчена називає “розширеною ментальністю”. “Така “розширена ментальність” дає можливість застосувати громадянську уяву, взявши до уваги точку зору іншого (інших), щоб досягти згоди з

ними за нормами, які є суперечливими і викликають різні думки, зачіпають наше життя і нашу взаємодію. “Розширена ментальність” передбачає наявність чеснот членства та асоціації, а також здатність домовлятися з людьми протилежних переконань і уподобань, вміння дистанціюватися від своїх найглибших пристрастей, щоб оцінити їх з гіпотетичної точки зору загальної моральності [4, с. 203–204].

Таким чином, завершуючи короткий аналіз концепції діалогічного мультикультуралізму С. Бенхабіб, слід зазначити, що вчена переконливо намагається довести ідею необхідності формування мультикультуралізму через діалог, консенсус і згоду як у політичній, так і у публічній цивільній сферах, де головним актором постає не соціальна чи культурна група, а насамперед людина, особистість. Розуміючи, що сучасні суспільства, навіть найдемократичніші країни Заходу, далекі від тих ідеальних основ, на яких тільки й може бути побудоване досконале ліберальне демократичне суспільство, дослідниця визнає, що її ідеї сформульовані “в традиціях утопічної політичної думки, які припускають, що громадянськість і справедливість, міжкультурне взаєморозуміння і демократична участь є цінностями завдяки яким можна долати будь-які негаразди” [4, с. XVIII]. Але такий “утопізм” не може і не повинен відхилятися ніким, хто щиро прагне до того, щоб суспільство стало більш гуманним і справедливим. І тому пропонувані концептуальні рішення заслуговують найпильнішої уваги, а можливості їх застосування в нинішніх умовах повинні досліджуватися ретельно і неупереджено [2, с. 141].

І на завершення доцільно згадати ще одні беззаперечні слова С. Бенхабіб, наведені у передмові до російського видання книги “Домагання культури. Рівність і різноманітність у глобальну еру”, які є, на наш погляд, ключовими й у контексті формування концепції діалогічного мультикультуралізму як ідеології і політики, й у контексті розгортання сучасних демократичних процесів у світі: “Щоб зберегти відкрите суспільство та демократичні сво-

боди, ми повинні рухатися шляхом міжкультурного діалогу і взаємного притирання культур. Альтернатива цьому – політика смерті, що, у свою чергу, означає смерть політики” [4, с. XLVIII].

Література

1. *Тейлор Ч.* У розмаїтті мультикультурного контексту – майбутнє України [Електронний ресурс] / Чарльз Тейлор. – Режим доступу : <http://gazeta.dt.ua/socium/charlz-teylor-u-roz-mayitti-multikulturnogo-kontekstu-maybutnye-ukrayini-.html>.
2. *Иноземцев В. Л.* Рецензия на книгу С. Бенхабиб “Притязания культуры. Равенство и разнообразие в глобальную эру” / В. Л. Иноземцев // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2005. – № 4(76). – Октябрь–декабрь. – С. 131–145.
3. *Сейла Бенхабиб:* Биография [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.people.su/13108>.
4. *Бенхабиб Сейла.* Притязания культуры: Равенство и разнообразие в глобальную эру / Сейла Бенхабиб ; пер. с англ. ; под ред. В. И. Иноземцева. – М. : Логос, 2003. – 350 с.
5. *Хабермас Ю.* Вовлечение другого. Очерки политической теории / Хабермас Ю. – СПб. : Наука, 2001. – 419 с.
6. *Benhabib S.* Toward a Deliberative Model of Democratic Legitimacy 11 Democracy and Difference / Benhabib S. – Princeton, 1996. – P. 68.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

УДК 316.334.2

*В. Смакота,
кандидат социологических наук*

ТРУД В СОЦИОЭКОНОМИЧЕСКОМ ИЗМЕРЕНИИ

В статье произведен социально-исторический анализ отношения к различным видам трудовой деятельности как основного компонента экономической культуры, способного оказывать существенное влияние на экономическое поведение (в частности, на профессиональный выбор) и в целом на структуру рынка труда в стране.

Ключевые слова: труд, рынок труда, экономическая культура.

У статті здійснено соціально-історичний аналіз ставлення до різних видів трудової діяльності як основного компонента економічної культури, здатного чинити істотний вплив на економічну поведінку (зокрема, на професійний вибір) і в цілому на структуру ринку праці в країні.

Ключові слова: праця, ринок праці, економічна культура.

In this article the socio-historical analysis of the attitude towards various forms of work as a major component of economic culture that can have a significant impact on economic behavior (in particular the professional choice) and in general on the structure of the labor market in the country has done.

Key worlds: labour, labour market, economic culture.

Труд является основой существования человека, главной его видовой особенностью, посредством приобщения к которой происходит не только создание различных благ, но и социализация индивида, усвоение им основных норм

и правил экономической культуры общества, этоса экономического поведения. По мнению С. Булгакова, труд человечества, рассматриваемый как связанное целое, и есть человеческая история [1, с. 115]. Исключительное значение трудовой деятельности человека придают не только социальные и экономические науки, но и философия, культурология, этика; при этом цели, ценности и смысл труда в каждом из данных измерений различны. Так, в социально-экономическом анализе процессов промышленного производства, как и в историко-культурном исследовании понимания трудовой деятельности в различных обществах труд в одинаковой мере является объектом изучения. Но если в сфере экономических наук предметная область имеет достаточно четкие границы, то в гуманитарном пространстве с однозначным определением самого термина “труд” возникают вполне объяснимые трудности, связанные с культурными, национальными, религиозными, историческими особенностями развития общества.

Краткий анализ этимологии термина “труд” в различных языках демонстрирует многообразие его смысловых значений, выражающихся в характерном для каждой культурной среды своеобразии понимания последнего как хлопот и забот (один из вариантов перевода немецкого *arbeit*), страдания и мук (французское *travail*), тяжелого и мучительного труда (английское *labor*), труда, работы и одновременно – челяди, дворни (תבגד на иврите). Также достаточно показательным является значение украинской “неділі” (воскресения) – дня, в который не делают никакой работы, или не трудятся, и в разграничении данных понятий (что значит “работать” и “не работать”) также велика роль культурных факторов.

Так, в иудейской традиции данные понятия четко регламентируются, и работой или трудом признаются такие действия, как разжигание огня или в современной интерпретации – использование электричества, что налагает запрет на любые действия с электроприборами в шабат (день, в который не работают). Православная же традиция

трактует понятие “работа” скорее как ежедневное, рутинное занятие, которым не следует заниматься в воскресные и праздничные дни. С учетом таких неэкономических факторов влияния на понимание трудовой деятельности, ее смысла и целей как основного компонента в формировании экономической культуры общества, рассмотрим общие тенденции развития особенностей отношения к труду, способных в той или иной степени влиять на экономику.

Общей чертой, характерной для экономического развития доиндустриального периода истории человечества в целом, является превалирование ручного неквалифицированного труда над другими его видами, что воплотилось в представлениях о нем как о “тяжелой ноше”, “проклятии” и “бремени”, встречающихся во всех культурных традициях народов мира. При этом критерием отнесения деятельности к трудовой являлись именно физические усилия, поэтому многие виды деятельности, признаваемые в качестве труда в современном мире (умственный и творческий труд), вряд ли были бы отнесены к нему общественным мнением в прошлом.

Поэтому зачастую труд умственный – к примеру, учительство – не считался в российских деревнях трудом в полном смысле слова, т.к. по сравнению с крестьянским трудом не производил материального продукта и не требовал особых физических усилий [9, с. 65]. Похожий смысл находим в понимании труда и в более ранних доиндустриальных обществах. Так, ежедневным кропотливым трудом в Древней Греции должны были заниматься исключительно рабы, в то время как свободный человек имел прерогативу выполнять, как сказали бы современные исследователи, “непроизводительный” труд, требующий не физических, а умственных способностей. Практически аналогичное отношение к физическому труду описывают историки в европейском средневековье, где аристократия не знала ежедневного труда и относилась к нему с отвращением [4, с. 240].

Индустриальный этап экономического развития общества обеспечивает не только постепенное облегчение чело-

веческого труда (путем уменьшения физической нагрузки и сокращения объемов ручного труда), но и его техническое усложнение. Многие профессии в связи с этим теряют свою актуальность, при этом растет спрос на новые формы труда, профессии и специальности. В обществе формируются понятия престижности и ценности возникших профессий, которые определяются, с одной стороны, сформированными к этому времени нормами экономической культуры, а с другой – значимостью новых профессий в жизни общества. Значимым фактором является также необходимость подготовки к получению профессии, включающая не только практические, но и теоретические знания, т. е. получение специального образования (признание важности которого возрастает вместе с ускорением научно-технического прогресса). Как замечают некоторые авторы, именно в период индустриальной революции профессиональная трудовая деятельность становится главным “идентификационным шаблоном”, посредством которого происходит оценка людей, вырисовывается представление о потребностях, способностях, экономическом и социальном статусе человека, его возможных интересах и социальных контактах [4, с. 241].

Овладение профессией как видом трудовой деятельности в индустриальную эпоху обеспечивает большую по сравнению с предыдущей эпохой свободу в выборе сферы занятости, соответствующую растущему производству профессиональную и социальную мобильность. Требуемая многопрофильность в сфере профессионального образования и связанная с ней необходимость затраты больших усилий, времени и способностей для его получения увеличивает спрос в обществе на знания, на повышение уровня образования и – в конечном счете – стимулирует накопление социального капитала отдельного человека и общества в целом.

Еще одной характерной чертой данного этапа развития общества становится то, что выбранная профессиональная специализация, предопределяя вероятное будущее чело-

века, вместе с тем порождает ряд социальных ожиданий и притязаний, связанных с полученным социальным статусом. В совокупности перечисленные процессы, имея изначально экономическую и социальную основу, создают предпосылки для формирования новых ценностных установок на уровне массового сознания, которые, в свою очередь, выкристаллизовываются в элементах экономической культуры.

Со временем исследования продемонстрируют воздействие новых ценностных установок, сложившихся на основе получения социальных благ, на построение иерархии социальных потребностей. Примером такого воздействия может служить тот факт, что работники физического труда высокооплачиваемых категорий в большинстве случаев более довольны своим материальным положением, чем получающие аналогичную зарплату работники умственного труда. В США люди, имеющие высшее образование и получающие достаточно хорошее жалование, менее удовлетворены своим материальным положением, чем те, кто не имеет высшего образования, но получает аналогичное жалование... [2, с. 610–622]. (Похожая корреляция уровня полученного образования и удовлетворенности доходами зафиксирована в исследовании нашего отдела*, когда в группе рабочих с уровнем заработной платы выше среднего (более 2294 грн) при общей удовлетворенности работой зарплата не устраивала 42% высококвалифицированных рабочих и 28% – низкоквалифицированных).

В целом работа по специальности, не требующей высокого уровня образования, воспринимается обладателями последнего как понижение своего социального статуса, вне зависимости от размеров заработной платы, что становится основной причиной их неудовлетворенности работой. Очевидно, профессионально-образовательная идентичность начинает превалировать в наборе других иден-

*Опрос проводился отделом экономической социологии Института социологии НАН Украины в 2013 г. среди рабочих украинских предприятий. N =1800.

тичностей, вследствие чего жизнь человека как бы нанизывается на нить профессиональной деятельности [З, с. 25], предопределяя, что осуществление этой деятельности находится в ряду наиболее важных жизненных ценностей современного человека.

Тем не менее, сложившиеся особенности оценки труда физического (в современной интерпретации – “синих воротничков”) как менее престижного по сравнению с трудом “белых воротничков” как более статусного остается элементом экономической культуры, порождая социальный спрос на получение образования определенного типа, дающего перспективы обладания “престижными” с точки зрения общества профессиями.

Практически единственным исключением из этого правила был советский период, когда производительный труд (в основном рабочего) приобрел новый статус, а вместе с ним и гарантированные социальные блага, изменившие отношение к нему общества. Индустриализация экономики, происходящая в данный период, требовала создания нового типа экономической культуры, центром которой должен был стать человек, производящий материальные блага.

Таким образом, сформированное общественное мнение о месте данной профессиональной группы в социальной иерархии стало основным мотивом роста привлекательности труда более тяжелого, связанного с физическими нагрузками, по сравнению с непроизводительным трудом (например, в сфере обслуживания). Во внутризаводской среде заработная плата рабочего часто была выше, чем у некоторых категорий управленцев и инженеров. (Тем не менее, именно рабочая среда (еще точнее – высококвалифицированные рабочие) давала мощный толчок профессиональной мобильности не только в СССР, но и в странах социалистического лагеря. Армия служащих и чиновников среднего и низшего звена пополнялась ровно наполовину выходцами из рабочих семей, а состав высшего чиновничества – почти на треть, причем 15% из них – это дети

неграмотных, 23% – дети обученных рабочих, 31% – дети квалифицированных рабочих и 45% – дети бригадиров и мастеров) [4, с. 122].

Тем не менее высокий статус квалифицированного рабочего в советском обществе, его обладание рядом преимуществ материального и нематериального характера демонстрировал, что данный тип трудовой деятельности признается этим обществом как наиболее важный и необходимый для собственного развития.

Подтверждение социальной привлекательности данного вида труда – востребованность среднего специального образования в советском обществе. Количество СПТУ и ПТУ к началу 90-х годов только в УССР составляло 742 заведения (к 2014 г. оно падает до 478; при этом количество выпускников сокращается в тех же объемах – в 2,5 раза) [6].

В общественном мнении современной Украины критерии престижности профессий кардинально изменились. При том, что потребности украинской экономики в квалифицированных рабочих гораздо выше ее потребностей в специалистах с высшим образованием, несмотря на устойчивый спрос на специалистов рабочих профессий на рынке труда, получение рабочей профессии не привлекает не только современную молодежь. За последние 10 лет в стране среди экономически активного населения (15–70 лет) почти на треть увеличилась доля имеющих полное высшее образование, и только 0,3% украинских одиннадцатиклассников связывают свой выбор дальнейшей специализации с рабочими профессиями*. В среде самих украинских рабочих лишь 14% выразили желание, чтобы их дети (внуки) продолжили рабочую династию (69% ответили отрицательно). Это свидетельствует об изменениях социокультурных представлений о труде и его целях и

*Общенациональное исследование выпускников средней школы 2012 года было проведено совместно сотрудниками Института социологии НАН Украины и Института педагогики АПН Украины в сентябре–октябре 2011 года. N = 1013.

смыслах, произошедших в украинском обществе за последние 20 лет. Хотя экономические причины падения привлекательности труда рабочего нельзя не учитывать, ведь его стоимость в Украине в настоящий момент является одной из самых низких в мире даже по сравнению с Китаем, имеющим всемирную репутацию страны с дешевой рабочей силой (среднемесячная зарплата рабочего в которой составляет не менее 500 долл.) [10]. Но в условиях перманентной экономической трансформации то же обесценивание труда можно наблюдать почти во всех областях экономической деятельности. Резкое же понижение статуса труда рабочих обусловлено как объективной ситуацией, складывающейся в экономике с начала 90-х (неэффективная приватизация, сокращение промышленного производства), так и утверждающимися в обществе представлениями о непрестижности интенсивного производительного труда на производстве по сравнению с офисным трудом.

Согласно нашим исследованиям, в 2013 г. практически половина рабочих, занятых на предприятиях Украины, считает, что их положение по сравнению с советским периодом времени ухудшилось (табл.).

Заметим, что средний возраст рабочих – 39 лет, а в группе молодежи от 18 до 29 лет, респонденты из которой не имели практического опыта работы на советском предприятии, 40% рабочих говорят об ухудшении в целом своего положения по сравнению с советским периодом.

Таблица

Мнение рабочих по поводу своего положения на предприятии (2013, N= 1800, ответили 1204 (66,9%))

<i>Изменилось ли в целом положение рабочих (зарплата и другие условия труда) на предприятии, где Вы работаете, по сравнению с советским временем?</i>	<i>%</i>
Да, изменилось в лучшую сторону	11,0
Да, положение рабочих ухудшилось	48,6
Практически ничего не изменилось	14,2
Затрудняюсь ответить	26,2

В отношении разрушения социалистического строя в СССР такое же количество рабочих в целом по массиву (41%) выбрали вариант “Я сожалею об этом. Это было более справедливое и гуманное общество”.

Наиболее характерной чертой социально-экономического строя в Украине 60% опрошенных рабочих называют безработицу. Личный опыт безработицы имеет четверть опрошенных (на вопрос “Скажите, были ли Вы за последние 10 лет вынужденно безработным (в результате увольнения или сокращения кадров)?” 24% опрошенных ответили утвердительно; не имеют такого опыта – 76% рабочих). Относительно восприятия своего будущего более половины украинских рабочих имеют опасения по поводу урезания в будущем их социального пакета (53%), зарплаты (65%), увольнения (59%), перевода на неполный рабочий день/неделю (57%).

Однако субъективные мнения рабочих приходят в некоторое противоречие с объективными статистическими данными, согласно которым в 2014 г. в Украине именно на работников промышленности приходится наибольшая потребность на рынке труда – 9 тыс. человек в том числе в перерабатывающей промышленности – 7,2 тыс. человек [5]. При рассмотрении той же потребности в рабочих по профессиональным группам можно сделать аналогичные выводы: максимальной она фиксируется на такую категорию, как “квалифицированные рабочие с инструментом” – 6,4 тыс. человек.

Кроме высокой степени востребованности экономикой, работники промышленности находятся в категории наиболее высокооплачиваемых в стране. В то время как в общеукраинском распределении доля получающих одну из максимальных по величине зарплат (от 5 до 10 тыс. грн) в декабре 2014 г. составляла 14,7% работников, в промышленности этот процент в полтора раза выше – 23,6% (при этом в добывающей промышленности и разработке карьеров 42,2% работников получают заработную плату в таких пределах, в добыче каменного и бурого угля – 46,1%) [11].

Та же парадоксальная ситуация, при которой в экономике существует одновременно дефицит квалифицированных рабочих и высокий уровень спроса на рабочие специальности, при достаточно высоком уровне заработной платы в данном сегменте рынка труда, наблюдается не только в Украине. Современный российский рынок труда столкнулся с аналогичной проблемой: при поиске квалифицированных рабочих производственные компании сталкиваются с большими трудностями, чем при поиске квалифицированных инженеров и технических специалистов – 77% руководителей признали существование данной проблемы (из них 37% дали максимально негативные оценки доступности для своих предприятий рабочих кадров). Немного, но меньшее количество руководителей компаний (68%) сталкиваются с трудностями при поиске инженерных кадров (из них 28% заявляют о максимальной недоступности таких кадров). Следующие негативные факторы для бизнеса (такие как высокий уровень налогов и недоступность финансовых ресурсов) признаются намного менее проблематичными [7]. Можно предположить, что проблема дефицита квалифицированных рабочих кадров и в нашей стране определенно будет нарастать. Как замечают специалисты, при высокой насыщенности территории страны химическими предприятиями, электростанциями, предприятиями металлургической промышленности нехватка персонала соответствующей квалификации может превратиться в основной фактор риска, при котором максимально возрастает вероятность техногенных катастроф [8, с. 49–50]. В условиях современного производства достижение рабочим определенной квалификации, формирование соответствующих навыков занимает не менее пяти лет, поэтому недостаток квалифицированной рабочей силы уже сейчас становится угрожающей проблемой для экономики. Необходимы действенные механизмы восстановления привлекательности в обществе рабочих специальностей, востребованных экономикой.

Происходящий в общественном мнении Украины рост спроса на высшее образование (половина опрошенных в

мониторинговом исследовании 2013 г. (50%) убеждены, что для современного человека высшее образование необходимо в любом случае) в целом, безусловно, положительное явление, соответствующее постиндустриальному типу экономического развития. Однако материальная производственная база для такого перехода в стране отсутствует и в ближайшем будущем ситуация не изменится. Существующий на данный момент перекоп в производстве специалистов одной сферы труда (в основном сервисной) в ущерб другой приводит к насущным проблемам в украинской экономике, которая является экономикой индустриального типа, требующей вовлечения специалистов соответствующего профиля. Непопулярность среди выпускников школ рабочих и инженерных профессий приводит к перераспределению кадров из сферы производительного труда (отраслей, играющих наибольшую роль в экономическом развитии страны, формирующих ее валовой внутренний продукт) в сферу непроизводительного труда (прежде всего – торгово-финансовый сектор). Говорить об экономическом росте в таком случае затруднительно.

Таким образом, сформированное в обществе негативное отношение к определенным видам труда (в нашем случае – труду на производстве) и растущий социальный запрос на труд в другой сфере (непроизводительной) приводит к проблемам не только экономического, но и социального характера, промедление с решением которых может иметь угрожающие последствия.

Література

1. Булгаков С.Н. *Философия хозяйства* / Булгаков С.Н. – М. : Наука, 1990. – 412 с.
2. Аргайл М. *Условия счастья* / М. Аргайл // Психология зрелости. Учебное пособие по возрастной психологии. Для факультетов: психологии, педагогики и социальной работы – Самара : Издательский дом БАХРАХ-М, 2003. – 768 с.

3. *Джохадзе И.* Homo faber и будущее труда / И. Джохадзе // Логос. – 2004. – № 6. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : magazines.russ.ru/logos

4. *Бек У.* Общество риска. На пути к другому модерну / Бек У. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://libatriam.net/read/675187/>

5. *Соціально-економічний розвиток України за січень–листопад 2014 року* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ukrstat.gov.ua>

6. *Высшие учебные заведения (1990–2014 гг.)* / Державна служба статистики України [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ukrstat.gov.ua>

7. *Предпринимательский климат в России. Индекс ОПОРЫ – 2012.* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.slideshare.net/valeryaalekseev/index-2012>

8. *Людський капітал регіонів України в контексті інноваційного розвитку: моногр.* / В. П. Антонюк, О. І. Амоша, Л. Г. Мельцер та ін. ; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2011. – 308 с.

9. *Смакота В.* Экономика – явление духовное?! – К. : НВП “Вид-во “Наукова думка” НАН України”, 2012. – 201 с.

10. *Резник С.* Новая Украина – made in China? / С. Резник // Газета 2000. – 2013. – VI.

11. *Розподіл кількості штатних працівників за розмірами нарахованої їм заробітної плати за грудень 2014 року та видами економічної діяльності* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ukrstat.gov.ua>

УДК: 316.334.2 : 316.343.63 Т. Петрушина,
доктор социологических наук

РАБОЧИЙ КЛАСС СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЫ: ПОВЕДЕНЧЕСКИЕ И СТАТУСНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Представлены данные впервые проведенного в Украине массового опроса рабочих. Проанализированы основные статусные позиции и поведенческие характеристики представителей современного рабочего класса Украины.

Ключевые слова: рабочие, рабочий класс, поведенческие характеристики, украинское общество.

Представлені дані вперше проведеного в Україні масового опитування робітників. Проаналізовано основні статусні позиції і поведінкові характеристики представників сучасного робітничого класу України.

Ключові слова: робітники, робочий клас, поведінкові характеристики, українське суспільство.

The results of the first public opinion poll of Ukrainian workers are presented. The main status positions and behavioral characteristics of representatives of the modern working class in Ukraine are analyzed.

Keywords: workers, the working class, behavioral characteristics, the Ukrainian society.

Интерес социологической науки к изучению отдельных социальных групп общества, их статусных позиций и поведенческих характеристик, определяющих субъектность и роль этих социальных групп в обществе, обусловлен самой сутью социологии. Собирательное определение последней гласит, что это – наука, “которая, опираясь на эмпирически подтвержденные данные, теоретически изучает деятельность людей в конкретном социальном и

культурном контексте функционирования общества, его институтов и организаций, противоречивого развития общественного сознания, осознанных и неосознанных мотивов поведения” [1, с. 454]. Одной из важнейших социальных групп общества, постоянная трудовая деятельность которой обеспечивает существование самого общества, является рабочий класс. Рабочие представляют самую многочисленную группу экономически активного населения и выполняют роль главной производительной силы в системе материального производства. В этом контексте исследование рабочих, рабочего класса как особой социально-профессиональной, социально-классовой группы находится непосредственно в предметном поле экономической социологии как важнейшей отрасли социологической науки. В условиях же любых изменений экономической сферы жизнедеятельности общества, экономического кризиса или радикальных социально-экономических преобразований, актуальность экономико-социологических исследований рабочего класса только возрастает.

К сожалению, после распада Советского Союза и либерально-рыночных трансформаций, которые коренным образом изменили всю систему общественных отношений на постсоветском пространстве, исследования рабочего класса практически не проводились. Только в 2002 г. на страницах российского журнала “Социологические исследования” развернулась дискуссия по вопросам сущности, состояния и роли рабочего класса в современных условиях (В. Трушков, Б. Максимов, В. Беленький). Примерно в это же время аналогичные исследования в рамках изучения социальной структуры, социальной мобильности начались и в украинской социологии (Е. Симончук, С. Макеев, О. Куценко, Н. Шульга). Первый массовый опрос рабочих в современной Украине, максимально приближенный к критериям репрезентативности, был проведен только в сентябре–октябре 2013 г. Центром социальных и маркетинговых исследований SOCIS по инструментарию, разра-

ботанному сотрудниками отдела экономической социологии Института социологии НАН Украины (N=1800)¹.

Целью данной статьи является краткая оценка реального положения рабочих в современном украинском обществе, анализ их основных статусных позиций и поведенческих характеристик на основе данных впервые проведенного в Украине массового опроса рабочих.

¹ Обеспечить репрезентативный опрос рабочих на сегодняшний день невозможно из-за отсутствия статистической информации по этой категории занятых. Официальная статистика отказалась от использования понятия “рабочие” и оперирует такими категориями, как “наемные работники”, “работодатели”, “самозанятые” и пр. Для максимального приближения к репрезентативности исследователи при составлении выборки отталкивались от имеющейся статистической информации: 1) распределения наемных работников (выделенных через процедуру фильтра из массива “занятых”) по видам экономической деятельности с учетом пола, возраста работников и региона (области) их проживания (данные обследования домохозяйств 2011 г.), 2) данных Министерства экономического развития и торговли Украины об имеющихся промышленных предприятиях. Теоретическое обоснование выборки обусловлено концептуальным пониманием рабочего класса и фактологическим знанием структуры наемных работников в сфере материального производства, преобладающую долю которых составляют именно рабочие.

К рабочему классу мы относим наемных работников, занятых в материальном производстве преимущественно физическим трудом (квалифицированным и неквалифицированным) и не выполняющих ни управленческих, ни контролирующих функций. Поскольку ядром рабочего класса является промышленный рабочий класс, мы считали целесообразным сосредоточиться на изучении прежде всего городского отряда рабочих, занятых в промышленности (в связи с чем даже увеличили на 10% его долю в выборочной совокупности по сравнению с данными статистики о доле работников промышленности среди всех занятых в сфере материального производства – примерно с 50 до 60%), строительстве, сфере транспорта и связи, а также сфере торговли и услуг.

Тип выборки: многоступенчатая, с использованием направленного отбора и квотного скрининга на последней ступени. При опросе респондентов выдержаны квоты по трем параметрам: отрасли, в которой работает респондент, полу и возрасту (по аналогии с распределением наемных работников по четырем указанным видам экономической деятельности).

Среди опрошенных 60% заняты в сфере промышленности (в том числе 27% – в машиностроении, 20% – в металлургическом производстве, 10% – в химической и нефтехимической промышленности), 15% – в сфере транспорта и связи, 15% – в сфере торговли и услуг, 10% – в строительстве.

Как известно, проведение неолиберальных реформ в Украине привело к деиндустриализации и примитивизации производства (за счет увеличения экспортно-сырьевого сектора и сокращения наукоемкого производства), деквалификации и деградации рабочей силы, снижению благосостояния и качества жизни рабочих, потере престижа рабочей профессии и пр. Наиболее ощутимо структурные изменения в экономике отразились на занятых в промышленности, строительстве, транспорте, торговле, сельском хозяйстве. Существенно пострадал индустриальный отряд украинских рабочих, занятых в машиностроении и других наукоемких отраслях промышленности. Однако, несмотря на более чем двукратное снижение за годы независимости численности рабочего класса в Украине, изменение его социально-статусных характеристик и роли в обществе, говорить об “исчезновении” этого класса неправомерно.

Рабочий класс, по данным социологов, остается наиболее представленным среди экономически активного населения Украины и составляет более половины занятого населения в классовых схемах Дж. Голдторпа и Г. Эспин Андерсена, около двух третей – в схеме Э. О. Райта [2, с. 161]. По субъективному критерию – социальной самоидентификации – к рабочему классу себя относили порядка 40% украинских граждан [3, с. 65]. Именно рабочие, по данным социологического мониторинга, проведенного Институтом социологии НАН Украины в 2014 г. (N=1800), составляют самую многочисленную социальную группу по признаку занятости (21%, в том числе 15% – квалифицированные рабочие и 6% – разнорабочие). При этом 24% украинских граждан считают, что рабочие играют значительную роль и в жизни нашего общества². Действитель-

² Для сравнения: столько же респондентов отметили важную роль в жизни украинского общества госслужащих (25%), больше всего респонденты указывали на группы бизнесменов (37%), лидеров политических партий (36%) и преступный мир (35%), важную роль крестьян, интеллигенции и руководителей госпредприятий отметили, соответственно, 16, 15 и 13% опрошенных.

но, благосостояние людей, общества в целом начинается с реальной экономики, с эффективности материального производства, главным субъектом которого является рабочий. В контексте же глобальных трендов развития мировой экономики – неоиндустриализации, распространения высших технологических укладов – общественная значимость социально-профессиональной группы рабочих, особенно ее высококвалифицированной части, будет только возрастать.

По данным Государственной службы статистики Украины, среднесписочная численность штатных работников по всем видам экономической деятельности составила в 2013 г. 10,2 млн человек. Среди них 5,4 млн (52,8%) работали в сфере материального производства (сельское, лесное и рыбное хозяйство, промышленность, строительство, торговля и ремонт автотранспортных средств, транспорт и связь), а 4,8 млн (47,2%) – в непроизводственной сфере (финансовая и страховая деятельность, государственное управление и оборона, образование, здравоохранение и др.). Среди занятых в производственной сфере половину составляют работники промышленности (2,7 млн чел. или 49,8%)³ [4, с. 343]. Логично, что в этих отраслях материального производства рабочие имеют наибольший удельный вес в общей численности работников. Поскольку официальная статистика не располагает данными о рабочем классе, главным источником получения достоверной информации о положении рабочих в современной Украине становятся социологические исследования.

Каково же положение современных рабочих в Украине, каковы их основные статусные и поведенческие характеристики? Отметим, прежде всего, что, по данным нашего опроса, большинство рабочих (81%) считают себя частью

³ Для справки: среднесписочная численность штатных работников в сельском, лесном хозяйстве составляет 0,6 млн (10,6% от занятых в сфере материального производства), в строительстве – 0,3 млн (5,5%), в торговле – 0,9 млн (17,0%), в сфере транспорта и связи – 0,8 млн (15,1%) [4, с. 343].

рабочего класса (11% не отнесли себя к нему, 8% затруднились с ответом). При ответе на дополнительный, “проверочный” вопрос, дающий возможность альтернативного выбора между идентификацией с рабочим или иным социальным классом, большинство рабочих (78%) также отнесли себя к рабочему классу (принадлежность к среднему классу выбрали 14%, 8% затруднились с ответом). При перекрестных ответах уверенно отождествляли себя с рабочим классом 68% опрошенных рабочих.

Более половины респондентов (63%) представлено рабочими среднего возраста, 26% – молодыми людьми до 30 лет, 11% – рабочими старше 55 лет. Среди них 64% мужчин и 36% женщин. Образовательный уровень достаточно высокий: каждый пятый имеет высшее образование (20%, в том числе полное высшее – 16%), более трети (36%) – среднее специальное, каждый четвертый (26%) – профессионально-техническое, 17% – полное среднее образование. Три четверти опрошенных являются квалифицированными рабочими (18% – высококвалифицированными, 58% – квалифицированными). К малоквалифицированным рабочим себя отнесли 15%, к разнорабочим – 6% респондентов. Между образованием и квалификацией, естественно, прослеживается прямая связь. Так, среди рабочих с высшим образованием значимо больше, чем в целом по выборке, высококвалифицированных рабочих (30%). Почти две трети опрошенных (64%) считают себя верующими. Каждый второй рабочий (51%) ежедневно или несколько раз в неделю пользуется Интернетом (не имеют к нему доступа 24% рабочих). Состояние своего физического здоровья рабочие оценивают преимущественно как хорошее (46%) и удовлетворительное (37%). Отличным его считают 7%, плохим и очень плохим – 8% опрошенных рабочих.

Материальное положение рабочих подтверждает широко распространенный в украинском обществе феномен “работающих бедных”. Средний размер месячной зарплаты, после вычета всех налогов, почти у половины рабо-

чих (48%) не превышает 2294 грн – двух прожиточных минимумов (или двух минимальных зарплат) на момент опроса, треть рабочих получает до трех минимальных зарплат (33%), 8% – от трех до четырех прожиточных минимумов. Получаемая заработная плата, которая остается основным источником благосостояния рабочих и их семей, не устраивает большинство рабочих (63%). Менее трети (30%) ответили, что она их устраивает.

Доход только 5% рабочих позволяет покрывать все необходимые расходы и делать сбережения. Для подавляющего большинства имеющиеся доходы обеспечивают только необходимое ежедневное потребление семьи (доходов 30% опрошенных хватает только на продукты питания, 42% – в целом на проживание, еще 20% – на все необходимое, за исключением сбережений). В *таблице 1* представлены ответы рабочих на вопрос, хватает ли им конкретных материальных и социальных благ. Простое математическое сравнение иллюстрирует не только значительные доли работающих людей труда, лишенных необходимых благ для полноценного воспроизводства своей рабочей силы, но и преобладание депривации по ряду важнейших жизненных потребностей (см. рассчитанный индекс достаточности). Анализ же полученных данных показал, что среди опрошенных рабочих только каждому третьему (35%) одновременно хватает и необходимой одежды, и полноценного питания, каждому шестому (16%) – одежды, питания и необходимой медицинской помощи. Только 9% рабочих из всех опрошенных хватает одновременно таких жизненно важных благ, как необходимая одежда, качественное питание, медицинская помощь и полноценный досуг, что свидетельствует о наличии множественной депривации в мире труда.

В условиях высокого уровня безработицы и нестабильного рынка труда рабочие, как и другие наемные работники, нередко вынуждены соглашаться на любую, часто непривлекательную и малооплачиваемую работу. Неслучайно, каждый четвертый рабочий (25%) сказал, что ни

Таблица 1

**Эмоционально-оценочные суждения рабочих
о достаточности/недостаточности у них важнейших
материальных и социальных благ (%)**

<i>Чего из перечисленного Вам не хватает?</i>	<i>Хватает</i>	<i>Не хватает</i>	<i>Индекс достаточности*</i>
необходимой одежды	53	26	127
полноценного качественного питания	43	36	107
нормальных жилищных условий	43	37	106
возможности оплачивать необходимые медикаменты и медицинскую помощь	22	42	80
необходимых условий для развития и образования детей	18	43	75
полноценного досуга	25	49	76
возможности полноценно проводить отпуск	19	59	60
уверенности в своем будущем	11	59	52

*Значение индекса рассчитано как разница между долями позитивных и негативных ответов, к которой добавляют 100, чтобы избежать появления отрицательных величин. Значение индекса может изменяться в пределах от 0 до 200. Оно равно 200, если все респонденты дали положительные ответы; индекс равен 100, если количество положительных и отрицательных оценок одинаково; если среди респондентов преобладают позитивные оценки, значение индекса превышает 100, а если негативные – оно будет меньше 100.

работа, ни получаемая заработная плата его не устраивают, но ничего иного он не может найти. Среди высококвалифицированных рабочих так ответил каждый пятый (20%), среди разнорабочих – каждый второй (53%). У большинства рабочих (81%) трудовой договор с работодателем оформлен официально, с соответствующей записью в трудовой книжке. 17% опрошенных работают по устной договоренности, без записи в трудовой книжке. Среди тех, кто работает по официальному договору, почти все (92%) официально получают и заработную плату (неофициально, всю или часть, – всего 7%). Среди работающих по устной договоренности примерно каждый пятый (23%) заработную плату получает официально, большинство – неофициально (в том числе 62% – всю неофициально, 12% – часть официально, часто – неофициально).

Наиболее важным вопросом на работе для рабочих является гарантия занятости (56%), на втором месте по значимости находятся хорошие взаимоотношения с товарищами по работе (40%), на третьем – высокий заработок и интересное содержание работы (по 30%). По данным опроса, каждый второй и более рабочий опасался, что в ближайшем будущем его премии и социальный пакет могли быть урезаны (53%), зарплата уменьшена (65%), а сам он уволен или переведен на неполный рабочий день (59% и 57% соответственно)⁴. Удовлетворены своей работой меньше половины опрошенных рабочих (39%), своим положением в обществе – 36%, жизнь в целом – 44%. И работой, и положением в обществе, и жизнь в целом одновременно удовлетворен только каждый четвертый (24%).

Поиск путей жизнеобеспечения в конкретных реальных условиях во многом определяет поведенческие характеристики рабочих, их готовность отстаивать свои права. На сегодняшний день среди украинских рабочих одинаково распространены такие типы адаптивного поведения, как партнерский (с готовностью сотрудничать с администрацией предприятия), приспособленческий (со стремлением любой ценой удержаться на своем рабочем месте) и предприимчивый (использующий любую возможность заработать). Каждый из них выбрали примерно по 30% респондентов. Протестное поведение, готовность при необходимости бороться за свои социально-трудовые права характерно для одной четвертой – одной пятой части рабочих (23%). Аномийное поведение, проявляющееся в усталости от борьбы за выживание, отсутствии интереса ко всему, присуще незначительному числу рабочих (5%). Аналогичное распределение типов поведения зафиксировано и среди рабочих, уверенно идентифицирующих себя с рабочим классом. Выявлено, что среди тех, кто выше всех оценивает

⁴ Подчеркнем, что опрос рабочих проводился до событий 2014 г., приведших к резкому ухудшению экономической ситуации в Украине, физическому уничтожению и закрытию значительной доли производственных мощностей страны.

свое качество жизни (удовлетворен одновременно работой, положением в обществе и жизнью в целом), наиболее выражено партнерское поведение (45%), среди неудовлетворенных своим жизненным статусом (работой, положением в обществе и жизнью в целом) распространены больше всего приспособленческий и предприимчивый типы поведения на работе (40% и 36% соответственно). При этом именно среди рабочих, удовлетворенных своей жизнью, работой, положением в обществе значимо больше тех, кто придерживается протестного типа поведения по сравнению с рабочими, не удовлетворенными этими позициями (28% и 11% соответственно).

Условия труда непосредственно влияют на поведенческие характеристики людей. Для тех, кто трудится на постоянной основе (на ставке), распределение типов поведения аналогично всей выборочной совокупности. Среди рабочих, занятых на контрактной основе, больше тех, кто придерживается партнерского и протестного поведения на работе (39% и 31% соответственно). Среди рабочих, выполняющих временные работы (в том числе работающих по совместительству), доминирует предприимчивое поведение (51%), а протестное выражено минимально (12%). Аналогично доминирует предприимчивое поведение и у респондентов, работающих по устной договоренности с работодателем (45%). Определенную специфику на поведенческие характеристики рабочих накладывает форма собственности предприятия, на котором они работают (табл. 2). Так, на частных предприятиях с иностранным капиталом наиболее распространен приспособительный тип поведения (41%), наименее – предприимчивый (19%). На государственных предприятиях наиболее распространенным среди рабочих является партнерское поведение (42%), наименее – приспособительное (21%). Аномийное поведение везде выражено слабо.

Поскольку условия труда и формы собственности предприятий отличаются в разных сферах экономической деятельности, отличия поведенческих характеристик рабочих наблюдаются и в зависимости от отрасли, в которой они

Таблица 2
Распространенность типов поведения рабочих
в зависимости от формы собственности предприятия (%)

Форма собственности предприятия	Типы поведения				
	Приспосаби-тельное	Предприим-чивое	Партнерское	Протестное	Аномальное
Частное предприятие	30	34	28	19	4
Частное предприятие с привлечением иностранного капитала	41	19	34	28	8
Государственное /коммунальное предприятие	21	29	42	30	5
Предприятие со смешанной формой собственности	37	27	29	22	5

работают (табл. 3). Приспособительное поведение больше всего распространено среди рабочих металлургических

Таблица 3
Распространенность типов поведения рабочих
в зависимости от отрасли, в которой они работают (%)

Отрасль	Типы поведения				
	Приспосаби-тельное	Предприим-чивое	Партнерское	Протестное	Аномальное
По выборке в целом	31	30	32	23	5
Промышленность в целом	32	29	33	28	5
Металлургическое производство, производство готовых изделий из металла	46	24	27	18	6
Химическая и нефтехимическая промышленность	29	29	52	35	1
Машиностроение	22	35	31	30	6
Строительство	31	41	20	15	2
Транспорт и связь	25	34	34	16	5
Торговля, ремонт автомобилей и пр.	30	23	31	13	9

предприятий, предприимчивое – среди строительных рабочих, партнерское – среди рабочих химической промышленности. Протестный тип поведения в наибольшей мере присущ рабочим промышленности, в первую очередь занятым на химическом производстве и в машиностроении. Аномийное поведение, на фоне слабой выраженности этого поведенческого типа в целом, менее всего характерно для рабочих химической и нефтехимической промышленности, более выражено оно у рабочих, занятых в сфере торговли.

Даже этот краткий обзор отдельных характеристик современных рабочих Украины отражает важность для дальнейшего развития нашего общества понимания нужд трудящихся и актуальность исследования реального состояния, проблем и потенциала социальной активности рабочего класса как важнейшего субъекта общественного производства.

Литература

1. *Кравченко С. А.* Социологический энциклопедический англо-русский словарь / Кравченко С.А. – М. : РУССО, 2002. – 512 с.
2. *Симончук Е.* Классы в Украине в перспективе альтернативных классовых схем / Е. Симончук // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2007. – С. 153–162.
3. *Симончук Е.* Классовое сознание: опыт сравнительного эмпирического изучения / Е. Симончук // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2010. – № 4. – С. 56–84.
4. *Статистичний щорічник України за 2013 рік.* – К. : ТОВ “Консультант”, 2014. – 533 с.

УДК 316.343.63

Н. Толстых,
кандидат социологических наук

УРОВЕНЬ ЖИЗНИ РАБОЧИХ СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЫ

В статье рассмотрен уровень жизни рабочих современной Украины. На основании данных социологического опроса проанализированы особенности потребления домохозяйств рабочих. Отдельно изучены представления рабочих о социальных стандартах.

Ключевые слова: рабочие, уровень жизни, социальные стандарты.

У статті розглянуто рівень життя робітників сучасної України. На основі даних соціологічного опитування проаналізовано особливості споживання домогосподарств робітників. Окремо вивчені уявлення робітників про соціальні стандарти.

Ключові слова: робітники, рівень життя, соціальні стандарти.

In the article level of living of workers of contemporary Ukraine is described. On the sociological survey data the figures of consumption of workers' households are analyzed. The workers' opinions about the social living standards are identified.

Keywords: workers, level of living, social living standards.

Рыночные трансформации в современной Украине вызвали глубокие изменения в социальной структуре общества. Наиболее заметным среди них стало ухудшение социально-экономического положения рабочих, трудовая деятельность которых создает основу реального благосостояния страны. Сегодня рынок труда рабочих специальностей характеризуется преобладанием рабочих мест с низкой оплатой труда и ограниченным предложением по трудоустройству.

Сокращение спроса на труд рабочих в начале рыночных трансформаций было обусловлено резким снижением объе-

мов промышленного производства. Это привело не только к распространению среди рабочих безработицы, но и к их дисквалификации. Последующая переориентация производства с машиностроения и обрабатывающей промышленности на сырьевой сектор стала причиной утраты значительной частью рабочих трудовых навыков работы со сложным оборудованием и опыта решения сложных технических заданий. Многие из этих рабочих были вынуждены перейти на более простую, с преобладанием физического труда работу, на которой не были востребованы их опыт и высокая квалификация. Альтернативой официальной занятости на низкоквалифицированной и часто невысоко оплачиваемой работе стало вытеснение рабочих в сферу неформального оказания ремонтных услуг, мелкой торговли и трудовая миграция за рубеж.

За годы экономической либерализации резко изменилась роль рабочих в обществе. Если при социализме, какие бы определения социологи и экономисты ни давали этому строю сегодня, труд рабочих был престижным и социально защищенным, то сегодня рабочие специальности находятся на самых нижних ступеньках престижности и оплаты. Рынок полностью изменил систему социального обеспечения рабочих. Социальная защита превратилась из основной цели развития производства и общества в статью затрат, снижающую прибыль собственников. За годы рыночных трансформаций были ликвидированы фонды общественного потребления и взаимопомощи, средства из которых шли на развитие социальной инфраструктуры производства и осуществление мероприятий по социальной защите работников. Государство сократило участие в управлении социальными процессами, предоставив частным собственникам снижать до минимума оплату труда рабочих и систему социальных гарантий на предприятии. Невысокая заработная плата большинства рабочих не позволяет им самостоятельно участвовать в частных системах страхования, поскольку все их средства направляются на обеспечение непритязательного ежедневного потребления.

Ориентация производства, как и всей экономики, на получение прибыли видоизменила и отношения среди рабочих. Ранее крупный завод или фабрика, на которых часто на протяжении всей трудовой жизни было занято большинство рабочих, формировали у них чувство солидарности и взаимопомощи. Сегодня угроза закрытия предприятия или сокращение штата рабочих, постоянная борьба за рабочее место, его частая смена превращают рабочего в отчужденного заложника рыночной стихии, слабого переговорщика с предпринимателем в споре за увеличение своей заработной платы и улучшение условий труда.

Однако, несмотря на низкую престижность и тяжелые условия труда, рабочие специальности в Украине сегодня являются наиболее востребованными на рынке труда, поскольку именно труд рабочих, в отличие от деятельности офисных работников, непосредственно обеспечивает производство реальных товаров и услуг, без которых общество не может существовать даже в кризисных условиях. Так, по данным официальной статистики [1], на конец июля 2014 г. в центрах занятости наибольшим спросом пользовались квалифицированные работники с инструментом (20,4% общего количества заявленных вакансий) и рабочие самых простых профессий (14,9%). Впрочем, в условиях экономического спада даже сравнительно высокий спрос на труд рабочих не обеспечивает трудоустройство всех рабочих и не гарантирует им высокий заработок.

По данным опроса, проведенного Институтом социологии НАН Украины летом 2014 г. [2], мы попытались проанализировать уровень жизни рабочих. Из массива опрошенных была выделена группа респондентов, которые по виду занятости относили себя к рабочим. Численность этой группы составила 380 человек: 266 респондентов указали, что они являются квалифицированными рабочими и 114 – разнорабочими или подсобными работниками.

Сегодня рабочие ежедневно сталкиваются с угрозой безработицы на рынке труда, и трудностями выживания. Как свидетельствуют данные опроса, каждый девятый

(11,3%) респондент, по виду занятости относимый к рабочим, отмечал, что на протяжении предшествовавшего опросу года попадал в ситуации вынужденной безработицы. Один из шести (17,6%) опрошенных рабочих отмечал, что в этот период ему приходилось сталкиваться с материальными лишениями, при которых не было средств для приобретения самых необходимых продуктов питания.

Среди рабочих численность тех, кто отмечал, что характер его теперешней работы соответствует его профессионально-образовательному уровню, составляла 42,4%. Столько же среди опрошенных рабочих было и тех, кто отмечал, что их работа не соответствует их профессионально-образовательному уровню (43,4%), при этом среди разнорабочих и подсобных работников доля таких респондентов достигала половины (51,8%). Отметим, что среди рабочих доля респондентов с высшим образованием составляла 12,6% (13,9% среди квалифицированных рабочих и 9,9% среди разнорабочих и подсобных работников). Столь высокая доля рабочих, которые отмечали несоответствие их работы профессионально-образовательному уровню, объясняется общей неблагоприятной ситуацией на рынке труда страны. Большинство (62,3%) рабочих отмечали, что в их населенном пункте трудно найти вообще хоть какую-то работу, и втрое реже (20,8%) рабочие указывали, что работу найти легко.

По данным опроса, заработная плата за предшествующий ему месяц у 11,4% рабочих оказалась ниже официально установленного минимального размера (1218 грн). Даже среди квалифицированных рабочих доля таких респондентов составляла 9,0%, а среди разнорабочих и подсобных работников она была еще выше – 23,7%. Наиболее часто (43,9%) рабочие называли размер своей заработной платы, который превышал официально установленный ее минимальный размер, но не достигал двойного значения. Выше двойного официально установленного минимума заработная плата оказалась лишь у трети (34,7%) рабочих. Это свидетельствует о низком уровне оплаты труда рабо-

чих в целом, что не позволяет значительной их части в полной мере воспроизводить свой трудовой потенциал и обеспечивать себе и своим семьям не только достойные условия существования, но и удовлетворение необходимых потребностей.

Согласно современным нормам, регулирующим трудовую сферу и закрепленным в различных международных документах, заработная плата работников должна обеспечивать достойную жизнь не только самим трудящимся, но и нетрудоспособным членам их семей. Зарботная плата, будучи для рабочих главным источником доходов, перераспределяется в домохозяйстве с учетом всех занятых членов семьи, а также детей младше трудоспособного возраста и безработных членов семьи. Для анализа материального уровня жизни рассчитывается среднедушевой доход, который представляет собой сумму заработной платы и других денежных поступлений всех членов семьи (домохозяйства), разделенную на численность всех членов семьи.

Ниже официально установленного размера прожиточного минимума (1176 грн на одного человека в месяц) среднедушевой доход был в семьях 29,2% рабочих. Доля рабочих, представляющих семьи с таким размером дохода, колебалась от 25,5% среди квалифицированных рабочих до 37,7% среди разнорабочих и подсобных работников. Располагали доходом, находящимся в границах от одного до двух прожиточных минимумов, семьи 42,1% всех рабочих. И только один из пяти (19,7%) рабочих называл среднедушевой доход своей семьи, превышающий двойной размер официально установленного прожиточного минимума. На вопрос о среднем размере дохода в своей семье не дали ответ 8,9% рабочих.

Сфера потребления семей 38,0% рабочих ограничивается в основном продуктами питания. Среди квалифицированных рабочих таких респондентов было 32,4%, среди разнорабочих и подсобных работников – 50,9%. Респондентов, которые отмечали, что наличных средств их семьям

хватает в целом на жизнь, оказалось среди рабочих 42,4% (46,6% среди квалифицированных рабочих и 32,5% среди разнорабочих и подсобных работников). Каждый шестой рабочий (15,0%) отмечал, что его семье хватает на все необходимое, но им не до сбережений. Таким образом, семьи 95,4% рабочих тратили свои доходы на ежедневное потребление. И лишь 3,6% рабочих указывали, что их семьям средств хватает на все необходимое, и они могут делать сбережения.

Значительная часть рабочих испытывает трудности в приобретении самых необходимых товаров и услуг, и еще большая их часть считает наличные возможности всестороннего удовлетворения потребностей недостаточными. Среди опрошенных рабочих 25% указывали на невозможность покупать самые необходимые продукты и 41,8% – на недостаточную возможность питаться соответственно своим вкусам. Каждый шестой (17,4%) рабочий отмечал недостаток необходимой одежды, и почти вдвое больше (30,0%) рабочих указывали на недостаточные собственные возможности приобретения модной и красивой одежды. Необходимая медицинская помощь оказалась недоступной для 41,6% опрошенных рабочих. Не имеют возможностей полноценно проводить отпуск 60,5% опрошенных рабочих и почти половина (45,3%) рабочих не могут обеспечить себе полноценный досуг. Реально доля тех, кто существует на границе выживания и не имеет возможностей для широкого потребления товаров и услуг, а также восстановления своей рабочей силы, будет большей. В условиях высокого уровня безработицы рабочие, как и наемные работники в целом, вынуждены соглашаться на любую, часто физически истощающую и небезопасную работу с невысокой заработной платой. Вследствие этого у них происходит снижение требований к жизни и даже объективно неблагоприятные условия жизни и труда, в которых они существуют, воспринимаются ими как удовлетворительные.

Ответы рабочих на вопрос о том, как они провели большую часть своего отпуска в прошлом году, свидетельст-

вуют о том, что только незначительная их численность имела возможность в полной мере отдохнуть и восстановить свои силы. Так, 2,3% всех опрошенных рабочих отмечали, что они отдыхали по путевке, курсовке; 11,3% – отдыхали в курортной местности и 0,8% – отдыхали за границей.

По шкале от 0 (“самый низкий”) до 10 (“самый высокий”) средний балл оценки рабочими материального уровня жизни их семей составил 3,6; рассчитанный отдельно для квалифицированных рабочих и разнорабочих, подсобных работников – 3,7 и 3,3 балла соответственно. При этом оценки пятой части (19,0%) всех опрошенных рабочих располагались в диапазоне 0–2 балла, а ниже 5 баллов оценивали материальный уровень жизни своей семьи 76,1% рабочих. Каждый шестой рабочий (16,3%) оценил его как 5 баллов. В верхней части (выше 5 баллов) шкалы находились оценки 7,7% рабочих, при этом большая их часть (5,3% всех рабочих) выбирала оценку 6 баллов. Отметим, что ни один из опрошенных рабочих не оценил материальный уровень жизни своей семьи выше 8 баллов.

Наиболее часто рабочие оценивали материальное положение своей семьи как “среднее” – так ответили 56,6% всех опрошенных рабочих. Но если среди квалифицированных рабочих доля таких респондентов составила 61,7% и была наиболее заметной по сравнению с другими вариантами ответа, то среди разнорабочих и подсобных работников так ответили 44,7%, и столько же здесь было и тех рабочих, кто считал материальное положение своей семьи бедным (46,5%). Нищенским материальное положение своей семьи называл каждый двадцатый (5,0%) рабочий. К состоятельным, то есть имеющим относительно высокий достаток, свои семьи относили 1,1% рабочих, и никто из всех опрошенных рабочих не назвал свою семью богатой (табл. 1).

К среднему классу, или социальному слою населения с относительно высокими стандартами потребления, отнесли себя 38,9% опрошенных рабочих, и эта доля заметно

Таблиця 1

**Материальное положение в самооценках рабочих
(2014, N=380, %)**

<i>Как бы Вы в целом оценили материальное положение своей семьи?</i>	<i>Квалифицированные рабочие</i>	<i>Разнорабочие, подсобные работники</i>	<i>Рабочие в целом</i>
Нищенское	3,7	7,9	5,0
Бедное	33,1	46,5	37,1
Среднее	61,7	44,7	56,6
Состоятельное	1,1	0,9	1,1
Богатое	0,0	0,0	0,0
Не ответили	0,3	0,0	0,2

отставала от численности рабочих, оценивающих материальное положение своей семьи как среднее. Численность рабочих, которые не относили себя к среднему классу, составляла 48,2% и 12,9% рабочих не смогли сказать определенно, относят ли они себя к среднему классу или нет. Отметим, что среди рабочих, которые оценивали материальное положение своей семьи как среднее, половина (54,0%) относили себя к среднему классу, не идентифицировали себя с ним треть (31,6%), и каждый шестой (14,4%) рабочий не смог ответить, считает ли он себя представителем среднего класса.

Оценивая материальное положение своей семьи как среднее, рабочие, вероятно, имели ввиду, что оно соответствует наиболее распространенному уровню благосостояния в обществе. Действительно, по данным опроса, семьи абсолютного большинства опрошенных рабочих, как и респондентов, представляющих все население Украины, имеют дома холодильник и цветной телевизор, а доля рабочих, имеющих дома компьютер (59,4%), была выше средней по массиву (35,8%). Среди опрошенных рабочих и представляющих население Украины в целом респондентов была одинаковой доля тех, кто на протяжении предшествовавшей опросу недели пользовался Интернет (35,8% и 37,4% респондентов соответственно). Доля

пользователей мобильной связи составляла 92,6% в выделенной подгруппе рабочих и 86,7% респондентов по массиву в целом. Однако заметим, что, несмотря на оснащение домохозяйств большинства населения страны и рабочих, в частности, современными бытовыми приборами и широкое распространение практик пользования современными средствами коммуникации, делать вывод о доступности высоких стандартов жизни не следует. Наличие в квартире или доме бытовой техники, а также использование средств коммуникации является, скорее, следствием технического развития современного мира и необходимым элементом повседневной жизни современного человека. Но основным критерием оценки уровня жизни рабочих, как и населения в целом, остается возможность удовлетворения ежедневных потребностей, на которое сегодня направляется основная часть средств в домохозяйствах.

Средний размер среднедушевого дохода в семьях рабочих составлял 1880 грн, и, следовательно, в полтора раза превышал официально установленный прожиточный минимум. Но размер наличного дохода заметно отставал от данной самими опрошенными рабочими стоимостной оценки прожиточного минимума и дохода, позволяющего жить, по мнению рабочих, нормально, которые составили соответственно 2651,8 грн, и 4586,5 грн. Рассчитанные отдельно средние оценки социальных стандартов были несколько выше в подгруппе квалифицированных рабочих, чем среди разнорабочих и подсобных работников (*табл. 2*). Добавим, что и размер среднедушевого дохода в домохозяйствах рабочих, и их оценки социальных стандартов не имели заметных отличий от соответствующих данных, рассчитанных для всего населения в целом. Размер среднедушевого дохода в домохозяйствах указавших его размер респондентов, представляющих все население страны, составил 1716,7 грн, а средние оценки прожиточного минимума и дохода, позволяющего, по мнению респондентов, жить нормально, — 2505,5 грн и 4429,3 грн соответственно.

Таблиця 2

**Размер прожиточного минимума и дохода,
позволяющего жить нормально, в оценках рабочих
(2014, N=380, среднее значение)**

<i>Социальный стандарт</i>	<i>Квалифицированные рабочие</i>	<i>Разнорабочие, подсобные рабочие</i>	<i>Рабочие в целом</i>
Прожиточный минимум, грн на одного человека в месяц	2651,8	2314,1	2550,8
Доход, позволяющий жить, по мнению рабочих, нормально, грн на одного человека в месяц	4586,5	4301,8	4501,2

Следует отметить, что стоимостная оценка социальных стандартов имела отличия в подгруппах рабочих, представлявших домохозяйства с разным уровнем среднедушевого дохода. Так, средняя стоимостная оценка прожиточного минимума у рабочих, представлявших семьи со среднедушевыми доходами ниже его официально установленного размера, составляла 2203,8 грн. В подгруппе представителей семей, члены которых располагают доходом от одного до двух официальных прожиточных минимумов, она была несколько выше (2517,4 грн), а в подгруппе рабочих из семей с вдвое превышающим официальный прожиточный минимум доходом она достигала уже 3032,7 грн. Средняя оценка дохода, который позволяет жить нормально (по мнению респондентов), составляла в этих подгруппах рабочих 4298,9 грн, 4381,1 грн и 5118,2 грн соответственно. Таким образом, есть основания отметить, что требования к социальным стандартам возрастают с ростом наличного дохода и, наоборот, ограниченные возможности потребления, обусловленные низкими доходами, влекут за собой снижение жизненных притязаний.

На отдельно поставленный вопрос о достаточности сбережений, позволяющих поддерживать благосостояние хотя бы на протяжении года в случае тяжелой болезни,

безработицы, имущественных потерь, 72,6% рабочих ответили, что им таких сбережений не хватает. Схожим образом распределились и ответы рабочих на вопрос об их уверенности в собственном будущем – 65% рабочих отметили, что они в нем не уверены (табл. 3). Отметим также, что доля респондентов, которым не хватает необходимых для выживания в неблагоприятных жизненных ситуациях сбережений или уверенности в собственном будущем, многократно превышала долю тех, кому их хватает, как среди квалифицированных рабочих, так и разнорабочих и подсобных работников.

Низкий уровень жизни рабочих является одним из последствий спада в экономике. Однако неудовлетворительные условия существования значительной части рабочих и их семей имеют и другую причину, которая заключается в отсутствии эффективной государственной политики перераспределения и системы социальной защиты населения. Многолетняя тенденция распространения малообеспеченности среди населения и рабочих в частности не может быть преодолена без выработки государством стратегий социально-экономического развития, основанных на возрождении высокотехнологичного промышлен-

Таблица 3
Оценка рабочими достаточности собственных сбережений и уверенности в будущем (2014, N=380, %)

<i>Хватает ли Вам ...</i>	<i>... сбережений, которые могли бы поддержать Ваше благосостояние хотя бы на протяжении года в случае тяжелой болезни, безработицы, имущественных потерь?</i>	<i>... уверенности в собственном будущем?</i>
Не хватает	72,6	65,0
Трудно сказать, хватает или нет	18,4	25,8
Хватает	8,2	8,4
Не интересует	0,8	0,8

ного производства, обеспечении роста уровня жизни рабочих и населения в целом и создании такой системы социальных гарантий, которая предполагает расширение возможностей для всестороннего удовлетворения потребностей человека и воспроизводства его творческого и трудового потенциала.

Литература

1. *Соціально-економічне становище України за січень-липень 2014 року // Урядовий кур'єр.* – 2014. – № 161. – С. 6.
2. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін.* – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – Вип. 1 (15). – Т. 2. – 412 с.

СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ СУЧАСНОГО СЕЛЯНСТВА

У статті розглядається процес соціальних перетворень в українському селі. Проаналізовано основні напрями соціальних трансформацій у контексті реформування системи соціально-економічних відносин у державі. Розглянуто види соціальних груп селянства, зокрема, особисті підсобні господарства як форму соціально-економічних відносин на селі. Наголошено, що на даному етапі на селі триває соціальна реструктуризація, де колгоспне селянство втрачає місце головного структуроформуючого елементу в сільській спільноті.

Ключові слова: село, соціальні групи, ринок земель, власники земельних паїв, фермери, соціальна структура.

В статье рассматривается процесс социальных преобразований в украинском селе. Проанализированы основные направления социальных трансформаций в контексте реформирования системы социально-экономических отношений в государстве. Были рассмотрены виды социальных групп крестьянства, в частности, личные подсобные хозяйства как форма социально-экономических отношений на селе. Отмечено, что на данном этапе на селе продолжается социальная реструктуризация, где колхозное крестьянство теряет место главного структуроформирующего элемента в сельской общине.

Ключевые слова: село, социальные группы, рынок земель, владельцы земельных паев, фермеры, социальная структура.

In article the question of social transformations in the Ukrainian village is considered. The main directions of social transformations in the context of reforming of system of the social and economic relations in the state are analysed. Types of social groups of the peasantry, in particular, personal subsidiary farms as a form of the social and economic relations in the village were considered. It is noted that this stage in the village

social restructuring where the collective-farm peasantry loses a place of the main element in rural social structure proceeds.

Keywords: *village, social groups, land market, owners of land shares, farmers, social structure.*

Системна трансформація українського суспільства стимулює суспільствознавців до вдосконалення їх наукового інструментарію як теоретичного, так і прикладного спрямування. Сучасна реальність ставить соціологів перед необхідністю розроблення таких напрямів розгляду складових суспільства, насамперед його соціальних груп, котрі давали б змогу диференційовано оцінювати роль і місце в суспільстві кожної з них, фіксувати чинники усталеності, що надають цим групам якісної визначеності, виділяти індикатори, за допомогою яких можна визначати внутрішні зміни в їхньому середовищі за умов вже згаданої системної трансформації суспільства.

Аналіз принципів аграрної реформи і конкретно подієвого перебігу її реалізації подано у працях українських економістів Онищенко, Юрчишина, Касьянова, Бабенко та соціологів – Ван Ата, Гончарука, Іваненко, Якуби, Прибиткової [1, с. 195].

Зміни, яких зазнала в 1990–2000-х роках сільська соціальна структура, відбилися на всіх соціальних групах сільського населення. Одним із найбільш неоднозначних соціальних процесів цього часу став розпад класу колгоспного селянства, який за радянських часів був основою соціальної організації на селі. Головною причиною цього процесу стала проголошена ліберально-демократичною владою політика реорганізації колективних господарств радянського типу і поява сільськогосподарських підприємств, що базуються на нових відносинах власності. Відомо, що соціальна природа колгоспного селянства визначалася соціалістичним способом виробництва. В його основі лежала колективна власність на засоби виробництва і продукцію, а також колективна праця. Дана трансформація і модернізація аграрних відносин у країні прагне до виправлення

допущених помилок та використання позитивного досвіду в старій системі.

На даний час сільськогосподарське виробництво в Україні ґрунтується на різних типах власності: державній, муніципальній; приватній (індивідуальній, спільній сумісній та спільній частковій). Стала більше враховуватися двоїста соціально-економічна природа селянина, який, з одного боку, може бути власником, а з другого – трудящим. Ця особливість селянства ріднить його з іншими соціальними групами – підприємцями, робітниками [1, с. 197].

На селі – багатоманітність нових соціальних утворень – “підприємець”, “найманий робітник”, “менеджер” і т.д. Дещо менше, але і там відбувається внутрішня диференціація. Сучасна сільська дійсність являє собою новий соціальний портрет селянства. Для того, щоб осмислити трансформацію селянства, необхідно пригадати його деякі основні характеристики, які дають змогу виділити селянство з інших соціальних груп. По-перше, селянство відрізняється від інших соціальних груп характером своєї господарської діяльності. Його основним заняттям є землеробство, тобто виробництво сільськогосподарської продукції. По-друге, селянству притаманний особливий соціопросторовий і соціокультурний вимір, оскільки селянство локалізовано в сільській місцевості, воно протиставляє себе місту, зберігає культурні та побутові традиції, багато в чому втрачені міськими жителями, взагалі соціальними групами урбанізованого суспільства. По-третє, селянство являє собою особливий соціальний клас, тобто воно відрізняється від інших великих соціальних утворень за місцем у системі суспільного виробництва, по відношенню до засобів виробництва [2].

Отже, першою суттєвою рисою селянства здавна є виробництво сільськогосподарської продукції. Що стосується форми організації сільськогосподарської діяльності, то вона завжди мала конкретно-історичний характер, зумовлений типом суспільства, панівними в ньому громадськими відносинами. З ліквідацією радянської влади і соціа-

лістичних відносин на селі (як у місті і промисловості) відбулися кардинальні зміни. Після реорганізації колгоспів (фактичного розпуску) земля, що належала їм, була розподілена між колишніми колгоспниками на земельні паї. Що стосується нових організаційно-правових форм сільськогосподарських підприємств, то їх більшість являла собою об'єднання власників земельних паїв у різних варіаціях.

Отже, на початковому етапі реорганізації (початок 90-х років ХХ ст.) на селі утворювалися переважно товариства з обмеженою відповідальністю. Пізніше стали активно формуватися сільськогосподарські виробничі кооперативи (середина 1990-х років), по суті, аналогічні колишнім колгоспам. На початку ж 2000-х років знову набули поширення товариства з обмеженою відповідальністю. Сьогодні в Україні в аграрному секторі фахівці виділяють три основних категорії підприємств: великі сільськогосподарські підприємства, господарства населення, селянські (фермерські) господарства. Відповідно в них зайняті різні соціальні групи сільського населення. Соціально-класова структура на селі сучасними дослідниками характеризується так:

1) “новий селянський прошарок”, що складається з незалежних дрібних приватних земельних власників;

2) “нове колгоспне селянство”, що складається з колишніх державних сільськогосподарських робітників і колгоспників, які добровільно об'єдналися на основі середньої і великої колективної земельної власності для спільної праці та розподілу часток;

3) сільськогосподарські підприємці (фермери, орендарі та ін.);

4) сільськогосподарські наймані працівники, зайняті в приватному секторі [3, с. 15].

Розглянемо двадцятилітню динаміку чисельності самозайнятих. Перші відомості про 125 тис. “зайнятих індивідуальною трудовою діяльністю”, що становила на той час 0,6% усіх зайнятих, з'явилися ще 1989 р. У статистичній звітності категорія “самозайняті”, яка визначалась як

“особи, зайняті індивідуальною трудовою діяльністю без залучення постійних найманих працівників”, з’явилася у 1990 р. За період офіційної реєстрації Держкомстатом України її частка серед зайнятого населення постійно зростала – із 7,8% у 1999-му до 17,4% у 2012-му, тобто група самозайнятих за тринадцять років зросла у 2,5 раза (табл. 1). Очевидні коливання частки цієї категорії серед усіх зайнятих пов’язані як із неодноразовою зміною методології вимірювання, так і зі зміною економічних умов для її відтворення [4, с. 15].

Доповнюючи цю класифікацію соціально-класової структури сучасного селянства, можна виділити ряд таких соціальних груп:

- 1) працівники сільськогосподарських підприємств (капіталістичного типу);
- 2) працівники сільськогосподарських підприємств (некапіталістичного типу);
- 3) фермери;
- 4) “самозайняті” (ті, хто веде домашнє господарство з використанням виробленої продукції всередині родини);

Таблиця 1

**Динаміка зайнятого населення України
за статусами зайнятості, 1995–2012 рр. (%)**

Статус зайнятості	1995	1997	1999	2001	2003	2005	2007	2009	2012
Наймані працівники	89,6	83,7	91,2	89,3	87,6	81,8	80,7	81,5	81,2
Роботодавці	-	-	-	1,0	1,3	0,9	1,0	1,0	1,0
Самозайняті	10,2	16,0	7,8	8,5	9,6	16,8	17,9	17,1	17,4
Безкоштовно працюючі члени сім’ї	0,2	0,3	1,0	1,2	1,5	0,5	0,4	0,4	0,4
Усього, тис. осіб	24 125	23 756	19 948	20 238	20 555	20 680	20 905	20 192	20 354

Джерело: Дані Держкомстату України на сайті: <http://laborsta.ilo.org/applv8/data/c9e.html>. Від 1995 до 2000 р. дані щодо роботодавців включені в категорію самозайнятих [6; 10].

5) “самозайняті” (ті, хто веде домашнє господарство з метою реалізації продукції на ринку).

Наведена класифікація належить відомому досліднику В. Паціорковському, яким було запропоновано нову типологію сільськогосподарських підприємств, засновану на їх функціях у сучасному аграрному виробництві [5, с. 75].

Ми приймаємо загалом чимало положень В. Паціорковського, але водночас не погоджуємось з низкою його тверджень. Так, В. Паціорковський виділяє дві великі групи сільгоспідприємств – “капіталістичні” і “псевдокапіталістичні”. На нашу думку, типологія В. Паціорковського, заснована на поділі всіх господарств на дві групи залежно від їх включеності в ринкові відносини, недостатньо чітко визначає відмінності господарств між собою всередині даних груп і не дає змогу виявити відмінності виробників, зайнятих у цих господарствах.

До першої групи він відносить: агрохолдинги, часткові підприємства, фермерські господарства та товарні домогосподарства. В цілому це ті види господарств, які змогли пристосуватися до ринкових умов. До другої групи – “псевдокапіталістичних” підприємств – В. Паціорковський відносить так звані консенсусні і змішані колективні підприємства, дрібнотоварні і споживчі домогосподарства, не орієнтовані на ринкову економіку. Погоджуючись загалом із запропонованою В. Паціорковським типологією, коротко розглянемо особливості підприємств цих груп [5, с. 77].

Так, агрохолдинги являють собою великі структури, які виробляють, переробляють та реалізують сільськогосподарську продукцію. До розряду “пайових підприємств” входять колективні підприємства різних видів: АТ, ЗАТ, ТОВ, ТОВ й СПК, які були організовані на базі колишніх колгоспів і радгоспів. У них принцип часткової приватної власності послідовно реалізований по всій вертикалі виробництва, від окремих виконавців до апарату управління. Фермерські господарства ототожнюються в офіційних джерелах з селянськими, являють собою відокремлені приватні господарства, метою яких є, по суті, підприємницька діяльність.

Інший вид підприємств “капіталістичної” групи – так зване товарне домогосподарство, яке являє собою звичайне дрібнотоварне виробництво, що організовується на невеликих подвір’ях громадян. До другої групи – “псевдокапіталістичних” підприємств, за В. Пацірковським, входять як великі колективні, так і дрібні господарства. При цьому вони різняться між собою не стільки за величиною, скільки за рівнем рентабельності і часткою в загальному обсязі виробленої сільськогосподарської продукції. Головне, що їх об’єднує – це суміщення соціалістичних і ринкових механізмів, методів і форм. На нашу думку, для того, щоб розрізняти соціальні групи сільськогосподарських виробників, необхідно керуватися такими критеріями: по-перше, це організаційно-правова форма господарства, в яких працюють сільські жителі, по-друге, мета їх сільськогосподарської діяльності, по-третє, розмір господарства і його ресурсів, по-четверте, методи керівництва та організації виробництва, по-п’яте, соціально-психологічні установки, мотивація трудової діяльності у виробників сільгоспродукції тобто сучасних селян [5, с. 85].

Запропонована нижче типологія поєднує в собі об’єктивні і су’єктивні характеристики, серед перших – організаційно-економічні параметри господарств, до других відносять ціннісні установки членів господарств, що визначають спосіб, стиль господарювання. Поєднання даних параметрів у тих чи інших варіаціях свідчить про орієнтацію господарств та працюючих у них сільських жителів на один з соціально-економічних укладів, існуючих сьогодні в Україні. До господарств капіталістичного устрою належить частина великих колективних господарств, фермерські господарства; інша частина колективних господарств зберігає соціалістичний уклад, а сімейні господарства представляють дрібнотоварне виробництво.

Залежно від поєднання цих ознак можна виділити такі групи сільськогосподарських підприємств та працюючих у них виробників:

– капіталістичні господарства нових організаційно-правових форм, метою яких є велике сільськогосподарське

виробництво. Вони зазвичай володіють великими матеріальними ресурсами, широко використовують ринкові методи організації виробництва, працівники цих підприємств – представники групи працівників сільгосп підприємств (капіталістичного типу);

– колективні господарства, метою яких також є велике сільськогосподарське виробництво. Вони володіють значними матеріальними ресурсами, поєднують у своїй діяльності використання ринкових і соціалістичних методів організації виробництва. У соціальному сенсі зайняті належать до групи працівників сільськогосподарських підприємств;

– фермерські господарства, метою яких є сільськогосподарське виробництво. Вони володіють різними за обсягом матеріальними ресурсами, використовують ринкові методи керівництва та організації виробництва. Представники цих господарств належать до соціальної групи фермерів;

– “сімейні господарства”, оформлені як ОПГ. Їх метою є сільськогосподарське виробництво, яке є основним заняттям членів родини. Ресурси цих господарств обмежені землею і працею членів сім’ї, але господарства використовують ресурси колективних господарств, неформальні канали. Організація виробництва – змішана. Члени цих сімейних господарств входять до групи “самозайнятих”, орієнтованих на ринок. Сільськогосподарське виробництво часто є вторинним за видом зайнятості членів сім’ї. Діяльність членів цієї групи дає підстави віднести їх до групи “самозайнятих”, орієнтованих на внутрішньосімейне споживання [5, с. 102].

Розглянемо особливості кожної з названих соціальних груп сільського населення, які багато в чому зумовлені специфікою підприємств, у яких вони працюють.

Перша соціальна група – це працівники сільськогосподарських підприємств, базою для формування даної соціальної групи стало колгоспне селянство. Особливість же інституціоналізації цієї соціальної групи полягає в тому, що порівняно з іншими соціальними утвореннями вона глибо-

ше включена в ринкові відносини. Саме це визначає більш глибокі зміни соціальної природи її представників.

Соціально-психологічний портрет представників названої соціальної групи містить риси, які свідчать про те, що їх система цінностей – нова для нашого суспільства. Вона включає в себе норми капіталістичного суспільства: досягнення особистих цілей, конкуренцію та ін. Сучасні дослідники, вивчаючи провідні тенденції в розвитку української соціальної структури в пострадянський час, відзначають, що модифікаційні процеси цього періоду привели до реального виникнення нових класово-соціальних спільнот – власників і найманих працівників. Останні становлять в Україні, як в інших країнах світу, основну частину населення, диференційовану за секторами зайнятості, професійної та галузевої належності, регіону проживання. Для прикладу, на даний час у Центральному регіоні (Вінницька, Черкаська, Кіровоградська та Дніпропетровська області) країни працівники сільськогосподарських підприємств складаються із пайових власників, частина – працює на основі трудового договору за наймом. Наростання тенденції на більш чіткий розподіл цієї групи на власників і найманих працівників спричиняє надалі нові структурні зміни.

Друга соціальна група – це працівники, зайняті в сільськогосподарських підприємствах групи – колишні члени колгоспів і радгоспів. У них відносно невисокий освітній рівень. Особисті та професійні якості членів господарств є для представників цієї соціальної групи важливішими, ніж економічні і юридичні закони, раціональна організація виробництва. Включеність у ринок у сільськогосподарських працівників підприємств “некапіталістичного типу” значно нижча, ніж у представників першої групи, що відбивається на їх соціально-психологічному портреті. Важке пристосування до сучасних умов спричинило у представників названої групи доволі низький рівень задоволеності життям і песимістичне ставлення до майбутнього. Нижче наведені дані Статистичного щорічника України про склад працівників фермерських господарств у 2013 р. (табл. 2).

Таблиця 2

Склад працівників фермерських господарств у 2013 р.

	<i>Усього</i>	<i>У т.ч. жінки</i>
Чисельність працівників усього	100 241	26 287
У тому числі		
Членів фермерського господарства	41 051	10 389
Найманих працівників	59 192	15 898
З них постійних	46 538	12 560

Джерело: Статистичний щорічник України за 2012 рік. – К., 2013. – С. 392.

Третя група, що входить до складу сучасних сільськогосподарських виробників, – це фермери. Фермери неоднорідні всередині своєї групи, це відобразилося, зокрема, в класифікації, запропонованій В. Паціорковським. Так, він виділяє такі групи фермерів:

1) “фермер-купець”, тобто власник земельної ділянки, який самостійно не обробляє землю, а застосовує або найману працю, або здає землю в оренду;

2) “фермер-селянин”, у якому поєднуються риси власника і працюючого. Маючи невелику ділянку землі (30 – 40 гектарів), складену із земельних паїв родичів, такий фермер обробляє його силами своєї сім’ї, має у своєму господарстві багато худоби;

3) “номенклатурний фермер”, тобто власник земельного паю, який не має на нього офіційного права. Зазвичай це чиновник місцевої адміністрації, який оформив у власність землю через підставних осіб або родичів і створює їм, використовуючи своє службове становище, сприятливі умови для отримання кредитів, техніки та збуту продукції;

4) “фермер-найманець”, тобто людина, яка не займається сільським господарством у цілому для отримання продукції, а здає в оренду сільськогосподарську техніку, що працює за наймом на вигідних умовах (до 30 % врожаю та ін.);

5) “фермер-капіталіст” – це сільський підприємець, цілеспрямовано займається своїм господарством, поступово

розширює своє виробництво, земельні площі та ін. Діяльність фермерів-капіталістів часто розпочинається з переробки сільгосппродукції, а потім розвивається у виробництві на власних (або орендованих) землях.

Соціологи пояснюють диференціацію всередині групи фермерів відсутністю єдиних цілей у створенні фермерського господарства, неоднаковими орієнтаціями на методи виробництва сільськогосподарської продукції, відмінностями в стилі життя, ціннісних орієнтаціях. Однак у цілому поява фермерства, на думку деяких дослідників, свідчить про “зміну парадигми організації соціального життя”, перехід від “соціалістичної” інтеграції людей до інтеграції ринкового типу, з поворотом демократичних цінностей [5, с. 113].

Ще однією важливою особливістю фермерства є те, що, на відміну від інших соціальних груп сільського населення, зайнятих у аграрній сфері, воно володіє ширшою соціальною базою формування. Частина фермерів – не лише колишні колгоспники. Серед них є вихідці з міста, колишні робітники і службовці. Як правило, такий контингент фермерів має і більш високий освітній рівень. У силу характеру своєї діяльності та освіти фермери приділяють більше уваги правовій базі зі своєї господарської діяльності, раціональній організації праці, ніж представники інших, соціальних груп. Фермери, які зберегли свої господарства протягом соціально-економічних останніх десяти – п’ятнадцяти років, демонструють найбільшу впевненість у майбутньому країни і українського села, а також задоволеність від своєї роботи. Фермери, що займаються прибутковим господарством, як правило, орієнтовані на напружену працю, а також високі доходи, рівень життя, якнайповніше задоволення своїх потреб. Розвиток фермерства в пострадянській Україні показав, що прихід у фермерство для багатьох людей був зумовлений вірою в демократичні ідеали. Тому певна частина фермерства, на відміну від інших соціальних груп, підтримує “егалітарно-демократичний” стиль життя.

Порівнюючи динаміку чисельності працівників у фермерському господарстві із 2000-го по 2013 р. спостерігаємо збільшення кількості працівників у 0,5 раза, хоча 2005 р. демонструє найбільшу кількість – 133 634 працівників (табл. 3).

Таблиця 3

**Чисельність працівників у фермерських господарствах
у 2000–2013 рр.**

	2000	2005	2009	2011	2012	2013
Чисельність працівників - усього	71 504	133 634	102 795	98 400	99 858	100 243
З них жінки	25 294	44 727	28 326	26 894	26 581	26 287
Частка жінок серед загальної чисельності працівників %	35,4	33,5	27,6	27,3	26,6	26,2
Чисельність працівників у розрахунку на 100 га сільгоспугідь	3	4	2	2	2	2

Джерело: Статистичний щорічник України за 2012 рік. – К., 2013. – С. 392. [6; 8].

Четверта група – це так звані самозайняті, провідні товарні господарства. Їх кількість офіційно не зареєстрована, тому що вони зазвичай функціонують на базі особистих підсобних господарств. За відсутності стабільної роботи багатьох селян спіткав такий негативний наслідок, як зростаюча бідність сільського населення. Єдиним порятунком для сільського населення продовжувало залишатися ОПГ (особисте підсобне господарство). Проте останнє за відсутності офіційного статусу не забезпечувало населенню необхідних соціальних гарантій. Навіть Закон “Про особисті підсобні господарства населення”, який звільнив селян від податків, не забезпечував їм правового соціального захисту. Оскільки соціально-економічна значущість ОПГ в існуванні й розвитку селянських господарств надзвичайно важливі, спинимося на цьому питанні докладніше [5, с. 114].

Насамперед розглянемо питання про відмінності особистого підсобного і селянського (у власному розумінні) господарств. Серед основних відмінностей цих господарств фахівці виділяють такі: право на землю, обсяги землекористування, використання земельної ділянки, рівень товарності, зайнятість власника ділянки. Подібність ОПГ та дрібного фермерського господарства полягає в низькому рівні продуктивності праці, незначному трудовому резерві, в їх напівнатуральному характері.

Поряд з тим, крім негативного аспекту, зайнятість сільського населення в ОПГ впливає на розвиток деяких позитивних тенденцій: ОПГ сприяє набуттю навичок економічного та ефективного господарювання на землі; ОПГ формує у сільського населення такі нові соціальні якості, як діловитість, підприємливість, самостійність прийняття господарських рішень і повна економічна відповідальність за результати своєї роботи. Саме ці якості сприяють розвитку нових економічних відносин і необхідні при переході до ринкової економіки. Особливої уваги заслуговує також та частина населення сучасного села, що не реєструє зайнятість. Її зайнятість пов'язана з існуванням у сучасному селі так званого чорного ринку робочої сили. Дослідники зазначають, що цей "чорний ринок" влаштовує і роботодавців-фермерів і підприємців, населення. Для перших він вигідний, тому що дозволяє економити на соціальних відрахуваннях, на оплаті чорноробів; дає можливість більш економічно використовувати дорогу кваліфіковану робочу силу; дозволяє використовувати дешеву працю на сільгосподарських роботах, що вигідніше, ніж застосування дорогих гербіцидів і техніки; дає змогу швидко набирати працівників, нехай і гіршої якості, в моменти, коли потрібно багато праці, і без особливих проблем замінювати одних працівників іншими [7, с. 25].

Що стосується працівників, то їх це теж по-своєму задовольняє, оскільки тут оплата здійснюється готівкою та щоденно, таким чином, розв'язується проблема одноментного виживання. До того ж на таку роботу можна

виходити, а можна і не виходити – це ніша виживання для працівників з низькою кваліфікацією і дисципліною. Коротше кажучи, сьогоднішня ситуація на селі така, що неформальна зайнятість дає змогу селянам “виживати”, але не більше, бо не піднімає загальний рівень добробуту сільського населення.

П’ята група – “самозайняті”, що займаються господарством для використання сільськогосподарської продукції всередині сім’ї. Їх чисельність складно визначити з тих причин, які вказувалися при описі попередньої групи, але очевидно, що це – найчисленніша соціальна група в складі сучасного сільського населення України.

Ця соціальна група орієнтована на натуральне і напів-натуральне господарство, яке здійснюється силами родини. Оскільки діяльність представників цієї соціальної групи обмежена сімейними рамками, то їх діяльність досить автономна, не включена в народне господарство. Однак важливість сільськогосподарської діяльності для самого населення, підтримки його життя привертає увагу саме до цієї соціальної групи. Сімейний характер відносин зумовлює збереження деяких традиційних рис у системі цінностей даної групи, далекій від норм буржуазного суспільства. При цьому низький рівень життя та споживання спричинив низьку задоволеність життям у членів цієї групи. У членів цієї групи несумісні життєві цілі та засоби їх досягнення. Отже, розглянуті вище групи сучасного селянства можна вважати його особливими соціальними типами. Це означає, що селянство сучасного села перестало бути єдиним і монолітним за своєю соціальною природою, як це було за радянських часів. Диференціюючись на окремі специфічні типи, воно, проте, має ряд спільних рис, притаманних селянству взагалі [7, с. 27].

Реформи в аграрному секторі тривають в Україні вже майже двадцять років. За цей час селянство набуло досвіду, вражень і спостережень, аби оцінити втрати та здобутки різних учасників, що діяли у просторі ринкових та псевдоринкових реформ на селі. На їх думку, щонайчасті-

ше переможцями в нерівному змаганні за право бути незалежним власником стали керівники та спеціалісти колишніх реорганізованих колективних господарств, які найбільшою мірою скористалися результатами реформ на селі. Таку думку мають 56,8% українських селян. Щотретій з них (32,0%) вважає, що найбільші дивіденди від аграрних реформ здобули корумповані чиновники. Майже так само часто (30,1%) вони називають власників та керівників новостворених сільськогосподарських виробництв. Удвічі рідше вдалося скористатися результатами реформ на селі, за оцінками наших народних експертів – сільських мешканців, орендарям земельних паїв та представникам бізнес-структур і комерційних посередників (відповідно 16,8% та 15,5% голосів на їх користь). Досить значна частка сільських жителів (11,7%) схильна віднести до гурту учасників, які вдало скористалися здобутками реформ на селі, фермерів. Єдина страта, що не виграла від аграрної реформи на селі, – це рядові селяни, які є власниками земельних та майнових паїв. Лише 1,9% респондентів вважають їх успішними суб'єктами капіталістичної реформації аграрного сектору. Українські селяни почувуються як завжди ошуканими. Аграрна реформа, про необхідність і доцільність якої нам розповідають вже багато років, не справдила їхніх сподівань. Більшість із них (53,8%) вважає, що не слід ані продавати, ані купувати землю. Таких, хто дотримується протилежної думки, в 1,8 раза менше – усього 29,2%. Решта селян (17% або щопшостий з-поміж них) від оцінних суджень утримується [9, с. 149].

Свідомість українського селянина у XX–XXI ст. неодноразово зазнавала трансформації. Якщо в період соціалістичної культурної революції традиційна свідомість селянства довго чинила опір новим формам організації праці та побуту, то свідомість сучасного сільського населення дуже важко адаптується до норм нового суспільства. Це пояснюється тим, що в людській свідомості в цілому і в селянському менталітеті зокрема довго зберігаються уяв-

лення, сформовані під впливом попереднього соціального досвіду. Тому, коли відбувається руйнування колишніх громадських зв'язків, свідомість продовжує якийсь час транслювати усталені норми.

Отже, визначення соціальних груп у соціальній структурі сучасного села базується на декількох ознаках: професійному, економічному, соціальному та ін. При цьому слід підкреслити, що відбувається певне взаємне переплетення цих структур. Що стосується більш загального – соціального критерію як основи стратифікації, то він являє собою комбінацію таких об'єктивних і суб'єктивних ознак, як рівень доходів, професійно-освітній статус, позиція у владі, самоідентифікація і т. д. Таким чином, для аналізу сучасної соціальної структури села необхідна багатовимір-на модель.

На даному етапі на селі триває соціальна реструктуризація. Колгоспне селянство, яке було в радянський час досить численним і однорідним соціальним класом, нині втратило місце головного структуроформуючого елемента в сільській соціальній структурі. Після ліквідації й реорганізації колективних господарств кількісно колгоспне селянство значно зменшилось. В той же час з'явилися нові організаційно-правові форми господарств та пов'язані з ними соціальні групи: члени селянських, фермерських, сімейних, кооперативних господарств. Крім того, з числа колишніх колгоспників утворилася відносно велика група "самозайнятих" працівників села, основним видом діяльності яких є сільськогосподарська праця.

Література

1. Юрчишин В. В. Аграрна реформа: суть і особливості розвитку / В. В. Юрчишин, О. М. Онищенко // Сучасна аграрна політика: проблеми становлення. – К., 2009. – С. 191–224.

2. Михайлова Л. І. Особисті підсобні господарства населення: сутність, класифікація, ефективність / Л. І. Михайлова // Економіка АПК. – 2001. – № 7.

3. *Збарський В. К.* Особисті селянські господарства в становленні малих форм господарювання / В. К. Збарський // Економіка АПК. – 2004. – № 1. – С. 12–18.

4. *Симончук О. В.* Дрібні власники: конститування соціального класу в сучасній Україні / О. В. Симончук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2014. – № 4 – С. 3–33.

5. *Якуба К.* Життєвий і трудовий потенціал сільського населення України / К. Якуба // Теорія, методологія, практика. – К. : ННЦ ІАЕ, 2007.

6. Дані Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://laborsta.ilo.org/applv8/data/c9e.html>.

7. *Липчук В. В.* Перспективи розвитку особистих господарств населення / В. В. Липчук, С. М. Курило // Економіка АПК. – 2001. – № 3. С. 24–32.

8. Статистичний щорічник України за 2012 рік. – К., 2013.

9. *Прибиткова І. М.* Метаморфози колгоспного селянства в процесі капіталістичної реформації аграрного сектору в Україні / І. М. Прибиткова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2009. – № 844. – С. 147–153. – (Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи).

10. Аналітичні матеріали Міністерства освіти. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/ua/activity/education/education-reform/informatsijno-analitichni-materiali-pro-diyalnist-ministerstva-osviti-i-nauki-molodi-ta-sportu-ukrajini-1>.

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ КАДАСТРОВОЙ СИСТЕМЫ В РЕСПУБЛИКЕ МОЛДОВА

В статье представлены результаты экспертного опроса касательно функционирования и развития системы кадастра в Республике Молдова. Представлены существующие проблемы, перспективы и пути решения.

Ключевые слова: кадастровая система, кадастр недвижимости, регистрация недвижимости, эволюция недвижимости, эксперт, государственное предприятие “Кадастр”, актуальные проблемы.

У статті представлені результати експертного опитування щодо функціонування та розвитку системи кадастру в Республіці Молдова. Представлено наявні проблеми, перспективи та рішення.

Ключові слова: кадастрова система, кадастр нерухомості, реєстрація нерухомого майна, еволюція нерухомого майна, експерт, державне підприємство “Кадастр”, актуальні проблеми.

In the article are exposed the results of experts' opinion regarding the functioning and development of the cadastre system in Republic of Moldova.

There are emphasized the problems, perspectives and solutions.
Keywords: cadastre system, real estate cadastre, registration of immovable property, evolution of immovable property, expert, state enterprise “Cadastru”, actual problems.

Данная статья является логическим продолжением предпринятых ранее исследований, по итогам которых был опубликован ряд работ по изучению различных аспектов системы кадастра в Республике Молдова. Предпринятое исследование [1–3] было направлено на изучение некоторых аспектов функционирования и развития системы

кадастра в Республике Молдова и осуществлено в марте–апреле 2015 г. Всего было опрошено 118 специалистов-экспертов в области кадастра недвижимого имущества. Подобное исследование в сфере кадастровой системы проводится впервые.

Гипотеза исследования. Анализируя современное состояние функционирования кадастровой системы в Республике Молдова, можно отметить ее возрастающую роль в социально-экономическом развитии и становлении правового государства. В частности, она необходима для рыночной оценки недвижимого имущества с целью налогообложения, повышения гарантий прав собственности и для решения иных проблем, связанных с дальнейшим социально-экономическим развитием страны. Новая система регистрации недвижимого имущества начала внедряться в Республике Молдова с 25 января 1999 г., а налогообложение недвижимого имущества на основе рыночной стоимости стало осуществляться в 2007 г.

Отметим, что в последующие годы спрос на услуги, касающиеся кадастровых работ, будет возрастать. Это обусловлено развитием рыночных отношений, активным вовлечением в сферу рынка объектов недвижимого имущества, увеличением их стоимости, рядом других факторов. Между тем качество услуг, а также информация, предоставляемая территориальными кадастровыми офисами, не вполне соответствует современным требованиям. Наблюдается снижение темпов дальнейшего развития кадастровой системы: в частности, обеспечение эффективности работы по предоставлению кадастровых услуг посредством внедрения современных технологических решений для более качественного обслуживания граждан; создание и внедрение автоматизированной системы – Регистра объектов инженерно-технической инфраструктуры. Требуется совершенствование законодательства по формированию спектра недвижимого имущества в целях улучшения процессов создания недвижимости, модификация досье кадастра и приема кадастровых работ. Необходима регламентация правового режима и разграничения государственной

собственности и собственности территориально-административных единиц в сфере публичной и частной собственности и ее регистрация в Регистре недвижимого имущества. Отметим, что на этапе передачи данных об объектах и содержании налогообложения недвижимого имущества Главной государственной налоговой инспекции существует несогласованность информационных систем, а также ряд проблем (обусловленных влиянием человеческого фактора), тормозящих развитие системы кадастра, отвечающей требованиям времени. Протекционизм и коррупция, к сожалению, в кадастровой системе не искоренены и характеризуются устойчивой тенденцией развития. В системе кадастра это объясняется неэффективным менеджментом, отсутствием соответствующей научной оптимизации труда, системы внутреннего порядка и контроля, должной ответственности отдельных специалистов, отсутствием внешнего гражданского контроля деятельности кадастровой системы, а также мониторинга общественного мнения различных категорий населения, обращающегося к услугам кадастра.

Основными задачами проведенного экспертного опроса исследования являлись:

1. Оценка реального состояния функционирования республиканской кадастровой системы за 1995–2015 гг.
2. Роль кадастровых органов в проведении единой политики в области ведения кадастра, координации и контроля деятельности территориальных органов, полноты взимаемых налогов на объекты недвижимого имущества.
3. Влияние различных факторов на эффективность функционирования и достоверность кадастровой оценки недвижимого имущества.

Опрос проведен в условиях действия Закона о кадастре недвижимого имущества № 1543-ХІІІ от 25.02.1998 [4]; Постановления о некоторых мерах по созданию кадастра недвижимого имущества № 1030 от 12.1998 [5]; Постановления об утверждении Программы мероприятий по внедрению новой системы оценки объектов недвижимого иму-

щества в целях налогообложения № 670 от 09.06.2003 [6]; Постановления об утверждении положения об оценке недвижимого имущества в целях налогообложения № 1303 от 24.11.2004 [7], определивших законодательные и нормативные основы функционирования кадастровой системы и порядок взимания налогов на недвижимое имущество.

В составе опрошенных 42 (35,3%) женщины и 76 (64,7%) мужчин, то есть в составе специалистов-экспертов мужчин было в 1,8 раза больше по сравнению с женщинами.

Оценочный расчет, исходя из пятибалльной системы, показал, что деятельность Государственного предприятия "Кадастр" оценивается женщинами-экспертами в 3,1 балла, а мужчинами-экспертами – в 3,2 балла, то есть фактически одинаково. При этом среди женщин-экспертов 17,1% считали, что она заслуживает хорошей оценки, 78% – удовлетворительной и 4,8% – плохой и очень плохой. Среди мужчин-экспертов кадастровую деятельность оценили как очень хорошую – 2,7%, хорошую – 25,3%, удовлетворительную – 60%, как плохую и как очень плохую – 12% респондентов.

Сопоставление структур оценочных экспертных данных свидетельствует, что доля женщин-экспертов, давших положительную оценку, на 39% ниже, чем мужчин-экспертов, удовлетворительную оценку – на 30% больше, а неудовлетворительную – на 40% меньше. То есть женщины-эксперты более жёстко (требовательнее) подошли к положительной оценке и либеральнее – к плохой и очень плохой оценке, тогда как мужчины, наоборот, видели в деятельности кадастрового предприятия не только положительные стороны, но и отрицательные. Это определило значительные расхождения между данной ими удовлетворительной оценкой.

В составе экспертов-специалистов 60% были работниками органов публичной и местной администрации, представляющими органы правопорядка, юстиции и прокуратуры, в том числе адвокатуру и нотариат. По данным видам профессиональной деятельности итоги опроса показали (в %):

Таблиця 1

<i>Вид деятельности</i>	<i>Очень хорошо + хорошо</i>	<i>Удов- летвори- тельно</i>	<i>Плохо + очень плохо</i>	<i>В % к итогу</i>	<i>Средние баллы</i>
– центральная публичная администрация	32,0	44,0	24,0	100	3,0
– органы правопорядка, юстиции и прокуратуры	8,0	84,0	8,0	100	3,0
В том числе адвокатура и нотариат	-	83,3	16,7	100	2,8
– местная публичная администрация	14,3	85,7	-	100	3,2
Итого:	18,3	70,4	11,3	100	3,1

Несмотря на то, что в центральных и местных публичных органах власти в сферах законодательного и правового регулирования средняя балльная оценка относительно одинакова, однако по отдельным сферам присутствуют существенные различия в оценке кадастровой деятельности. В центральной публичной администрации различия в оценке деятельности системы кадастра специалистами-экспертами значительно колеблются. Среди них наибольший процент положительных оценок, но и наибольший процент отрицательных оценок. В центральной публичной администрации присутствует понимание того, что повышение функционирования системы кадастровых органов в республике происходит в условиях устойчивого роста, признания собственниками недвижимого имущества необходимости его оценки и защиты прав собственности.

В сфере местной публичной администрации сложилась иная ситуация. Почти 86% респондентов оценивают состояние деятельности кадастрового предприятия как удовлетворительное. Положительная сторона этого процесса может характеризоваться только как формирующаяся.

В органах правопорядка, юстиции и прокуратуры, включая адвокатуру и нотариат, кадастровая деятельность также оценивается удовлетворительно. При этом, на основе опроса специалистов-экспертов, кадастровая деятель-

ность оценена адвокатурой и нотариатом в 2,8 балла, а органами правопорядка, юстиции и прокуратуры – в 3,2 балла, то есть в данных сферах проблемы, связанные с деятельностью по оценке недвижимого имущества, стоят острее.

Следующая группа родов деятельности специалистов-экспертов включает: банковско-финансовую систему, учебные и исследовательские организации, Институт проектирования и организации территорий, неправительственные организации, влияющие на формирование и развитие рынка недвижимости, оказывающие различные посреднические и консультационные услуги субъектам рынка, влияющие на развитие инфраструктуры рынка недвижимого имущества.

По данным сферам кадастровой деятельности итоги опроса специалистов-экспертов были следующими:

Таблица 2

<i>Сферы деятельности</i>	<i>Очень хорошо + хорошо</i>	<i>Удовлетворительно</i>	<i>Плохо + очень плохо</i>	<i>В % к итогу</i>	<i>Средние баллы</i>
– банковско-финансовая система	12,5	87,5	–	100	3,1
– учебные и исследовательские заведения	55,6	22,2	22,2	100	4,0
– Институт проектирования и организации территорий	44,4	55,6	–	100	3,5
– неправительственные организации	16,7	83,3	–	100	3,2
Итого:	34,3	59,4	6,3	100	3,5

Наиболее высокая оценка дана экспертами учебных и исследовательских учреждений, Института проектирования и организации территорий, которые, очевидно, исходили из своих непосредственно выполняемых обязанностей, связанных с функционированием кадастровой системы. Оценки банковско-финансовой системы, неправительственных организаций ниже. В целом же их оценки наиболее

высокие по сравнению с оценками респондентов других сфер деятельности.

Следующая группа сфер деятельности включает Агентство недвижимости, частный сектор, предпринимателей и других.

Таблица 3

<i>Сферы деятельности</i>	<i>Очень хорошо + хорошо</i>	<i>Удовлетворительно</i>	<i>Плохо + очень плохо</i>	<i>В % к итогу</i>	<i>Средние баллы</i>
– частный сектор	33,3	66,7	–	100	3,3
– предприниматели	–	66,7	33,3	100	2,7
– Агентство недвижимости	42,9	57,1	–	100	3,6
– другие	–	100	–	100	3,0
Итого:	28,6	64,3	7,1	100	3,0

В предпринимательском секторе воздействие кадастровой системы на его развитие недостаточно, что не может не влиять определенным образом на охрану и защиту интересов предпринимателей как собственников недвижимого имущества.

Сопоставление оценок функционирования кадастровой системы каждой из групп, представляющих различные сферы деятельности, характеризуется следующими данными (в %):

Таблица 4

<i>Сферы деятельности по группам</i>	<i>Очень хорошо + хорошо</i>	<i>Удовлетворительно</i>	<i>Плохо + очень плохо</i>	<i>В % к итогу</i>	<i>Средние баллы</i>
Публичная, местная администрация, правоохранительные органы	18,3	70,4	11,3	100	3,1
Банковско-финансовые и другие институты	34,3	59,4	6,3	100	3,5
Частнопредпринимательский сектор, Агентство недвижимости и другой род деятельности	28,6	64,3	7,1	100	3,0
Итого:	23,7	70,0	9,3		3,1

Влияние на функционирование кадастровой системы различно, что затрудняет эффективность проведения единой кадастровой политики.

Специалисты-эксперты в процессе проведения опроса высказали мнение по поводу эффективности действующего Кадастра недвижимого имущества. Оно распределилось следующим образом:

Таблица 5

<i>Кадастр недвижимого имущества</i>	<i>В сфере регистрации недвижимого имущества, %</i>	<i>В сфере оценки недвижимого имущества в целях налогообложения, %</i>	<i>Соотношение регистрации и оценки, %</i>
Эффективен	37,9	12,9	2,9
Частично эффективен	58,6	67,2	87,2
Неэффективен	3,4	14,7	23,1
Затруднились ответить	1,0	5,2	–
Итого:	100	100	–

Уровень эффективности регистрации недвижимости превышает соответствующий показатель в сфере оценки недвижимого имущества в целях налогообложения. В то же время в сфере оценки разброс мнений специалистов-экспертов достаточно велик. Отметим, что полнота и качество работ как в сфере регистрации, так и в сфере оценочной деятельности недвижимого имущества находятся пока еще на низком уровне.

По отдельным сферам кадастровой деятельности, например регистрационной, оценки экспертов были такими: эксперты-женщины и мужчины эффективность регистрационной деятельности кадастрового предприятия оценили, соответственно, в 3,3 и 3,4 балла, то есть сравнительно одинаково. Среди женщин-экспертов 34,1%, а среди мужчин-экспертов 40% считают, что регистрационная деятельность эффективна, 4,9% и 2,7% – что неэффективна, а 61% и 57,3% – недостаточно эффективна.

Специалисты-эксперты значимо высоко оценили результаты регистрационной деятельности кадастровых органов в таких сферах, как в Агентстве недвижимости, в Институте проектирования и организации территорий, в учебных и исследовательских учреждениях, в частном секторе, в банковско-финансовой системе. В других сферах эффективность регистрации недвижимого имущества была оценена ниже.

Дальнейшее развитие и повышение эффективности национальной кадастровой системы Республики Молдова специалисты-эксперты видят в решении ряда проблем, которые можно классифицировать по следующим группам:

Первостепенные (расположены в порядке приоритетности)

1. Борьба с коррупцией – 80,2% ответов.
2. Обеспечение эффективности работы по предоставлению кадастровых услуг посредством внедрения современных технологических решений (технологий) – 72%.
3. Снижение цен на предоставляемые кадастровые услуги – 67,2%.
4. Регламентация правового режима и разграничение государственной собственности и собственности территориально-административных единиц в сфере публичной и частной собственности и её регистрации в Регистре недвижимого имущества – 64,7%.
5. Создание и внедрение автоматизированной системы – Регистра объектов инженерно-технической инфраструктуры – 62,9%.
6. Повышение уровня квалификации специалистов кадастровой системы – 62,1%.
7. Разработка регламента по переоценке недвижимого имущества в целях налогообложения – 62,1%.
8. Развитие методов оценки недвижимого имущества и оценки в целях установления сумм причинения ущерба и сумм компенсаций в случае экспроприации недвижимого имущества в социальных целях – 61,2%.
9. Регистрация сельскохозяйственных земель – публичной собственности государства в Регистре недвижимого имущества – 61,2%.

Важные:

1. Предоставление помощи в эффективной, достоверной и транспарентной (прозрачной) регистрации недвижимого имущества – 58,6% ответов.

2. На этапе передачи данных об объектах и содержании налогообложения недвижимого имущества Главной государственной налоговой инспекции существует несогласованность информационных систем – 58,8%.

3. Разработка выполнения (предоставления) услуг через Интернет и унификация национальных карт – 57,8%.

4. Обеспечение потенциальных инвесторов четким планом границ собственности – 57,8%.

5. Эффективность оценки конфискованного недвижимого имущества, в том числе у граждан Левобережья Днестра – 56,9%.

6. Стать важнейшим институтом (учреждением), определяющим и проводящим политику прав собственности на недвижимое имущество – 56%.

7. Изучение рынка недвижимости – 56%.

8. Создание Географической информационной системы страны в мелком и среднем масштабе, а также информационной системы для управления земельными ресурсами – 52,6%.

9. Учет текущих модификаций сельскохозяйственных земель – 52,6%.

10. Сохранение, актуализация и предоставление информации по поводу права собственности на недвижимое имущество – 51,7%.

11. Пользователям иметь доступ онлайн к регистрам данных о земельных участках – 51,7%.

12. Возрастание эффективности кадастровых услуг посредством облегчения процесса обмена данными, что позволит обслуживать граждан и деловую среду на качественном и продуктивном уровне – 51,7%.

13. Мониторинг создания и обеспечения автоматизированной информационной системы – Государственного регистра территориально-административных единиц и улиц населенных пунктов Республики Молдова – 50,9%.

14. Сотрудничество с неправительственными организациями – 50,9%.

Необходимые меры с целью развития:

1. Составление топографических планов городов и сел для проектирования организации территорий – 42,2% ответов.

2. Совершенствование законодательства по формированию спектра недвижимого имущества с целью улучшения процессов создания недвижимости, модификации кадастра и приема кадастровых работ – 49,1%.

3. Улучшение информации относительно политики управления недвижимостью для внедрения системы электронного управления – 42,2%.

4. Разработка документов кадастра недвижимости в цифровом формате через доступ онлайн – 49,1%.

5. Подготовка материалов и регистрация земельных эквивалентных долей после корректирования проектов и консолидации (закрепления) сельскохозяйственных земель (угодий) – 48,3%.

6. Диверсификация методов и форм обеспечения информационной безопасности различных категорий граждан (населения) – 46,6%.

Эксперты-женщины и мужчины считают, что наиболее актуальными проблемами являются: коррупция (87,8 и 76% ответов); эффективность оказываемых кадастровых услуг (78 и 69,3%); снижение цен на кадастровые услуги (70,7 и 65,3%); улучшение межведомственного сотрудничества (75,6 и 60%); регламентация правового режима и разграничение прав в сфере публичной и частной собственности (73,2 и 60% ответов) и др.

Среди специалистов-экспертов образовательной сферы актуальность проблем в развитии кадастровой системы связана с коррупцией (60–92,9% ответов); эффективностью предоставляемых кадастровых услуг (42,9–86,6%); созданием и внедрением автоматизированной системы – Регистра объектов инженерно-технической инфраструктуры (37,1–76,1%); регламентацией правового режима (45,7–79,1%);

разработкой регламента по переоценке недвижимого имущества в целях налогообложения (40–71,6%) и др.

В разрезе основных сфер деятельности отмечены следующие основные актуальные проблемы:

– *в центральной публичной администрации* – борьба с коррупцией (68%); повышение уровня квалификации специалистов кадастровой системы (3,6%); улучшение межведомственного сотрудничества с местной публичной администрацией (32%); разработка регламента по переоценке недвижимого имущества в целях налогообложения (36%); обеспечение согласованности информационных систем (32%); регламентация правового режима разграничения государственной собственности (36%); снижение цен на предоставляемые услуги (44%); обеспечение эффективности в предоставлении кадастровых услуг (48% ответов);

– *в местной публичной администрации* – предоставление эффективной, достоверной и транспарентной помощи в регистрации недвижимого имущества (85,7% ответов); консультирование местной публичной администрации (90,5%); регламентация правового режима (90,5%); регистрация сельскохозяйственных земель в Регистре недвижимого имущества (85,7%); борьба с коррупцией (81%); привязка разрозненных данных к классификатору административно-территориальных единиц (81%); регистрация земельных эквивалентных долей и консолидация сельскохозяйственных земель (81%);

– *в органах правопорядка, юстиции и прокуратуры* – борьба с коррупцией; диверсификация методов и форм обеспечения информационной безопасности; эффективность оценки конфискованного имущества; регламентация правового режима и разграничение государственной собственности – практически 100% ответов.

– *в банковско-финансовой сфере* – стать институтом, проводящим политику прав собственности; обеспечение эффективности предоставляемых услуг; обеспечение потенциальных инвесторов четким планом границ соб-

ственности; борьба с коррупцией; разработка регламента по переоценке недвижимого имущества в целях налогообложения; продление сроков оценивания недвижимости – практически 100% ответов.

– *в Агентстве недвижимости* – стать важнейшим институтом прав собственности (71,4% ответов); предоставление эффективной, достоверной и транспарентной информации (85,7%); изучение рынка недвижимости (71,4%); создание географической информационной системы (ГИС) (51,1%); обеспечение эффективности предоставления кадастровых услуг (71,4%); совершенствование законодательства по формированию спектра недвижимого имущества (57,1%).

В зависимости от стажа работы экспертов актуальными проблемами развития системы кадастров названы: создание географической информационной системы (ГИС) (43,5–66,7% ответов); разработка и выполнение услуг через Интернет и унификация национальных карт (41,3–73,3%); обеспечение эффективности предоставления кадастровых услуг (56,6–91,7%); борьба с коррупцией (67,4–95,8%); повышение уровня квалификации специалистов (54,3–80%); улучшение межведомственного сотрудничества с местной публичной администрацией (41,3–93,3%); разработка регламента по переоценке недвижимого имущества в целях налогообложения (45,7–8,33%); регистрация сельскохозяйственных земель, земель публичной собственности государства (41,3–87,5%); регламентация правового режима и разграничение государственной собственности (43,5–87,5%).

Выводы и предложения

Выдвинутая на стадии проектирования предпринятого исследования гипотеза подтвердилась.

Итоги опроса специалистов-экспертов относительно деятельности государственного предприятия “Кадастр” и его территориальных филиалов состоят в следующем.

1. Действующий Закон о кадастре недвижимого имущества, постановления, направленные на его выполнение,

обеспечивают функционирование системы кадастровых органов в Республике Молдова.

2. За прошедшие годы имеет место устойчивый рост регистрации объектов недвижимого имущества, расширение налогооблагаемой базы и, как следствие, возрастание налоговых поступлений в государственный бюджет. Из 5,5 млн объектов недвижимого имущества в Республике Молдова (без учета районов Левобережья) по состоянию на 1 мая 2015 г. в кадастре недвижимого имущества зарегистрированы 91% объектов (по данным текущего архива ГП “Кадастр”). По данным Главной государственной налоговой инспекции, рост налога на недвижимое имущество с момента принятия Закона о налогообложении имущества на основе рыночной стоимости характеризуется тенденцией к устойчивому росту: 2007 г. – 30 089,30; 2008 г. – 32 203,70; 2009 г. – 32 492,00; 2014 г. – 163 284,00 (в млн леев).

3. Структура специалистов, работающих в Государственном предприятии “Кадастр”, относительно сбалансированна как по образовательному уровню, так и по стажу работы. Все регистраторы, кадастровые инженеры, оценщики недвижимого имущества, специалисты в области информационных систем и другие категории работников имеют высшее специальное образование и опыт работы. Это обеспечивает устойчивость функционирования системы и способность решать проблемы развития кадастра и повышения эффективности деятельности.

4. В целом деятельность государственного предприятия “Кадастр” оценивается удовлетворительно.

5. Вместе с тем опрос специалистов-экспертов выявил основные проблемы, реализация которых связана с повышением эффективности кадастровой деятельности. К ним следует отнести:

- диспропорции в регистрационной и оценочной деятельности;
- недостаточную гармонизацию действий между центральными, местными и правовыми органами;

– значительные расхождения между специалистами-экспертами в оценке функционирования кадастровой системы и приоритетности решения проблем её развития.

Литература

1. *Гуцу Д.* Социологический анализ коррупции в системе регистрации недвижимости / Д. Гуцу, О. Гуцу // В Т. Соціальні виміри суспільства : щорічник наук. праць. – Вып. 9. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. – С. 351–359.

2. *Гуцу В.* Значимость кадастровой информации: опыт исследования / В. Гуцу, Д. Гуцу, О. Гуцу // STUDIA UNIVERSITATIS. Seria Stiinte exacte si economie. Chisinau, 2007, Nr.8. – С. 269–294.

3. *Dumitru Gutu.* Valorificarea bazelor Sociologiei Juridice in dezvoltarea sistemului cadastral al Republicii Moldova. Teorie, metodologie, metode, tehnici si rezultate ale investigatiilor. Chisinau : Centrul Editorial-Poligrafic al USM, 2012. – С. 282.

4. *Закон* о кадастре недвижимого имущества № 1543-XIII от 25.02.1998 // Мониторул Официал ал Р. Молдова № 44-46/318 от 21.05.1998.

5. *Постановление* о некоторых мерах по созданию кадастра недвижимого имущества №1030 от 12.10.98 // Мониторул Официал ал Р. Молдова №96/996 от 22.10.1998.

6. *Постановление* об утверждении программы мероприятий по внедрению новой системы оценки объектов недвижимого имущества в целях налогообложения №670 от 09.06.2003 // Мониторул Официал ал Р. Молдова №123-125/44 от 20.06.2003.

7. *Постановление* об утверждении Положения об оценке недвижимого имущества в целях налогообложения №1303 от 24.11.2004 // Мониторул Официал ал Р. Молдова №65-66/407 от 29.04.2005.

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІКО-СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ПРОДОВОЛЬЧОГО РИНКУ

Проаналізовано сучасні економіко-соціологічні підходи до дослідження ринків. Показано значення соціальних чинників у конструюванні продовольчого ринку та формуванні гастрономічних практик.

Ключові слова: соціологія ринків, продовольчий ринок, виробництво продовольства, практики харчування.

Проанализированы современные экономико-социологические подходы исследования рынков. Показано значение социальных факторов в конструировании продовольственного рынка и формировании гастрономических практик.

Ключевые слова: социология рынков, продовольственный рынок, производство продовольствия, практики питания.

The current economic and sociological approaches to market research have been analyzed. The importance of social factors in creating the food market and in formation gastronomic practices are highlighted.

Keywords: sociology of markets, food market, food production, practices of nutrition.

*“В харчах, прошу, не будь до всего падкий,
Знай час і місце їжі за порядком”
Ібн Сіна [9, с. 174].*

У житті людини і суспільства їжа відіграє значну роль. Харчування задовольняє фізіологічні потреби організму людини, виступає складовою її способу життя, значущим чинником сімейних взаємовідносин, проявом національних і культурних традицій, рушійною силою суспільного розвитку взагалі.

В умовах сучасної ринкової економіки харчування людини значною мірою залежить від продовольчого ринку і його головних суб'єктів: виробників продуктів харчування, посередників, держави та споживачів.

Незважаючи на стрімкий науково-технологічний розвиток продовольчої індустрії, багато проблем залишаються нерозв'язаними (голод, продовольча безпека, неякісне харчування людей тощо).

Грунтовний аналіз проблем розвитку сучасної продовольчої індустрії широко представлений у працях учених-економістів. Питання продовольчої безпеки висвітлені у працях Г. Беспяхотного, Є. Ковальова, С. Нуралієва, Я. Синицького. Стратегії розвитку українського продовольчого ринку представлені в працях Н. Дзюбенко, Л. Страшинської та ін. В. Власов, М. Купчак досліджують харчову промисловість України в умовах активізації інтеграційних та глобалізаційних процесів. Організаційно-економічні механізми розвитку харчової промисловості розглянуті М. Сичевським. Проблеми харчування дедалі частіше стають предметом аналізу соціологів. Однак, незважаючи на активізацію розвитку соціології ринків, фундаментальних праць, присвячених економіко-соціологічному дослідженню продовольчого ринку, ми не знаходимо.

Метою даної статті є розгляд розвитку сучасного продовольчого ринку з позицій економіко-соціологічних концепцій ринку й обґрунтування необхідності соціокультурного виміру гастрономічних практик людей.

Російський науковець В. Радаєв зазначає, що в сучасній економічній соціології відсутній єдиний підхід щодо тлумачення ринку. Вивчення ринку представлено широкою дослідницькою програмою, в межах якої розвиваються різні напрями. На думку вченого, принцип методологічного плюралізму є дієвим аналітичним інструментом, оскільки поглиблює розуміння різноманітних аспектів соціальних відносин і те, як “ці відносини вплетені в саму тканину ринкових взаємодій” [2, с. 23; 26].

В. Радаєв визначає ринок *“як систему регулярного, переважно грошового, взаємовигідного, добровільного і*

змагального обміну благами, в якому дії його учасників регулюються (окрім цін) їх структурними зв'язками, інституціональними формами, владними ієрархіями та культурними конструкціями” [2, с. 59], виділяє низку економіко-соціологічних підходів до його дослідження.

Неоінституціональний підхід зосереджує увагу на поведінці учасників ринку та механізмах її регуляції. Представники даного підходу стверджують, що інститути надають ринковим акторам схеми дій, які легітимовані правовими чи соціальними нормами. Наявні правила поведінки, з одного боку, спонукають учасників ринку діяти в узгоджених рамках, з другого – допомагають економити витрати на пошук інформації, створюють своєрідне поле “загальних розумінь”, яке спрощує координацію дій агентів. Відповідно до даного підходу ринок функціонує на підставі не лише ідеальних економічних законів, формальних норм, а й неформальних правил, які регулюють взаємодії учасників [2, с. 37–39].

Представники нового французького інституціоналізму вивчають особливості координації дій соціальних агентів в умовах суперечності інтересів. Відповідно до *економічної теорії конвенцій* досягти консенсусу можливо лише виходячи з відчуття справедливості. Проте встановити згоду доволі проблематично, оскільки не існує універсальних критеріїв справедливості. Л. Болтанські та Л. Тевено вказують на наявність різних порядків обґрунтування цінностей, що утворюють певні світи. Вчені зазначають, що для домашнього світу цінності становлять традиції, підтверджена репутація, авторитет. В індустріальному світі цінність вимірюється ефективністю, відносинам притаманний функціональний характер. У світі ринку значущість виражається у високій ціновій формі. Громадянський світ цінує солідарність, рівність, колективне благо. Світ публічності керується критерієм популярності та впізнаваності. Світ натхнення цінує саме джерело натхнення, те, що дає відчуття благодаті. Дослідники називають дані світи історичними конструкціями, які допомагають описувати виправдання, що характерні для повсякденних ситуацій.

І хоча Л. Болтанські та Л. Тевено наголошують, що описана типологія світів не є довершеною, в сучасному суспільстві ми можемо спостерігати встановлення інших цінностей (наприклад екологічні, комунікаційні тощо) [2, с. 39–40; 5; 8, с. 109–110], їх концептуальний підхід поглиблює розуміння “неекономічних” чинників організації ринку, а також пропонує методичку розв’язання конфліктних ситуацій між учасниками ринку.

Структурний підхід (мережевий) тлумачить ринок як “сукупність стійких зв’язків між учасниками ринку”. Взаємодія мережевих партнерів фактично створює на ринку своєрідні субринки. Даний спосіб структурування ринку особливо актуалізується у періоди жорсткої конкуренції, у ситуаціях невизначеності та нестабільності. За необхідності мережі можуть бути доволі динамічними, гнучко реагувати на запит ринку: залучати до свого складу учасників із потрібними компетенціями, виводити незатребуваних учасників. Дослідники відзначають, що мережева ринкова організація надає її учасникам такі переваги: сприяє заощадженню витрат, пов’язаних з пошуком інформації; спрощує процедури вирішення конфліктів; створює атмосферу довіри між її членами; зменшує ризики опортуністичної поведінки учасників, що пов’язано з небезпекою втрати репутації [2, с. 32–34; 10].

Екологічний підхід. Згідно з даним підходом ринок утворюється з сукупності ніш, які зайняті популяціями різних організацій. У рамках популяції поєднуються фірми, для яких характерна гомогенна організаційна форма. Ринок постає як сегментований простір, в якому співіснують і взаємодіють популяції організацій. Рушійною силою ринку виступають не окремі організації, що прагнуть адаптуватися до його умов, а природний відбір популяцій. Процес відбору організаційних форм на ринку відбувається на кшталт природного відбору в біологічному середовищі, адже властива ринкам змагальність ставить за мету виживання на ньому, витіснення конкурентів [2, с. 26–28].

Притаманні екологічному підходу еволюціоністські погляди активізують міждисциплінарне співробітництво

у дослідженнях даного напрямку. Так, представник еволюційної біології Дж. Даймонд у праці “Зброя, мікроби і харч: витоки нерівностей між народами” наводить дані, які свідчать про те, що поява певного надлишку продуктів харчування стала поворотним чинником в історії розвитку людства. Вчений стверджує, що щедре природне середовище Євразії забезпечило жителів даного континенту стабільними джерелами харчування, і сприяло переходу до виробництва продовольства та подальшого піднесення їх цивілізації [6].

Представники *політико-економічного підходу* розглядають ринок як механізм реалізації владних відносин і акцентують увагу на тому, що вихідні позиції учасників ринку є нерівноправними. Хоча принцип самоорганізації відіграє вагомий роль у конструюванні ринку, на ньому також діють “стабілізуючі сили неспонтанного характеру”. Наприклад, формат ринку значною мірою можуть визначати великі корпоративні структури, державна влада тощо [2, с. 42–44].

Соціокультурний підхід обґрунтовує, що дослідження ринку потрібно здійснювати, виходячи із розуміння соціальної та культурної укоріненості економічних відносин. Зокрема, М. Аболафія акцентує увагу на тому, що коли люди взаємодіють один з одним, вони соціально укорінені в мережі суспільних відносин та культурно приналежні до смислової системи норм та когнітивних сценаріїв [1]. Ефективність діяльності ринкових акторів загалом значною мірою визначається їх культурним капіталом [2, с. 50–51].

У *феноменологічному підході* ринок постає як інтерсуб’єктивна реальність: взаємодіючи на ринку, його учасники розглядають дії один одного через смисли, які типові для їх життєвого досвіду. Тобто ринок вибудовується із сукупності загальних смислів, які виробляються в процесі типових практик учасників ринку та їх спільного досвіду [17, с. 30–33].

Запропонований Н. Флігстїним *політико-культурний* підхід розглядає процес інституціоналізації ринку у зв’язку з концепціями влади та культури і певною мірою поєд-

нує вихідні положення екологічного, структурного та політико-економічного аналізу ринку [16].

Дослідження праць вітчизняних і зарубіжних науковців, присвячених продовольчому ринку, засвідчує, що аналіз відносин учасників даного ринку здійснюється, як правило, через призму економічної логіки. На думку автора, вибір конкретного підходу, або їх поєднання залежить від завдань дослідника, а саме визначення поняття “продовольчий ринок” – від мети досліджень. Так, у Н. Карпенка продовольчий ринок визначається як місце формування попиту та пропозиції на продовольчі товари та сукупність відносин між суб'єктами підприємницької діяльності стосовно продовольства [7, с. 19]. Більш розгорнуте визначення надає Л. Страшинська, яка розглядає продовольчий ринок у двох аспектах: 1) як складну організаційну систему, в межах якої взаємодіють виробники і постачальники сировини, виробники харчової продукції, торговельно-збутові організації, покупці, а також держава; 2) як складну економічну систему, що включає організаційні, економічні та правові методи регулювання, які застосовуються у сфері виробництва, збуту продукції та в остаточному підсумку допомагають досягти найвищих результатів із найменшими витратами [15, с. 186].

Незважаючи на те, що в економічній літературі міститься доволі докладний опис продовольчого ринку, аналіз поведінки споживачів, як одних із головних суб'єктів даного ринку, представлений переважно простою констатацією статистичних показників споживання продуктів харчування.

Винятком є маркетингові дослідження, для яких демографічні, психологічні та поведінкові характеристики споживачів становлять особливу інформаційну цінність. Маркетинг розглядає ринок як сукупність існуючих та потенційних покупців товарів чи послуг [3, с. 594]. Тому вміст “чорної скриньки” покупців маркетологи вивчають не лише для якнайкращого задоволення потреб споживачів, а й для застосування знань мотиваційних механізмів для збуту продукції. Ефективність звернення до підсвідо-

мих почуттів та імпульсів покупців для продажів товарів уперше було обґрунтовано американським ученим Е. Бернейсом. Стверджують, що саме він утвердив уявлення американців про те, що яєчня з беконом – найкращий сніданок. Для збільшення обсягів продажів Е. Бернейс активно розробляв PR-технології, конструював соціальні зміни [4]. Наприклад, поширеними стали практики відзначення нових свят, виникнення яких певною мірою були зумовлені прагненням стимулювати продажі солодощів (та інших дрібних подарунків). Виробники продуктів харчування стали приурочувати рекламні звернення та виробництво спеціальних продуктових наборів до різноманітних свят тощо [3, с. 214].

Роль “смысловї організації” ринків і значення культури у їх функціонуванні отримує підтвердження в описі комерційних практик, наведених британським ученим Д. Слейтером [2, с. 374–375]. Дослідником розглянуто кейс, що показує процес вимушеної переорієнтації позиціонування вже готової продукції для пошуку ринків збуту. Так, компанія “Енерген” створила лінію низькокалорійних продуктів, призначених для схуднення (хрумкі хлібці, безалкогольні напої тощо), які спочатку були призначені для ринку дієтичних продуктів. Та згодом з’ясувалося, що даний ринок дуже нестійкий, оскільки його основні споживачі це жінки, які лише час від часу перебувають на дієті. Тому, з’ясувавши зростання тренду “здорового способу життя”, спеціалізована дієтична їжа за допомогою рекламної стратегії була переорієнтована на корисну повсякденну їжу, призначену для всієї сім’ї [2, с. 380–383].

На думку автора, доцільно розглядати продовольчий ринок як систему соціальних відносин з приводу продажу продуктів продовольства між виробниками і споживачами продуктів харчування, а також державою, посередниками та громадськими організаціями, що регулюються не тільки економічними, а й соціальними, культурними, політичними, правовими та ін. чинниками.

Гастрономічні практики людей у сучасному суспільстві часто відображають споживання не стільки самої їжі,

скільки її символічного потенціалу. Наприклад, для багатьох споживачів МакДональдс виступає символом американського способу життя та глобалізованого світу. За словами російської дослідниці І. Сохань, фаст-фуд “маркує особливий цивілізаційний стандарт життя”, більшості прихильників даного продовольства імпонує американський спосіб життя [14, с. 268]. Посилення тенденцій символізації їжі спричинене розвитком інформаційно-комунікаційних технологій, які перемістили харчування людини з приватної сфери у публічний простір. І. Сохань зазначає, що гастрономічний досвід сучасних споживачів значно розширився завдяки візуальним каналам трансляції практик харчування, які здійснюються через традиційні ЗМІ та Інтернет. Поширеною стала практика реєстрації індивідуальних практик харчування шляхом ведення кулінарних блогів, розміщенням фотозвітів своєї трапези у соціальній мережі тощо. На думку вченої, за допомогою візуальних репрезентацій гастрономічних практик людина намагається розповісти світу про себе [12].

Практики харчування сучасної людини суттєво зумовлені функціонуванням продовольчої індустрії. Масова індустріалізована їжа, культура швидкого харчування зацікавлена у культивуванні некритичної споживчої поведінки. На думку І. Сохань, принцип даної політики можна простежити в маркетинговій стратегії МакДональдсу, яка орієнтована не лише на дітей, а й на всіх, “хто самоздійснюється у форматі дитини”. Дослідниця зазначає, що сучасна гастрономічна культура формує нову модель ідентичності, яка значною мірою характеризується інфантильністю, залежністю від зовнішнього середовища та відкритістю для його впливу [13 с. 612].

Незважаючи на глобалізаційні процеси у продовольчій сфері, гегемонію транснаціональних корпорацій на продовольчому ринку, уніфіковані моделі поведінки споживачів, сучасна гастрономічна культура розвивається не тільки в цьому напрямі. Менш потужні гравці продовольчого ринку, займаючи свою торговельну нішу, пропонують споживачам продовольства альтернативні гастрономічні

практики. Дрібнотоварний сектор виробництва продовольства зміцнює свої позиції на ринку, застосовуючи екологічний тренд, доповнює функції своїх послуг вирішенням культурно-пізнавальних, рекреаційних завдань тощо.

За збереження національних традицій і звичних практик харчування виступають учасники руху “Слоуфуд”. Історія слоуфуду розпочалась у 1986 р. з прагнення групи італійських гурманів протистояти стрімкому поширенню американських закладів швидкого харчування. Невелика група прихильників повільного харчування переросла у впливовий міжнародний рух, що нині налічує близько 100 тисяч учасників із понад 100 країн світу. Активісти даного руху підтримують та популяризують виробництво екологічної їжі, заклади громадського харчування, що забезпечують здорове, “неквапливе” харчування та цінують гастрономічні традиції. Організація “Слоуфуд” влаштовує щорічні з’їзди продовольчих спільнот Terra Madre, є засновницею Університету гастрономічних наук, фінансує освітні програми, які надають учням знання про походження їжі та навчають їх правильному харчуванню [11].

Загалом, особливості розвитку сучасного продовольчого ринку, трансформації гастрономічної культури та соціальні наслідки цих змін становлять доволі широке та багатопланове дослідницьке поле, що потребує ґрунтовного аналізу кожного суб’єкта продовольчого ринку та їх взаємовідносин у різних вимірах і контекстах: соціокультурному, інституційному, соціально-економічному тощо, осмислення відповідних теоретичних положень та емпіричних даних.

Література

1. *Аболафия М.* Рынки как культуры: этнографический подход / М. Аболафия // Экономическая социология. – 2003. – №2. – С. 63–72.
2. *Анализ рынков в современной экономической социологии.* – [2-е изд.] / пер. с англ. (под ред.: В. В. Радаева) ; сост. : В. В. Радаев. – М. : Изд. дом ГУ-ВШЭ, 2008. – 423 с.
3. *Армстронг Г.* Маркетинг. Загальний курс / Г. Армстронг, Ф. Котлер. – [5-те вид.]. – М. : Вид. дім “Вільямс”, 2007. – 608 с.

4. *Бернейс Э.* Пропаганда / Эдвард Бернейс. – М. : Hippo Publissing, 2010. – 176 с.
5. *Болтански Л.* Социология критической способности / Л. Болтански, Л. Тевено // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2000. – №3. – С. 66–83.
6. *Даймонд Д.* Зброя, мікроби і харч: Витоки нерівностей між народами / Джаред Даймонд. – К. : Ніка-Центр, 2009. – 488 с.
7. *Дзюбенко Н.О.* Соціально-економічне прогнозування розвитку продовольчого ринку в Україні : дис... канд. ек. наук : 08.00.03 / Дзюбенко Надія Олександрівна. – Львів, 2014. – 255 с.
8. *Караева О. С.* Генетически модифицированные продукты: позиции основных участников продовольственного рынка / О. С. Караева, Л. Р. Камальдинова // Экономическая социология. – 2011. – № 3. – С. 106–126.
9. *Попов М. В.* Творча спадщина Ібн Сіні / М. В. Попов, М. С. Ватанха. – К. : Вид. дім “Асканія”, 2009. – 376 с.
10. *Сетевое* взаимодействие участников экономических трансакций: основные принципы и способы осуществления [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ecsocman.hse.ru/text/16210608/>.
11. *Slow food* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.slowfood.com>.
12. *Сохань И. В.* Визуальные репрезентации гастрономической культуры / И. В. Сохань // Проблемы визуальной семиотики. – 2014. – № 1. – С. 88–96.
13. *Сохань И. В.* Гастрономическая культура как практика власти: от тоталитарного проекта сталинской эпохи 1920–1930-х годов к современному фастфуду / И. В. Сохань // XIII Международная научная конференция по проблемам развития экономики и общества : в 4 кн. / отв. ред. : Е. Г. Ясин. – М. : Изд. дом НИУ ВШЭ. – 2012. – Кн. 2. – С. 595–603.
14. *Сохань И. В.* Фаст-фуд как актуальная гастрономическая практика потребления / И. В. Сохань // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2011. – Т. XIV. – № 5. – С. 260–269.
15. *Страшинська Л. В.* Стратегія розвитку продовольчого ринку в Україні / Страшинська Л. В. – К. : Профі, 2008. – 532 с.
16. *Флигстин Н.* Архитектура рынков: экономическая социология капиталистических обществ XXI века / Флигстин Н. – М. : Изд. дом НИУ ВШЭ, 2013. – 392 с.
17. *Цой В. О.* Экономико-социологические исследования рынка недвижимости : дис... канд. соц. наук : 22.00.03 / Цой Владимир Олегович. – СПб., 2009. – 147 с.

КОРПОРАТИВНАЯ СОЦИАЛЬНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ И БИЗНЕС В УКРАИНЕ: СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ ОПЫТ ПОИСКА МОТИВАЦИИ ПРИНЯТИЯ

В статье представлены результаты исследования автором побудительных мотивов (факторов принятия) КСО в Украине с помощью экспертного интервью, обобщенных как утилитарный и нормативный подходы имплементации для социальной и экономической легитимности.

Ключевые слова: корпоративная социальная ответственность, факторы принятия КСО.

У статті представлені результати дослідження автором спонукальних мотивів (чинників прийняття) КСВ в Україні методом експертного опитування, узагальнених як утилітарний та нормативний підходи імплементації для соціальної та економічної легітимності.

Ключові слова: корпоративна соціальна відповідальність, чинники прийняття КСВ.

The article representing original research results about motivational factors for adopting CSR in Ukraine as utilitarian and normative approaches in order to get social and economic legitimacy.

Keywords: corporate social responsibility, KSR drivers.

Украина представляет собой малоизученную страну по теме развития КСО. Наше представленное исследование нацелено на преодоление информационного вакуума посредством получения социологических данных о специфике имплементации стандартов КСО. Первым и главным вопросом является определение мотивов принятия КСО украинскими компаниями с целью определения начала движения КСО в бизнес-среде с возможной траекторией его развития.

Этот вопрос логично вызывает следующий, а есть ли различия в практиках КСО между украинскими компаниями, как и закономерность этих различий?

С этой целью в 2012 г. автором был проведен экспертный опрос методом полуструктурированного интервью 19 руководителей компаний и неправительственных организаций, в ходе которого выяснялся также важный вопрос о понимании смысла КСО.

Отметим, что хотя корпоративная социальная ответственность (КСО) привлекает к себе большое внимание со стороны менеджерского и исследовательского сообщества с 1950-х годов, но на постсоветском пространстве это понятие в социальном восприятии остается во многом еще непонятым и почти неисследованным. Тем не менее, несмотря на протяжении почти 70 лет дебатов, КСО остается за рубежом весьма спорной концепцией без твердой теоретической базы, поэтому в Украине, как и других постсоветских странах, вызывает определенное затруднение постижение смысла и необходимости его принятия. Вместе с тем КСО является широко используемой платформой для обсуждения роли бизнеса в обществе, что именно определяет важность и продуктивность обращения к ней исследователей в контексте изучения развития бизнес-культуры постсоветских стран.

Европейская комиссия указывает на то, что «корпоративная социальная ответственность является, по существу, концепцией, согласно которой компании добровольно решают внести свой вклад в улучшение общества и окружающей среды» [1, р. 5], но решение как «приживить» эту концепцию в своей деятельности, и как «вести себя как хороший гражданин в бизнесе» оставлено на усмотрение каждого отдельного представителя бизнеса. Как проявляется такая практика общественно-полезной деятельности в украинской бизнес-среде и насколько она далека от сущностных характеристик КСО, могут свидетельствовать данные нашего исследования на базе использования качественной методологии посредством полуструктурированного интервью.

Относительная новизна концепции КСО не означает, однако, что основные принципы этой концепции были чужды украинскому обществу. Более семи десятилетий Украина была частью Советского Союза – в политическом, экономическом и социальном плане. Советские предприятия, хотя и не управляемые для получения прибыли и крайне неэффективные в экономическом смысле, были частью плановой экономики, которая обязывала эти предприятия поддерживать социальную инфраструктуру.

Более того, мероприятия, которые видны на Западе как элементы КСО-поведения, такие как переработка отходов, общественные проекты и добровольчество, поощрялись у советских граждан с самого раннего возраста. Ребенок, родившийся в Советской Украине, как правило, посещал детский сад, созданный и поддерживаемый местом работы его родителей. Ребенок видел, что его родители приходят красить, высаживать деревья, строить заборы и делать другую работу, необходимую в этом детском саду на «субботнике» (организовано на принципах добровольности, как правило, в субботу). Когда ребенок шел в школу, он знал, что будет участвовать в ежемесячных сборах макулатуры и металлолома предметов. Часть своего свободного времени будет потрачено на субботниках со своими одноклассниками, поддерживая местные социальные и экологические проекты. Родители ежегодно могут брать отпуск на работе, чтобы «восстановить здоровье» в санатории, который поддерживается их предприятием, и ребенок тоже будет проводить большую часть своих летних каникул в оздоровительных лагерях, которые также содержит предприятие, где работают родители. Когда ребенок женится, он имеет право использовать общественный зал, который также содержится предприятием. Отдельно взятая жизнь неминуемо и очень ощутимо переплетается с местным сообществом.

Распад Советского Союза привел к неоднозначному отношению к бизнесу. В. Воробей перечисляет ряд причин недоверия к бизнесу в новом государстве, где отсутствие прозрачности в процессе приватизации государственных

предприятий остается центральным в контексте легитимации новых частных собственников, а концепция КСО, как это понимается на Западе, “все еще не представлена в Украине” [2, p. 219]. Тем не менее, КСО в Украине получает импульс после принятия положений Глобального договора ООН в 2006 г., уже в 2012 г. 205 участников рынка (82 предприятия) присоединились к КСО. Важно, что тема КСО актуализировалась не только в деловых изданиях практического направления, как в работе Р. Куринько, но уже в академических изданиях, как в монографии А. Колота [3, 4].

Исследовательский поиск побудительных мотивов принятия КСО как наиболее важного проблемного направления социологии менеджмента основывается на следующей типологии подходов при решении принятия КСО, что использовалось при анализе результатов нашего экспертного интервью, а именно: *инструментальный* – компания принимает КСО, потому что это будет способствовать эффективности, конкурентности, привлечению и удержанию клиентов, позитивному имиджу и легитимности; *политический* – принятие компаний КСО базируется на понимании роли бизнеса в обществе в контексте социальной и политической власти, следуя пониманию того, что с большим влиянием приходит большая ответственность; *интегративный* – компании принимают КСО, потому что они видят себя в качестве составляющей части общества, а “успешные компании могут развиваться только в успешном обществе”; *этический* – вовлечение компании в КСО основано на идее, что “это правое дело”.

Итак, для интервью были выбраны руководители украинских компаний, которые уже вовлечены в КСО, из различных отраслей промышленности, разных размеров и форм собственности, но все из киевского региона и те, которые остаются вне КСО, что расположены за пределами Киева. Проведены 19 интервью (14 коммерческих компаний и 5 некоммерческих организаций). Изученные финансовые отчеты и деловые профили компаний, участвующих в нашем исследовании, а также дополнительная

информация в деловой прессе дали возможность сформировать более полную исследовательскую базу.

Наши интервью обнаружили широкий спектр мотивов для вовлечения в КСО. Все мотивы, будь-то прямые указания, или опосредованные, были записаны для каждого интервьюируемого, в результате чего составлена матрица со столбцами: компания/мотивы. В целом четкое разделение между местными компаниями и филиалами иностранных компаний было явно выражено только в одном аспекте. Все опрошенные из международных компаний заявили, что решение о принятии КСО и общие рамки деятельности в области КСО, определено штаб-квартирой компании. Также данный аспект был указан интервьюируемым из совместного предприятия. При этом все респонденты также заявили, что корпоративный подход по реализации открыт для местной интерпретации. Кроме того, эти респонденты описывают мотивы, которые могут быть проанализированы в рамках четырех исходных кластеров мотивов, приведенных выше.

В ходе исследования были выявлены мотивы по обеспечению определенного вида полезности:

- легитимность,
- лояльность клиентов,
- привлечение персонала и его лояльность,
- репутация, рентабельность,
- лояльность заинтересованных сторон,
- увеличение прибыли,
- инновации,
- увеличение размеров рынка,
- повышение эффективности,
- управление рисками, и
- вклад в конкурентные преимущества,

сгруппированы в *инструментальном* кластере. Первоначальный обзор интервью предполагает, что все, кроме одной компании в нашем примере, мотивированы по меньшей мере одним из инструментальных мотивов. Некоторые мотивы, такие как репутация, были упомянуты большим числом опрошенных, чем другие, например, инно-

вації – мотив, который был упомянут только одним руководителем (*табл.*).

Можно предположить, что украинские компании управляются утилитарными мотивами, но этот вывод раскрывает только один аспект сложной структуры мотивов, обнаруженных нами, в этой небольшой выборке.

Несколько компаний заявили, что они видят успех региона или страны в качестве необходимого условия для успешного развития бизнеса.

Таблица

Часто упоминаемые инструментальные мотивы

<i>Инструментальный мотив</i>	<i>Компания</i>	<i>Пример</i>
Легитимность	A, E, H, M	“В Давосе, когда собираются компании, это хороший тон, своего рода визитная карточка (билет) в другую лигу, и, как некоторые могут сказать, в основную лигу” (A).
Привлечение клиентов, увеличение лояльности потребителей Увеличение размера рынка	C, H, G, I, L	“Я верю, что КСО поможет нам получить еще большее количество клиентов” (I).
Репутация	D, F, I, J, K	“... в нашем случае – это абсолютно репутационный фактор” (F).
Удержание персонала, развитие и безопасность	A, E, H, I, L	“... у нас нет высоких зарплат, но атмосфера – уникальна” (I).
Увеличение прибыли	E, H, L	“... все, что сделано по всем аспектам КСО, приносит компании прибыль” (E).
Привлечение инвесторов	A, I, H	“... нам нужен доступ на международные рынки капиталов” (H).
Управление рисками	A, I, J	“... я думаю КСО усиливает... риск менеджмент” (J).
Вклад в конкурентное преимущество	C, I, J, L	“... причина, почему компания занимается КСО, я думаю, состоит из двух частей. Основной фокус – на конкурентном преимуществе” (L).

“Компания может успешно развиваться только в устойчивом обществе” (А).

“Если мы не обращаем внимание на развитие региона, то ситуация будет ухудшаться, и бизнес-среда будет ухудшаться соответственно” (J).

Такой подход остается в большей мере инструментальным, что было респондентами проиллюстрировано следующим образом.

“(Наш) бизнес утилитарен – это (КСО) является благом для общества, но это также хорошо для бизнеса” (F).

“Миссия в ней та же, помогать людям реализовать свой потенциал. Что это означает для реализации на уровне компании? Это вносит свой вклад в сообщество, где мы живем и работаем, таким способом, при котором, конечно, также есть польза для компании” (G).

Очевидно, что эти компании признают социальный договор между ними и сообществами, в которых они работают и берут на себя ответственность, как корпоративные граждане, что уже относится к *политическим* мотивам.

“Некоторые из наших предприятий работают в “моногородах”. Так что, если мы не сделаем эти города хорошим местом для жизни людей, воспитания и обучения детей, где они могут получить хорошее качество системы здравоохранения, останутся ли эти люди на месте? Нет, не останутся. Таким образом, мы обязаны помочь сообществу” (H).

Эти две группы мотивов, политических и социальных, взаимосвязаны и любое разделение между ними искусственно. Таким образом, они могут быть подведены под социальный кластер в предлагаемом рамочном подходе.

Два респондента (М, N) заявили, что основной причиной участия в КСО была *этика*. Обе компании являются местными, находятся за пределами Киева. Хотя М ссылался на легитимность (“наша стратегическая цель стать равным среди лучших на международной промышленной арене”), отвечая на вопрос “каковы мотивы принятия КСО?”, собеседник ответил одним словом «этика». Обе ком-

пании, таким образом, могут рассматриваться как мотивированные, в основном, этическими соображениями.

N представляет собой уникальный случай в нашей выборке. Собеседник владеет и управляет фермой, включая лизинг земельных участков от 500 землевладельцев. Он вырос в деревне и там запустил свой бизнес в 1995 г., в возрасте 21. Он знает о концепции КСО, но заявляет, что *“уже делал все это, прежде чем услышал об этом”*. Его понимание КСО было *“прежде всего жить среди людей таким образом, чтобы они получали пользу, а не страдали от вашей деятельности”*. Когда его спросили, почему он вовлечен в КСО, он ответил *“потому что иначе никто не будет делать в этой деревне то, что абсолютно необходимо”*. Когда его спросили, считает ли он, есть ли связь между социальной деятельностью и финансовыми результатами, он ответил: *“Я никогда не рассматривал эту взаимосвязь. Никто не может жить в деревне безответственно, и никто не может работать на земле безответственно”*. Его ответ на вопрос об отчетности, на наш взгляд, резюмирует его подход к КСО *“(я подотчетен) никому, кроме себя, а также старшим – матери, моим учителям, моим соседям, моим родственникам – они живут в деревне”*. Такой подход, на наш взгляд, отражает традиции и культуру не только хозяйственной деятельности, но и осознанную социальную ответственность в качестве персонального этического императива.

Исходя из интервью, обнаруживается, что главный мотив вовлечения украинских компаний к участию в КСО *инструментальный* по своей сути, с некоторым добавлением *социальной* мотивации и частично *этики*. Однако, как мы наблюдали, практически повсеместно присутствует хотя бы какая-то выгода в качестве причины (явно или неявно) в КСО у большинства опрошенных. Практически невозможно выделить из интервью, что является основной, а что вторичной причиной, поскольку Украина, относительно молодая рыночная экономика, все еще находится в переходном периоде после 70 лет советской эпохи. Социалистическое прошлое отвергается, а капитализм

рассматривается в качестве будущего: “КСО это социализм в условиях и по правилам капитализма” (S). Попытка установить тесные связи между КСО и финансовой выгодой вытекает из необходимости приобретения качества легитимного капиталистического предприятия, когда руководители ищут пути для участия в доминирующем сегодня в международном бизнес-сообществе дискурсе, а КСО является одной из основных его тем с ориентацией на Запад. Шесть компаний в нашей выборке являются международными компаниями, три хотят быть признанными в качестве международных игроков, во многих – топ-менеджеры получили образование на Западе. В L, например, 60% топ-менеджмента – западные граждане, в компании С, два из числа исполнительных директоров – выходцы из западных стран и КСО был введен финансовым директором, который до этого работал за границей.

Если КСО-дискурс на Западе имеет глубокие корни в капиталистическом менталитете, то украинский топ-менеджмент понимает КСО как:

“Пути для компании внести свой вклад в сообщество, где мы живем и работаем, таким способом, при котором, конечно, также есть польза и для компании. Что говорится на каждой конференции по КСО? Если ты не просчитываешь это, и если это не несет свой вклад в развитие твоего бизнеса, это не КСО, это – благотворительность”(G).

Таким образом, еще одним способом понять подавляющее большинство компаний, поддерживающих инструментальный подход к КСО, может стать рационализация руководителями своей социально-направленной деятельности, когда сутью КСО является практика в разных формах деятельности по КСО, а именно благотворительность, часть деловой активности, поддержка образования для менеджерского состава, программы социальной адаптации детей-сирот, т. е. охватывающей огромное разнообразие видов деятельности, от частно-государственного партнерства до прямых денежных вкладов в детские дома.

Например, респондент М. утверждал, что участвует в КСО исходя из этических мотивов, обеспечивает бесплат-

ное медицинское лечение для своих работников, поддерживает местную культуру и спортивный центр, а также местный приют и другие общественные мероприятия. Этические мотивы N также определяют его вклад в поддержание местного кладбища, подарки школьным учителям, очистку местного пруда и оплату закупок медикаментов, модернизацию местной клиники.

Отметим, что многие компании (9) указывают виды деятельности, которые не были бы упомянуты в контексте КСО со стороны западных компаний, а именно – выплата “белых” зарплат, уплаты налогов и соблюдения закона в качестве КСО деятельности, но которые отражают реальную ситуацию в сфере бизнеса и его отношения с государством.

Представители НПО и консультанты по КСО (чья роль заключается в продвижении КСО среди украинских компаний) утверждают, что им приходится демонстрировать очень сильный “бизнес-кейс” для того, чтобы объяснить, почему компания должна заниматься КСО, сосредоточившись на таких преимуществах, как привлечение международных инвестиций, привлечение и удержание высококвалифицированного персонала, улучшение репутации/имиджа компании в контексте экономической целесообразности, что являются основной причиной принятия КСО в Украине с дальнейшим выходом на IPO [4, с. 33].

Так что же движет украинскими компаниями к принятию КСО? Наше исследование дает представление о мотивационной структуре вовлечения в КСО украинских компаний на основе *инструментальной, социальной и этической составляющих ее* мотивов с разной степенью важности. Большинство компаний (13 из 14 опрошенных) указали и приняли более, чем один мотив, когда инструментальные мотивы являются более распространенными, чем социальные и этические, ибо выдвижение инструментальных мотивов определяется интервьюируемыми как соответствующий ожиданиям современного капиталистического предприятия. Важно, что КСО стратегии компаний с иностранным участием, как правило, продиктованы

материнскими компаниями. Крупные украинские компании, которые стремятся на международные рынки и к международным инвестициям, заявили и продемонстрировали желание получить легитимность на Западе, в то время как украинские компании, чья клиентская база в основном внутренняя, не продемонстрировали такого желания.

Таким образом, изменения экономических и социальных реалий в новых независимых государствах поставили перед компаниями необходимость принятия в качестве легитимных капиталистических предприятий в глазах заинтересованных сторон как в своей стране, так и на Западе, а КСО как западная концепция может предложить способ решить эту задачу в постсоветском экономическом пространстве. Хотя большинство компаний движимы утилитарными мотивами, но деятельностный их подход во многом отражает траекторию форм и национального, и советского социального взаимодействия в сочетании утилитарных, социальных и этических мотивов.

Это исследование осуществлено благодаря гранту Seedcorn Fund Хартфордширской бизнес-школы (Великобритания).

Литература

1. *Promoting European Framework for Corporate Social Responsibility. Green Paper. Luxembourg, European Commission: Employment & Social Affairs, 2001.*

2. *Vorobey V. In search of National Identity / V. Vorobey // Corporate social responsibility across Europe. Habisch A., Wegner M., Schmidpeter R., Jonker P. (eds.) N.Y. : Springer-Verlag New York Inc., 2005.*

3. *Колот А. Соціальна відповідальність: розвиток теорії та практики / Колот А. – К. : КНЕУ, 2012.*

4. *Куринько Р. Осваиваем КСО: просто о сложном / Куринько Р. – К. : Изд-во “Журнал “Радуга”, 2011.*

СУБ'ЄКТИ КОРУПЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

У статті досліджується феномен корупції – зловживання державною владою заради отримання користі. Розглядаються причини виникнення і поширення неправових соціальних практик, висвітлено механізм корумпованих відносин, аналізується роль основних суб'єктів корупційної діяльності в Україні.

Ключові слова: корупція, соціальні неправові практики, суб'єкт корупційних дій, соціальні актори, соціальна поведінка, владна еліта, прояви корупції.

В статье исследуется феномен коррупции – злоупотребление государственной властью ради получения выгоды. Рассматриваются причины возникновения и распространения неправовых социальных практик, освещен механизм коррумпированных отношений, анализируется роль основных субъектов коррупционной деятельности в Украине.

Ключевые слова: коррупция, социальные неправовые практики, субъект коррупционных действий, социальные актеры, социальное поведение, властная элита, проявления коррупции.

In the article the phenomenon of corruption – abuse of public power for the sake of profit is researched. The reasons of the emergence and spread of illegal social practices are considered, the mechanisms of corrupt relations are highlighted, the role of the main subjects of corrupt activities in Ukraine are analyzed.

Keywords: corruption, social non-legal practice, the subject of corrupt practices, social actors, social behavior, powerful elite, manifestation of corruption.

Процес соціальних перетворень в Україні розпочався з проголошення владою нових економічних і політичних прав громадян. Багато з цих прав досі є невід'ємним еле-

ментом інституціональної системи нашого суспільства, наближаючи її (принаймні за формою) до західної. Насправді, з'явилась можливість створити свій бізнес і вести його на свій страх і ризик, виникло право приватної власності на засоби виробництва; спростився виїзд за кордон, у тому числі й для роботи там; проголошено право на страйки, мітинги, акції протесту тощо.

Реформування економічних інституцій супроводжувалося зміною інститутів політичних. Звичайними стали вибори на альтернативній основі, відбулася територіальна децентралізація управління, були зроблені певні кроки в бік плюралізації ЗМІ та створення вільних асоціацій громадян.

Водночас упровадження нових прав відбувалось найчастіше в неправовому соціальному просторі. Особливо несприятливо те, що головними суб'єктами, які порушують права громадян, є представники влади різних рівнів. Протидія їм з боку пересічних громадян у деяких випадках визнається марною й небезпечною, а ефективною вона буває рідко (в 3–14% випадках).

Інакше кажучи, населення адаптується не лише до виникнення нових прав і свобод, що припускає зростання самостійності й незалежності. Водночас воно пристосовується й до неправового простору, який суттєво розширився за роки реформ і, по суті, пронизує всі головні сфери суспільства, набуваючи дедалі більше неприхованого характеру. Новий інституціональний простір українського суспільства буквально пронизаний правом сильного.

Чим же пояснюється значне поширення неправових соціальних практик і наскільки вони вкорінені в інституціональному просторі України? Напевно, вони у трансформаційний період набули особливого, екстраординарного розвитку. Тому доцільно визначити соціальні витoki й механізми появи, поширення й укорінення цих практик. Необхідно дослідити як чинники, що сприяють їм, так і заходи економічної й соціальної політики, які можуть перешкоджати розвитку негативних процесів.

Неправові практики визначаються як сукупність ustalених і масових дій (взаємодій) норм права. Звернімо увагу на те, що критерій легітимності соціальних дій, який ґрунтується на засадових уявленнях масових груп щодо правових (неправових) способів поведінки, відносно незалежний від фактичного стану та якості заданих владою формально-правових норм, оскільки право не тотожне закону. Причому в періоди радикальних перетворень, коли ще не склалися схвалені широкими масами зразки (норми) соціальної дії, розходження між цими феноменами особливо велике.

Інша причина такого розходження полягає в тому, що за цей час у зв'язку зі значною потребою у новому законодавстві часто видаються правові акти, недостатньо пропрацьовані, внутрішньо суперечливі, не узгоджені із законами за даних умов. Водночас закони, які суспільству особливо потрібні, можуть не прийматися роками. Звідси – необхідність розрізняти неправові й протизаконні соціальні практики.

Під протизаконними практиками розуміють сукупність ustalених і масових соціальних дій (взаємодій), пов'язаних із порушенням чинних законів та інших формально-правових норм. У більшості випадків протизаконні практики водночас є неправовими [1]. Однак у тих випадках, коли самі формально-правові норми мають неправовий, нелегітимний характер, практики, пов'язані з їх порушенням, будучи протизаконними, можуть сприйматися суспільством як обґрунтовані, справедливі, правові.

У той же час можливі й такі ситуації, коли порушення правових норм не пов'язане з порушенням закону. Вони мають місце, наприклад, коли приймаються закони неправові (на зразок заставних аукціонів), влада реалізує їх у власних егоїстичних інтересах, викликаючи тим самим обурення громадян. Водночас достатньо поширені ситуації, коли важливі сфери суспільного життя, що мають потребу в законодавчому регулюванні, фактично з різних причин виявляються не охопленими (чи не повністю охопле-

ними) законодавством і тому регулюються лише соціокультурними нормами. У таких випадках порушення цих норм слід розглядати як неправове, хоча й не протизаконне.

Процес соціальних змін охоплює не лише всі сфери суспільства, а й реалізується на різних рівнях, які різняться типами соціальних суб'єктів і своїми діями, а також соціальними механізмами та масштабами впливу. Макрорівень – це системне перетворення інституціональної структури суспільства, тобто принципова зміна нормативно-правового простору, або “правил гри”, у головних сферах. Мезорівень – це зміна окремих інститутів у межах таких великих частин суспільства, як регіони, галузі економіки, міста та ін. Стосовно мікрорівня, то йдеться про якісну зміну базових соціальних практик, тобто сталих систем взаємопов'язаної та взаємно орієнтованої поведінки соціальних суб'єктів у важливих сферах життєдіяльності суспільства [2].

Кожному рівню трансформаційного процесу відповідає певний тип соціальних акторів. Під акторами трансформаційного процесу слід розглядати соціальні суб'єкти, дії яких безпосередньо викликають чи ініціюють значні зсуви в базових інституціях суспільства. За такого трактування актори мають різні рівні суб'єктності, тобто характеризуються різною розвинутістю вольової та рефлексивної свідомості, неоднаковою здатністю до цілераціональної поведінки та свідомою реалізацією можливостей, що відкриває свобода. Отже, якістю соціальної активності наділена не лише еліта, а й масові верстви суспільства.

Соціальними акторами макрорівня є особи, які беруть участь у цільовому перетворенні інституціональної структури суспільства. До них належать представники державної й регіональних влад, політичні лідери. Суттєвою рисою акторів мезорівня є виконання ними посередництва між елітою й масовими групами суспільства. Це – власники і менеджери підприємств, фірм, керівники установ соціальної сфери, відповідальні працівники регіональних, галузевих і локальних органів управління тощо. На відміну

від правлячої еліти, яка змінює нормативно-правовий простір суспільства, мезоактори беруть участь у перетворенні суспільних інституцій через здійснення різних соціальних інновацій на регіональному, галузевому та локальному рівнях.

Стосовно акторів мікрорівня, то більшість із них є пересічними громадянами, які змінюють соціальні практики знизу через механізми вибору індивідуальної поведінки в межах своєї свободи. Головний стимул їхньої перетворювальної активності – прагнення, з одного боку, зберегти звичні, зручні для себе практики, а з другого – поновити й поліпшити практики, що не відповідають їхнім інтересам. У такий спосіб акторами мікрорівня загалом є всі люди, які виступають у ролі індивідуальних учасників трудових, ринкових, споживацьких, електоральних та інших соціальних практик.

Дії макроакторів, як правило, мають політико-правовий і/чи адміністративно-економічний характер. У першому випадку йдеться про реформування нормативно-правових основ базових інститутів суспільства, у другому – про розподіл матеріальних і фінансових ресурсів через механізми державного бюджету, управління державним і приватним секторами економіки, а також через дії олігархів як безпосередніх агентів ринкової економіки. Саме управління фінансовими потоками багато в чому визначають можливості й умови функціонування інституцій. Так, недостатнє фінансування правоохоронних органів, з одного боку, ставить інститути суду, адвокатури та прокуратури в залежність від виконавчої влади, а з другого – сприяє їх розкладанню через поширення корупції.

Головний актив макроакторів – це законодавча, виконавча й судова влада, що відкриває доступ до економічних і політичних ресурсів держави. Не випадково основна діяльність українських еліт в останній час пов'язана не з проведенням модернізаційних реформ, а з розподілом владних та управлінських повноважень, організацією виборчих кампаній, розстановкою кадрів тощо. Тактика явно до-

мінувала над стратегією. Результатом цього став спонтанний розвиток переважно негативних трансформаційних процесів, а отже, приймаючи державні рішення, її представники частіше виходять не з інтересів суспільства, а з особистих, групових чи корпоративних інтересів. Тому макроактори відіграють головну роль не лише в проведенні модернізаційних реформ, а й у поширенні неправових соціальних практик.

До основних каналів неправової діяльності владної еліти належать такі:

- прийняття низькоякісних, неефективних нормативних актів (або недостатньо конкретних, які суперечать актам вищого рівня, або нелегітимних, тобто таких, що відкидаються більшістю суспільства);

- пряме порушення представниками влади чинних законів (наприклад, закону про бюджет через нестачу коштів тощо), індивідуальне чи колективне використання різних способів обходу законів, коли йдеться про власні інтереси;

- цільове використання державних правоохоронних і контрольних структур для боротьби з політичними й економічними супротивниками;

- корупція виконавчої та судової влад, лобістська діяльність законодавців, нелегітимне встановлення собі надто високих винагород, привілеїв, пільг і гарантій [3].

Чим вищий рівень макроакторів і ширший діапазон їхньої діяльності, тим більшої шкоди завдають суспільству їхні неправові практики.

До мезоакторів (трансформаційного процесу) відносимо людей, які займають проміжне становище в системі управління, тобто вони виступають одночасно і як керівники, і як їхні підлеглі. Ця широка внутрішньо ієрархізована соціальна верства опосередковує відносини правлячої еліти з представниками вищої й нижчої верств суспільства. До мезоакторів можна також віднести тих державних чиновників, власників і менеджерів підприємств та фірм, лідерів великих неформальних мереж, чия соціально-

інноваційна діяльність змінює соціальні умови, відносно-ни і зміст життя та праці помітної кількості людей [4].

На відміну від макроакторів, які представлені кількісно невеликою елітою, мезоактори достатньо численні й розосереджені по різних сферах суспільства, регіонах і галузях. Інноваційна діяльність мезоакторів спрямована не лише на підвищення ефективності своїх організацій, а й вони активно коригують, доповнюють, пристосовують нові правила гри до власних інтересів. Причому, якщо реформаторська діяльність еліт відображується здебільшого у зміні формально-правових норм, то інноваційна діяльність середніх прошарків найбільше впливає на трансформацію неформальних норм і правил.

Залежно від обставин діяльність мезоакторів може мати як конструктивний, так і деструктивний характер. Як свідчить досвід, більшість мезоакторів, по-перше, вміло використовують у своїх інтересах помилки й недоопрацювання влади, а по-друге, аж ніяк не цураються неправової діяльності. Найпоширеніші її форми:

1) обхід невігідних або таких, що не влаштовують, законів і норм, у тому числі через організацію відповідних неформальних мереж, які ґрунтуються на взаємній вигоді, найчастіше за рахунок держави (колективна реалізація складних схем перекачування державних коштів на рахунки приватних фірм і в закордонні банки тощо);

2) розподіл прибутку між підприємствами й державою, згідно з яким збиткові підприємства сплачують податки державі, водночас вигідні й перспективні переводяться у сферу тіньової економіки;

3) з одного боку, практично інституціоналізоване здирництво й хабарництво середньої ланки державного управління (чиновників, працівників контрольних органів міліції, судів, прокуратури), з другого – використання пересічними мезоакторами хабарів конкретним чиновникам як відносно придатного способу відкupu від завищених вимог держави.

Основний механізм впливу мікроакторів, тобто пересічних громадян, на трансформаційний процес – вибір індивідуальної поведінки в межах існуючої царини свободи. Вибираючи конкретні способи поведінки, вони зрештою визначають характер і зміст соціальних практик, а отже, й суспільних інститутів.

Безпосередньо формуючи суспільні практики, пересічні громадяни впливають на процес реформування не менше, ніж представники вищих верств. Тим часом соціальна поведінка ґрунтується передусім не на суспільних чи державних, а на особистих або сімейних інтересах. Це ж здатне породжувати потенційні конфлікти між акторами різних рівнів. Суспільство сприйматиме поточні реформи позитивно лише за умови, що нові правила гри, права та свободи будуть затребувані більшістю його членів, а пов'язані з ними обмеження сприйняті мікроакторами як обґрунтовані, справедливі або ж неминучі.

Основна частина мікроакторів внутрішньо не сприймає нормативно-правового простору (правил гри, прав і свобод), а також формально-правових способів дій мезо- та макроакторів, і, відповідно, це є важливим чинником формування неправових практик. Порушення правових норм стає одним із основних видів реактивно-адаптаційної поведінки різних груп населення.

До неправових практик належать:

- нелегальні трудові практики працівників державних організацій (лікарі, вчителі, перекладачі та інші);
- робота без належного оформлення на основі усної домовленості з роботодавцем, у тому числі в нелегальних (тіньових) цехах і виробництвах;
- побутова корупція (хабарі пересічних громадян), яка призводить до негативних економічних, соціальних, моральних та інших наслідків.

Взаємодії акторів різного рівня мають складний суперечливий характер. У їхньому підґрунті, з одного боку, неможливість розв'язувати загальні суспільні проблеми без взаєморозуміння та співробітництва верхів і низів, а

з другого – відмінності, а почасти й протилежність інтересів різних груп і верств. Кожна зі сторін цих відносин прагне реалізувати свої інтереси будь-якими прийнятними для неї засобами, в результаті чого їх взаємодії часто набувають конфліктного характеру.

У відносинах макро- й мезоакторів зі своїми колегами досить активно функціонують взаємовигідні неправові взаємодії. Причому ступінь їхньої вигідності для різних учасників визначається співвідношенням сил і ресурсів (економічним, політичним, правовим потенціалом тощо). Так, чиновники верхнього та середнього рівнів часто-густо солідаризуються один з одним у незаконному витрачанні бюджетних коштів, укладанні заздалегідь збиткових для держави оборудок, продажу на невикідних державі умовах об'єктів її власності, прийняття та реалізації неправових постанов тощо.

Здійснена правлячими колами зміна інституціонального простору формально задала акторам мікрорівня нові правила гри. Вони були закріплені в системі правових норм, що визначають можливості економічної та громадсько-політичної активності мікроакторів, досягнення ними своїх життєвих цілей, реалізації інтересів. Однак правове супроводження й забезпечення нових правил гри суттєво відставало й відстає від їх формального проголошення. Державний контроль додержання правових норм не тільки не посилювався, а й суттєво був ослаблений. Це призвело до того, що багато мікроакторів, для яких нові права виявилися значущими, або зовсім не змогли ними користуватися, або змушені були вводити це у неправовий соціальний простір.

На характері взаємодії макро- та мезоакторів з пересічними громадянами позначається й те, що нові правила гри поки що нестабільні, мінливі й, головне, неформальні. Ця особливість сучасного інституціонального простору сприяє усталеному відтворенню відносин неформальної залежності нижче розміщених від вищих та акумулює низку важливих рис інституціонального середовища, що

трансформується. Перша з них – нестабільність офіційних правил гри, пов'язана не стільки з процесом їх налагодження, скільки з відступами від початково задекларованих правил. Друга риса – незвично велика роль особистісної неформальної компоненти, що вносить елемент невизначеності у формальні правила гри. Усталено відтворюючись, вона стає важливим атрибутом інституціонального простору. Представники влади різних рівнів і за нових умов продовжують демонструвати свою волю, роздаючи невинуваті потурання одним і створюючи необґрунтовані заборони іншим. Третя риса – значне поширення неформальних норм трудових взаємодій не лише в тіньовому, а й у відкритому секторі економіки. Ще одна важлива, навіть визначальна, риса соціальних взаємодій між керівними й керованими членами нашого суспільства полягає в тому, що влада різних рівнів повсякденно та повсюдно порушує права пересічних громадян і впевнено лідирує серед правопорушників.

За таких умов значній більшості мікроакторів, по суті, не залишається нічого іншого, як пристосуватися доступними способами до існуючої ситуації, включаючи її неправові аспекти.

Суттєво ослабити неправові практики та прямувати в бік правової демократичної держави суспільство може, лише беручи до уваги інтереси та поведінкові реакції не тільки макро- й мезо-, а й мікроакторів трансформаційного процесу.

Проявів корупції – безліч. Це і неформальні платежі у відносинах влади й бізнесу (“ділова” корупція), і міжфірмові підкупи працівників комерційних фірм (“корпоративна” корупція), і безкінечні подарунки та підношення населення обслуговуючим інстанціям (“побутова” корупція), і обстоювання інтересів бізнесу через тіньове фінансування партійних босів (“партійна” корупція). Та в усіх цих випадках маємо справу з єдиним, по суті, явищем. Загалом потенціал корупції бачиться як у прямій залежності від монополії певних суб'єктів на виконання деяких

видів діяльності, від їх безконтрольності, так і у зворотній залежності від імовірності й важкості покарання за зловживання. Реалізація ж потенціалу – результат складного поєднання чинників, що далеко виходять за межі прораховуваних основ діяльності [5].

Література

1. *Клямкин И.* Теневая Россия. Экономико-социологическое исследование / И. Клямкин, Л. Тимофеев. – М. : Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2000. – 595 с.
2. *Заславская Т. И.* Социальные механизмы трансформации неправовых практик / Т. И. Заславская, М. А. Шабанова // *Общественные науки и современность.* – 2001. – № 5. – С. 10.
3. *Заславская Т. И.* Социальные механизмы трансформации неправовых практик / Т. И. Заславская, М. А. Шабанова // *Общественные науки и современность.* – 2001. – № 5. – С. 13.
4. *Комарова А. І.* Україна: соціально-економічне, політичне становище і проблеми боротьби з корупцією, організованою злочинністю і контрабандою / кол. авт.: А. І. Комарова (кер.) та ін. // Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. – К. : НДІ “Пробл. людини”, 1999. – Т. 11. – С. 12–29.
5. *Борисов В.* Громадянське суспільство та питання подолання корупції / В. Борисов, О. Кальман // *Вісник Академії правових наук.* – 2005. – № 2 (41). – С. 168–173.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

УДК 316.33+316.4

Г. Заремба-Косович

СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УЯВЛЕНЬ ПРО СОЦІАЛЬНУ СПРАВЕДЛИВІСТЬ

У статті презентуються перші результати аналізу авторського матеріалу з дослідження уявлень про соціальну справедливість.

Авторка робить спробу порівняння даних у соціально-демографічному розрізі.

Ключові слова: *справедливість, соціальна справедливість, мобільність, молодь, дорослі.*

В статье представляются первые результаты анализа авторского материала по исследованию представлений о социальной справедливости.

Автор делает попытку сравнения данных в социально-демографическом разрезе.

Ключевые слова: *справедливость, социальная справедливость, мобильность, молодежь, взрослые.*

The article presents the preliminary results of the analysis of the research material of the study on the ideas about social justice.

The author attempts to compare data in the socio-demographic context.

Keywords: *justice, social justice, mobility, youth, adults.*

Дедалі частішими стають повсякденні дискурси про соціальну справедливість, особливо в час загострення проявів і реалізації існуючих моральних принципів та норм, які стосуються більшості сфер життя сучасного індивіда. Однак у дискурсах щодо індивідів, які належать до різноманітних соціальних груп, досі не було досліджено особливостей уявлень про соціальну справедливість загалом, як і про новітні суспільні процеси.

У цій статті уперше запропоновано попередні результати аналізу авторського емпіричного матеріалу, який стосується дослідження уявлень про соціальну справедливість. Отримані дані дадуть змогу апелювати до відомих теорій справедливості (теорії Л. Болтанскі та Л. Тевено, Р. Нозіка, Дж. Роулза та ін. [5; 13; 15; 17; 21]), оскільки останні зазвичай вибудовуються на основі міждисциплінарних теоретичних підходів, оминаючи будь-які дослідження прикладного характеру.

Тому *метою* цієї статті є окреслення характеру уявлень про соціальну справедливість серед українських трудових мігрантів.

Зважаючи на те, що поняття справедливості характеризується множинністю підходів, когнітивним плюралізмом, то найкращим методом для отримання соціологічної інформації у таких випадках є якісні методи дослідження за твердженням М. Бельтрана [20]. Окрім того, що сам предмет дослідження – вивчення уявлень про соціальну справедливість – потребує глибокого, інтерпретативного підходу. За твердженням В. Ядова, саме якісні методи в соціології можуть глибше пояснити досліджувані явища й запропонувати множинну, не фрагментарну, інтерпретацію [19, с. 14–15]. Ще й об'єкт нашого дослідження – українські трудові мігранти, є кількісно невимірним; не існує жодної статистики, яка б вказала на точну кількість українських мігрантів через те, що значна частина із них або перетнули кордон нелегально або проживають у країні перебування нелегально. В такому випадку, валідність й надійність результатів дослідження ставиться під сумнів.

Тому соціологічний метод для збору даних, що використовувався, – напівструктуроване глибинне інтерв'ю. Цей метод, на нашу думку, найбільш відповідний до образних теоретичних концепцій дослідження (теорія «габітусу» П. Бурд'є та теорія обґрунтування справедливості Л. Болтанські та Л. Тевено).

Польовий етап дослідження тривав із квітня 2014 р. по лютий 2015 р. в Україні, Польщі, Австрії та Італії. Метод пошуку респондентів, що використовувався – метод «снігової кулі», який найкраще працює у емігрантському середовищі, «оповитому» соціальними зв'язками й мережами. Всього було опитано 80 респондентів. Ця кількість інтерв'ю повністю відображає досягнення порогу насиченості [16, с. 172] відповідно до завдань дослідження, а також тривіальну, чи так звану «донкіхотівську» надійність, відповідно до якої застосування методу приводить на певній «точці» до одного й того ж результату [14, с. 19].

Об'єктом дослідження є українські трудові мігранти (основна група дослідження). Тоді як контрольна група дослідження – це немігранти (індивіди, які не мали мігрантського досвіду). Тобто мобільність як чинник формування уявлень про соціальну справедливість був закладений із самого початку.

Під мобільністю розуміємо просторове переміщення людей, що має вертикальний і горизонтальний характер. Вертикальна мобільність відбувається між двома країнами (країною походження та країною перебування), а під час горизонтальної мобільності, індивіди переміщуються понад територіальними кордонами конкретних країн, охоплюючи дедалі глобальніші простори [8; 9] (цей поділ запропоновано дослідником-міграціологом І. Марковим).

Предметом дослідження є з'ясування особливостей формування, проявів й трансформації уявлень про соціальну справедливість серед молоді й дорослих, які мають досвід трудової міграції. Таким чином, ми поділили українських трудових мігрантів на дорослих та молодь (що цілком підтверджує теорію трьох поколінь, де третє покоління – покоління молоді має найбільш виражений

потенціал до перманентної горизонтальної мобільності. А перші два покоління живуть між країною походження й країною перебування) [10, с. 258]. Зауважимо, що молодь – це особи віком 18–35 років відповідно до законодавства України (Закон України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді” із змінами, внесеними згідно з Законом від 23 березня 2004 року, говориться: “Молоддю вважаються громадяни віком від 14 до 35 років”) [7]. Тоді дорослі (ми вирішили використовувати саме цей термін, хоча він повністю не відображає специфіку соціальної групи) – індивіди віком 35 років і старші.

Аналогічний поділ зроблений й для контрольної групи немігрантів – молодь й дорослі.

Запитальник інтерв’ю складався із кількох блоків, зокрема, ми хотіли дослідити почуття/самопочуття респондентів, життєві принципи, цінності, інтереси, особисту детермінацію справедливості та несправедливості, згадані ними справедливі й несправедливі випадки та способи, які на їхню думку, приведуть до досягнення справедливості.

Попередній аналіз ми проводили завдяки кластеризації та методу аналітичної індукції. Докладніше спинимося на деяких основних характеристиках із блоків дослідження задля того, щоб зрозуміти логіку отриманих висновків.

Самопочуття. У мобільної молоді (молодь із мігрантським досвідом) простежується індивідуалізм у самопочутті й діях: вже і зараз; роль свободи у самореалізації й суспільній взаємодії тощо. Мікро- та мегарівень формування самопочуттів. Це не означає автоматичне виключення інших рівнів, просто складається певна ієрархія чинників впливу на самопочуття особистостей. Перебування закордоном як можливість самореалізації, саморозвитку й пізнання.

Як й мобільна молодь, молодь, що не мала досвіду мобільності, відзначається індивідуалізмом у формуванні самопочуттів. Самопізнання, самореалізація, свобода, в тому числі свобода займатися улюбленими справами, досягнення особистісних цілей, очікування змін – це харак-

теристики молоді. Дія – як реакція на зміну, вдосконалення, розвиток самопочуттів, *задля себе* тощо (незважаючи на складну ситуацію в державі, респонденти зазначають, що й далі будують плани щодо власного життя).

Якщо мобільна молодь живе вже і зараз у глобальному сприйнятті простору, то мобільні дорослі живуть між країною походження й країною перебування, і саме події, обставини у суспільному й приватному житті в Україні впливають на їхнє самопочуття. Мезо- й макрорівень формування самопочуття – сім'я, друзі, з одного боку, а з іншого – ситуація й події в Україні. Перебування за кордоном розглядається тільки як трудова діяльність. А трудова діяльність чи інші види діяльності здійснюються *заради когось*. А все, що людина отримує поза грошима чи роботою (емоції, відчуття, стосунки тощо), – це наслідок праці в іншій країні. Важлива роль формальних чинників у формуванні самопочуттів: закони, бюрократичні вимоги тощо. Аналогічно при порівнянні мобільних дорослих й немобільних дорослих можна простежити негативне самопочуття, на яке впливає мезорівень (сім'я) та макрорівень – події в Україні. Тобто об'єктивна реальність формує суб'єктивну реальність. Тоді, як молодь визначає суб'єктивну реальність як фактор усвідомлення й діяльності об'єктивної реальності.

Відтак, мобільна молодь відзначається егоцентризмом у самопочуттях. Останні формуються на мікро- та мегарівнях суспільної реальності, тоді як самопочуття мобільних дорослих співіснують між Україною та країною перебування, і саме різні соціальні групи (мезо-рівень) та суспільні події й явища (макро-рівень) визначають почуття цієї дослідницької групи.

Життєві принципи. Самопочуття мобільної молоді перегукуються із їхніми життєвими принципами: життєві принципи формуються навколо власного еґо – саморозвиток, самовдосконалення, задоволення собою й віра в себе й в те, що особистість робить. Проте ця група ставить акцент на розвиток власних соціальних мереж (дружніх, професійних, за інтересами тощо), що мають будуватися

на принципах довіри, справедливості, відданості, взаєморозуміння, чесності, християнської моралі тощо. Проте, вони й одразу зазначають, що принципи не є статичними, тому що мають індивідуальний характер, тобто залежать від особистісних принципів, часу й ситуації. А також життєві принципи мають ефект «бумерангу», тому взаєморозуміння, толерантність, бажання слухати й допомогти формуватимуть комфорт для ближніх, а що важливіше – повернеться бумерангом для представників цієї дослідницької групи.

Незважаючи на таку важливу характеристику, як мобільність, молодь як мобільна, так й без досвіду мобільності, будує свої життєві принципи на поняттях любові, відвертості, комунікації, щирості, справедливості, чесності тощо.

Важливою, відмінною рисою мобільної молоді відносно мобільних дорослих респондентів є *дієва форма принципів*, а саме: «допомога іншим» [4, с. 231], «не боятися ризикувати» [4, с. 411], «побудова власних, індивідуальних принципів» [2, с. 59], «цінувати життя й позитивно до нього ставитися» [1, с. 18], «бути суспільно корисним» [4, с. 99], «бути чесним із самим собою та людьми» [3, с. 16], «не залишатися на місці, змінювати себе в кращу сторону» [4, с. 299], «бути успішним у своїй ніші, профі» [4, с. 362] та ін.

Коли йдеться про життєві принципи, то мобільні дорослі зазначають, що духовне в будь-якому випадку має переважати над матеріальним, що простежується, на їхню думку, в них особисто, але не у всіх із їхнього оточення. Власне, серед названих принципів ми знаходимо такі ж як й у молоді – чесність, відкритість, щирість, взаємодопомога, совісність, повага тощо. Проте життєві принципи закладаються не так у в молоді – через індивідуальний досвід, ситуації, а через об'єктивні обставини – виховання у сім'ї й оточенні, закони, Божі Заповіді та загальнолюдську мораль.

На противагу мобільним дорослим, дорослі без досвіду міграції формують свої життєві принципи навколо сім'ї, родини, роботи, де основними характеристиками є працю-

витість, порядок, відданість тощо. Життєві принципи цієї категорії мають пасивний характер й покладання на лідера, морального чи правового: «розумне підкорення одне одному» [4, с. 648], «толерантність» [4, с. 189], «спокійне життя без революцій» [4, с. 193], «нікому не нав'язувати свою точку зору» [4, с. 298], «Бог, Божі закони мають перейти на державний рівень» [4, с. 379], «нам потрібна людина із моральними цінностями, така як президент Уругваю» [4, с. 701] та ін.

Проте, незважаючи на ці особливості, група немобільних дорослих зазначає такі ж життєві принципи (чесність, відповідальність, справедливість, взаємодопомога, щирість, довіра тощо), як й основна паралельна дослідницька група, не виключаючи роль суб'єктивності й індивідуальної емоційності у формуванні чи трансформації життєвих принципів. Однак, щонайцікавіше, тільки ця група вказала на специфіку віку, де знову ж таки простежуємо пасивність на противагу активності мобільних дорослих: «з віком стаю спокійніша, вік стимулює змінюватися» [4, с. 345], «моє покоління не настільки відповідальне, егоїстичне ... теперішні умови вимагають від нас вибору й інформованості, але не знаю чому ми цього не робимо...» [4, с. 367].

Саме на цьому етапі аналізу емпіричного матеріалу, ми вперше зіткнулися із «повторюваністю» відповідей респондентів основної й контрольної групи на питання, які стосуються моральних принципів, особливостей власного самопочуття, важливості певних людей, явищ тощо. В подальшому викладі аналітичної інформації ми називаємо це універсальним постулатом, під яким розуміємо, формування уявлень про справедливість на поняттях чесності, любові, взаєморозуміння, довіри, щирості тощо. Парадокс полягає в тому, що *універсальні постулати*, окрім «зовнішньої оболонки», мають й «внутрішню» (індивідуальний досвід, установки, конкретне місце й час) – *індивідуальну призму*.

Цінності. Мобільна молодь вважає цінним пізнання/самопізнання, реалізацію, постійний пошук себе й «свого», саморозвиток, чи то пак, рух, іншими словами, цитуючи,

«цінність – це інструмент, який треба віднайти в собі» [1, с. 39], «внутрішня свобода, яка може бути й у раба, а не зовнішня свобода» [4, с. 104], «цінності проявляються на різних етапах по-різному» [2, с. 57]. Вищезазначене дозволяє нам говорити про динамічність цінностей, які «йдуть» не від суспільства, а від особистості. Додатково цінності молоді базують на життєвих принципах, про які ми вказували вище (любов, чесність, справедливість, відкритість, дружба, правда, мораль, вірність, доброта, допомога, люди, які оточують, спілкування), які самі респонденти не розмежують. Тобто, до прикладу, справедливість – це цінність і це життєвий принцип. Але на цьому етапі аналізу дослідницького матеріалу ми висуваємо гіпотезу, що відмінність полягає у варіанті реалізації цього принципу-цінності – активному (усвідомлення й дія/діяльність) чи пасивному (усвідомлення без дії/діяльності) або баченні її як мети, засобу чи результату. Це, по суті, одне й те саме, але різний спосіб категоризації поняття справедливості.

Окрім того, що респонденти в основному вважають цінним, людські характеристики, для них важливими є конкретні люди (дівчина, хлопець, сестри, батьки та ін.), місця (село, Карпати, Львів) та речі (література, гроші, технічне забезпечення тощо).

Можна сказати про чіткі паралелі, які легко вимальовуються між молоддю без міграційного досвіду й мобільною молоддю. Першопочатковою цінністю є власний індивідуалізм: «ядро – це я» [4, с. 142], «я – джерело радості й забезпечення» [4, с. 302], «коли я є радісним, несу любов, то й можу віддавати іншим ці цінності» [4, с. 368], «потрібно вміти покладатися на себе, розраховувати морально й фізично, тоді досягається незалежність» [4, с. 421] та ін.

Інша, універсальна паралель простежується серед мобільної й немобільної молодді, мобільних дорослих й молоді та мобільних й немобільних дорослих щодо «найважливішого» для них – це справедливості, щирості, чесності, довіри, відкритості, любові, взаєморозуміння, взаємодопомоги. Важливим є те, що із наративів прослід-

ковується бажання респондентів не так самим володіти цими цінностями, а відчувати й отримувати їх самим від оточення.

Справедливість як цінність для групи мобільних дорослих проявляється у добробуті й щасті, довірі/взаємодовірі, чесності, щирості, правдивості, порядності членів сім'ї, оточення, тому що «людина сама нічого не варта» [2, с. 214], відтак, людські стосунки, належність до спільноти є надзвичайно важливими для цих респондентів.

На відміну від групи мобільної молоді, мобільні дорослі живуть, усе ж таки, між кордонами двох держав – України та країни перебування. Це чітко помітно в аналізі їхніх відповідей, які стосуються цінностей та ціннісних орієнтацій. Їм притаманне порівняння цінностей людей «тут і там», а також відзначення зміни особистих цінностей до міграції, в перший період міграції та в теперішній час. Зміна полягає в розумінні й бажанні розвитку духовних (відносини/спілкування, людські характеристики тощо), а не матеріальних (заробляння грошей, купівля чи отримання матеріальних речей тощо) цінностей вже і зараз. Ще однією відмінністю в цінностях мобільних молодих та дорослих є сприйняття цінностей їхнього багатоманітного оточення. Якщо молоді шукають позитивні риси й духовні цінності при формуванні власного оточення, то дорослі зазначають «негативні цінності» свого оточення (корисливість, зрадливість, байдужість, «приймання, а не давання»), що, на нашу думку, можна пояснити уже сформованістю оточення, до якого особистість прив'язана формальними зобов'язаннями чи почуттям звиклості – робота, сімейні/родинні зв'язки, представники соціальних інститутів, до яких належить індивід тощо.

Справедливі й несправедливі випадки, несправедливість, справедливість. Питання, які стосувалися справедливих та несправедливих випадків ставилися перед питаннями щодо особистісного розуміння й сприйняття справедливості й несправедливості. Це робилося для того, щоб уникнути загальних дискурсів щодо того, що чи хто є справедливим або несправедливим.

Респонденти із основної й контрольної групи називали несправедливі й справедливі випадки із власного життя.

Мобільна та немобільна молодь згадувала несправедливі випадки в основному щодо себе. Ці випадки часто стосувалися порушення особистого емоційного комфорту.

Особливістю українських трудових мігрантів (молоді й дорослих) є згадування несправедливих, як й справедливих випадків, які стосуються особистих прав й обов'язків, так звана формальна справедливість, яка забезпечується законодавчо. Тобто вони не тільки знають як «досягти справедливості» відповідно до букви закону, й діють відповідно до цієї «букви». Це приклад активного характеру справедливості чи несправедливості (про що частково згадувалося вище), так звана *справедливість як дія*.

Вказані справедливі випадки – це приклад особистого справедливого вчинку респондента, рідше – випадки, свідками й прихильниками яких вони були.

Тобто несправедливі випадки найчастіше ставалися стосовно дослідницької групи, тоді як акторами й агентами справедливих випадків були респонденти.

При детермінації несправедливості мобільною молоддю їхнє еґо, як й у питаннях життєвих принципів і цінностей, стоїть на першому плані. Несправедливість ця група визначає не загально, а особисто, щодо себе. Цей важливий висновок ми називаємо «*несправедливість щодо себе*». Для прикладу наведемо кілька цитат, що таке несправедливість: «це зневага *моїх цінностей*» [1, с. 54], «не те, чого я *хочу*» [3, с. 23], «універсальність щодо всіх» [4, с. 98], «найстрашніше, що може бути *щодо мене*» [4, с. 138], «ставлення, на яке не заслуговую» [2, с. 271], «емоційне сприйняття для мене і для когось» [2, с. 77], «в кожного своя несправедливість» [2, с. 94], «звинувачення в тому, що ти не зробив» [2, с. 105], «розчарування в *своїй цілі*» [2, с. 131], «все залежить від *власного* пережитого досвіду» [1, с. 55], «говорять *на тебе* щось чорне» [3, с. 41], «в кожного є *своя* правда, а в інших не такі очікування відповідно до принципів» [4, с. 321], «чи ми справедливі до себе» [4, с. 465], «*ти* твориш сам свою долю, і все залежить від *тебе*» [2, с. 211].

Ми можемо простежити, що, окрім власного індивідуалізму у визначенні несправедливості, мобільна молодь розуміє, що існує й «інша» індивідуальна призма несправедливості. Відповідно до їхньої інтерпретації призма несправедливості в індивідів формується через особистий здобутий досвід, життєві принципи, цінності, конкретні ситуації, час, місце тощо.

При детермінації несправедливості мобільними дорослими, радше, можна говорити про принцип несправедливості як постулату, постулату суспільно визнаного. А саме, несправедливість – це «нечесність», «приховування інформації», «невіра», «неповага», «зрада», «приниження», «нерівність», «зло», «дволикість», «недоброзичливість» тощо.

Як і в попередніх блоках, мобільні дорослі, коли говорять про несправедливість, розрізняють її «тут і там». «Несправедливості багато», але все ж таки із нею частіше стикалися в Україні. Аналізуючи отриманий матеріал, можна стверджувати, що ця несправедливість стосовно групи має соціально-економічний характер «тут» («нерівність», «соціальна незахищеність», «корупція», «непрозорість», «вплив соціального статусу» та ін.) та соціально-духовний – «там»: «приниження людської гідності», «людські нерви», «особистий характер власника», «приниження» та ін. Власне, це і є підтвердженням слів респондентів, коли вони говорять про життєві принципи й цінності. Мігруючи через поверхневі матеріальні причини, вони стикаються у країні перебування із прогалинами духовного плану, які повністю заповнюються лише в країні походження.

Загальною тенденцією є універсальне розуміння несправедливості як нечесності, протезування, маніпуляції, нерозуміння, недовіри, нещирості та ін.

Аналогічно, й щодо детермінації справедливості як об'єктивності, чесності, відкритості, поваги, добра, рівності, свободи тощо серед респондентів.

Коли респонденти пояснюють своє бачення справедливості та несправедливості, вони вказують універсальні детермінації чи приклади, але бачення досягнення й згаду-

вання конкретних випадків є індивідуальним. Більше, універсальність постулатів справедливості має індивідуальне сприйняття через особистий досвід, установки тощо.

Справедливість для основної дослідницької групи не лише постулат, й дія (відповідно до законодавчих норм чи індивідуального бачення досягнення справедливості). Тоді як немобільні дорослі говорять про справедливість як певний постулат (часто ідеальний), таким чином, справедливість для них є метою, не так особистою як загальносуспільною. А українські трудові мігранти розглядають справедливість як засіб чи результат задля особистої реалізації, досягнень, законної боротьби, інформування тощо (молодь без досвіду міграції, до речі, також).

Отже, попередній аналіз зібраного емпіричного матеріалу дає нам змогу визначити такі мобільно-вікові особливості уявлень про соціальну справедливість:

– Уявлення серед мобільної молоді проявляється в егоцентризмі, що впливає на самопочуття, життєві принципи, цінності й уявлення про справедливість й несправедливість, які формуються, проявляються й трансформуються на мікро- й мегарівнях. Тоді як мобільні дорослі відчувають свою належність до різних спільнот «тут» і «там» й їхні цінності, принципи й уявлення визначаються мезо- та макрорівнями.

– Універсальність уявлень про справедливість несправедливість можна назвати справедливість як *постулат*, набирає індивідуальний сенс через установки, досвід, конкретний час чи простір.

– З одного боку, *справедливість* – це універсальний *постулат* (що характеризується статичністю) для мобільних дорослих й молоді, і в цей самий час, *справедливість* – це дія, яка є динамічною (відповідно до законодавчих норм, індивідуального бачення справедливості, конкретної ситуації чи часу).

– Респонденти відзначили, що несправедливість для них це – нечесність, протезування, маніпуляції, нерозуміння, недовіра, нещирість та ін., а справедливість – чесність, відкритість, повага, добро, рівність, свобода тощо, проте відмінність полягає в розумінні, сенсуальності спра-

ведливості: справедливість як мета, справедливість як засіб, справедливість як результат; або ж, в інший спосіб: справедливість як постулат та справедливість як дія.

– Відповідно до наративів справедливість є латентно присутньою, а несправедливість – естентно присутня. Якщо детермінація несправедливості, згадування несправедливих випадків, не забрала багато зусиль у респондентів, і ці явища є явно присутні у повсякденному житті, то справедливі випадки й розуміння справедливості – менш часте, приховане явище, й стосується радше особистих установок й практик щодо когось, ніж процесів, які скеровані до власної особистості.

Література

1. *Авторський архів*. Фонд «Емпіричні дослідження. Австрія». Ф. 1. – 2014. – 88 с.
2. *Авторський архів*. Фонд «Емпіричні дослідження. Італія». Ф. 2. – 2014. – 412 с.
3. *Авторський архів*. Фонд «Емпіричні дослідження. Польща». Ф. 3. – 2014. – 67 с.
4. *Авторський архів*. Фонд «Емпіричні дослідження. Україна». Ф. 4. – 2015. – 719 с.
5. *Болтански Л.* Критика и обоснование справедливости: Очерки социологии градов / Люк Болтански, Лоран Тевено ; пер. с фр. О. В. Ковенева ; науч. ред. пер. Н. Е. Копосов. – М.: Новое литературное обозрение, 2013. – 576 с.
6. *Девятко И. Ф.* О теоретических моделях, объясняющих восприятие справедливости на микро-, мезо- и макроуровнях социальной реальности / И. Ф. Девятко // Социология: 4М. – 2009. – № 29. – С. 10–29.
7. *Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні.* Закон України із змінами від 23.03.2004 [Електроний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2998-12>
8. *Колодий А. Ф.* Социальная справедливость и равенство: проблемы теории и практики / Колодий А. Ф. Львов : Свит, 1991. – 220 с.
9. *Марков І. Г.* Сучасні міграції у соціодинаміці глобалізованого суспільства: теоретичні аспекти постановки проблеми / І.Г. Марков // Українознавчий альманах. – Вип. 7. – К., 2012. – С. 15–18.

10. *Марков І. Г.* Особливості етносоціальних ідентичностей сучасних українських мігрантів у країнах ЄС / І. Г. Марков // Народознавчі зошити. – 2012. – № 2. – С. 256–260.

11. *Младенович М.* Об идее справедливости и ее реализации / М. Младенович // Гуманитарное знание: теория и методология. – 2009. – №3. – С. 43–50.

12. *Назаров М. М.* Социальная справедливость: современный российский контекст / М. М. Назаров. 1999. – С. 41–49. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://ecsocman.hse.ru/data/148/660/1216/006_nazarov.pdf

13. *Рікер П.* Право і справедливість / Рікер П. ; пер. з фр. К. : Дух і літера, 2002. – 216 с.

14. *Рождественская Е.* Надежность качественных методов и качество данных / Рождественская Е. 2014. – С. 16–29. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://publications.hse.ru/articles/139516531>

15. *Ролз Джон.* Теорія справедливості / Ролз Джон ; пер. з англ. О. Мокровольський. – К. : Вид-во Соломії Павличко Основи, 2001. – 822 с.

16. *Семенова В. В.* Качественные методы: введение в гуманитарную социологию: учеб. пособие для студентов вузов / Ин-т социологии РАН. – М. : Добросвет, 1998. – 289 с. : ил. – Библиогр.: С. 231–240.

17. *Хайек Ф. А. фон.* Познание, конкуренция и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / Хайек Ф. А. фон. – М. : ИРИСЭН, 2006. – 644 с.

18. *Щербак С. И.* Повседневность и идеология: понятия справедливости и стабильности / С. И. Щербак // Вестник Омского университета. Серия Социология. – Омск : Изд-во ОмГУ, 2006. – № 1. – С. 64–70.

19. *Ядов В. А.* Стратегия и методы качественного анализа данных / Ядов В. А. – М. : Социология 4М Т. 1. №1. – С. 14–31. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://lms.hse.ru/content/lessons/577/PROBA/Yadov.pdf>

20. *Denzin N., K., Lincoln Y. S.* The Sage Handbook of Qualitative Research. / *Denzin N.* // Thousand Oaks: Sage Publications, 2005.

21. *Nozick R.* Anarchy, State and Utopia / Nozick R. – N. Y. : Basic Books, Inc., Publishers, 1974. – 367 p.

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ПРИНЦИП ВЗАЄМОДІЇ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

У статті проаналізовано різні аспекти сучасного глобального мультикультурного світу, що привели до постановки проблеми узгодження плюральних інтересів і цінностей. Наголошено на необхідності толерантності як фундаментального принципу суспільної взаємодії в умовах глобалізації.

Ключові слова: толерантність, глобалізація, плюралізм, мультикультуралізм, вестернізація, “обернена” толерантність.

В статье проанализированы различные аспекты современного глобального мультикультурного мира, которые обусловили постановку проблемы согласования плюральных интересов и ценностей. Отмечена необходимость толерантности как фундаментального принципа общественного взаимодействия в условиях глобализации.

Ключевые слова: толерантность, глобализация, плюрализм, мультикультурализм, вестернизация, “обратная” толерантность.

This paper examines various aspects of contemporary global multicultural world that led to the formulation of the problem agreeing plural values and interests. The necessity of tolerance as a fundamental principle of social interaction in the context of globalization.

Key words: tolerance, globalization, pluralism, multiculturalism, westernization, “inverse” tolerance.

Толерантність постає необхідним постулатом організації взаємодії у сучасному суспільстві – як на локальному рівні, так і у міжнародному масштабі. Цей принцип трансформується в одну з ключових компетенцій людини сього-

дення, адже простір наших інтеракцій значно розширився та набув мультикультурних рис. Процес глобалізації приводить до необхідності пошуку форм культурного, комунікативного, цивілізаційного компромісу.

Вивчення проблеми толерантності у соціологічному дискурсі передбачає кілька варіантів її інтерпретації. Терпимість можна розглядати як соціальну норму, як елемент ціннісної структури індивіда, як складову ідеології суспільства в цілому чи певного класу, вікової когорти. Обрання напряму тлумачення залежить насамперед від вибору суб'єктів взаємодії – це можуть бути індивіди, організації, соціальні інститути, держави, національні меншини, міжнародні організації тощо. Важливим аспектом дослідження даного феномену в рамках соціології є виокремлення видів, рівнів, функцій толерантності. Найбільш активно у вітчизняних дослідженнях розглянуто міжнаціональні та міжконфесійні різновиди взаємостерпимості. Вивчення толерантності у соціологічному ракурсі дає змогу окреслити головні проблеми та шляхи оптимізації соціальних взаємодій.

У періоди дестабілізації надзвичайну важливість відіграє такий принцип людських стосунків, як терпимість. Адже виключно за умови покладання толерантних установок в основу взаємодії в соціумі можливими стають гармонізація стосунків, безконфліктне співіснування індивідів і вирішення гострих питань. Як зазначено у Декларації принципів толерантності ЮНЕСКО 1995 р., “явища швидкої мобільності, стрімкого розвитку комунікацій, інтеграції та взаємозалежності, у період широкомасштабних міграцій, урбанізації привели до того, що ескалація нетерпимості та конфліктів потенційно є загрозою для всього Всесвіту, тут неможливо обмежити це явище певними національними чи територіальними межами” [1]. Важливим фундаментом взаємодії між міжнародними організаціями, країнами, народами, індивідами стає сприйняття унікальності, відмінностей один одного та налагодження відносин на принципах визнання основоположення людини.

16 листопада оголошено Міжнародним днем толерантності. Саме ж це поняття тлумачиться як “повага, прийняття та правильне розуміння різноманіття культур нашого світу, наших форм самовираження і способів прояву людської індивідуальності”. Толерантність – це гармонія у різноманітті. При цьому важливим аспектом є те, що терпимість – це не поблажливість, милостивість чи поступка, це насамперед активне ставлення, що формується на основі визнання універсальних прав і свобод людини. Завдяки толерантності замінюється культура війни культурою миру [1]. Терпимість визнається необхідним елементом як культури загалом, так і складовою ціннісних установок індивіда зокрема, адже є умовою співіснування людей у межах суспільства як на локальному, так і на міжнаціональному рівнях.

О. Асмолов влучно і лаконічно висловився про актуальність такого багатовимірного явища, як толерантність: “Якби не було толерантності як універсальної норми співіснування різних форм еволюційного розвитку, то хвилі агресії, конфліктів, нетерпимості, фанатизму, геноциду, ксенофобії, етнофобії, людинофобії давно б стерли будь-які прояви різноманітності на Землі. І всезагальна гомогенність, однорідність, тоталітарність, сірість, нерухомість запанували б у світі” [3, с. 25].

З кінця 60-х років минулого століття в західній літературі точаться дискусії щодо проблеми толерантності, яку сприймають не лише як традиційну проблему західної думки, а саме як нову спільну проблему глобального світу [17]. Без перебільшення, весь сучасний світ залучений до складного всеохопного процесу, що має назву глобалізації. Суть даного явища – у різкому розширенні та ускладненні взаємозв’язків і взаємозалежностей людей і держав, кордони яких стають більш прозорими. Це приводить до взаємопроникнення різних культур і цивілізацій, основою яких є різні принципи та цінності. Простір наших щоденних практик набув мультикультурного характеру. Російський дослідник Е. Паін зазначає, що “історичний

досвід проживання представників різних рас, релігій, народів в одній державі, історичний процес консолідації людей (наприклад, урбанізація) не є достатніми умовами розвитку толерантності. Для того, щоб толерантність стала загальнолюдською нормою та особистою цінністю, необхідним є цілеспрямований вплив на особистість і групу” [14].

Проблеми співвідношення глобального, регіонального та локального на початку ХХІ ст. опинилися в епіцентрі соціального аналізу. Всюдисутність глобалізаційних процесів – із безпрецедентними масштабами діяльності транснаціональних корпорацій, майже безперешкодним “переливанням” потоків товарів, грошей, людей, ідей через державні кордони – змусила людство замислитися над перспективами узгодження глобальних, національних, регіональних, локальних інтересів і цінностей [12]. Толерантність у цьому ракурсі виступає формою цивілізаційного компромісу між визнанням розбіжностей елементів і готовністю до їх поважливого сприйняття [6].

Глобалізація привела до низки позитивних наслідків, серед яких – розширення міжнародної співпраці, прогрес у різних сферах функціонування суспільства, взаємозбагачення культур. Та існують і деструктивні прояви даного явища: підвищення рівня конфліктності соціуму, загострення етнічних, релігійних, політичних, економічних, мовних питань. Сьогодні формування міжособистісних, міжгрупових, міжетнічних та міжнаціональних стосунків належить до найбільш складних та вразливих явищ суспільного життя [17].

Глобалізація, яка визначає характер сучасної епохи, пододала соціокультурну замкненість та ізолюваність. Одним з її виявів є так звана культурна глобалізація – поширення уніфікованих культурних зразків в всьому світі, активізація культурних взаємозв’язків у світі, що призводить до утвердження глобальної масової культури. Як застерігає Т. Возняк [11], глобалізаційні процеси проходять не на засадах співіснування різних культур, а на засадах уніфікації та асиміляції, що позбавляє окремі

цивілізаційні архіпелаги їхньої суті і навіть може їх знищити.

Взаємодія культур часто відбувається у напрямі поглинання західною культурною традицією всіх інших культур, що загрожує розмиванням національної самоідентичності [4]. У сприйнятті жителів багатьох країн процес глобалізації асоціюється саме з експансією західної цивілізації. Вестернізація – повна або часткова переорієнтація суспільств, що початково не належали до західнохристиянської культурної традиції, на соціокультурний розвиток за зразком розвинених країн Заходу або запозичення окремих елементів західної культури, що починають відігравати значну роль у соціокультурних процесах суспільства. Західні культури часто насаджують свої особливості іншим культурам без урахування їх самобутності.

Американський філософ Фр. Джеймісон, розглядаючи питання глобалізації, акцентує на процесі американізації. Він підкреслює, що глобалізація означає експорт та імпорт культури і ключовим є саме експорт культурної продукції США в інший світ [11]. Дедалі більше країн стають доповненнями до американського суспільства, а їхні національні культури поступово відходять у минуле і стають культурною спадщиною.

Проте введення чужорідних культурних елементів може зумовити конфліктні ситуації. Американський політолог та соціолог С. Гантінгтон у своїй книзі “Зіткнення цивілізацій” описує динаміку сучасних міжнародних відносин і можливі конфлікти західних та незахідних країн. На його думку, людство вступає в нову епоху – епоху “зіткнення цивілізацій”. Він виділяє вісім цивілізацій (західну, конфуціанську, японську, ісламську, індуїстську, православно-слов’янську, латиноамериканську і африканську) [16] та зазначає, що саме від їх взаємодії у найближчому майбутньому залежатиме хід історії людства, тобто культурні відмінності стануть основним джерелом конфліктів. За С. Гантінгтоном, на перше місце у майбутньому виходитимуть відносини між Заходом і незахідними ци-

вілізаціями [16]. Зусилля Заходу, спрямовані на нав'язування свого способу життя, часто викликають у незахідних культурах відторгнення.

Як протест проти процесу глобалізації, універсалізації культури виникає та стрімко поширюється місцевий націоналізм, фундаменталізм [7], що має на меті збереження унікальних і самобутніх цінностей етнічного, національного, культурно-історичного, конфесійного, соціально-культурного порядку [15]. Відомий соціолог Е. Гідденс прогнозував: “Головною битвою ХХІ ст. стане конфлікт між фундаменталізмом і космополітичною толерантністю” [7]. У таких умовах саме толерантність постає як важлива цінність, адже саме терпимість забезпечує повагу до різноманіття. У період глобалізації толерантність є запорукою подолання міжнародних, національних конфліктів, запобігання проявам соціальної агресії.

Індивід у процесі щоденних інтеракцій вступає у взаємодію з людьми інших культур, ціннісних установок, традицій, релігійних поглядів, відмінного способу мислення. У такому випадку, що ж слугує підґрунтям взаєморозуміння між комунікантами? Це взаємоповага, визнання того, що інший має право власне бути іншим – мати свої погляди, установки, відмінні від моїх. Як зазначають Ю. Красін і О. Галкін, наразі питання ставиться “вже не про те, як жити разом, а як жити разом, не втрачаючи ідентичності відмінностей” [5]. Вони наводять термінологію Ж. Дерріда, який розмежовує “differance”, що можна перекласти як “відмінність/різність”, і “difference”, що у перекладі має значення “відмінності”. Саме “різності” не розчиняються в загальній ідентичності, а зберігають свою самобутність і плюральність [5].

Ю. Красін і О. Галкін спрогнозували моделі розвитку культур толерантності. В основі їх побудови – зміна параметрів терпимості: раніше публічна сфера була ідеологізованою, виражала інтереси правлячого класу, а в умовах інформаційного суспільства кожен усвідомлює власну самобутність, соціальну відповідальність, має плюралізм

позицій. Отже, перша модель толерантності – “лібертарна” (або радикально-ліберальна) абсолютизує “особисті начала у вільному користуванні власним розумом”. Тобто означає максимальну автономію індивідуального від громадського втручання. Друга, “деліберативна” (від “deliberation” – рефлексія) орієнтована на “включення громадянина в суспільну рефлексію на відкритій арені зіставлення поглядів, позицій, програм, спільного пошуку згоди та стабільності”. Тобто у цій моделі, навпаки, індивідуальний розум не ізолюється від соціуму, а включається в нього, привносячи у загальний дискурс свої інтереси та погляди.

Щодо альтернатив розвитку явища толерантності в умовах глобалізаційного світу, дослідники виокремлюють кілька припущень [5]. Одне з них – “прагматичний компроміс під тиском життєвих імперативів”. Методологічний сенс даного підходу викладено у книзі Б. Рубла “Другі метрополії”. Демонстрацією такого виду розвитку толерантності є сучасні мегаполіси, де співіснують різноманітні інтереси, погляди, уподобання, часом протилежні та несумісні цінності, установки тощо. Терпимість у такому випадку є вимушеною умовою взаємодій, тому цей вид компромісу отримав назву “толерантність необхідності” [5].

Інший можливий варіант функціонування всезагальної поступливості та взаємоповаги викладено в статті Дж. Александера. Дослідник зазначає необхідність ідеологічної утопії, здатної об’єднати сучасне суспільство, зважаючи на його різноманітність. Крах революційних “тоталізуючих” утопій, вважає Дж. Александер, не означає кінця утопічного і критичного мислення. Свідченням цього є існування у сучасному світі різноманітних обмежених утопічних течій: мультикультуралістів, екологів, прихильників незастосування сили, учасників гендерного руху і руху за права меншин, прихильників “інформаційного суспільства” і т.д. Кожне з них існує доволі самотньо і не намагається досягти тотальної зміни існуючої системи. Проте

“всі вони вписуються в модель саморегульованої спільноти з необмеженою солідарністю, що досягається в результаті вільної і добровільної взаємодії” [5]. Об’єднуючи всі ці рухи, можна сконструювати реформаторську утопію “громадянської реконструкції”. Саме така всезагальна утопія здатна сублимувати високі цілі й моральні ідеали, “не посягаючи на своєрідність і автономію кожного з рухів і кожного громадянина” [5].

Толерантність у наш час не є загальноприйнятим принципом, про що свідчать численні соціальні та міжетнічні конфлікти [13], і нам далеко до взаємотерпимості у межах як світу, так і країн зокрема. Актуалізується останнім часом, через збільшення потоку міграцій, і питання, так би мовити, “оберненої” толерантності. Тобто відповідного поважливого ставлення до культури, звичаїв, традицій корінного населення з боку мігрантів. Адже часто іммігранти не намагаються асимілюватися у нових умовах, вивчити мову, дотримуватися традицій приймаючої країни. Вони поступово стверджуються як нова національна меншина, ідентифікуються з нею, усвідомлюють свою специфіку, можливості обстоювання своєї самотності. Це знову ж таки призводить до протистояння з корінним населенням і виникнення конфліктів на етнічному, релігійному, мовному ґрунті. Така проблема доволі поширена. У зв’язку з цим Європу називають “вулицею з одностороннім рухом, адже назустріч немає адекватного потоку толерантності з боку прибулих на ПМЖ” [2].

Мультикультурність і мультилінгварність є атрибутами сучасних суспільних трансформацій та визначають нові вектори функціонування суспільства [10]. “У сучасному глобальному і полікультурному світі толерантність не може і не повинна базуватися лише на одній підставі, що виключає всі інші” [8]. Має ствердитися своєрідний плюралізм підстав толерантності. Адже в умовах взаємодії культур, цивілізацій і цінностей, що не є тотожними, “не можна серйозно розраховувати на панування однієї-єдиної, “найбільш істинної” теорії толерантності. Плю-

ралізм сучасного світу вимагає плюралізму підстав толерантної свідомості” [8]. Беззаперечним є те, що в основу толерантності мають покладатися універсальні права людини, а вже своєрідною надбудовою мають слугувати особливості певної культури, релігії тощо.

Література

1. Декларація принципів толерантності ЮНЕСКО від 16.11.1995 р.
2. Азаров А. Я. Толерантность – дорога с двусторонним движением / А. Я. Азаров // Технологии формирования толерантного сознания и профилактика проявлений экстремизма в молодежной среде : материалы Всероссийской молодежной науч.-практ. конф. с междунар. участием, г. Екатеринбург, 4–5 мая 2012 г. / отв. ред. Д. В. Бугров. – [2-е изд., дополн.]. – Екатеринбург : УрФУ, 2012. – 172 с.
3. Асмолов А. Г. На пути к толерантному сознанию / Асмолов А. Г. – М. : Смысл, 2000. – 255 с.
4. Бобовнікова Л. О. Толерантність як фактор становлення сучасного українського суспільства / Л. О. Бобовнікова // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія “Філософія”. – 2004. – Т. 17(56). – № 2.
5. Галкин А. А. Культура толерантности перед вызовами глобализации / А. А. Галкин, Ю. А. Красин // Социологические исследования. – 2003. – №8.
6. Демидова И. И. Методология исследования этнической толерантности в социологии / И. И. Демидова // Вестник РУДН. Серия Социология. – М. : Изд-во Росс. ун-та дружбы народов. – 2006. – № 1(9). – С. 45–56.
7. Жданова І. Молодь і толерантність у сучасній Україні (національно-етнічний аспект) / І. Жданова // Агора. Перспективи соціального розвитку регіонів. Вип. 7. – К., 2008. – С. 25–35.
8. Касьянова Е. И. Толерантность в современной социокультурной ситуации России / Е. И. Касьянова // Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. – Тамбов : ТГУ им. Г. Р. Державина, 2008. – № 4 (60). – С. 81–87.

9. *Колесникова К.* Толерантність – наша національна риса / К. Колесникова // Вісник Пенсійного фонду України. – 2014. – № 11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.filosof.com.ua/Conference/Tolerant.doc

10. *Король Л.* Крос-культурні особливості толерантності української та канадської молоді / Л. Король // Освіта регіону: Укр. наук. ж. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/1146>

11. *Малахова О. М.* Толерантність – цінність у глобалізованому світі / О. М. Малахова // Грані. Філософія. – 2014. – № 10 (114). – С. 47–53.

12. *Нагорна Л.* Теорія регіоналізму: сучасне бачення / Л. Нагорна // Регіональна історія України: зб. наук. ст. Вип. 2. – К., 2008. – С. 81–94.

13. *Омелаенко Н. В.* Межэтническая толерантность молодежи в поликультурном регионе / Н. В. Омелаенко // Известия вузов: Социология. Экономика. Политика. – 2014. – № 1. – С. 67–71.

14. *Паин Э.И.* Толерантность как условие этнополитической интеграции (мировой и российский опыт) / Э. И. Паин // Вестник Института Кеннана в России. – 2009. – Вып. 16.

15. *Симбирцева Н. А.* Роль культурных универсалий в формировании толерантного сознания в молодежной среде / Н. А. Симбирцева // Технологии формирования толерантного сознания и профилактика проявлений экстремизма в молодежной среде: материалы Всеросс. молодежной научн.-практ. конф. с междунар. участием, г. Екатеринбург, 4–5 мая 2012 г. / отв. ред. Д. В. Бугров. – [2-е изд., дополн.] – Екатеринбург : УрФУ, 2012. – С. 141–143.

16. *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://royallib.com/read/hantington_samyuel/stolknovenie_tsivilizatsiy.html#0

17. *Яшин Н.* Формування толерантності студентів як педагогічна проблема у ВНЗ України / Н. Яшин // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна. 2010. – Вип. 26. – С. 111–116.

ОСОБЛИВОСТІ УСВІДОМЛЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ МЕЖ ПРИВАТНОСТІ В ПРОЦЕСІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

Стаття присвячена дослідженню формування уявлень про приватність у процесі соціалізації. Визначено шляхи усвідомлення приватного через зіткнення з його матеріальними та символічними межами. Досліджено можливості реконструкції процесу оформлення уявлень про приватність у концептуальних підходах символічного інтераціоналізму та теорії розвитку особистості Е. Еріксона.

Ключові слова: приватність, соціалізація, межі приватного, матеріальні межі, символічні межі, ідентичність.

Статья посвящена исследованию формирования представлений о приватности в процессе социализации. Определены пути осознания приватного в ходе столкновения с его материальными и символическими границами. Исследованы возможности реконструкции процесса оформления представлений о приватности в концептуальных подходах символического интеракционизма и теории развития личности Э. Эриксона.

Ключевые слова: приватность, социализация, границы частного, материальные границы, символические границы, идентичность.

The article investigates the formation of ideas about privacy in the process of socialization. Formation of representations about privacy associated with the realization of its material and symbolic borders. The possibilities of symbolic interactionism and the theory of personality development E.Erikson in the reconstruction process of the formation ideas about privacy investigated.

Keywords: privacy, socialization, borders of privacy, material borders, symbolic limits, identity.

Приватності є невід’ємним атрибутом як суспільного, так і індивідуального життя. Зокрема, у мікросоціологічному контексті приватність може розглядатися як конструкт, що обслуговує потреби індивідуальності та формується під впливом соціальних норм у ході соціалізації індивіда. Попри те, що таке фокусування на проблемі приватності доволі чітко окреслено у філософському контексті, де констатується, що “єдине припустиме і невідворотне втручання ззовні у приватне життя індивіда можливо лише в процесі соціалізації” [1], тема конструювання приватності в процесі соціалізації доволі скромно представлена в дослідженнях психологів [2] та культурантропологів [3] і практично відсутня в соціологічному дискурсі. Метою нашого дослідження є спроба окреслити у першому наближенні підходи до визначення специфіки конструювання приватності на різних етапах розвитку особистості.

Приватне застосовується для вираження права людини на автономію в особистому житті, права на захист від свавільного втручання сторонніх осіб (як-то інших громадян, державних органів та інститутів). Це життєвий простір особистості, який вона структурує і заповнює власними формами та проявами життєдіяльності, орієнтуючись на власні інтереси та потреби. Це поняття пов’язано з приватним володінням, господарюванням, індивідуальними чи груповими відносинами, з самореалізацією та саморозвитком, особистими інтересами [4].

Приватне життя – це частина соціального й природного світу, що освоєна людиною настільки, що вона стала її центром і продовжує конструювати особливу, затишну та комфортну сферу свого буття, свій приватний дім.

Відповідно до історичного етапу і зовнішніх норм та правил, що діють у соціальній системі, формується певний комплекс поведінки у дитини, що проходить процес входження в суспільство. Серед тих норм і правил, що завоює індивід у ході соціалізації, він сприймає та інтеріоризує норми, що стосуються приватності: як власної, так і ставлення до приватності іншого.

Для ідентифікації приватності в той чи інший історичний період можна використати таке умовне правило: якщо певна зміна суб'єктом своєї поведінки, соціального чи матеріального об'єкта не несе санкцій з боку інших суб'єктів соціальної реальності, що змушували б у подальшому повернутися до норми, тоді ця зміна стосується приватного об'єкта. Зону, де інші не мають авторитету, санкцій та впливу на поведінку індивіда, натомість він має право проігнорувати формальну чи неформальну норму, можна вважати його приватною зоною. Якщо говорити про становлення приватності, можна констатувати, що в дитини в перші роки її як такої не існує, потім вона починає оформлюватися у взаємодії з іншими, як право поширюватися спочатку на власні речі, але залишаючись під контролем батьківського впливу. В подальшому зона приватності розширюється і навіть починає підточувати авторитет батьків і з часом стає повноцінною приватністю дорослого індивіда, що може прислухатися, а може ігнорувати поради близьких та знайомих, незалежно від їх рівня компетентності в певних питаннях.

Для формування приватної та усамітненої сфери потрібні засоби, які людина набуває як істота суспільна та соціалізована, що отримала певний соціальний та духовний досвід. Тобто формування власної приватності не доступно малолітній дитині, що не володіє достатнім капіталом знань щодо соціокультурних особливостей, звичаїв та правових норм. Перетікання об'єктів приватного в публічне та назад зумовлені соціокультурною особливістю самої людини, яка є одночасно істотою соціальною, тобто прагне бути включеною в соціальну комунікацію, а також є індивідуальністю – прагне до творчості, усамітнення та самореалізації. Для індивідуального зростання та творчості особистості потрібні соціальні інструменти, доступ до яких людина отримує завдяки включеності у публічну сферу [5].

Сприйняття власного приватного формується через приватність Іншого. Приватність дитини формується через споглядання ставлення дорослих і старших дітей до того кола об'єктів, які в даній культурі та історичному часі

прийнято відносити до приватного. Так, з самого дитинства агенти соціалізації окреслюють межі свого і чужого, сокровенного і таємного, відзначаючи, які об'єкти і теми соціального простору знаходяться в загальному обговоренні, а які закриті та їх обговорення є соціально неприйнятним, непристойним. В ході соціалізації дитина стикається з межами приватності інших, що вчить її до власного формування подібних меж.

Межі можуть бути матеріальними, тобто такими, які перекривають фізичне сприйняття об'єктів, що знаходяться за ними: як-то високий паркан, закриті двері, закрита штора. Ці межі виконують переважно захисну функцію, виступаючи фізичними бар'єрами, які максимально не допускають (або ускладнюють) проникнення в приватну зону. Крім очевидних і закріплених законами й звичаями причин створення фізичних бар'єрів, матеріальні межі, що перешкоджають сприйняттю, споруджуються і на основі більш тонко організованих норм: пристойності, сорому та моралі. Закриті двері всередині будинку не обов'язково створюють фізичну перешкоду у вигляді закритого замка. Але, незважаючи на реальну доступність приватності поза подібними умовними межами, вони не порушуються членами сім'ї (чи людьми), що живуть в одному будинку з почуття такту і небажання вторгнутися в чийсь особистий простір. Варто підкреслити, що матеріальні (фізичні) межі мають бути підкріплені символічними, тільки в цьому разі вони будуть виконувати свої функції: адже паркан нічого не значить без захисту права власності.

Соціально конструйовані межі приватності можна поділити за принципом їх нормативної закріпленості на надособистісні (всезагальні) та міжособистісні (суб'єктивні, ситуативні).

Надособистісні, всезагальні межі приватності закріплюються нормативно і підтримуються за допомогою як формальної, так і неформальної системи регулювання суспільних відносин. Скажімо, недоторканність приватної власності охороняється законом і водночас повага до неї формується і підтримується за допомогою релігії, традиції, моральних настанов.

Інший тип меж приватного – ті, що встановлюються самим суб'єктом. Якщо надособистісні межі оформилися, бо їх потребувала більшість, то суб'єктні створюються за волею суб'єктів, та можуть перетинатися в ході спільної взаємодії. Межі, до яких один індивід може доходити в процесі міжособистісної комунікації, на перших її етапах визначаються загальними нормами поведінки, але в ході розвитку взаємодії та встановлення певного типу комунікації (ділової, публічної, дружньої, інтимної), суб'єкти певними засобами (фізична дистанція, міміка, жести, вербальне оформлення) визначають межі неперетинання. Йдеться про ситуації безпосереднього спілкування (віртуального або реального), коли один з суб'єктів може виявити бажання порушити власні межі приватного та посвятити іншого (або інших) у своє особисте життя (тобто зсунути межі так, що інший (або інші) потрапить у зону особистого цього суб'єкта). При цьому, окрім волевиявлення суб'єкта, що зсуває межі, має бути волевиявлення іншого (або інших), які погоджуються бути прийнятими та перетнути межу приватного. Тобто неможливо бути силоміць посвяченим у приватність іншого. Хоча Ми-людина може мимоволі стати частиною чийогось приватного життя, побачивши чи почувши щось, не адресоване саме їй.

Важливим завданням є окреслення ситуативних, особистісних меж приватного. З такими межами дитина, що соціалізується, може зустрічатися вже у старшому віці, коли в неї сформовані уявлення та певна ustalена поведінка щодо особистого простору Іншого, тому виняток з правил вона може сприйняти. Коли йдеться про всезагальні межі, то вони доволі чітко закріплені, прийняті більшістю і зрозуміло вказують, на що власне спрямовані: межі приватної власності, межі недоторканності особистості (людини в цілому), межі інтелектуальної власності та інші. У лаконічній та чіткій формі норм, що регламентують загальні межі приватності, криється як сила, так і слабкість. Їх сила в тому, що вони вказуються на той об'єкт, навколо якого вибудовуються “стіна”, а слабкість – у тому, що в умовах швидких змін щось обов'язково “випадає” з окресленої ними зони. Що ж стосується меж приватного

у міжособистісній взаємодії, то їх визначити складніше, оскільки, крім ситуативності та вибіркості учасників, вони розшаровуються на безліч рівнів приватно діючих особистостей. Тобто, якщо індивід посвятив іншого (інших) в особисту інформацію про народження дитини, то це само собою не приводить до посвячення в особисту інформацію про здоров'я, стосунки батьків, житлові умови та інше. В разі всезагальних норм у більшості ситуацій “допуск” за визначену межу (наприклад, відвідування маєтку господаря) означає, що індивід отримує доступ до всього того, що було сховано за обмеженням навколо приватної власності: прибудинкової території, стосунків членів сім'ї, облаштування дому та інше, а норма, що захищала цю приватність, перестає обмежувати допущеного індивіда на час візиту. Важливою властивістю міжособистісних меж приватного є здатність перетинати межі всезагальні, нормативно прописані.

Усвідомити межі приватності може дитина, що наділена самоусвідомленням свого “Я” та відділяє себе від оточуючих. Повага та невтручання в чуже приватне дитина відкриває для себе пізніше: коли вплив соціального контролю стає для неї реальністю і внутрішні механізми самоконтролю починають переважати над бажаннями та імпульсами. Очевидно, конструювання меж приватності відбувається поступово та пов'язано із становленням ідентичності.

Дотично цієї проблематики торкаються різні теоретики. Наприклад, у філософському дискурсі можна згадати І. Фіхте, який, вивчаючи активність ідентичності, визначив, що основним стимулом для неї є суперечності, що виникають в разі зустрічі з Іншим, тобто в ході будь-якої соціальної взаємодії, що, в свою чергу, веде до формування та визначення певних меж між індивідами [6]. Таким чином, вступаючи у комунікацію, дитина будує власну ідентичність та визначає межі власного “Я”. Коли ж власне “Я” набуває цінності, то все, що до нього належить, стає приватним та оберігається як недоторканне. У М. Бахтіна натрапляємо на міркування про те, що людина набуває ідентичності в процесі вибору між приписаними норма-

ми моралі, що дані ззовні, та особистими імпульсами та бажаннями. Таким чином, ідентичність формується на стику протиріч з самим собою [7]. За Фрейдом, ідентичність розвивається через перейняття принципів поведінки значущих Інших (наприклад, батьків) [8]. Проте найбільше можливостей для реконструкції процесу оформлення уявлень про приватність у процесі соціалізації дають, на нашу думку, концепції Дж. Міда та Е. Еріксона.

За Мідом, ідентичність є здатністю людини до цілісного сприйняття власної поведінки та життя. Його концептуалізація ідентичності представляє її як таку, що існує у двох формах – усвідомленій, яка пов'язана зі здатністю на основі набутого досвіду розмірковувати про себе, аналізувати себе, усвідомлювати свою унікальність, та неусвідомленій, тобто такій, що виникає через несвідоме сприйняття та засвоєння норм, очікувань та правил поведінки соціального оточення, в якому людина перебуває [9]. Можна припустити, що на рівні неусвідомленої ідентичності засвоюються норми надособистісних, загальних меж приватності, які людина сприймає як такі, що від неї не залежать. А на рівні усвідомленої ідентичності людина формує та керує власною приватністю, вступаючи у взаємодію з навколишнім світом.

Дж. Мід виокремив дві підструктури самості – “І” та “me”. “Me”-ідентичність – це інтеріоризований усередині людини вплив соціальних стереотипів та звичаїв. Ідентичність “І” відповідає за власний, індивідуальний та унікальний досвід, спосіб поведінки та стиль стосунків людини з навколишнім світом. Уявлення про приватність спочатку формується у дитини на рівні “me”-ідентичності, а вже згодом людина відокремлює власні особливості з усереднених зразків поведінки, відокремлюючи себе від інших. Керуючись набутими знаннями, на індивідуальному рівні “І” формується розуміння приватності як цінності для свого Я. В той же час приватність “me” не зникає, а продовжує змінюватися та розвиватися разом з людиною в процесі її соціалізації як невід’ємна складова її світосприйняття.

Е. Еріксон сформулював концепцію поставання ідентичності як динамічного процесу, що триває протягом всього життя та спрямований на організацію життєвого досвіду всередині індивідуального Я. Саме ідентичність забезпечує особистості збереження цілісності та індивідуальності власного досвіду, крім того, вона допомагає визначати зовнішні та внутрішні небезпеки та зважувати їх, порівнюючи власні можливості із соціальними викликами. Ідентичність є особистісним конструктом, який використовується для того, щоб відрізнити схожих та не схожих на себе, цей конструкт відображає внутрішнє прийняття людиною соціальних норм, правил та ідеалів. Еріксон зазначає, що наявність ідентичності визначає здатність особистості відчувати себе та власне буття як незмінне, безперервне, таке, що визнається іншими [10]. Таким чином, ідентичність є саме тим конструктом, що будує приватність і є самоціллю самої приватності, адже вона спрямована на обслуговування недоторканності індивіда.

Стадії розвитку ідентичності, за Еріксоном, можуть використовуватися для позначення змін конфігурації зони приватності особистості.

На стадії формування “базової довіри” чи “базової недовіри” дитина повністю залежна від навколишнього світу та потребує фізичної уваги до себе. В цей період поняття приватного у дитини відсутнє, але вона включена у приватність своїх батьків чи людей, які їх замінюють. На стадії “автономії” чи “сорому та сумніву” дитина набуває почуття автономії та усвідомлює свободу вибору, вперше стикається з відчуттям сорому через усвідомлення того, що її недоліки помітні іншим. На цьому етапі формується почуття волі та здатність оцінювати, розрізняти та контролювати потреби. Саме ця стадія, на наш погляд, є точкою відліку для подальшого формування приватного. На цьому етапі у дитини недостатньо ресурсів для забезпечення приватності та відомостей про саму приватність. Але усвідомлення автономії та поява почуття сорому підштовхують та стимулюють до пошуку схованки для особистого відпочинку.

Стадія “ініціативність” проти “провини” характеризується формуванням рішучості та розвитком совісті. Дитина втілює в іграх та фантазіях деякі форми планування та практикується в керівництві. Розвивається само спостереження, самокритика та самоконтроль, дитина починає повторювати ставлення батьків до різних предметів. Відбувається зіткнення з приватністю і починається усвідомлення її меж через слова та поведінку інших людей, які позначають межі. Зокрема, у свідомості дитини відокремлюються матеріальні межі – певні перешкоди, які відділяють її світ від світу інших членів сім’ї, родичів та оточуючих людей, надособистісні, всезагальні межі – тобто правила поведінки стосовно деяких об’єктів, просторів, подій, що прийнято вважати приватними, та суб’єктні межі – такі, що визначені іншими суб’єктами, як наприклад, речі, які належать іншим членам сім’ї. Всі ці межі сприймаються дитиною як такі, що існують незалежно від неї та є непорушними, а страх порушити їх та викликати незадоволеність важливих Інших (батьків, родичів вихователів) пересилує бажання зруйнувати ці межі. Через сприйняття та вивчення мови дитина вчиться розрізняти поняття “я”, “ти”, “ми”, які окреслюють положення та статус діючого до інших – “вони”, “він”, “вона”, “воно”. Так поступово через мову формується та закріплюється розмежування приватного завдяки лінгвістичному маркуванню соціальної близькості: свого і чужого [11].

Стадія “працелюбства” проти “неповноцінності” розпочинається, коли дитина потрапляє у світ за межами родини, включається в систематичний навчальний процес, засвоюючи норми, правила та навички, значущі для життєдіяльності в суспільстві. На цій стадії вона перестає обертатися виключно в колі тих, хто цінує її просто тому, що вона є та опиняється в ситуації, коли її оцінюють залежно від того, якою вона є, орієнтуючись на реальні досягнення та поведінку. Оцінка оточуючих стає важливим та постійним джерелом сумнівів у своїй неповноцінності. Дитина прагне утвердити себе, щоб в очах інших

бути кимось. Обстоювання починається через боротьбу за “своє”: свої речі, своїх друзів, своїх батьків. Розпочинається вибудовування зони власної унікальності.

На наступній стадії формування еґо-ідентичності продовжує пошук власного “Я”. У контексті розгляду становлення приватності це етап, на якому всі накопичені бажання ствердити власне “Я” забезпечуються наявними ресурсами та знаннями, що дають можливість реалізувати та сформуванню суб’єкту приватність. На цьому етапі людина обирає мету та визначається з системою цінностей, якої дотримуватиметься в ході роботи над кар’єрою та власною самостійністю.

Подальші стадії характеризують трансформацію вже окресленої сфери власної приватності на наступних етапах життєвого шляху. Стадія “ранньої зрілості” характеризується формуванням нової здібності – кохання, що стає базисом для формування міжособистісної приватності інтимного характеру, коли переплітаються суб’єктивні приватності двох людей. На стадії “середньої зрілості” відбувається розвиток кохання в турботу, відбувається подальше розширення зони приватності, яка охоплює сім’ю (за її наявності) або (та) результати тієї діяльності, якій присвячує себе людина (інтелектуальна власність). Нарешті на стадії “пізньої зрілості” людина менше турбується про самоствердження в межах власної приватної зони, навпаки, вона прагне вийти за неї, споглядаючи цілісність людського життя та людські проблеми. Набутий досвід і набуті цінності людина прагне передати молодшому поколінню як частину власного світу.

Підсумовуючи перші розвідки у спробі окреслити закономірності процесу формування особистісних меж приватності, можна констатувати, що приватність особистості є динамічним утворенням, межі якого визначаються як соціально-культурними, так і віковими факторами. Вона постійно змінюється не лише протягом історії, а й у процесі онтогенезу. В ході дорослішання та соціалізації людина зустрічає межі приватного, через які пізнає межі самого феномену. І ці межі з віком та досвідом стають дедалі

більш осмисленими. Через осмисленість приходить розуміння та з'являються інтелектуальні ресурси для того, щоб впливати на географію та специфіку цих меж на рівні міжособистісної комунікації, а також на рівні публічної взаємодії в межах суспільства, держави або свого часу.

Література

1. *Кравченко И. И.* Приватность / И. И. Кравченко // Новая философская энциклопедия : в 4 т. / Ин-т философии РАН ; Нац. обществ.-науч. фонд ; предс. научно-ред. совета В. С. Степин. – [2-е изд., испр. и дополн.]. – М. : Мысль, 2010. – Т.3. – С. 342.
2. *Нартова-Бочавер С. К.* Человек суверенный: психологическое исследование субъекта в его бытии / Нартова-Бочавер С. К. – СПб. : Питер, 2008. – 400 с.
3. *Altman I.* Privacy Regulation: Culturally Universal or Culturally Specific? / Irwin Altman // Journal of Social Issues. – 1977. – Vol. 33, Issue 3 – P. 66–84.
4. *Сохань Л. В.* Приватне життя особистості / Р. А. Ануфрієва, Л. В. Сохань // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. – К. : Ін-т соціології НАН України, 1999. – С. 268–286.
5. *Соболевська М.* Між приватністю та публічністю: парадокси сучасного суспільства / М. Соболевська // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : зб. наук. праць. – К., 2010. – Вип. 10. – С. 11–16.
6. *Фихте И. Г.* Опыт нового изложения наукоучения / Фихте И. Г. // Сочинения : в 2-х т. – СПб. : Мифрил, 1993. – Т. 1. – С. 547–562.
7. *Бахтин М. М.* Автор и герой в эстетической деятельности / М. М.Бахтин // Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. – М. : Искусство, 1979. – С. 7–180.
8. *Фрейд З.* “Я” и “Оно” / Фрейд З. – Тбилиси, 1991. – 398 с.
9. *Мид Дж.* Интернализированные другие и самость / Дж. Мид // Американская социологическая мысль / сост. Е. И. Кравченко ; под ред. В. И. Добренькова. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 222–225.
10. *Эриксон Э.* Проблемы Эго-идентичности / Э. Эриксон // Реферативный журнал. Социология. – 1991. – № 1. – С. 173–200.
11. *Эриксон Э.* Детство и общество / Э. Эриксон. – [2-е изд.]. – СПб. : Ленато, 2006. – 592 с.

СОЦІАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ КУЛЬТУРНОГО КАПІТАЛУ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЮ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

У статті розглядаються соціальні характеристики культурного капіталу та їх вплив на професіоналізацію студентської молоді.

Ключові слова: *культурний капітал, професіоналізація, трудова капіталізація, студентська молодь.*

В статье рассматриваются социальные характеристики культурного капитала и их влияние на профессионализацию студенческой молодежи.

Ключевые слова: *культурный капитал, профессионализация, трудовая капитализация, студенческая молодежь.*

The article examines the social characteristics of cultural capital and its impact on the professionalization of students.

Keywords: *cultural capital, professionalization, labor capitalization, students.*

Період навчання у вищому закладі освіти для здобуття молоддю людиною певного фаху та навичок у професії охоплює доволі тривалий проміжок часу. Студент витрачає час як на первинну професійну освіту, так і на додаткові види освітнього розвитку, збагачуючи масив свого культурного капіталу. Етапи освітнього розвитку культурного потенціалу та трудової капіталізації в нових умовах доповнюють один одного. Найчастіше дані процеси відбуваються паралельно. Студентська молодь, розвиваючи свій культурний потенціал через інститут освіти, не виходить на ринок праці назавжди, адже через деякий час знову може повернутись до студентського життя, при цьому часто поєднуючи його із безпосередньою трудовою діяльністю.

Тому в умовах сьогодення типовою є ситуація, коли актори освіти закінчують навчальний заклад і лише потім здійснюють трудову діяльність. Проте молодь дедалі частіше намагається виходити на ринок праці (часто вторинний) ще під час навчання. Таким чином, створюється особливий молодіжний ринок праці, що передбачає різні форми культурної капіталізації здатностей індивідів: тимчасову, непостійну, за сумісництвом з освітою, короткострокову, в режимі неповних форм зайнятості, без оформлення трудових відносин. Усе це, будучи актуальним для молоді зокрема і суспільства загалом, також дає змогу конкретизувати параметри соціальної оцінки процесу формування культурного капіталу студентської молоді. При цьому відповідний ринок сам постійно перебуває в стані змін та зумовлює соціальні зміни в молодіжній спільноті.

Проблеми культурного капіталу були предметом дослідження зарубіжних і вітчизняних соціологів, зокрема: П. Бурдьє, Е. Дюркгейма, Т. Парсонса, М. Вебера, Е. Шейна, Т. Баландіної, Ю. Биченка, Т. Зарицької, Є. Суїменка, Л. Сокурянської, Г. Чередніченко, І. Чистякова та ін. Однак недостатньо вивченими залишаються питання соціальних характеристик культурного капіталу та їх ролі у процесі професійного становлення студентської молоді.

Мета статті – визначити соціальні характеристики культурного капіталу та простежити їх вплив на професіоналізацію студентської молоді.

Таким чином, загальна оцінка формування культурного капіталу на практиці здійснюється за різними системними напрямками, котрі орієнтовано на широке коло інтелектуальних, освітніх, морально-етичних, символічних, соціальних виявів процесу формування культурного капіталу. При цьому кожне з соціологічних досліджень визначає і вузьке коло показників, що характеризують загальні та специфічні ознаки процесу формування культурних цінностей в окремих груп населення.

У даному випадку необхідно обрати найбільш значущі показники оцінки культурного капіталу для певної страти

населення. Важливо виділити основні оціночні показники якісних та кількісних характеристик накопичення знань, умінь, кваліфікації. У якості додаткової шкали оцінки найбільш поширеними є показники стилю життя, стилю соціальної поведінки, соціального іміджу, соціальних комунікацій та взаємозв'язків груп населення, інвестицій у людський капітал та економічної характеристики витрат, пов'язаних з формуванням культурного капіталу.

Кількісна компонента культурного капіталу на суспільному рівні пов'язана з величиною працездатного населення – носіями того чи іншого рівня культурного капіталу. Якісна компонента формування культурного капіталу визначається розвитком та оновленням культурних характеристик носія культурного капіталу: знань, умінь, навичок, цінностей, моральності, норм, принципів, мотивації, сформованих індивідами в процесі соціалізації, котрі визначають їх соціальний статус та професійну компетентність. До цієї складової належить і трудова соціалізація як рівень практичного володіння професійними та соціальними статусами, пов'язаними із виконанням індивідом трудових функцій.

Загальна оцінка культурного капіталу, за твердженням Ю. Биченка, може здійснюватись у межах наступних комплексних показників: “інтелектуальна культура (інтелектуальний капітал), освітня культура (освітній капітал), морально-етична культура (морально-етичний капітал), символічна культура (символічний капітал), соціальна культура (соціальний капітал)” [4].

Розглянемо в межах нашого дослідження загальні та специфічні показники формування культурного капіталу.

По-перше, оцінка інтелектуального культурного капіталу здійснюється в результаті соціально-психологічного аналізу природжених інтелектуальних здібностей людини та здібностей, що розвинулись у процесі життєдіяльності. Дану форму оцінки слід віднести до соціально-психологічної, оскільки її проводять переважно психологи та спеціалісти в галузі соціальної психології.

По-друге, оцінка освітнього культурного капіталу є результатом соціально-економічного аналізу процесу накопичення знань, умінь, придатності до застосування освітнього потенціалу в соціальних практиках індивіда. Тут повинні враховуватись формальні ознаки його освітньої культури: дипломи, сертифікати, акти впровадження, вчені ступені [13].

По-третє, оцінка соціального капіталу – це результат аналізу соціальних відносин, здатностей індивідів до комунікації. Дану оцінку спрямовано на виявлення особливостей соціальних взаємозв'язків та матриць стосунків. Останні полегшують соціальні дії індивідів “за рахунок формування (взаємної) довіри, визначення (взаємних) обов'язків та очікувань, формулювання та впровадження (соціальних норм, створення асоціацій” [14]. Тобто в даному випадку з'ясовуються культурні соціальні канали, практики соціальної взаємодії як у трудовій сфері, так і за її межами.

По-четверте, оцінка символічного культурного капіталу на практиці відбувається на основі аналізу процесів формування символів, з'ясування особливостей символів певних соціальних прошарків населення. Символічний культурний капітал відображає суспільну підтримку особистості певним прошарком населення. Він являє собою стабілізаційний та закріплювальний капітал суспільного прошарку, що перебуває при владі [7; 8; 10].

Американський соціолог Д. Белл переконаний, що оцінка формування культурного капіталу може здійснюватись як за розширеною системою показників, так і за вузькими чітко обмеженими показниками. Вузьку систему пропонується обмежити оцінкою ціннісних пріоритетів особистості, а також практиками трудового накопичення культурного потенціалу особистості [12].

Соціальні процеси формування культурного капіталу студентської молоді перебувають у загальній системі відтворення культурних цінностей індивідів як форми їх трудового потенціалу. Відтворення культурного капіталу відображає динаміку розвитку різних форм соціальної

культури в цілому, послідовну зміну фаз та стану культурного розвитку особистості. Відтворення культурного капіталу студентської молоді являє собою вияв трьох напрямів соціальних змін: розвиток загальної соціальної культури, освітній розвиток трудового потенціалу, зміна зайнятості, тобто вдосконалення ринку праці студентської молоді. Однак практична реалізація першого і, частково, другого напрямів стає можливою лише через механізм соціалізації, адже процес засвоєння культурних цінностей, власне, і є соціалізацією.

Одним із напрямів дослідження соціальних змін, що можуть бути охарактеризовані загальними тенденціями розвитку культурних цінностей населення в цілому і студентської молоді зокрема, є підхід, запропонований свого часу британським соціологом Ентоні Гідденсом, який доводив необхідність взаємопов'язаного дослідження “суспільної культури”, “суспільної соціальної системи”, “трудової (капіталізованої) культури окремих груп населення”. Автор констатував, що формування культури молоді, як і інших груп населення, характеризується ціннісними пріоритетами та стилем життя даних груп суспільства: в їх звичках та звичаях, а також у системі трудової взаємодії, матеріальних благах, які вони створюють [5].

Серед доробок українських соціологів, які присвятили свої роботи дослідженням культурного капіталу, можна виділити роботи О. Голікова, який проаналізував обсяг культурного капіталу актора та його ціннісно-нормативні структури, котрі було операціоналізовано як вербальні еманации культурного капіталу на рівні рутинізованих масових структур як типового зв'язку, що детермінує в подальшому стратегії та практики конструювання та, відповідно, обсяг та успішність конструювання культурного капіталу актора. Тобто було зроблено висновок про взаємозв'язок між обсягом капіталу та ціннісно-нормативними структурами актора [6].

Емпіричною базою дослідження культурного капіталу О. Голікова був міжнародний проект, реалізований ка-

федрою соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна під керівництвом професора Л. Сокур'янської протягом 2002–2007 рр. “Вища школа як суб’єкт соціокультурної трансформації” (за репрезентативною вибіркою було опитано 1972 студенти українських та 981 студент білоруських вишів) та “Вища освіта як чинник соціокультурних змін: порівняльний аналіз посткомуністичних суспільств” (за репрезентативною вибіркою було опитано 3057 українських, 787 білоруських та 598 російських студентів. Вибірка Росії не є репрезентативною). Встановлено, що перевагу студентська молодь віддає трійці цінностей – лідерів: здоров’я, сімейне благополуччя, особиста свобода.

Отримані дослідницькі результати дають можливість для широкого кола інтерпретацій. Однак на особливу увагу заслуговує те, що в якості термінальної цінності відсутня професійна реалізація, натомість міститься (значною мірою інструментальна) цінність – високе службове і суспільне становище (*табл.*).

При цьому привабливість цієї цінності має тенденцію до спаду. Фактично можна констатувати, що цінність “економічна незалежність”, що не змінила рангового статусу, підтверджує, що для сучасної молоді прагнення до професійного успіху (що виявляється у високому службовому становищі) не є вирішальною. На нашу думку, це також частково свідчить про недостатню трудову соціалізацію та не повне включення молоді у трудовий контекст.

Підвищення значущості “здоров’я” пов’язується насамперед з погіршенням стану здоров’я сучасної молоді. Підвищення значущості “сім’ї” зумовлене двома причинами. По-перше, це усвідомлення молоддю, що в умовах сьогодення можна довіряти насамперед членам родини, а по-друге, це труднощі в створенні власної родини (маються на увазі матеріальні та морально-етичні аспекти). “Особиста свобода” за даними 2002–2004 рр. посідає третє місце в ієрархії термінальних цінностей, проте наступні дослідження довели, що “особиста свобода” поступається таким

Таблиця 1

**Орієнтації українських студентів на термінальні цінності
(у середніх(S) та рангах (R), за даними досліджень
2002–2004 та 2005–2007 рр.) [11]**

Вид термінальних цінностей	2002–2004 (N=1972)		2005–2007 (N=3057)	
	S	R	S	R
Цікава, творча робота	3,27	12	3,21	12
Матеріальне благополуччя	3,54	6	3,48	6
Гарні, добрі стосунки з навколишніми людьми	3,58	5	3,63	3
Користь, принесена суспільству	2,72	16	2,96	16
Участь у суспільному житті, розв'язанні проблем, що стоять перед суспільством	2,36	18	2,35	17
Освіченість, знання	3,46	8	3,45	8
Особистий спокій, відсутність хвилювань, неприємностей	3,11	14	3,21	13
Сімейне благополуччя	3,7	2	3,77	2
Здоров'я	3,75	1	3,81	1
Повноцінний відпочинок, цікаві розваги	3,4	9-10	3,23	11
Високе службове і суспільне становище	3,14	13	2,96	15
Література та мистецтво	2,7	17	2,22	18
Екологічна безпека	3,01	15	2,99	14
Взаємопорозуміння з батьками, старшим поколінням	3,28	11	3,33	9
Особиста свобода, незалежність у судженнях і діях	3,6	3	3,46	7
Можливість розвитку, реалізації своїх здібностей, талантів	3,51	7	3,5	5
Економічна незалежність	3,62	4	3,51	4
Побутовий комфорт	3,4	9–10	3,3	10

цінностям, як “гарні стосунки з навколишніми людьми”, “економічна незалежність”, “можливість самореалізації”, “матеріальне благополуччя”. Тобто зниження цінності “особистої свободи” відбулось за рахунок такої гуманістичної цінності, як “гарні стосунки з навколишніми людьми”. Водночас “особиста свобода”, на думку студентської молоді, неможлива без “економічної свободи”.

На практиці аналіз процесів формування культурного капіталу студентської молоді повинен урахувати також

стиль життя студентства як соціального прошарку населення. Для цього російський автор Л. Петрова пропонує здійснювати аналіз добового бюджету часу, його взаємозв'язку з зовнішнім соціальним середовищем, у такий спосіб з'ясовується співвідношення витрат часу на здійснення різних видів діяльності студентської молоді, їх відносин з зовнішнім соціальним середовищем. Аналіз бюджету часу дає змогу визначити, як на практиці виявляється ціннісна культура людини. Він ілюструє співвідношення витрат часу на здійснення різних видів соціальної діяльності акторів. Під час аналізу витрат часу студентства, з одного боку, підтверджується реальність цінностей особистості, а з другого – виявляється раціональна структура часового бюджету щодо навчальної, трудової діяльності та часу відпочинку [9].

Тобто необхідно фіксувати співвідношення часу навчання, роботи та відпочинку молоді. Таким чином, ціннісні орієнтації студентів можна розглядати в межах одного з соціальних індикаторів: життєвий успіх, аналіз стилю життя, а також аналіз бюджету часу студентства.

Формування культурного капіталу студентської молоді здійснюється в системі загальних процесів розвитку соціальних культурних цінностей суспільства. Оновлення культурного капіталу студентської молоді відображає процеси відтворення культурних цінностей молоді в контексті трансформації стилю життя, зміни структури бюджету часу. Молодь взагалі і студентська її частина зокрема характеризується як соціальний суб'єкт, що є носієм культурного капіталу в потенційній та реально задіяній у праці формі. Індикатори соціальної оцінки процесів відтворення молоді як носія культурних цінностей закладаються в загальних показниках, що характеризують відновлення культури студентської молоді, показниках стилю поведінки, зміни структури бюджету часу індивідів. До найбільш уживаних конкретизованих показників загальної групи індикаторів культурного капіталу студентської молоді (в потенційній та реально задіяній в праці формах)

віднесемо ціннісні пріоритети індивідів, котрі виявляються в стилі життя, соціальному самопочутті, бюджеті часу.

Другим напрямом оцінки культурного капіталу молоді є показники освітнього розвитку. Культурний капітал включає інтелектуально-освітні характеристики студентської молоді. Останні виявляються в кількісних та якісних індикаторах освітнього та інтелектуального зростання, професійної підготовки індивідів. Інтелектуально-освітня форма культурного капіталу є основою для залучення до трудової діяльності певного виду. Одночасно дана компонента є фактором модернізації всіх соціально-економічних сфер суспільної діяльності. При цьому в якості об'єктивної характеристики, що могла б відображати інтелектуальну складову освітньої форми, нами пропонується використовувати час набуття певної кваліфікації (у процесі безпосередньої трудової діяльності).

Інтелектуальну форму культурного капіталу безпосередньо пов'язано з освітнім удосконаленням її носіїв, що визначає об'єктивні умови професійного зростання, здатності до реалізації тих чи інших форм трудової діяльності, підвищення конкурентоспроможності молоді на ринку праці. В сучасних умовах освітнє формування здатностей до праці, необхідних морально-етичних якостей і визначає можливості індивідів у подальшому капіталізувати свій потенціал у формі високої заробітної плати, додаткових доходів, кар'єрного просування, підвищення соціального статусу. При цьому необхідно враховувати, що формування потенційного освітнього культурного капіталу взаємопов'язане та взаємозалежне від функціонування соціально-економічної системи суспільства та від рівня попередньої трудової соціалізації. Кожний новий цикл розвитку соціально-економічної системи зумовлює об'єктивне оновлення нового циклу формування освітнього культурного капіталу молоді.

Трансформація соціальних процесів освітнього оновлення культурного капіталу найбільш інтенсивна в молодіжному середовищі. У післякризових умовах господарюван-

ня необхідне скорочення циклів розвитку освітнього культурного капіталу студентської молоді, активізація студентської творчості, створення умов соціальної активності студентства до майбутніх інновацій, формування вмінь і навичок реалізації власних формальних та неформальних інноваційних проектів. Основні показники формування культурного капіталу молоді закладаються в індикаторах освітнього розвитку та наукової активності студентства.

Третій напрям оцінки соціальних характеристик визначається показниками оновлення самого ринку праці студентської молоді. Трудове накопичення культурного потенціалу студентської молоді реалізує перетворення останнього в культурний капітал. Культурний капітал у підсумку визначає не тільки зростання доходів людини, а й формує здатність адаптивності особистості в соціальному оточенні. В цьому контексті конкретним індикатором нами вбачається зниження рівня виявів “вторинності” студентського ринку праці.

Скорочення виявів вторинного характеру студентського ринку праці сприятиме підвищенню його ефективності та зростанню ефективності студентської зайнятості в цілому. Саме ефективна зайнятість за рахунок скорочення часу на відпочинок визначає процес перетворення культурного потенціалу в культурний капітал студентства. Дана капіталізація культурного потенціалу здійснюється через економічну трудову задіяність потенційних культурних властивостей у формі морально-етичного, освітнього, професійного трудового потенціалу молоді. Тобто відтворювальний обіг культурного капіталу акторів відображає, з одного боку, зростання кількісних показників зайнятості окремих груп і населення в цілому, а з другого – даний обіг характеризується трудовою реалізацією професійного потенціалу акторів, зростанням ефективності праці.

Таким чином, говорячи про соціальні характеристики культурного капіталу та їх вплив на професіоналізацію студентської молоді, маємо на увазі, що соціальна оцінка культурного капіталу повинна здійснюватись системно.

Найбільш важливою є перша стадія розвитку культурного капіталу. В межах даної стадії йде становлення молодого людини як носія культурного капіталу, формуються основні культурні цінності, соціальні норми, принципи, професійний потенціал. Даний етап характеризується не тільки дотрудовою, а й частково трудовою стадією розвитку культурного капіталу. Студентська молодь схильна не тільки до динамічного накопичення професійного потенціалу, а й до перетворення потенційного культурного капіталу в економічно задіяний. У студентських молодіжних групах найбільш часто реалізується перший досвід трудової діяльності, активно здійснюється соціальна адаптація до трудової діяльності, йде оновлення ціннісних уявлень і переконань у процесі первинних трудових взаємодій. У результаті трансформацій культурного капіталу студентства забезпечується ефективний перехід суб'єктів праці до другої стадії розвитку культурного капіталу – періоду стабільної трудової життєдіяльності молоді.

Література

1. Аза Л. Ростити патріотів, а не перекоти-поле: сучасні тенденції етнокультурної соціалізації молоді / Л. Аза // Віче. – 1997. – № 12. – С. 69–77.
2. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Ананьев Б. Г. – М. : Наука, 1977. – 397 с.
3. Артемчук Г. І. Вища школа України: реальність і тенденції розвитку : [монографія] / Артемчук Г. І., Попович В. В., Січкаренко Г. Г. – К. : Ленвіт, 2004. – 176 с.
4. Быченко Ю. Культурный капитал / Ю.Быченко // Человеческие ресурсы [Электронный ресурс]. – 2001. – № 4. – Режим доступа : <http://muc.renet.ru/jornal/number13/>
5. Гидденс Э. Устроение общества : Очерк теории структуризации / Гидденс Э. ; [пер. : И. Тюрина]. – М. : Акад. проект, 2003. – 525 с.
6. Голіков О. С. Культурний капітал у подвійному конструюванні соціокультурних нерівностей: ціннісно-нормативний аспект / О. С. Голіков // Вісник Харківського національного університету

ту імені В. Н. Каразіна : [зб. наук. праць]. – 2009. – № 81. – С. 217–221.

7. *Коваліско Н. В.* Основи соціальної стратифікації: [навч. посіб.] / Коваліско Н. В. – Львів : “Магнолія–2006”, 2007. – 328 с.

8. *Макеев С. А.* Состояние и перспективы исследований социальной стратификации / С. А. Макеев // Проблемы розвитку соціологічної теорії: [Матеріали VII Всеукраїнської науково-практичної конференції “Проблеми розвитку соціологічної теорії: множинність сучасності та простори ідентичностей”, Київ, 20–21 травня 2010]. – К. : Логос, 2010. – С. 12–17.

9. *Петрова Л. Е.* Социальное самочувствие молодежи / Л. Е. Петрова // Социологические исследования : [научный журнал]. – 2000. – № 12. – С. 51–54.

10. *Победа Н. А.* Социология культуры : [монография] / Победа Н. А. – Одесса : Астропринт, 1997. – 224 с.

11. *Сокурянська Л. Г.* Свобода у ціннісному дискурсі сучасного студентства: Кількісний та якісний вимір / Л. Г. Сокурянська, О. О. Піменова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна : [зб. наук. праць]. – 2009. – № 881. – С. 209–216.

12. *Bell D.* The Third Technological Revolution and Its Possible Consequences / D. Bell // “Dissent”, XXX. – Spring 1989. – № 2. – P. 167.

13. *Bourdieu P.* The Education System and the Economy: Titles and Jobs / P. Bourdieu // French Sociology: Rupture and Renewal since 1968. – N.Y., 1981. – P. 42.

14. *Coleman J.* Foundation of Social Theory / J. Coleman. – Cambridge, MA : The Belknap Press of Harvard University Press, 1990. – P. 306–307.

УДК 502/504 (477-25)'06-057.87

А. Бова,
кандидат социологических наук;
А. Беленок

СУБЪЕКТИВНЫЕ СОЦИАЛЬНЫЕ РИСКИ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ г. КИЕВА

В статье, которая основывается на результатах авторского социологического исследования “Риски большого города”, проведенного среди студенческой молодежи г. Киева в 2014 г., комплексно исследуются представления молодежи о рисках большого города. Уточнена структура представлений о рисках и опасностях, построены соответствующие эмпирические типологии респондентов и переменных путем использования коэффициентов корреляции Спирмена в кластерном анализе и методе главных компонент. Очерчены переменные, в наибольшей мере влияющие на уровень тревожности молодых людей.

Ключевые слова: безопасность, субъективный риск, большой город, корреляционный анализ, метод главных компонент, кластерный анализ.

У статті, яка ґрунтується на результатах авторського соціологічного дослідження “Ризики великого міста”, проведеного серед студентської молоді м. Києва у 2014 р., комплексно досліджуються уявлення молоді про ризики великого міста. Уточнена структура уявлень ризиків та небезпек, побудовані відповідні емпіричні типології респондентів і змінних шляхом використання коефіцієнтів кореляції Спирмена у кластерному аналізі та методі головних компонент. Окреслені змінні, які найбільшою мірою впливають на рівень тривожності молодих людей.

Ключові слова: безпека, суб'єктивний ризик, велике місто, кореляційний аналіз, метод головних компонент, кластерний аналіз.

In the article which is based on the results of the author's sociological research “The risks of a big city” conducted among Kyiv's student youth in the II quarter of 2014 the youth's

ideas about the risks of a big city has been comprehensively examined. The structure of representations risks and hazards is specified, the corresponding empirical typology of respondents and variables are constructed by using the Spearman's correlation coefficient in the cluster analysis and principal component analysis. The variables that can best influence the anxiety of young people are outlined..

Keywords: *safety, subjective risk, big city, correlation analysis, principal component analysis, cluster analysis.*

Стабильность и управляемость общества в переходные периоды во многом зависит от общественных настроений, социального самочувствия тех или других групп и слоёв населения. Поэтому социологам важно вовремя понять, в каком направлении меняется удовлетворенность населения различными сторонами общественной и индивидуальной жизни, как оценивает человек качество своей жизни, её комфорт и безопасность. Именно ощущение личной безопасности наряду со средней продолжительностью жизни в стране – один из самых важных индикаторов благополучия в обществе, социальной цены реформ, чуткий психологический барометр.

В условиях интенсивных социетальных изменений, возрастания социальной напряженности жизнь все большего числа граждан подвергается тем или другим социальным рискам. Распространение социальных рисков ускоряется процессами глобализации, бурным развитием информационно-коммуникационных технологий. Чрезвычайные ситуации, порождаемые “усталостью техники и разрушением социального иммунитета сложных социотехнических систем” (В. Иванов, В. Патрушев), производственными и транспортными авариями, с каждым годом промедления реформ в Украине грозят стать более частыми, масштабными и опасными, сопровождаясь всё большими жертвами, значительным материальным ущербом и экологическими рисками. Высокая плотность населения в Киеве, хаотическая застройка города в нарушение

природоохранного, историко-культурного законодательства, а главное – норм и требований гражданской обороны существенно влияет на безопасность проживания в столице в условиях весьма вероятного возникновения чрезвычайных ситуаций. Политический кризис, приведший к ухудшению экономики, продолжающийся и по сей день, делает исследование социальных рисков как никогда актуальным. Особенно это касается столичного мегаполиса и киевского социума.

Риски изучаются социологами на различных уровнях анализа – от теоретико-методологического до уровня исследовательских практик. Те или другие аспекты проблематики социальных рисков были предметом исследователей многих украинских социологов (И. Евдокимова, Т. Коноплицкая, Н. Костенко и др.). Научный коллектив, возглавляемый Ю. Саенко, более 20 лет плодотворно работает над изучением социально-психологических последствий Чернобыльской катастрофы, используя понятие социального риска в качестве ключевого.

Изучение “общества риска” имеет сильную традицию в западной социологии (У. Бек, Н. Луман, Э. Гидденс и др.) и российской (О. Яницкий, Ж. Тоценко, И. Бестужев-Лада и др.). Весомый вклад в развитие рискологии в XX в. внесла книга А. Вилдавски и М. Дуглас “Риск и культура”, где риск анализируется в культурном контексте, при этом особое внимание уделяется исследованию восприятия и интерпретации рисков. Междисциплинарное исследование феномена риска содержится в монографии А. Альгина. Оригинальную модель ситуации риска предложил В. Лефёвр в терминах широко понимаемой теории игр, выходящей в таком понимании за рамки собственно математической дисциплины. К числу трудов, затрагивающих вопросы исследования отдельных видов социальных рисков, относятся также работы таких российских авторов, как: Ю. Воробьев, А. Мозговая, М. Ковалева, М. Познякова и др. Страхам на постсоветском пространстве посвящены исследования Н. Паниной и Е. Головахи, Ю. Левады, В. Шубкина

и В. Ивановой и др. Анализ динамики социальных чувств, в том числе актуальных страхов как неотъемлемой составляющей социального самочувствия населения, осуществлялся в рамках ежегодного мониторинга Института социологии НАН Украины (Н. Соболева, И. Мартынюк и др.). На Западе широкомасштабные изучения общественного мнения касательно восприятия населением различных рисков проводятся, в частности, в рамках проектов “*Мировое исследование ценностей*”, “*Европейское социальное исследование*”, “*Специальный Евробарометр*” (табл. 1).

В рамках пилотажного исследования общественного мнения “*Риски большого города*” нами в течение мая–июня 2014 г. проведен анкетный опрос студентов Киевского национального технического университета “*Киевский политехнический институт*”, Киевского национального университета культуры и искусств и Киевского национального университета имени Тараса Шевченко по целевой выборке ($N = 442$). В группе опрошенных преобладали девушки (78%) над юношами (21%). Для 73% родным языком является украинский, для 26% – русский и для 1% – другой. Киевлян в выборке оказалось около трети: 31% – жили здесь от рождения, 5% – большую часть жизни, 4% – последние 6–10 лет, 40% – последние 1–5 лет и 20% – менее года. Целью статьи является построение эмпирических типологий потенциальных угроз и анализ факторов, влияющих на уровень общей тревожности студентов г. Киева.

Объективное понимание риска подразумевает наличие неопределенности, т.е. возможности неблагоприятного для человека исхода, не зависящего от воли и сознания лица, подверженного риску. Субъективное же понимание риска предполагает наличие нашего отношения или оценки неопределенности как ситуации риска. Субъективное восприятие риска – это “*скорее инструмент адаптации, чем индикатор реальности, причем адаптация имеет привязку к конкретному времени и к конкретной ситуации*” [1, с. 309]. Следует иметь в виду, что социологические и стати-

стические данные могут маскировать некие важные характеристики рисков. К их числу относится т. наз. эвристика доступности, выдвигающая на первый план жизненно важную роль опыта как определяющего фактора оценки риска. “Если опыт человека подвержен предубеждению, то восприятие риска, скорее всего будет неточным”. Соответственно субъективно риски могут быть как переоцененными, так и недооцененными [2].

Согласно американскому психологу А. Маслоу, разработавшему пятиуровневую структуру потребностей, в основании пирамиды потребностей лежат потребности физиологические (первый уровень). Поскольку удовлетворение потребностей каждого последующего уровня достигается после удовлетворения потребностей низших уровней, а потребности в безопасности, надежности и защите занимают второй уровень, не удивительно, что проблемы, связанные со страхом потерять средства к существованию, возможно, являются более насущными, чем гипотетические проблемы личной безопасности. Важное место в психологических теориях и исследованиях занимает понятие страха. По утверждению классика американской психологии К. Изарда, “страх является наиболее опасной из всех эмоций. Причинами страха могут быть события, условия или ситуации, являющиеся сигналом опасности. Угроза, также как и потенциальный ущерб, может быть как физической, так и психологической. Вызывает ли какое-то событие страх, зависит от того контекста, в котором оно происходит, от индивидуальных различий в темпераменте или предрасположенностях и от опыта и возраста индивида” [3, с. 314–315]. Тревожность рассматривается тем же автором как “сложная комбинация аффектов и аффективно-когнитивно структур”, в которой страх выступает доминирующей эмоцией [3, с. 313]. При прочих равных условиях для представителей различных психологических типов людей характерны различные вероятности оказаться во власти собственных страхов.

Риски как количественные оценки опасности присутствуют в различных социальных сферах и имеют множество классификаций. Перечень социальных страхов, которые предлагаются для оценки респонденту в разных социологических опросах, является различным. Как правило, альтернативы соответствующих вопросов анкеты имеют как инвариантную часть, так и вариативную, в зависимости от цели конкретного исследования и эрудиции составителя анкеты. Они охватывают различные аспекты жизнедеятельности общества и изредка касаются бытового уровня. В *таблице 1* представлены события и явления в г. Киеве, которые волнуют студенческую молодежь, упорядоченные по среднему баллу, вычисленному по трехбалльной шкале (1 – “совсем не беспокоит”, 2 – “беспокоит”, 3 – “очень беспокоит”). Уровень тревожности киевских студентов в отношении различных угроз в большом городе нужно признать достаточно высоким – из 25 предложенных потенциально опасных ситуаций 22 беспокоят более половины опрошенных. Следует отметить, что не все молодые люди сталкиваются с подобными ситуациями, но информация, которую они получают из Интернета, телевидения и газет (в том числе всевозможные слухи), может формировать подобные опасения. Конечно, страхи, которые формируются на почве собственного негативного опыта, более устойчивые и рационализированные.

Как видим, основным предметом тревог киевских студентов являются материальные проблемы (бедность населения, низкие зарплаты и дорогое жилье в столице для покупки / аренды). Также значительное количество респондентов в контексте данного вопроса анкеты указало на коррупцию и массовые беспорядки из-за политических противостояний. Как показывают результаты Евробарометра, наибольшую важность для европейцев имеют проблемы безработицы, экономической ситуации, иммиграции, здоровья и страхования, правительственных долгов, повышения цен и уровня инфляции, пенсии, налогов и преступности. Проблема терроризма занимает последнее место среди тринадцати закрытых альтернатив [4, с. 13].

Таблица 1

Средний балл ответов респондентов на вопрос
“Оцените, пожалуйста, в какой мере Вас беспокоят такие события и явления в г. Киеве?” (средний балл по шкале: от 1 – “совсем не беспокоит”, до 3 – “очень беспокоит”) в общей выборке и кластерах

Переменные	Общая выборка	Кластеры		
		K1	K2	K3
Бедность населения, низкие зарплаты (стипендии, пенсии)	2,6	2,3	2,9	2,5
Дорогое жилье (для покупки / аренды)	2,5	2,3	2,8	2,5
Массовые беспорядки из-за политических противостояний	2,5	2,0	2,7	2,5
Коррупция	2,5			
Высокие тарифы на жилищно-коммунальные услуги	2,4	2,1	2,6	2,3
Беспредел сотрудников правоохранительных органов	2,4	1,7	2,7	2,4
Безработица	2,4	2,1	2,8	2,3
Преступность, нарушение общественного порядка	2,3	1,9	2,7	2,3
Заражение опасными для жизни инфекциями (туберкулез, СПИД)	2,3	1,7	2,7	2,3
Дорогие кредиты в банках, обесценивание гривны	2,2	1,8	2,5	2,1
Вредные экологические условия	2,2	1,4	2,6	2,2
Дерзость водителей на дорогах, ДТП	2,2	1,6	2,6	2,2
Угроза терактов	2,1	1,4	2,4	2,1
Наркомания среди молодежи	2,1	1,6	2,5	2,0
Загазованность воздуха	2,1	1,6	2,4	2,1
Беспризорные и нищие	2,0	1,7	2,4	2,0
Износ, повреждение коммунальных сетей, открытые люки	2,0	1,5	2,5	2,0
Техногенные аварии	1,9	1,3	2,3	2,0
Неправовые действия отрядов самообороны	1,9	1,4	2,2	2,0
Природные катастрофы (падающие деревья, затопления и т.д.)	1,8	1,3	2,3	1,7
Гражданские конфликты из-за плотной застройки, МАФов т.д.	1,7	1,3	2,0	1,6
Наплыв беженцев, переселенцев и приезжих	1,7	1,4	1,9	1,7
Выгул собак без намордников и поводков	1,6	1,3	1,9	1,5
Шум, крики в ночное время	1,6	1,3	1,8	1,6
Агрессивные футбольные фанаты	1,5	1,2	1,6	1,4

Нами дополнительно осуществлен иерархический кластерный анализ по методу Варда (*Ward*) с автоматическим выделением релевантных кластеров (*табл./ 1*). Первый кластер объединяет 78 респондентов, второй – 139, третий – 196 респондентов.

Как видим, 19% респондентов склонны выбирать в среднем более низкие баллы вопросов, фиксирующих риски и опасности, 34% – высказывать более высокую озабоченность ими, а 47% – занимают промежуточную позицию.

Структура рисков и страхов, отражающаяся в массовом сознании, исследуется методами многомерной статистики. Предложенные социологами альтернативы могут пересекаться, накладываться одна на другую. С целью поиска близких по содержанию категорий корреляционная матрица коэффициентов Спирмена (для $N=423$) подвергнута анализу главных компонент (*Principal Components*) с вращением по методу варимакс (*Varimax*). 7 главных компонент (ГК) описывают 54 % дисперсии 25 переменных, которые были изначально включены в многомерную обработку данных (*табл. 2*).

Первая ГК включает переменные, связанные с экологической средой человека в большом городе, вторая – с экономическими проблемами, третья – с возможными проявлениями агрессивного поведения, четвертая охватывает проблемы правопорядка, пятая – проблемы, связанные с наплывом приезжих, шестая – проблемы, возникающие вследствие массовых беспорядков, и седьмая ГК – проблемы, особо острые для молодого поколения (безработица, бедность, наркомания). Следует отметить, результаты анализа ГК не являются некоей данностью, а скорее способом упрощения интерпретации связей в корреляционной таблице. Применение разных вариантов факторного анализа и вращения осей дают различные результаты структуризации латентных факторов. Так, различные иерархические и неиерархические варианты анализа кластерных компонент позволяют выявить 3–4 кластера (латентных переменных).

Таблиця 2

**Матрица нагрузок главных компонент на переменные,
фиксирующие социальные риски, и переменные,
входящие в определенный кластер**

<i>Переменные / Главные компоненты</i>	<i>ГК 1</i>	<i>ГК 2</i>	<i>ГК 3</i>	<i>ГК 4</i>	<i>ГК 5</i>	<i>ГК 6</i>	<i>ГК 7</i>
Бедность населения	-0,03	0,22	0,00	0,26	-0,07	0,09	0,74
Высокие тарифы	-0,02	0,60	-0,03	0,14	-0,04	0,01	0,34
Дорогое жилье	-0,15	0,65	0,04	0,12	0,01	0,14	0,19
Дорогие кредиты в банках, обесценивание гривны	0,22	0,67	0,02	0,12	0,11	0,04	0,02
Техногенные аварии	0,73	0,16	-0,11	0,14	0,11	0,20	0,09
Угроза терактов	0,41	0,12	-0,24	0,05	0,29	0,43	0,16
Гражданские конфликты из-за плотной застройки, МАФов т.д.	0,26	0,24	0,29	0,09	-0,03	0,49	-0,09
Массовые беспорядки из-за политических противостояния	0,09	0,03	0,02	0,18	0,10	0,76	0,13
Коррупция	0,15	0,07	0,08	0,66	-0,10	0,30	0,12
Преступность	0,16	0,05	0,11	0,52	0,06	0,36	0,25
Вредные экологические условия	0,72	-0,03	0,18	0,28	0,00	0,13	0,13
Беспредел сотрудников правоохранительных органов	0,10	0,13	0,03	0,74	0,29	0,01	0,08
Дерзость водителей на дорогах	0,27	0,27	0,04	0,49	0,34	-0,11	0,07
Неправовые действия отрядов самообороны	0,21	0,07	0,07	0,15	0,57	0,08	0,04
Наплыв беженцев	-0,03	0,03	0,14	0,09	0,71	0,04	0,03
Заражение опасными для жизни инфекциями	0,30	0,09	-0,08	0,28	0,41	-0,10	0,43
Безработица	0,16	0,24	0,07	0,03	0,05	0,02	0,67
Природные катастрофы	0,60	0,09	0,15	0,01	0,26	0,14	0,20
Наркомания среди молодежи	0,29	-0,03	0,17	0,00	0,25	0,15	0,53
Выгул собак без намордников и поводков	0,18	0,44	0,38	-0,19	0,23	0,06	-0,04
Беспризорные и нищие	0,01	0,01	0,52	0,07	0,22	0,15	0,31
Агрессивные футбольные фанаты	-0,04	-0,05	0,55	-0,05	0,46	0,27	-0,01
Износ и повреждения коммунальных сетей	0,34	0,22	0,40	0,29	0,19	-0,08	0,06
Шум ночью	0,12	0,06	0,69	0,09	-0,02	-0,04	0,02
Загазованность воздуха	0,64	-0,18	0,40	0,19	-0,06	-0,06	-0,01
<i>Кластеры переменных</i>	<i>K1</i>	<i>K2</i>	<i>K3</i>				

В *таблице 2* также представлены основные результаты кластерного анализа переменных (ячейки таблицы, относящиеся к переменным, которые соответствуют одному из трех кластеров, отмечены заливкой). В качестве меры близости использованы коэффициенты ранговой корреляции Спирмена, а метода объединения – *невзвешенное попарное среднее*. Центральным объектом первого кластера является вопрос о вредных экологических условиях, второго – о высоких тарифах на услуги ЖКХ, третьего – об агрессивных футбольных фанатах. Результаты кластерного анализа переменных выглядят менее структурировано, чем анализ ГК. Первый кластер включает проблемы как экологии, так и правопорядка. По содержательному смыслу четко объединяются переменные второго (экономические проблемы) и третьего кластера (возможная враждебность окружающих по отношению к респонденту).

В своем исследовании мы учли важное методическое соображение авторитетного социолога Л. Гудкова (ВЦИОМ) о том, что “необходимо различать не только виды страха или тревоги, но и вероятность, интенсивность этих настроений” [5, с. 49]. На вопрос “*Как часто Вы испытываете чувство беспокойства, тревоги?*” ответы киевских студентов распределились таким образом ($N=437$): 4,8% отметили альтернативу “никогда”, 27,2% – “редко”, 48,3% – иногда, 16,9% – часто, 2,7% – “очень часто”. Наши данные показывают, что ряд жизненных ситуаций, в которых пребывал респондент, и его акцентированность на определенных личных и общественных проблемах, влияет на уровень переживаемого им психологического стресса. Так, 35% респондентов отметили, что против них на протяжении 12 месяцев, предшествовавших опросу, были совершены какие-либо преступления (17% пострадали, с их слов, от краж, 6% – от мошенничества и 5% – от вымогательства взятки). Уменьшают общий уровень тревожности отсутствие опыта пребывания в качестве потерпевшего от какого-либо преступления ($r_s = -0,1$, $b = 0,05$) и более позитивная оценка изменения безопасности жизни в г. Киеве по срав-

нению с домайданным периодом ($r_s=0,2$, $b=0,01$). Увеличение уровня общей тревожности коррелирует с выявленным беспокойством по поводу бедности населения ($r_s=0,14$, $b=0,01$), высоких коммунальных тарифов ($r_s=0,1$, $b=0,01$), дорогого жилья ($r_s=0,11$, $b=0,05$), угрозы терактов ($r_s=0,23$, $b=0,01$), массовых беспорядков ($r_s=0,18$, $b=0,01$) и гражданских конфликтов ($r_s=0,1$, $b=0,05$), преступности ($r_s=0,17$, $b=0,01$), неправовых действий отрядов самообороны ($r_s=0,13$, $b=0,01$), наплыва беженцев ($r_s=0,14$, $b=0,01$), возможности заражения опасными для жизни инфекциями ($r_s=0,1$, $b=0,05$), безработицы ($r_s=0,15$, $b=0,01$), природных катастроф ($r_s=0,19$, $b=0,01$), наркомании среди молодежи ($r_s=0,13$, $b=0,05$), выгула собак без намордников ($r_s=0,15$, $b=0,01$), присутствия бездомных и нищих ($r_s=0,13$, $b=0,01$), шума в ночное время ($r_s=0,14$, $b=0,01$), загазованности воздуха в черте мегаполиса ($r_s=0,12$, $b=0,05$).

Опасным местом в городе может быть признано такое место, где человек имеет большую вероятность получить травму (физическую или психологическую), подвергнуться воздействию вредных веществ, стать жертвой нападения, потерять имущество, собственность, здоровье. Из девятнадцати альтернатив наиболее опасными для простого человека местами г. Киева можно считать по данным опроса: в дневное время суток – вокзалы (так ответили 59% респондентов), дороги (58%), метро (40%), пивные бары (29%) и наземный общественный транспорт (28%), а в ночное время суток – парки и скверы (67%), ночные клубы, рестораны (64%), вокзалы (61%), пивбары (58%), улицы города (58%), дороги (52%), подъезд (51%), двор возле дома (40%) и метро (29% опрошенных). Повышает уровень общей тревожности респондентов их ощущение в качестве мест наибольшей опасности для простого человека в дневное время – метро ($r_s=0,16$, $b=0,01$) и вокзалов ($r_s=0,13$, $b=0,05$), а в ночное время – подъездов ($r_s=0,18$, $b=0,01$), дворов ($r_s=0,14$, $b=0,01$), парков и скверов ($r_s=0,13$, $b=0,01$), метро ($r_s=0,15$, $b=0,01$), вокзалов ($r_s=0,12$, $b=0,05$) и ночных клубов ($r_s=0,15$, $b=0,01$). Также фиксируется позитивная корреляционная связь между тревожностью

и количеством отмеченных респондентом альтернатив опасных мест города в дневное ($r_s=0,19$, $b=0,01$) и ночное время ($r_s=0,2$, $b=0,01$) суток.

Подводя итоги сказанному, следует отметить:

1. Нами построен ряд типологий для совокупности переменных и респондентов по их отношению к рискам и опасностям большого города. В частности, многомерная статистическая обработка данных с использованием метода главных компонент и кластерного анализа показала, что в массовом сознании киевских студентов 25 потенциальных угроз определяются семью латентными факторами. На основе ответов на вопрос о потенциальных страхах были выделены три однородные группы респондентов.

2. Комплексное использование статистических методов (графы взаимодействий и корреляций, факторный анализ, кластерный анализ) позволяет более рельефно отобразить картину связей переменных. Эксплораторный факторный анализ дает основания для формулирования теоретической типологии рисков, а также включения исходных переменных в интегральные индикаторы. В общем виде опасности могут подразделяться по сферам – экологии, экономики, правопорядка, и по степени социального охвата – риски, характерные для всего общества в целом, или только для отдельных людей. В странах Евросоюза и в Украине наибольшую важность для людей представляют проблемы экономического характера.

3. Углубление социально-политических конфликтов, нарастание тенденций разрушения технических систем, усложнение криминогенной ситуации в столичном мегаполисе ведут к ухудшению социально-бытовых условий жизнедеятельности населения, психологического равновесия горожан, росту социальных и межличностных конфликтов. Нами установлен ряд событий и установок, которые могут увеличивать или уменьшать уровень тревоги. Невротизировали столичный социум прежде всего угроза терроризма и природных катастроф, возможные массовые беспорядки из-за политических противостояний, а также увеличение количества выбранных респондентов опасных

для пребывания в городе мест в дневное и ночное время суток.

4. Необходимо учитывать, что наши выводы применимы исключительно к Киеву как мегаполису и только к столичному студенчеству. Восприятие субъективных социальных рисков опосредовано, в частности, типом населенного пункта и регионом проживания респондентов. Для полномасштабного изучения соответствующих закономерностей необходимы дополнительные всеукраинские опросы. В будущих исследованиях перспективно, на наш взгляд, проследить:

- динамику оценок опасности/безопасности жизни в городе, как и в стране в целом;

- взаимообусловленность и «взаимоналожение» реальных рисков и субъективных страхов респондентов;

- взаимосвязи различных видов рисков, прогнозирование явных или латентных, кратко- и долгосрочных последствий ситуаций, нарушающих нормальный ход жизни.

В методическом плане с целью выявления людей, которые выказывают меньшую степень общей тревожности по сравнению с другими, возможна адаптация социологической анкеты для психологического тестирования.

5. Наше анкетирование проходило тогда, когда украинское общество еще не осознало уровень серьезности и масштаб надвигающихся террористических угроз. Поэтому оценки соответствующих рисков отражают реалии того периода времени и на момент написания статьи они, возможно, претерпели бы изменения в сторону увеличения. Усилия, затрачиваемые управленческим классом на реформу органов внутренних дел, на разворачивание системы безопасности граждан могут не дать ожидаемого эффекта, если само общество не будет бдительным в повседневной жизни. Вот почему формирование соответствующей культуры отношения к рискам, к собственной безопасности и безопасности других людей, к потенциальным чрезвычайным ситуациям представляется необходимой предпосылкой построения государственной системы управления рисками.

Литература

1. *Мозговая А. В.* Риск как объект эмпирической социологии: исследовательский опыт, проблемы и перспективы / А. В. Мозговая // Россия реформирующаяся : ежегодник / отв. ред. М. К. Горшков. – Вып. 7. – М. : ИС РАН, 2008. – С. 304–315.
2. *Коган Н.* Ошибки восприятия риска / Н. Коган // Наука и техника. – 2008. – № 12 [*Электронный ресурс*]. – Режим доступа : www.frecho.narod.ru/Risk.htm
3. *Изард К.* Эмоции человека / Изард К. – М. : МГУ, 1980. – 439 с.
4. *Standard Eurobarometer 82.* “Public opinion in the European Union, First results”. – 2014. – December. – 42 p.
5. *Гудков Л.* Страх как рамка понимания происходящего / Л. Гудков // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 1999. – № 6. – С. 46–53.

УДК: 316.477

М. Кухта,
кандидат соціологічних наук

ДИНАМІКА ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ТА АДАПТИВНІСТЬ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ В УКРАЇНІ

Зроблено спробу узагальнити усталені погляди про консервативність та низьку адаптивність людей похилого віку. Аналізуються чинники несподівано високої активності старших людей у період протестних акцій на Майдані Незалежності та динаміка цінностей у них. На основі аналізу різних даних автор доходить висновку, що міра пристосованості людей похилого віку порівняно з молодшими за віком людьми дійсно є нижчою. Проте це відбувається скоріше не через ригідність мислення та усталеність цінностей, що в сьогоденні втрачають актуальність, а тому, що у цих людей менше можливостей пристосуватися до мінливих умов сучасності.

Ключові слова: люди похилого віку, ціннісні орієнтації, консервативність, пристосованість.

Сделана попытка обобщить устоявшиеся взгляды о консервативности и низкой адаптивности пожилых людей. Анализируются факторы неожиданно высокой активности пожилых людей в период протестных акций на Майдане Независимости и динамика ценностей у них. На основе анализа различных данных автор приходит к выводу, что мера приспособленности пожилых по сравнению с младшими по возрасту людьми действительно ниже. Однако это происходит скорее не из-за ригидности мышления и устойчивости ценностей, которые в настоящем теряют актуальность, а потому, что у этих людей меньше возможностей приспособиться к меняющимся условиям современности.

Ключевые слова: люди пожилого возраста, ценностные ориентации, консервативность, приспособленность.

The author tries to verify the established views of conservatism and low adaptability elderly. Based on the theory of R. Inghart

connection value orientations generation of affiliation, the article analyzes the factors unexpectedly high activity of older people during protests on Independence Square and dynamic values in them. Based on the analysis of various data, the author concludes that a measure of fitness elderly compared with younger people is really low. However, this is likely not due to rigidity of thinking and sustainability values, in the present losing relevance, and that these people have fewer opportunities to adapt to the changing conditions of today.

Keywords: *elderly people, values, conservativeness, adaptability.*

У більшості країн світу спостерігається тенденція до старіння населення. За даними Фонду народонаселення ООН (ЮНФПА), у найближчі десять років кількість населення понад 60 років перевищить мільярд. Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун у передмові до своєї доповіді зазначив: “Соціальні та економічні наслідки цього явища [старіння] дуже значні, вони зачіпають безпрецедентним чином не лише конкретну людину старшого віку та найближчих членів її сім’ї, а й її оточення і всю світову громадськість”.

Попри помітне зростання частки представників старшої вікової когорти у соціально-демографічній структурі людства, категорія людей, які долають рубіж пенсійного віку, тривалий час випадала з поля уваги вітчизняних науковців. І хоча кількість досліджень упродовж останніх років значно зросла, багато питань, пов’язаних із життям людей похилого віку в Україні, потребують висвітлення.

Звертаючись до історії розвитку досліджень, варто зазначити, що західні науковці зосереджують увагу переважно на соціально-демографічному складі населення старшого віку, тривалості життя різних соціально-професійних груп перестарілих, процесі старіння та виходу на пенсію (Е. Россет, Е. Каммінг, М. Янг та Т. Шуллер), змінах при переході від молодого до старшого віку (С. Ірвін), особливостях вікової стратифікації (М. Рейлі, М. Іонсон), особливостях життя людей старшого віку (Р. Тейлор), старіння в сучасному світі (С. МакФаден), особливостях комунікації старших людей (Дж. Ньюсбаум).

Вітчизняні науковці (тут слід сказати, що, називаючи дослідників, ми згадуємо і російських науковців, тому що проблеми, які вони порушують, часто суголосні українським. Водночас результати їх досліджень не можна повністю переносити на українські реалії.) переважно розглядають проблеми рольових змін, пов'язані з виходом на пенсію (Н. Паніна, В. Шапіро, В. Патрушев), місце похилих людей в суспільстві та особливості їх трудової і громадської діяльності (Н. Большакова, І. Бондаренко, В. Лазарева, Н. Василенко, А. Козлов, Т. Кисельова, Г. Морозова, А. Рубцова), чинники соціальної поведінки та самопочуття похилих людей у суспільстві, проблеми їх адаптації та активізації (Т. Демидова, А. Дмитрієв, Н. Ковальова, Т. Козлова, Л. Соловйова, Н. Герасимова, Є. Щаніна). Як бачимо, і вітчизняні, і західні дослідники обирають доволі різні ракурси аналізу проживання старості. Зрозуміло, це зумовлено відмінностями в актуальності проблем, що виносяться на розгляд – наше суспільство перебуває в стані хронічного стресу через часті та різкі коливання в своєму розвитку, тому зрозуміло, що важливими для нас будуть питання адаптації до умов існування, проживання нових ситуацій та ставлення до цих змін. При цьому, хоча уже є роботи, в яких досліджуються особливості процесу адаптації похилих людей, ці люди змінюються разом зі змінами в суспільстві, змінюється і їх ставлення до навколишньої ситуації.

Починаючи розгляд особливостей адаптації людей похилого віку в Україні, насамперед варто конкретизувати, кого ж саме відносити до соціально-вікової когорти людей похилого віку. Поширеною є думка, що межею між середнім і старшим віком є вступ до передпенсійного періоду і вихід на пенсію, тобто зміна статусу і способу життя з відповідною “переоцінкою цінностей”. Тут варто зазначити, що уявлення щодо віку виходу на пенсію можуть відрізнятися, тобто деякою мірою законодавство тієї чи іншої країни виступає чинником формування вікових меж старшого покоління, хоча його вимоги значною мірою розходяться

з бажаннями населення. До прикладу, якщо звернутися до даних Європейського соціального дослідження 2006 р. (табл. 1), можна помітити, що для різних країн бажаний вік виходу на пенсію буде різним – від 44,1 року для жінок (та 48,1 року для чоловіків) у Швейцарії, до 61,4 року для жінок (та 62,7 у чоловіків) у Норвегії, що, імовірно, вказує не стільки на ранній початок літнього віку, скільки на бажання реалізувати себе поза сферою службових обов'язків, в інших сферах життєдіяльності, маючи для цього ще досить сил і можливостей.

Таблиця 1

Уявлення населення європейських країн щодо бажаного віку виходу на пенсію для жінок і чоловіків*, 2006 р.

Країна Європи	Жінки	Чоловіки
Австрія	42,9	48,8
Бельгія	54,7	58,1
Болгарія	58,1	59,3
Велика Британія	52,0	56,3
Данія	50,9	52,7
Естонія	50,5	54,7
Ірландія	41,8	50,7
Іспанія	54,3	56,8
Кіпр	57,0	60,5
Латвія	52,8	50,9
Нідерланди	56,9	58,1
Німеччина	47,2	53,1
Норвегія	61,4	62,7
Польща	51,1	54,8
Португалія	54,8	54,7
Росія	52,2	53,5
Румунія	52,4	57,0
Словаччина	51,3	54,0
Словенія	51,3	54,1
Угорщина	56,2	57,7
Україна	53,3	56,4
Фінляндія	56,3	57,7
Франція	54,3	58,6
Швейцарія	44,1	48,1
Швеція	53,6	56,3

*Середнє значення.

На цьому тлі українці виглядають більш орієнтованими на довготермінову трудову діяльність, вважаючи оптимальним віком виходу на пенсію для жінок – 53,3 року, для чоловіків – 56,4. При цьому за чинним пенсійним законодавством віком виходу на пенсію залишається для жінок і чоловіків в Україні межа 60 років (за винятком ряду професій). Якщо порівняти бажаний вік виходу на пенсію із законодавчо встановленим віком (у Австрії 60 та 65 років відповідно для жінок і чоловіків; у Бельгії – по 65 років для чоловіків і жінок; у Швейцарії – 65 для чоловіків і 64 для жінок; у Нідерландах – по 65 років), то, як бачимо, розрив сягає доволі значного значення, й населення у більшості європейських суспільств проявляє бажання завершити кар’єру набагато раніше, ніж це передбачено в пенсійному законодавстві, а отже, “прив’язка” початку старшого віку до пенсійного чи передпенсійного віку не спрацьовує. В Україні, з її істотно гіршим і за розміром, і за якістю пенсійним забезпеченням, яке не робить привабливою перспективу виходу на пенсію у середньому віці, та культурно-історичною традицією працювати, поки здатен (а то й “у праці сконати”), аби забезпечити себе і сім’ю, “вивчити дітей” такий орієнтир початку старшого віку залишається дієвим.

Це підтверджують і дані (табл. 2), з яких бачимо, що думка населення України щодо віку, коли починається старість, фактично збіжна з чинним пенсійним законодавством і особливо з практикою виходу на пенсію, яку наразі маємо. Певною мірою це продиктовано й закріпленням у соціальних нормах норм юридичних, до чого привчили представників старшого покоління десятиліття радянського тоталітаризму з його своєрідними формами легітимації.

Ми виходитимемо з прийнятої при обробці даних моніторингу громадської думки, що був започаткований Інститутом соціології НАНУ ще в 1992 р., межі старшої вікової когорти у 56 років.

Існує думка, що люди старшого віку, по суті, більш консервативні та менш адаптивні (“От у наші часи і трава

Таблиця 2
Уявлення населення країн Європи про вік,
з якого починається старість жінки/чоловіки, 2006 р.

<i>Країна Європи</i>	<i>Жінки*</i>	<i>Чоловіки*</i>
Австрія	60,9	43,0
Бельгія	64,9	38,7
Болгарія	59,4	44,1
Велика Британія	64,7	66,3
Данія	60,8	42,7
Естонія	56,0	36,1
Ірландія	66,0	66,0
Іспанія	64,4	42,3
Кіпр	52,8	47,1
Латвія	50,6	51,8
Нідерланди	68,3	67,6
Німеччина	57,6	39,1
Норвегія	68,3	69,3
Польща	60,7	62,6
Португалія	63,7	63,2
Росія	57,2	59,7
Румунія	56,7	59,6
Словаччина	58,8	60,1
Словенія	57,9	57,0
Угорщина	58,3	61,3
Україна	57,3	60,3
Фінляндія	64,7	36,2
Франція	68,9	69,5
Швейцарія	57,7	45,4
Швеція	62,8	62,9

*Середнє значення.

зеленішою була...”). Ця консервативність стосується насамперед ціннісних орієнтацій. Так, за теорією Р. Інглхарта, однією з ознак, що суттєво впливають на ціннісні орієнтації, є належність людини до певного покоління, її вік. Тобто існують цілі системи цінностей, що формуються в тих чи інших економічних, соціальних, культурних умовах та стають надбанням того чи іншого покоління.

Ціннісні орієнтації індивіди засвоюють під час первинної соціалізації, починаючи з етапу раннього дитинства, тому фундаментальна зміна цінностей у суспільстві може відбуватися лише поступово, в міру того, як у соціально-демографічній структурі дорослого населення зростає частка молодого покоління, яке, набуваючи власного, іншого, ніж у попереднього покоління досвіду, започатковує зміни. Старше покоління, цінності якого формувалися в зовсім інших соціокультурних умовах, мимоволі продовжує орієнтуватися на ті цінності, бо вони є доволі укорінені; однак триваючі в країні масштабні перетворення не могли не відбитися на ціннісних позиціях старшого покоління, створюючи простір для проникнення у свідомість літніх людей інноваційних починань.

Водночас теоретик зазначає, що ціннісні орієнтації дорослого не завжди є жорстко ригідними – вони можуть зазнавати змін, але це складний процес, головною передумовою якого є поява сильного стресора, проживання індивідом незвичайної, екстремальної ситуації. Тобто за відсутності сильних стресорів люди певного покоління будуть схильними дотримуватися початково засвоєних і прийнятих цінностей. Але часто мається на увазі те, що саме старі люди, на відміну від молодших поколінь, є більш ригідними до змін. Є багато чинників, впливом яких можна пояснити даний феномен, проте на них наразі зосереджуватися не будемо. Важливо інше: ригідність передбачає зниження адаптивних можливостей, бо нові обставини часто передбачають необхідність появи нових засобів для боротьби з перешкодами. І даний факт уже є проблемою, тому, попри зниження здатності до пристосування, старші люди залишаються соціально незахищеною когортою населення.

Отже, саме похилий вік називають “віком поганої адаптації”. Причиною цього є почасти вікові особистісні зміни психіки, але насамперед – невирішеність того, яким чином представники старшого покоління мають, набуваючи цього статусу, реінтегруватися в суспільство; що воно

має їм забезпечити з погляду якості життя і що вони здатні йому дати з погляду використання їхнього потенціалу.

Аналізуючи дані відповідей моніторинрів 2012 і 2014 рр. щодо прихильності до капіталістичного чи соціалістичного шляхів розвитку, бачимо такий результат: частка прихильників соціалізму серед людей старше 55 років зменшилася з 43,8% у 2012 р. до 23,1% у 2014 р. – тобто майже удвічі. І навпаки, кількість прихильників капіталізму з 7% у 2012 р. зросла до 14,5% у 2014-му.

Можна сказати, що нинішня ситуація в суспільстві вирізняється доволі несподіваними зсувами в ціннісних орієнтаціях саме старшого покоління. Наявна зміна ціннісних орієнтацій, за Р. Інглхартом, імовірно, є наслідком загострення кризи в суспільстві, зростання “екстремальних ситуацій”. До цих “екстремальних ситуацій” найперше варто віднести події грудня 2013 та початку 2014 р., що відбулися на Майдані Незалежності. Так, якщо звернутися до даних моніторингу, у відповідях на запитання щодо участі в акціях протесту наприкінці 2013 на початку 2014 р., порівняно високими виявилися показники залученості представників старшої вікової групи до різних протестних практик, зініційованих Майданом. Зокрема, про це засвідчують дані, наведені нижче (табл. 3).

Таблиця 3

**Розподіл відповідей щодо участі в акціях протесту
наприкінці 2013 – на початку 2014 років (%)**

<i>Вікова група</i>	<i>Брав участь в акціях у Києві</i>	<i>Брав участь в акціях в іншому місті</i>	<i>Допомагав мітингувальникам (продуктами, речами, грошима тощо)</i>	<i>Не брав участі</i>
<i>18–29 років</i>	7,4	5,4	9,7	79,5
<i>30–55 років</i>	3,8	6,5	10,3	81,4
<i>56 років та більше</i>	3,0	3,3	7,9	87,4

Як бачимо, молодші вікові групи виразніше були представлені у різних формах протестних практик, однак і старше покоління виявило неабияку активність – кожен восьмий так чи інакше брав участь у зазначених подіях.

Розглядаючи відповіді на інше запитання моніторингу “Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?”, бачимо такі показники (табл. 4).

Таблиця 4

**Розподіл відповідей на запитання про обставини,
що найбільше впливають на життя**

Вікова група	Здебільшого від зовнішніх обставин	Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	Здебільшого від мене
18–29 років	10,5	30,3	32,0	13,9	13,3
30–55 років	15,0	27,6	31,5	15,4	10,4
56 років та більше	22,6	28,0	27,8	12,5	9,2

Патерналізм, орієнтація на допомогу ззовні, зокрема з боку держави – ще одна риса людей, які зростали за тоталітарного режиму. Побічним ефектом надії на зовнішню допомогу є невіра у власні можливості вирішувати завдання, що ставить життя. І якщо молоде покоління разом з новими цінностями уже починає розраховувати переважно на себе, то старше ще сподівається на зовнішню допомогу – більше половини вважають вирішальною роль зовнішніх обставин.

На цьому тлі неадаптованості значної частини літніх співгромадян до реалій українського сьогодення показовою рисою, притаманною старшій віковій групі, є “занурення у минуле”, ностальгія за цінностями радянського часу. Це, зокрема, ілюстрували дані Всеукраїнського опитування громадської думки “Омнібус–3”, проведеного ІС НАН України в 2011 р., де на запитання “Чи жалкуєте Ви

про розпад СРСР?” ствердно відповіли 70,4% опитаних віком від 56 до 65 років і 73,8% старших за 65 років. Тож, здавалося б, вектором очікуваних змін на краще є повернення в “добрі старі часи”, що є прямо протилежним ідеї євроінтеграції, яка була точкою відліку Майдану 2014 р.

Звичайно, вікові обмеження та скромніші матеріальні ресурси не могли не датися взнаки, і навіть за відносно більшого бюджету вільного часу старше покоління було порівняно менше задіяне в акціях у Києві та інших містах, так само як і у безпосередній допомозі мітингарям. Однак те, що кожний восьмий з представників даної соціально-демографічної групи брав безпосередню участь у згаданих протестних практиках, свідчить про те, що власну життєву перспективу, як і перспективи усього українського суспільства, значна частина людей, яка належить до категорії літніх, пов'язали з рішучим відходом від радянських цінностей, вдавшись до поведінкових стратегій, що містили елемент ризику не тільки для власного добробуту чи здоров'я, а й навіть для самого життя, що погано асоціюється з консерватизмом, зваженістю рішень, запобіганням ризикам, зрештою, елементарною обережністю, котрі зазвичай є наслідком і символом надбання з віком життєвої мудрості й досвіду.

Водночас, якщо звернутися до даних соціологічного моніторингу, черговий замір якого був проведений Інститутом соціології НАН України 2014 р., то у відповідях на одне з його запитань, а саме: “Якою мірою Ви пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації?” можна побачити суттєві відмінності між показниками адаптованості респондентів різних вікових груп (табл. 5). Так, про адаптацію до сучасних умов заявив набагато більший відсоток молоді віком 18–29 років (19%) порівняно з тими, кому 56 та більше років (8,7%), а от про небажання пристосовуватися і очікування змін на краще здебільшого говорять старші люди (47,1%) супроти 19,3% серед молоді 18–29 років.

Відповідно на тлі загалом низької адаптації населення до сучасних умов суспільного розвитку (що відзначали й

дослідження попередніх років), особливо яскраво її дія виявляється у відповідях респондентів, які належать до старшого покоління. Лише 8,7% говорять про те, що зуміли активно включитися в нове життя, ще 13,4% ще не зневірилися в пошуку себе, однак майже половина (47,1%) опитаних просто випали з цього життя – їм чужі сьогоденні інтереси, вони сподіваються на зміни на краще.

Таблиця 5

Міра пристосування респондентів до теперішньої життєвої ситуації (%)

<i>Вікова група</i>	<i>Активно включився в нове життя, ринкові відносини видаються мені природним способом життєдіяльності</i>	<i>Перебуваю в постійному пошуку себе в теперішньому житті</i>	<i>Не маю бажання пристосуватися до теперішньої ситуації, живу як доведеться, чекаю змін на краще</i>	<i>Важко відповісти</i>
<i>18–29 років</i>	19,0	38,8	19,3	22,9
<i>30–55 років</i>	19,0	31,2	28,1	21,8
<i>56 років та більше</i>	8,7	13,4	47,1	30,8

Це підтверджують і відповіді на інше запитання моніторингу “Люди висловлюють різні думки щодо життя (як свого особистого, так і життя суспільства). Ми зібрали декотрі, найбільш поширені висловлювання людей – Я часто не розумію, що до чого, почуваюся ніяково”, було отримано такі результати (табл. 6).

З аналізу цих відповідей зрозуміло, що людям старшого віку важко пристосуватися до ситуації, що склалася навколо них. Попередній досвід не завжди може допомогти у розв’язанні проблем сьогодення, навіть якщо проблеми сьогоденні та минулі мають схожі риси. Крім того, сучасність породжує проблеми, аналогів яким не було раніше. Тобто типових знань уже недостатньо, а на вироблення

Таблиця 6
**Розподіл відповідей на твердження “часто не розумію,
 що до чого, відчуваюся ніяково”**

<i>Вікова група</i>	<i>Не згоден</i>	<i>Не знаю</i>	<i>Згоден</i>
<i>18–29 років</i>	46,7	13,9	39,4
<i>30–55 років</i>	41,3	12,1	46,6
<i>56 років та більше</i>	32,8	14,4	52,8

нових у старших людей часто немає ні сил, ні життєвого часу.

У відповідях на запитання “Якою мірою Ви задоволені своїм життям загалом?” респонденти продемонстрували низьку задоволеність власним життям, причому знову цей показник суттєво різниться у різновікових опитуваних – “Зовсім незадоволеними життям” виявилися 13% людей від 56 років і старше супроти 5,7% людей віком 18–29 років (табл. 7).

Очікувати задоволеності життям на фоні мізерних пенсій та соціальної незахищеності, несподіваних змін у суспільстві, звісно, не можна. Проте ми бачимо, що відмінності між старшими поколіннями та молодшими і тут є вельми помітними. За теперішніх умов важко було б сподіватися загальної задоволеності життям, проте що ж найбільше впливає на те, що з віком зростає кількість людей, які втрачають радість від свого життя?

Таблиця 7
**Розподіл відповідей на запитання
 про міру задоволеності власним життям (%)**

<i>Вікова група</i>	<i>Зовсім не задоволений</i>	<i>Скоріше не задоволений</i>	<i>Важко сказати, задоволений чи ні</i>	<i>Скоріше задоволений</i>	<i>Цілком задоволений</i>
<i>18–29 років</i>	5,7	23,5	29,2	36,3	5,4
<i>30–55 років</i>	10,0	29,0	26,9	30,6	3,6
<i>56 років та більше</i>	13,0	27,6	26,5	29,6	3,2

В. Яковлев розробив проект “Вік щастя”, що стартував у 2012 р. В основі його припущення – ідея, що життя після 50-ти років може бути не лише не гіршим, а й кращим, ніж у молодості, тому не варто з острахом ставитися до того, що очікує в майбутньому, ставлячи штампи на кшталт “Найкращі роки життя уже минули”. Дослідник опитував людей, яким далеко за 50 і які продовжують жити яскравим, насиченим життям та задоволені ним. Він обстоює думку, що після 50-ти отримувати радість від життя цілком можливо. Чи це можливо для людей, які живуть у нашій країні, в умовах, коли постійно потрібно боротися за виживання? – Ще одне з запитань моніторингу: “Які почуття виникають у Вас, коли Ви думаєте про своє майбутнє?”, (табл. 8), відображає, що більшість респондентів похилого віку орієнтуються на значно песимістичніші прогнози щодо майбутнього порівняно з респондентами молодшого віку. Оптимізм відчувають майже наполовину менше людей, віком 56 та старше років, ніж людей 18–29 років (16,8% супроти 32,5), а от безвихід – навпаки: 11,2% людей віком 56 та старше, супроти 7,1 людей віком 18–29 років.

Негативних емоцій, пов’язаних із думками про майбутнє, серед населення 56 років та старше помітно більше,

Таблиця 8

Розподіл відповідей на запитання про переважаючі емоції, що супроводжують думки про майбутнє (%)

Вікова Група	Оптимізм	Байдужість	Радість	Безвихідність	Упевненість	Розгубленість	Задоволеність	Песимізм	Надія	Тривога	Інтерес	Страх	Інше	Важко відповісти
18–29 років	32,5	0,9	7,1	7,1	14,8	16,5	6,0	4,6	51,3	32,8	23,6	15,1	0,0	7,7
30–55 років	26,7	1,9	4,6	7,8	12,4	17,2	5,0	5,4	50,5	40,2	15,0	17,5	0,1	6,7
56 років та більше	16,8	1,8	3,8	11,2	8,8	18,4	4,3	5,4	43,9	44,2	9,6	21,3	0,2	9,7

ніж серед представників молодших поколінь. Слід згадати, що за даними доповіді ООН “Старіння в XXI столітті: триумф і виклик”:

лише в третині країн, в яких проживає 28% населення світу, є системи соціального захисту, що охоплюють всі види соціального забезпечення;

видатки на утримання пенсійної системи, що охоплюють всіх людей старше 60 років у країнах, що розвиваються, становили б лише від 0,7 до 2,6% ВВП;

серед старших людей, за даними, 43% відповіли, що побоюються стати жертвою насильства, 53% сказали, що їм важко чи дуже важко оплатити основні послуги, 34% сказали, що їм важко чи дуже важко отримати медичні послуги, коли вони їх потребують.

При цьому саме в Україні слабкою є підтримка з боку держави соціально незахищених верств (так, відповідно до критеріїв ООН порогом бідності вважається зарплата нижче двох доларів, а в Україні: “Мінімальна пенсія у 2015 в Україні встановлюється Законом “Про Держбюджет України на 2015 рік” за поданням Кабінету Міністрів України (Міністерства фінансів) – вона не може бути меншою, ніж прожитковий мінімум на непрацездатну особу 1074 грн (п. 2 ст. 7 Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”). Проста арифметика показує, що прожитковий мінімум для пенсіонерів – далеко за межею бідності.

Підсумовуючи, зауважимо, що міра пристосованості людей похилого віку порівняно з молодими людьми є нижчою, проте це відбувається не стільки тому, що старші люди “закриті” для нового досвіду, скільки тому, що в них менше можливостей пристосуватися до мінливих умов сучасності (по-перше, вони зростали в вік, коли все було більш-менш зрозумілим та визначеним), по-друге, у них нижчі можливості пристосуватися до нових умов: так, здебільшого банківськими установами кредити надаються до 70-літнього віку, розміри пенсії – мізерні, змінити місце роботи після 50-ти років – теж доволі складна річ. Соціаль-

на незахищеність і фінансова незабезпеченість суттєво знижують їх “маневровість” у соціальному середовищі.

Масштабні соціальні, соціально-політичні та економічні перетворення, що відбулися й продовжують відбуватися в українському суспільстві, не надто сприяють розв’язанню проблем старшої вікової групи наших співгромадян, що закономірно створює настрої непевності майбутнього і невдоволення теперішнім, генералізуючи загальне негативне тло для сприйняття демократичних й ліберально-ринкових змін. Хоча немає підстав й говорити про однозначне неприйняття соціальних інновацій усіма представниками старшого покоління. Критерієм для диференціації слугують не так демографічні, як соціальні й психологічні параметри. Можна вести мову, наприклад, про адаптованих, неадаптованих та тих, хто перебуває у статусі тих, хто адаптується до умов поствиробничого відтинку життєвого шляху. Іншими критеріями можуть слугувати ступінь інтегрованості/ескапованості з суспільного життя, затребуваності/незатребуваності, активності/пасивності, оптимізму/песимізму тощо.

Література

1. *Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 09.07.2003 р. № 1058-IV.*

2. *Старение в XXI веке: триумф и вызов / Издание Фонда Организации Объединенных Наций в области народонаселения (ЮНФПА). – Нью-Йорк, и организации «Хелпэйдж Интернэшнл», Лондон [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.unfpa.org.ua/files/articles/1/97/UNFPA%20Ageing%20Report%202012%20-%20Exec%20Summary%20\(RU\).pdf](http://www.unfpa.org.ua/files/articles/1/97/UNFPA%20Ageing%20Report%202012%20-%20Exec%20Summary%20(RU).pdf)*

3. *Українське суспільство 2014. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2014. – 546 с.*

4. *Evhen Golovakha. Social Changes in Ukraine and Europe: Outcomes of European Social Survey. 2005–2007–2009 / Evhen Golovakha, Andriy Gorbachyk. – К. : Institute of Sociology of NAS of Ukraine, 2011. – 118 p.*

СОЦІАЛЬНИЙ ТА ОСОБИСТІСНИЙ КОНФЛІКТИ ЯК ЧИННИК ВЕРБАЛЬНО- ПОВЕДІНКОВИХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАКТИК ВЗАЄМОДІЇ З ПСИХІЧНО ХВОРИМИ

У статті розглянуто соціальний та особистісний конфлікти як чинник соціальних практик взаємодії з психічно хворими. Надано класифікації конфліктів у контексті вербально-поведінкових практик взаємодії з психічно хворими; описано види конфліктів; розглянуто особливості впливу окремих видів конфліктів на взаємодію з психічно хворими; названо причини виникнення конфліктів у контексті соціальних практик взаємодії з психічно хворими; простежено типи конфліктів за впливом на перемодельовання ставлення до психічно хворих.

Ключові слова: вербально-поведінкові практики, соціальний конфлікт, особистісний конфлікт, психічно хворі.

В статье рассмотрены социальный и личностный конфликты как фактор социальных практик взаимодействия с психически больными. Дана классификация конфликтов в контексте вербально-поведенческих практик взаимодействия с психически больными, описаны виды конфликтов; рассмотрены особенности влияния отдельных видов конфликтов на взаимодействие с психически больными; названы причины возникновения конфликтов в контексте социальных практик взаимодействия с психически больными; прослежены типы конфликтов по влиянию на перемоделирование отношения к психически больным.

Ключевые слова: вербально-поведенческие практики, социальный конфликт, личностный конфликт, психически больные.

The paper discusses the social and personal conflicts as a factor of social practices interact with the mentally ill. Classification of conflicts in the context of verbal and behavioral practices of interaction with the mentally ill set forth, describes the kinds

of conflicts; reviewed the peculiarities of the influence of certain types of conflicts in the interaction with the mentally ill; named causes of conflicts in the context of social practices interact with the mentally ill; tracked the types of conflicts influence on changing attitudes toward the mentally ill.

Keywords: *verbal-behavioral practices, social conflict, personal conflict, the mentally ill.*

Ставлення суспільства до психічно хворих зумовлює аспекти їх соціальної адаптації та, опосередковано, терапевтичну спроможність. Сьогодні практики взаємодії з психічно хворими зазнають зсуву в соціально прийнятні рамки з тенденцією до соціалізації. Ставлення до психічно хворих змінювалося протягом століть, коливаючись від гуманістичного до неприйняттого, з тенденціями до повного знищення. Відмова від одних практик взаємодії з психічно хворими зумовлювала виникнення інших і навпаки [2].

Причини вибору суспільством соціальних практик стосовно психічно хворих криються не тільки в ряді соціально-економічних аспектів, *розуміння яких лежить на поверхні* а й у психологічних передумовах, – глибинних механізмах самосвідомості, як кожної окремо взятої людини, так і населення загалом, механізмах міжособистісної взаємодії і зумовлюють підсвідоме ставлення соціуму до психічно хворих, а також диктують глобальну стратегію поведінки суспільства. До таких механізмів, окрім соціальної рефлексії, можна віднести соціальний та особистісний конфлікти.

Попри дисонансність тематики ставлення суспільства до психічно хворих, у спеціальній соціологічній літературі вона не отримала належного відгуку. Сьогодні значна частина матеріалів про проблему взаємин з психічно хворими зосереджена в історико-публіцистичних, медико-прикладних або юридичних дослідженнях. Тим не менше, важливість розгляду цього питання суто з соціологічної точки зору є незаперечною [3–7].

У наших попередніх роботах ми порушували питання становлення вербально-поведінкових практик взаємин з психічно хворими, а також механізмів їх формування [1].

Соціальна практика має усвідомлювані й неусвідомлювані передумови, доступні розумінню через поняття особистісного та соціального конфліктів, як таких, що лежать в основі вербально-поведінкових практик взаємодії у соціумі і є невід'ємною складовою основоположних механізмів формування вербально-поведінкових практик взаємодії з психічно хворими.

Тому за мету ставимо дослідити й проаналізувати соціальний та особистісний конфлікти як чинник вербально-поведінкових соціальних практик взаємодії з психічно хворими.

Ставлення суспільства до психічно хворих формувалося протягом тисячоліть і сьогодні зумовлює ті негативні аспекти взаємодії на мікро- та макросоціальному рівнях, які призводять до погіршення лікування та соціальної реабілітації психічно хворих унаслідок ряду чинників, серед яких – соціальний та особистісний конфлікти.

Уявлення про конфліктну взаємодію лежить у площині об'єктивної або суб'єктивної суперечностей, що виникає між протидіючими сторонами; причиною конфлікту зіткнення протилежно спрямованих поглядів, інтересів, цілей, дій тощо, одна з яких об'єктивно або штучно заважає існуванню іншого.

Конфлікти як чинник вербально-поведінкових соціальних практик поділяються на (*рис. 1*):

а) особистісний конфлікт – являє собою внутрішньособистісне протиріччя, яке провокує суб'єктивний дискомфорт і зумовлює спрямованість свідомості на його подолання. В особистісному конфлікті найчастіше генезою виступає не пряма міжособистісна взаємодія, а некомфортна ситуація загалом.

Цей вид конфлікту меншою мірою призводить до зміни практик взаємодії з психічно хворими в макросоціальному контексті, але може слугувати провокуючим чинником макросоціального конфлікту і самим виступати результатом зовнішнього провокуючого чинника, у т.ч. соціального конфлікту;

б) соціальний – наявність протиріч між людьми. Цей вид конфлікту найбільш часто призводить до зміни практик взаємодії з психічно хворими у макросоціальному масштабі та довготривалістю збереження нових модусів взаємодії.

У свою чергу, соціальний конфлікт можна поділяти на:

– суспільний конфлікт – який зачіпає все суспільство загалом;

– соціально-груповий конфлікт – виникнення протиріч між окремими соціальними групами. У контексті психічних захворювань такими конфронтуючими групами можуть виступати: психічно хворі та психічно здорові; групи із різними поглядами на питання психічних захворювань, соціальну роль та соціальних практик взаємодії з психічно хворими тощо;

– міжособистісний конфлікт – який провокують протиріччя між окремими індивідами. Причиною міжособистісного конфлікту виступає дисгармонійна взаємодія між двома та більше індивідами, де контекст соціально-групового розподілу не має ключового значення.

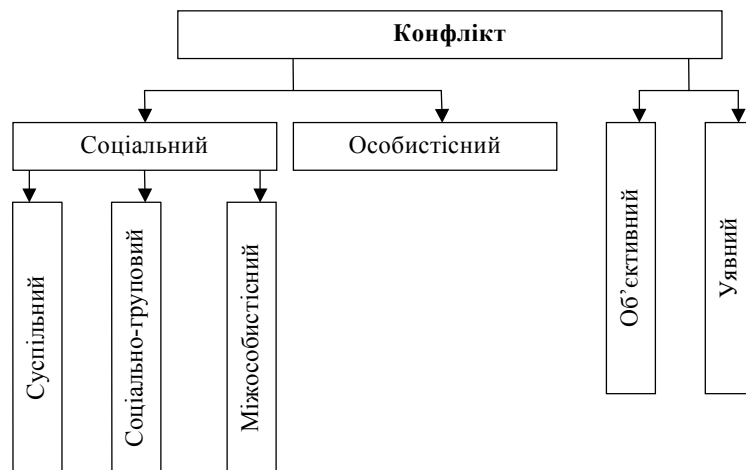


Рис. 1. Види конфліктів як чинників вербально-поведінкових практик взаємодії з психічно хворими

Таким чином, виникнення конфлікту може привести до зміни практик взаємодії з психічно хворими лише в одного індивіда; у кількох індивідів у рамках однієї соціальної групи; у всієї соціальної групи; у кількох індивідів з різних соціальних груп; у декількох соціальних груп; у всього суспільства.

Корені соціального й особистісного конфліктів у контексті соціальних практик взаємодії з психічно хворими сягають ще доантичного періоду – на початку відмежування умовно психічно здорових осіб від психічно нездорових. Із часом, у міру прогресування уявлень щодо психічних захворювань та соціального розмежування психічно здорових та нездорових індивідів, соціальні й особистісні конфлікти відповідно загострювалися та одночасно виступали факторами власного загострення [2].

Конфлікти в контексті чинників вербально-поведінкових соціальних практик взаємодії з психічно хворими можна розподілити на дві великі групи щодо об'єктивної дійсності (рис. 1):

– об'єктивні – конфлікти, що виникають на тлі вже існуючих ситуацій, які виступають конфліктогенними та провокують захисну відповідь індивідів, залучених до цієї ситуації;

– уявні – які фактично є умотивованими антиципаційною спроможністю індивідів діями, спрямованими на запобігання реалізації уявно-можливих ситуацій, основа яких у тому числі базується на елементах саморефлексії та не має об'єктивно існуючих ексцесів, які безпосередньо залучають до себе індивідів.

Усі види конфліктів виступають спонукальним чинником до зміни існуючих практик взаємодії із психічно хворими. Таким чином, соціальний та особистісний конфлікти є руховою силою еволюції практик взаємодії з психічно хворими. Розвиток думки щодо психічно хворих та ставлення до них повною мірою є результатом еволюції конфліктів і шляхів їх подолання.

У контексті соціальних практик взаємодії з психічно хворими конфлікти можна поділяти за причинами виникнення на:

а) конфлікти, провокуючим чинником яких виступають психічно хворі; у свою чергу, вони можуть:

– призводити до переформування практик взаємодії з психічно хворими;

– не призводити до переформування практик взаємодії з психічно хворими;

б) конфлікти, провокуючим чинником яких психічно хворі не виступають, але результат яких, у рамках відголосу, призводить до зміни ставлення до психічно хворих.

У свою чергу, переформування практик взаємодії з психічно хворими внаслідок виникнення соціального або особистісного конфлікту можливе:

– на початку виникнення конфлікту;

– упродовж розвитку конфлікту;

– як результат завершення конфлікту.

При цьому зміна практик взаємодії з психічно хворими може мати:

– короткостроковий характер із поверненням до раніше існуючих практик взаємодії. При цьому повернення до раніше існуючого модусу взаємодії із психічно хворими може відбуватися як після завершення конфлікту, так і під час його розвитку;

– довгостроковий характер без повернення до раніше існуючих практик взаємодії;

– короткостроковий характер із активацією каскаду швидкого перетворення практик взаємодії з психічно хворими без повернення до раніше існуючих практик.

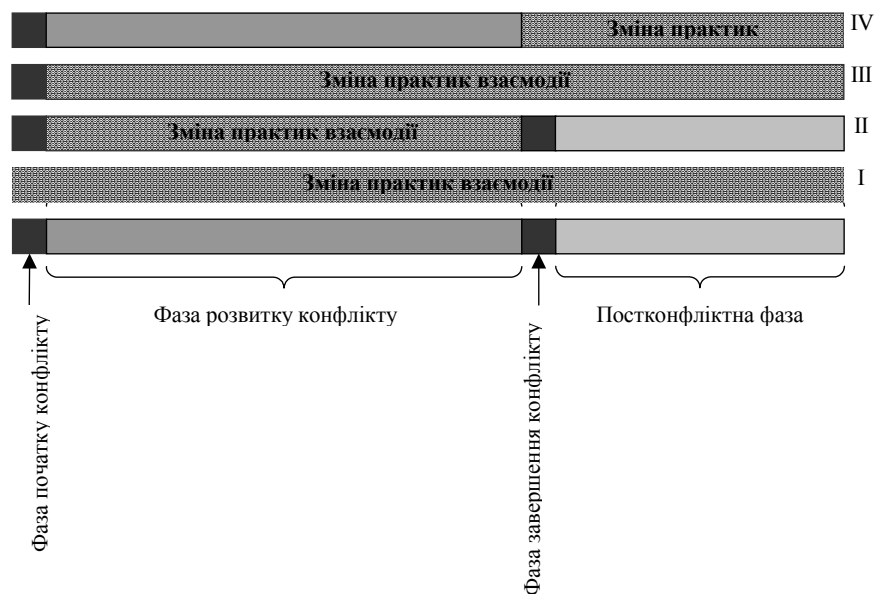
Варіанти змін практик взаємодії з психічно хворими відповідно до фаз розвитку конфлікту зображено на *рисунок 2*.

Наповнення фабули конфлікту залежить насамперед від конфронтуючих сторін та їх світогляду.

У рамках конфлікту “психічно хворий – психічно здоровий” можливо виділити такі категорії конфронтуючих сторін:

а) у медичному середовищі: “психічно хворий – медичний персонал”;

б) у родинному середовищі: “психічно хворий – родичі хворого”;



I – зміна практик взаємодії з психічно хворими з початку виникнення конфлікту зі збереженням нового модусу після завершення конфлікту;
 II – зміна практик взаємодії з психічно хворими на період конфлікту;
 III – зміна практик взаємодії з психічно хворими на період конфлікту зі збереженням нового модусу після завершення конфлікту;
 IV – зміна практик взаємодії з психічно хворими як варіант завершення конфлікту зі збереженням нового модусу після завершення конфлікту.

Рис. 2. Варіанти змін практик взаємодії з психічно хворими відповідно до фаз розвитку конфлікту

в) у мікросоціальному оточенні: “психічно хворий – друзі”, “психічно хворий – колеги”, “психічно хворий – сусіди”, “психічно хворий – перехожі” тощо;

г) мезосоціальному (робота, субкультура);

д) у макросоціальному середовищі: “психічно хворий – соціальні інститути”, “психічно хворий – держава”.

У рамках перелічених варіантів прямою стороною конфлікту можуть виступати самі психічно хворі як суб’єкт конфлікту.

Проте психічно хворі не завжди відіграють роль прямої сторони конфлікту, виступаючи опосередкованими його учасниками як предмет конфлікту, або його непрямий індикатор, фактор. Структура конфронтуючих сторін у цьому випадку така:

а) залучені до безпосереднього спілкування з психічно хворими:

– у внутрішньособистісному ареалі: “потреби – світогляд”, “потяг – мораль” тощо;

– у мікросоціальному оточенні хворого: “родичі хворого – медичний персонал”, “родичі хворого – друзі хворого”, “родичі хворого – сусіди”, “родичі хворого – родичі хворого” тощо;

– у реабілітаційному ареалі: “лікарі – молодший медичний персонал”, “лікарі – психологи”, “лікарі – соціальні працівники” тощо;

– у юридичному ареалі: “адвокат – родичі хворого”, “обвинувач – відповідач”, “суддя – зважаючи на юридичні аспекти практики примусового лікування”;

б) не залучені до безпосереднього спілкування з психічно хворими:

– у інформаційному просторі: “письменники – читачі”, “журналісти – громадяни”, “аналітики” тощо;

– на державному і наддержавному рівнях: “політичні діячі – громадські діячі”, “державні установи – фармацевтичні фірми”, “державні установи – міжнародні інститути”, “міжнародні інститути – суспільство”, “громадські організації, політичні партії” тощо;

– на загальносуспільному рівні: “громадянин – громадянин”, “соціальна група – соціальна група”, “громадянин – соціальна група”.

Серед причин виникнення конфлікту можна виділити такі:

1. У юридичному аспекті:

– невідповідність законодавства потребам суспільства чи окремих соціальних груп;

– протиріччя потреб окремих індивідів чи груп законодавству;

– невідповідність соціальних практик, до яких призвичаїлося суспільство, законодавству – на тлі вольової неготовності суспільства до перемодельювання модусу поведінки.

2. У інформаційному просторі:

– невідповідність нової інформації загальноприйнятим чи індивідуальноприйнятим уявленням на тлі неготовності окремих індивідів та соціуму до прийняття змін;

– недостовірність інформації, її суперечність реаліям;

– рефлексогенність, афектогенність інформації;

– суперечність інформації потребам окремих індивідів та соціальних груп;

– інформаційний вакуум на тлі інформаційної фрустрованості соціуму чи окремих індивідів, груп.

3. У державному та наддержавному просторі:

– ригідність існуючих практик на тлі лабільності соціальних потреб;

– невідповідність декларованого наповнення практичній реалізації;

– протиріччя аносованих чи впроваджуваних практик одній чи декільком складовим функціонування держави (економічній, політичній, культуральній тощо);

– відсутність механізмів впровадження та підтримки аносованих чи впроваджуваних практик;

– невідповідність існуючих чи нововпроваджуваних практик потребам соціуму;

– мотиваційно-вольова неспроможність соціуму до реалізації тих чи інших практик.

4. У соціальному просторі:

– мозаїчність і суперечність інтересів різних соціальних груп та індивідів;

– невідповідність вербально-поведінкових практик психічно хворого соціально-зумовленим нормам, що, по-перше, порушує гармонійність загальносоціального простору, по-друге, не відповідає потребам соціуму;

– невідповідність запиту соціального середовища очікуванням і потребам психічно хворого.

5. До причин виникнення особистісного конфлікту можна віднести:

– невідповідність соціальних практик індивідуальним потребам (у т. ч. невідповідність зовнішнього середовища інстинктивній спрямованості особистості та її потребам, що призводить у т. ч. до фрустрації – фрустрогенність практик);

– невідповідність морально-етичного наповнення свідомості потягам та потребам індивіда, морально-етична неприйнятність практик – рефлектогенність практик.

Можна виділити такі типи конфліктів за впливом на перемодельовання ставлення до психічно хворих:

а) фасилітаційні – конфлікти, які спонукають до переорієнтації практик взаємодії з психічно хворими на недиригтивний стиль управління із вагомою часткою толерантності, співчуття, “прийняття” до соціальної групи;

б) дозволяючі – конфлікти, які призводять до переходу на погоджувальну тактику із прийняттям та прощенням будь-якої соціально неприйнятної поведінки психічно хворих;

в) дифамаційні – конфлікти, що провокують поширення недостовірної інформації щодо психічно хворих (наприклад, перебільшення загрози від них з відповідними діями, насамперед захисної спрямованості) та провокують модус поведінки, який не відповідає реаліям і заснований на спотворених або перебільшених уявленнях щодо психічно хворих.

г) стигматизуючі – конфлікти, що призводять до формування стигматизації психічного хворих того чи іншого напрямку;

д) валоризуючі – конфлікти, що спонукають до перегляду ставлення до психічно хворих;

е) реставруючі – конфлікти, що провокують до повернення до попередніх, у т.ч. історично забутих, практик взаємодії з психічно хворими.

Висновок. Корені соціального та особистісного конфліктів лежать у об’єктивній або суб’єктивній суперечностях, що виникають між протилежно спрямованими поглядами, інтересами, цілями тощо й зумовлюють зміну

та перемодельовання вербально-поведінкових практик взаємодії з психічно хворими. Види конфлікту та його генеза впливають на зміст, виразність та масштаб видозміни вербально-поведінкових практик взаємодії з психічно хворими. Наповнення фабули конфлікту залежить насамперед від конфронтуючих сторін та їх світогляду. При цьому психічно хворі не завжди виступають як суб'єкт конфлікту і можуть виконувати провокуючу або опосередковану функції об'єкта конфлікту.

Література

1. *Піронкова О. Ф.* Социальное измерение психического дискурса / О. Ф. Піронкова // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. – 2012. – № 54. – С. 16 – 26.
2. *Піронкова О. Ф.* Семантико-стилистические и синтаксические особенности формирования вербально-поведенческих практик взаимодействия с психически больными периода средневековья / О. Ф. Піронкова // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. – 2013. – № 59–60. – С. 137–144.
3. *Byrne P.* Stigma of mental illness and ways of diminishing it / P. Byrne // *Advances in Psychiatry Treatment*. – 2000. – V. 6. – P. 65–72.
4. *Crisp A. H.* Stigmatisation of people with mental illnesses / A. H. Crisp, M. G. Gelder, S. Rix // *British Journal of Psychiatry*. – 2000. – V. 177. – P. 4–7.
5. *Crisp A. H.* The tendency to stigmatise / A. H. Crisp // *British Journal of Psychiatry*. – 2001. – V. 178. – P. 197–199.
6. *Sartorius N.* Stigma: what can psychiatrists do about it? / N. Sartorius // *Lancet*. – 1998. – V. 352. – P. 1058–1059.
7. *Lawrie S. M.* Stigmatisation of psychiatric disorder / S. M. Lawrie // *Psychiatric Bulletin*. – 1999. – V. 23. – P. 129–131.

УДК 316.772

*Н. Бойко,
кандидат соціологічних наук*

ПОНЯТТЯ “СОЦІАЛЬНА МЕРЕЖА” В СОЦІОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ СУЧАСНОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО СВІТУ

*Розглядається становлення поняття “соціальна мережа” в науковому дискурсі та уточнюється його сучасне розуміння. Розглядаються типології класифікацій соціальних мереж. Досліджуються відмінності соціальних offline та online мереж. Аналізується функціональне та змістовне наповнення, типи та класифікації сучасних соціальних online мереж. **Ключові слова:** соціальна мережа, інформаційно-комунікаційні технології, соціальна online мережа.*

Рассматривается становление понятия “социальная сеть” в научном дискурсе и уточняется его современное понимание. Рассматриваются типологии классификаций социальных сетей. Исследуются различия социальных offline и online сетей. Анализируется функциональное и содержательное наполнение, типы и классификации современных социальных online сетей.

Ключевые слова: социальная сеть, информационно-коммуникационные технологии социальная online сеть.

Considering the formation of the concept of “social network” in scientific discourse and clarifies its current understanding. Considering the typologies classification of social networks. Studying the differences of offline and online social networks. Analyzed the features, functionality and content, types and classification of modern social online networks.

Keywords: social networks, information and communication technologies, social online networks.

Соціальні online мережі в наш час стали невід’ємною складовою життя як пересічних українців, так і бізнес-

структур, наукових та освітніх організацій, політичних акторів, громадських організацій та активістів тощо. Популярність і актуальність соціальних мереж у сучасному інформатизованому суспільстві підтверджується повсякчасно. Сьогодні вже існує чимало прикладів проникнення нового феномену в різноаспектні та різнорівневі сфери життєдіяльності сучасного суспільства. Швидкість, масштаби та динамічність цих процесів вражають. Соціальні online мережі постійно нарощують свою потужність, розширюють можливості та кордони свого функціонування, збільшують кількість соціальних сервісів, мобільних додатків тощо.

Сьогодні термін “соціальні мережі” пов’язується більшістю громадян саме з соціальними online мережами. Проте дане поняття з’явилося задовго до появи дуже популярних сьогодні соціальних Інтернет-мереж. *Метою* даної статті є саме означення загального поняття соціальної мережі та висвітлення особливостей, відмінностей функціонального та змістовного наповнення сучасних online мереж.

Термін “соціальна мережа” був впроваджений у науковий вжиток британським дослідником, представником манчестерської наукової школи Джеймсом Барнзом (James Barnes) у 1954 р. у невеличкій роботі “Класи і збори в норвезькому острівному приході”, що увійшла до збірки “Людські стосунки”, а потім він набув значного поширення в різних галузях гуманітарного знання. Передумови до окреслення цього соціального феномену в науковому дискурсі закладались задовго до введення самого терміна “соціальні мережі” в науковий ужиток. Чимало соціологів висловлювали думку про важливість розгляду суспільства як складного переплетення різних соціальних зв’язків і їх конфігурацій, а не тільки фіксації в ньому усталених “жорстких” соціальних структур. Мережевий підхід та мережеві теорії використовуються в роботах таких класиків соціології, як Г. Зімел, Е. Дюркгейм, а також у соціальній психології (Я. Л. Морено, Т. Ньюкомб, А. Бей-

влас) та соціальній антропології (Дж. Барнз, Е. Ботт, Р. Данбар, К. Мітчелл, А. Редкліфф-Браун). Наголосимо, що Я. Л. Морено вивчав взаємозв'язок між людьми за допомогою соціограм, тобто візуальних діаграм, у яких окремі особи представлені у вигляді точок, а зв'язки між ними – у вигляді ліній. Саме його можна вважати засновником візуалізації мережевого підходу. Таким чином, було надано вагомий поштовх у вивченні соціальних мереж та означено, що “вузлами” та “лініями” дуже зручно позначати стосунки між людьми при дослідженні соціальних відносин. З антропологічних досліджень соціологія соціальних мереж запозичила число Данбара, назване на честь англійського антрополога Робіна Данбара, який запропонував це число. Воно характеризує обмеження за кількістю постійних соціальних зв'язків, які людина може підтримувати. При цьому підтримання постійних зв'язків передбачає знання відмінних рис індивідів, їх характеристик, а також соціального положення та знаходиться у діапазоні від 100 до 230, та частіше дорівнює 150.

Як окрема наукова парадигма дослідження соціальних мереж почало формуватися в 1970-х роках. Стенлі Мілгрем та Джефррі Треверс опублікували результати експерименту, що виявив феномен “маленького світу”. Вони описали феномен “шести рукоштовкань”, який набув особливої популярності з середини 2000-х років з шаленим розвитком соціальних online мереж. Теорія шести рукоштовкань засвідчує, що кожна людина опосередковано знайома з будь-яким іншим мешканцем планети через певний ланцюжок спільних знайомих. Він складається в середньому з шести осіб [1]. Також саме з розвитком сучасних Інтернет-технологій набуло популярності ще одне поняття, пов'язане з функціонуванням соціальних мереж та запропоноване М. Грановеттером ще у 1973 р., коли він опублікував (тепер уже класичну) роботу “Сила слабких зв'язків”. М. Грановеттер показав, як логіка формування відносин призводить до виникнення різних груп і “слабких зв'язків” між цими групами та наголосив на силі слабких зв'язків у

соціальних мережах. Феномен “слабких зв’язків” засвідчує, що для реалізації багатьох соціальних завдань слабкі зв’язки виявляються набагато ефективнішими, аніж сильні (тісні) зв’язки [2]. Наукові дослідники Д. Уатс і С. Стругатц з Корнельського університету США у своїй концепції кластерності визначили “коефіцієнт кластеризації”, який демонструє ступінь близькості між неоднорідними групами та результує розширення людиною мережі своїх зв’язків за рахунок осіб, яких вона особисто не знає, проте знають її знайомі [3]. У рамках розгляду поняття соціального капіталу цілий ряд дослідників (наприклад, Р. Барт, П. Бурдьє, Дж. Коулмен) позиціонують його як уміння розвивати співробітництво в групах та організаціях з метою реалізації спільних інтересів що також актуалізує вивчення феномену соціальних мереж у соціологічному полі. Проблеми генезису та соціальних властивостей мереженого суспільства актуалізуються і в роботах сучасних класиків соціології (М. Кастельс, П. Бурдьє, В. Бюль та ін.). Теоретичні та методологічні засади мережевого аналізу досліджують Р. Барт, П. Блау, Б. Веллман, Дж. Гудвін, М. Емірбаєр, Дж. Коулмен, Дж. Романс, Л. Фріман та ін. Усе це сприяє розширенню наукових досліджень соціальних мереж та дає підстави сьогодні виділяти “мережевий підхід” як самостійний науковий напрям сучасної соціології, який набуває дедалі більшого розвитку та популярності з появою та поширенням соціальних online мереж.

У науковому дискурсі переважає розуміння соціальних мереж як “неформальних співтовариств – інструмент спілкування, обміну думками та отримання інформації. Під соціальною мережею на якісному рівні розуміється соціальна структура, що складається з великої кількості агентів (суб’єктів – індивідуальних та колективних, наприклад, індивідів, сімей, груп, організацій) та визначеної ними множини відносин (сукупності зв’язків між агентами, наприклад, знайомства, дружба, співробітництво, комунікація). Формально соціальна мережа являє собою граф $G(N,E)$, в якому $N = \{1,2,...,n\}$ – кінцева множина

вершин (агентів) та E – множина ребер, що відображують взаємодію агентів” [4, с. 4].

Популярна online Вікіпедія результує таке загальноприйняте визначення поняття соціальних мереж: “соціальна мережа (англ. *social network*) – це об’єднання соціальних позицій – соціальних акторів (люди або організації) та їх зв’язків. Соціальна мережа (математично – соціальний граф) складається з групи вузлів, якими є соціальні актори, і зв’язків між ними (соціальних взаємодій) з приводу обміну ресурсами. Таким чином, у рамках соціальної мережі соціальні актори групуються на основі подібності займаних позицій, зв’язків і за типом ресурсів, циркулюючих між даними позиціями” [5].

Тобто в класичному розумінні будь-яка соціальна мережа позначається як набір вузлів (таких як люди, організації, веб-сторінки або державні структури), а також відносин (або зв’язку між цими вузлами). Кожні відносини з’єднує кілька вузлів. Якщо відносини спрямовані, вони зображуються як вектор; якщо не спрямовані – зображуються як ребро. Поштова мережа, наприклад, є спрямованою (направленою) мережею відправників і одержувачів. Соціальна мережа, організована за допомогою програмного забезпечення, зазвичай є ненаправленою мережею друзів (користувачів).

Сучасний бум популярності поняття “соціальна мережа” пов’язаний саме з тим, що поширені сьогодні online взаємодії практично завжди мають мережеву структуру, як і гіпертексти всесвітньої павутини Інтернет, які технічно є неструктурованою серією сторінок і зв’язків між сторінками. Таким чином, інтернет-комунікація може бути представлена як мережа відправників та одержувачів. Урешті-решт, відносини в соціальних online мережах являють собою серію вузлів (профілі) і зв’язків (“дружба”) між ними. В. Велман засвідчив цей феномен, наголосивши, що “коли комп’ютерні мережі пов’язують людей так само, як машини, то вони стають соціальними мережами” [6, с. 214].

Реально будь-які соціальні мережі формуються за інтересами, потребами, ресурсами та сферами впливу, соціаль-

ними статусами та позиціями. За змістовним наповненням можна вирізнити політичні, економічні, комерційні, фінансові, наукові, культурні, освітні, дозвіллеві, мережі спілкування.

Соціальні мережі можна поділяти також на: формальні й неформальні, вертикальні та горизонтальні. Неформальні соціальні мережі будуються на неформальних стосунках, у формальних соціальних мережах чітко визначаються права та обов'язки кожного в рамках мережевого об'єднання. У вертикальних мережах вершину утворює “команда”, яка складається з лідерів та їх найближчих помічників. Вона формує стратегію групи, її внутрішні норми та символічні коди, а також тактику взаємин, протиборства або співробітництва з іншими групами. Принцип “хто не з нами, той проти нас” виступає як об'єднуючим, так і визначаючим кордони таких мереж. Горизонтальні ж мережі, на відміну від вертикальних з їх чітким розмежуванням субординації, повноважень і відповідальності, являють собою співтовариство соціальних агентів приблизно однакового соціального статусу, могутності та впливу.

Наголосимо, що розуміння “соціальної мережі”, яке функціонувало ще до появи соціальних online мереж, передбачало першочерговість наявності певного кола знайомих людей і соціальних зв'язків між цими людьми. Водночас, на відміну від соціальних структур, що являють собою доволі жорсткий “каркас” усталених соціальних відносин, соціальні мережі належать до гнучких (м'яких) структур, здатних керувати малими соціальними взаємодіями. Таким чином, множинні соціальні зв'язки, що існують у соціальному просторі, об'єднуючись, збираються в потужну суб'єктну композицію. Складається складна мережа, що охоплює максимальну кількість індивідів (наприклад, мережева торгівля, телефонний зв'язок, Internet-мережа). Історично, коли були відсутні сучасні телекомунікації, соціальні offline мережі являли собою звичайні мережі людських взаємин. Особливістю таких

мереж є те, що вони пов'язують не стільки людські особистості, скільки співзвучні позиції, ідеї, дії, інтереси, цілі. Таким чином, пронизуючи соціальний простір усім спектром вертикальних та горизонтальних зв'язків, соціальні мережі акумулюють значний соціальний капітал на основі довіри, взаємної підтримки, симпатій, уподобань, участі у спільних справах, являючи інтегруючу базу суспільства. Саме соціальні мережі складають “живу, життєдіяльну тканину” суспільного життя та дають змогу учасникам ефективно взаємодіяти, консолідуючись для досягнення спільних цілей. Слід зауважити, що таке розуміння соціальних мереж цілком прийнятне й для розуміння функціонування сучасних соціальних online мереж.

Поряд з тим слід зауважити, що існує й певна специфіка функціонування соціальних online мереж, пов'язана з особливостями online комунікації. Так, О. Є. Войскунський виділяє такі особливості online комунікації в соціальних мережах:

1. *Анонімність*. Незважаючи на те, що іноді можливо отримати деякі відомості анкетного характеру і навіть фотографію співрозмовника, вони недостатні для реального і адекватного сприйняття особистості. Крім того, спостерігається укривання або презентація неправдивих відомостей. Внаслідок подібної анонімності та безкарності, в мережі виявляється й інша особливість, пов'язана зі зниженням психологічного і соціального ризику в процесі спілкування – афективна розкутість, ненормативність та деяка безвідповідальність учасників спілкування. Людина в мережі може проявляти і виявляє більшу свободу висловлювань та вчинків (аж до образ, нецензурних висловів, сексуальних домагань), позаяк ризик викриття і особистої негативної оцінки оточуючими мінімальний.

2. *Своєрідність перебігу процесів міжособистісного сприйняття* в умовах відсутності невербальної інформації. Як правило, значний вплив на уявлення про співрозмовника мають механізми стереотипізації та

ідентифікації, а також установка як очікування від партнера бажаних якостей.

3. *Добровільність і бажаність контактів.* Користувач добровільно зав’язує контакти чи уникає їх, а також може перервати їх у будь-який момент.

4. *Утрудненість емоційного компонента спілкування* і водночас стійке прагнення до емоційного наповнення тексту, що виражається в створенні спеціальних значків для позначення емоцій або в описі емоцій словами (в дужках після основного тексту послання).

5. *Прагнення до нетипової, ненормативної поведінки.* Найчастіше користувачі презентують себе з іншого боку, ніж в умовах реальної соціальної норми, програють те, що не реалізуються в діяльності поза мережею ролі, сценарії ненормативної поведінки [7].

Особливості функціонування соціальних online мереж зумовлені й *технічними характеристиками* Інтернет-технологій. Вони, безсумнівно, впливають на якість соціальної взаємодії в мережі. Їх можна означити так. Це:

– наявність веб-ресурсів, баз даних користувачів мереж, які зберігаються на інформаційних носіях та можуть бути отримані за потреби будь-якого суб’єкта мережі;

– наявність профайлу користувача, що дає змогу реалізовувати механізми пошуку потрібних контактів та встановлювати зв’язки з учасниками мережі, або блокувати небажані контакти. Наявність профайлу також дає змогу суб’єкту відстежувати інтереси, уподобання, зв’язки, місця перебування користувачів тощо;

– наявність інтерфейсу соціальної online мережі, що передбачає реєстрацію користувача та формування профілю користувача (наявність певних анкетних даних – ПІБ, фото, вік, місця навчання та роботи тощо). Зауважимо, що особливості реєстрації в соціальних online мережах дають змогу користувачам вносити будь-які анкетні дані та реєструвати різну кількість особистісних профілів;

– специфіка текстового і комунікаційного online формату надає можливості поширення будь-якого контенту для спілкування, обміну інформацією, коментування та

викладення своїх думок у вигляді тексту, фото та відеозображення. При цьому комунікація між суб'єктами може реалізовуватись як у реальному часовому режимі, так і відтерміновано у часі, як приватно, з однією особою, так і колегіально з кількома особами одночасно;

– *особливості комунікаційно-технічного налаштування* соціальних online мереж дають змогу будь-якому учаснику мережі створювати власні групи відкритого або закритого доступу, підписуватись на будь-які сторінки мережі. А також організовувати, розповсюджувати та підтримувати будь-які формальні та неформальні заходи та розсилати запрошення учасникам мережі.

Особливості функціонування соціальних online мереж, пов'язаних з технічними можливостями інформаційно-комунікаційних технологій, а також зі специфікою online комунікації дають змогу більш якісно й оперативно реалізувати різноманітні соціальні потреби, значно розширюючи можливості соціальної взаємодії, збільшуючи та активізуючи їх кількісну суб'єктність та інформаційну насиченість соціального середовища.

Соціальні online мережі сприяють, з одного боку, організації соціальних комунікацій між людьми, а з другого – реалізації їх базових соціальних потреб. Таким чином, функціональне наповнення трактування соціальної мережі можна означити як розгляд соціальної структури та як специфічної інтернет-реалізації соціальних зв'язків.

Для соціологічного тлумачення поняття соціальних online мереж також продуктивним буде розуміння соціальних мереж як веб-ресурсу численного кола користувачів, наповненням якого займаються самі учасники мережі. Це спільнота людей, які пов'язані однаковими інтересами, спільною справою або мають інші причини для безпосередньої комунікації.

Соціальна online мережа – це програмний сервіс, майданчик для взаємодії людей у групі або в групах. Теоретично як соціальну мережу можна розглядати будь-яке online співтовариство, члени якого беруть участь, наприк-

лад, у обговореннях на форумі. Соціальна мережа утворюється й читачами тематичного співтовариства, створеного на будь-якому сервісі блогів. Багато професійних спільнот перетворилися на інструмент пошуку людей, рекомендації співробітників, пошуку роботи тощо. У соціальних online мережах учасники можуть листуватися, створювати групи, завантажувати свої фотографії і т.д. Існують й соціальні online мережі, які призначені не тільки для пошуку людей, а й для пошуку веб-сайтів, музики тощо [8].

Історично першим поштовхом для створення сучасних соціальних online мереж вважається відправлення військовими повідомлення на віддалений комп'ютер через мережу ARPA NET у далекому 1971 р. А також формування сервісної системи для спілкування в реальному часі IRC ще у 1988 р., автором якої був фінський студент Ярро Ойкарінен. Перша Інтернет-сторінка побачила світ у 1991 р. завдяки розробкам британського вченого Тіма Бернерс-Лі.

Початок же популярності соціальних online мереж пов'язують з появою у 1995 р. американського порталу “Classmates”, який заснував Ренді Конрад для допомоги зареєстрованим відвідувачам віднаходити та підтримувати стосунки. Популярність цього виду активності та комунікації в Інтернеті дала поштовх розвитку цілому виру подібних online сервісів. А офіційним початком буму соціальних мереж прийнято вважати 2003–2004 р., коли почали активно з'являтися та зростати такі соціальні мережі, як MySpace, Facebook тощо. Сьогодні соціальна мережа Facebook є найпопулярнішою online мережею в світі.

Крім того, в Україні доволі популярними є такі соціальні мережі, як “Однокласники” та “Вконтакте”. Слід зазначити, що кожна з цих соціальних мереж має свою специфіку функціонування та користується популярністю серед певних, у тому числі й за соціально-демографічними показниками, верст користувачів.

У сучасному інтернет-просторі існує велике різноманіття соціальних мереж. Сьогодні виділяють цілий ряд класифікацій таких соціальних мереж. Вони мають доволі умов-

ний характер, проте дають змогу згрупувати соціальні online мережі за певними характеристиками. Наразі можна виділити такі чотири основні класифікації типів online мереж:

Перша класифікація – “за призначенням”. Ця класифікація дає змогу окреслити та згрупувати багато різних проектів з різним типом контенту і для різних цілей, кожен з яких зайняв свою певну нішу в інформаційно-комунікаційному інтернет-просторі: 1) особисте спілкування та пошук людей (наприклад, Classmates.com, “Однокласники”); 2) ділове спілкування, бізнес (LinkedIn, “Мой круг”); 3) розваги (MySpace, “Вконтакте”); 4) відео (YouTube); 5) аудіо (Last.fm); 6) фото (Flickr, FiXX.RU); 7) геолокація (Foursquare); 8) покупки (Groupon); 9) блогінг (Tumblr); 10) новини (Reddit, news2.ru); 11) запитання-відповідь (Answers.com); 12) закладки (Delicious, БобрДобр); 13) віртуальні світи (Second Life); 14) тематичні (Slashdot, drugme).

Друга класифікація – “за доступністю”. Відтворює розрізнення соціальних online мереж за ступенем відкритості зовнішньому світу. Доступність/обмеженість включення членів у певні соціальні online мережі. Вирізняються: 1) відкриті (Facebook); 2) закриті (PlayboyU.com); 3) змішані (VK, ПРО2). *Третя класифікація – “за географічним охопленням”.* Зрозуміло, що ця класифікація характеризує ступінь географічного поширення соціальних online мереж – від загальносвітових мереж до соціальних мереж певного регіону, країни і навіть міста. Вирізняють: 1) світові (hi5, MySpace); 2) країна (Qzone, Connect.com.ua); 3) територіальна одиниця (регіональні); 4) без регіону (InterNations).

Четверта класифікація – “за рівнем розвитку”. Пов’язана зі ступенем технічних можливостей і сервісних установок соціальних online мереж, які еволюціонують з шаленою швидкістю. Наразі на сьогодні можна виділити: 1) Web 1.0 (перші соціальні мережі); 2) Web 2.0 (соціальні мережі з широкими функціональними можливостями спілкування); 3) Web 3.0 (соціальні мережі, які розв’язу-

ють конкретні проблеми та підвищують лояльність існуючих та потенційних клієнтів).

Аналізуючи класифікацію соціальних online мереж за типом контенту (за призначенням, тематичним змістом), слід зауважити, що практично всі контентові ніші вже освоєні, проте в окремих з них і тепер відбувається активне засвоєння віртуального простору. І передусім це стосується тематично-комунікаційних соціальних мереж. Вони вміщують велику кількість спільнот за різноманітним тематичним спрямуванням та уподобаннями, які наразі є невичерпними та постійно продукуються різноманітними й різноплановими суспільними запитамі (політичними, економічними, бізнесовими, культурними, науковими, освітніми, особистісними тощо).

Підсумовуючи, зазначимо, що сьогодні з терміном соціальні мережі передусім асоціюються соціальні online мережі, що являють собою універсальний online сервіс, який дає змогу знаходити та об'єднувати людей за певними принципами (колеги, однокласники, родичі тощо) та за певними інтересами і уподобаннями. Популярність соціальних online мереж у сучасному світі пов'язана насамперед з інтерактивністю, багатовимірністю та універсальністю їх як сучасного засобу масової комунікації та соціальної взаємодії. А також з тим, що вони стали доволі простими та зручними інструментами спілкування, взаємодії та самовираження громадян. Ще однією причиною популярності соціальних мережевих сервісів є й здешевлення та спрощення Інтернет-комунікацій, коли користувач у будь-який час та у будь-якому місті може перебувати в соціальній мережі.

Незважаючи на відносну “молодість” такого явища, як соціальні online мережі, вони вже довели свою соціальну привабливість і затребуваність у сучасному суспільстві. Популярність та актуальність сучасних соціальних online мереж пов'язана з технічними можливостями таких мереж; перевагами Інтернет-комунікації, яку надають online мережі; функціональною різноплановістю таких мереж. Вони дають змогу соціальним суб'єктам реалізовувати свої

актуальні соціальні потреби, що робить соціальні online мережі невід’ємною складовою соціального життя сучасної людини. Соціальні online мережі мають неабиякий солідаризуючий та інтегруючий потенціал. Все це робить дослідження сучасних соціальних online мереж дуже актуальним завданням сучасної соціологічної науки.

Література

1. *Travers J.* An experimental study of the small world problem / J. Travers, & S. Milgram // *Sociometry*. – 1969. – 32(4). – P. 425– 443.
2. *Granovetter M.* The strength of weak ties / M. Granovetter // *American Journal of Sociology*. – 1973. – 78. – P. 1360–1380.
3. *Watts D.* Collective dynamics of ‘small-world’ networks / J. Duncan Watts & H. Steven Strogatz // *NATURE*. – 1998. – VOL 393 – 4 JUNE – P. 440–442.
4. *Губанов Д. А.* Социальные сети: модели информационного влияния, управления и противоборства / Губанов Д. А., Новиков Д. А., Чхартишвили А. Г. / под ред. чл.-корр. РАН Д. А. Новикова. – М. : Изд-во физико-математ. лит., 2010. – 228 с.
5. *Социальная_сеть_(социология)* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [https://ru.wikipedia.org/wiki/Социальная_сеть_\(социология\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Социальная_сеть_(социология)).
6. *Wellman B.* Computer networks as social networks: Collaborative work, telework, and virtual community / B. Wellman, J. Salaff, D. Dimatrova, L. Garton, M. Gulia, & C. Haythornthwaite // *Annual Review of Sociology*. – 1996. – 22. – P. 213–238.
7. *Войскунский А. Е.* Преобразование общения опосредованного компьютером : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Войскунский А. Е. – М., 1990. – 187 с.
8. *Социальные сети* от А до Я. Путеводитель по социальным сетям Интернета [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.social-networking.ru/article/social-networks>.

ТЕОРІЇ МОБІЛІЗМУ ЯК КОНЦЕПТУАЛЬНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕНЬ МОБІЛЬНОЇ ТЕЛЕФОНІЇ

У статті йдеться про мобілізм як концептуальну та методологічну основу досліджень мобільної телефонії. Звертається увага на роль і теоретико-методологічні можливості аналізу мобільного телефону в руслі мобільного та просторового поворотів у соціології. У ракурсі мобілізму як новітнього тренду в соціальних науках проаналізовано аспекти мобільної телефонії, що виступають предметом наукової уваги сучасної соціології загалом та авторських розвідок зокрема.
Ключові слова: мобілізм, мобільний поворот, просторовий поворот, мобільний телефон, мобільна телефонія.

В статье речь идет о мобилизме как концептуальной и методологической основе исследований мобильной телефонии. Обращается внимание на роль и теоретико-методологические возможности анализа мобильного телефона в русле мобильного и пространственного поворотов в социологии. В ракурсе мобилизма как новейшего тренда в социальных науках проанализированы аспекты мобильной телефонии, выступающие предметом научного интереса современной социологии в целом и авторских исследований в частности.
Ключевые слова: мобилизм, мобильный поворот, пространственный поворот, мобильный телефон, мобильная телефония.

The paper analyzes the mobilism as a conceptual and methodological base of mobile telephony researches. The role, theoretical and methodological opportunity of analyses of the mobile phone in line with the mobile and space turn are considered. The mobilism like a new trend in social science is analyzed. The sides and aspects of mobile telephony are the theme of modern sociological theory and author's researches, in particular.
Keywords: mobilism, mobile turn, space turn, mobile phone, mobile telephony.

Соціальний світ завжди був і є у русі. Переміщалися люди (поодинокі і групами), транслювалася інформація і знання чи ідеї та вміння і навички, рухалися кордони простору територій, зрештою, плинув час. Тривалий час здійснювалися й продовжують реалізовуватись спроби зрозуміти цей рух, його причини і закономірності плину. Мобілізм став новим концептуальним трендом сучасної соціологічної думки і соціальних наук. Акторно-мережева теорія (Б. Латур, Дж. Ло), теорія потоків і мереж (М. Кастельс), теорії плинної модерності (З. Бауман) та в(и)тікаючого/нестримного світу (Е. Гіденс), теорія новітніх мобільностей (Дж. Уррі), концепція розумного натовпу (Г. Рейнгольд), методологічний дискурс в руслі седентаризму та номадизму (Л. Малкі, Ж. Делез, Ф. Гватарі), новітні осмислення соціально-просторових моделей (М. Харламов, О. Філіппов), а також окремі поняття, такі як “не-місце” (М. Оже), практики виробництва простору (А. Лефевр) “освіжили” соціологічну теорію. “Мобільний” і “просторовий” повороти в соціальних науках, зокрема соціології, привернули увагу дослідників до відродження та активізації таких концептів, як простір, переміщення, місце, кордон, річ у спробах пояснення станів та тенденцій сучасного світу, де означені явища і речі набули специфічних оновлених значень і смислів.

У поле зору послідовників та прихильників мобілізму потрапляють такі явища, як “глобальні і локальні переміщення людей, об’єктів, капіталу, інформації, щоденне використання транспорту, рух через публічний простір і мандри матеріальних речей у повсякденному житті”, – саме таке означення викладене на сайті Центру вивчення мобільностей (CeMoRe – Centre for Mobilities Research) факультету соціології Ланкастерського університету у Великій Британії [1]. Нова парадигма зачіпає фундамент соціальних наук, висуваючи на перший план як центральну категорію розмаїту мобільність. Сучасна парадигма мобільностей розглядає рух не як одномоментний акт зміни соціальних позицій, а процесуально, з пріоритетом

часу і простору. В своїй назві парадигма мобільностей використовує поняття мобільності в множині, “оскільки в якості мобільностей постають різномірні флуктуації соціальності в минулому, теперішньому і майбутньому, переміщення актуальні й потенційно можливі, заблокований рух та іммобільність, практики проживання і “номадичного” створення місць, не-місць” [2, с. 55].

Саме теорії мобільностей стали прецедентом нового концептуального тренду сучасної соціології та соціальних наук у цілому – мобілізму. “Мобільний” поворот нерозривно пов’язаний з “просторовим” поворотом, які спільно не обходять сучасні розвідки суспільствознавців у дослідженнях соціального часу і трансформації темпоральності. Як пише О. Філіппов, “увага до мобільності – одна з новітніх тенденцій соціологічної дослідницької практики, пов’язана з так званним просторовим поворотом у сучасній соціальній теорії. Цей поворот привів до радикальної зміни погляду на весь устрій соціального життя. У рамках нового підходу соціологи відійшли від традиційного розуміння простору як величезного контейнера, поділеного державними та адміністративними кордонами на менші частини.

Важливішим виявився рух від індивіда до індивіда, з одного місця до іншого, від події до події. В основі концепції про мобільне соціальне, про соціальне за межами суспільств-контейнерів лежить уявлення про “мережеву взаємозалежність” усіх місць, про плинність, флюїдність, непередбачуваність і складність прокладання маршрутів по мережах. Самі місця стають мобільними, залежними від конфігурації задіяних ділянок мереж, від швидкості руху людей, інформації, артефактів, епідемій, фінансів та ін.” [3], тобто вартою серйозної дослідницької уваги постає не тільки мобільність власне соціальних акторів, а й “рухомі місця”.

Джон Уррі, відомий як теоретик, котрий виходом своїх праць “Соціологія за межами суспільств. Види мобільності для ХХІ століття” та “Мобільності” утвердив “мобільний поворот” у соціології. Він намагається повернути соціоло-

гічну науку до просторових і часових концептів, утвердити новітній підхід до тлумачення. Уррі стверджує необхідність у науковому підході, який має виконати роль методологічних засад, сфокусованих на аналізі руху, рухливості, переміщень, що даватимуть змогу якісніше зрозуміти соціальний порядок, соціальні структури, зміни в соціальних устроях.

Мобільний телефон – річ, яка за своєю суттю та практиками використання потрапляє як предмет дослідження саме в русло пояснювальних схем теорій мобілізму. Мобільна телефонія зацікавила дослідників як каталізатор соціальних трансформацій у практиках, цінностях соціальних суб'єктів (акторів). Мобільний телефон можна розглядати як річ, маркер, атрибут, об'єкт системи комунікацій. Серед найпомітніших дослідників соціальної ролі і значення мобільної телефонії можна назвати Х. Гезера, М. Фераріса, М. Засурського, С. Бондаренка, Л. Сріваставу, І. Мізуко, Дж. Катца, П. Левінсона. Активно ведуться дослідження мобільної телефонії в Японії (Міжнародний консорціум мобільного уряду; Інститут дослідження мобільного суспільства), в університетах США та окремих європейських країн, є деякі доробки, представлені і російськими науковцями. В Україні дана тема майже не розвинута. Існують окремі емпіричні розвідки дослідницьких організацій, які мають скоріше статистичну цінність, ніж надають відповідь щодо якості змін в українському суспільстві, проте так чи інакше дають змогу бачити певні закономірності та тенденції становлення нового суспільства мобільно-портативних технологій [4]. Слід визнати, що мобільний телефон не є найпопулярнішим предметом досліджень соціологів, але варто означити, що сам по собі мобільний телефон і разом з ним сервіс мобільної телефонії є невід'ємною складовою повсякденного життя сучасної людини, а також він виступає помітним і значущим елементом суспільних процесів та рухів.

У даній статті ми маємо на меті окреслити мобілізм як концептуальну та методологічну основу досліджень мобільної телефонії.

Масштабно класифікувати новітні мобільності можна (а) за типом суб'єктів і об'єктів, що рухаються (актори – індивіди і соціальні групи, товари, речі, образи, інформація, сміття, відходи) та (б) за способом пересування (наземні, повітряні, водні, віртуальні) і руху (пішки, транспортом, уявою). Мобільний телефон, який сьогодні дедалі частіше представлений смартфоном, є портативним переносним мультифункціональним пристроєм (об'єктом), що переміщується в просторі разом з його власником (суб'єктом) та є носієм його мобільних практик (засобом переміщення), передусім таких, як комунікація, обмін та створення інформації, визначення локалізації.

У результаті стрімкого становлення та впровадження до буденного соціального життя людей технологій, базованих на мобільності й портативності пристроїв, що використовуються в соціальних та індивідуальних практиках людей відбувається становлення т. зв. суспільства мобільно-портативних технологій [4]. Новітні звички, які сформувалися шляхом щоденного і буденного користування мобільним телефоном, мобільним комп'ютером, постійними практиками переміщень людей [5; 6], сприяли появі новітнього соціального типу людини *Homo mobilis* [7; 8] – людини мобільної – соціального суб'єкта, який вирізняється широкоплановим використанням портативних мобільних пристроїв і відповідних до них сервісів у системі індивідуальних і соціальних практик. Окрім цього, *Homo mobilis* є узагальненим втіленням образу переміщуваних суб'єктів, яких З. Бауман означив “бродягами” і “туристами” [9]. Ми схильні стверджувати появу так званої блукаючої мобільності. Адже саме блуканням можна означити сучасні пошуки *Homo mobilis* себе, свого місця в соціальному і фізичному просторах. Вирушаючи до мандрівки, “турист” блукає місцинами, шукаючи нових вражень, своєрідного ескапічного відсторонення від складнощів у міжособистісних стосунках, а “бродяга” блукає в пошуках їжі, тимчасової домівки, роботи, втікаючи від злиднів, бідності, невпевненості в своїх перспективах у тому місці,

звідки він втік. І “турист”, і “бродяга”, блукаючи світом й поміж тимчасових стосунків, шукають кращого простору і часу, відрізняючись між собою в ресурсах та капіталах, якими вони володіють. Об’єднує їх обох те, що, попри статусні відмінності, вони обидва є власниками мобільного телефону. Адже саме він сприятиме їм обом задовольняти свої потреби чи необхідність в комунікації, зв’язку з бажаними або потрібними людьми, пошуку інформації, її фіксації та поширенню. Згідно з даними низки досліджень саме мобільний телефон є тим пристроєм, яким володіють усі категорії населення незалежно від рівня їхніх статків і доходів, компетенцій та освіти, місця проживання та наявності власного житла. Мобільний телефон уже втратив статус престижної речі, здобувши ключову ознаку необхідної речі для сучасної людини. Проте залишилася його ознака як маркера, що характеризує його власника, демонструючи відмінності в індивідуальних смаках, статках, цінностях, соціальних престижі і статусі.

Рефлексія мобільного телефону як мобільно-портативної речі [10], яка форматує не тільки часово-просторовий формат комунікацій суб’єкта, а й його особистісний вимір [11], сприяє розумінню тих процесів у сучасному суспільстві, які включені в плин соціальних змін й формуватимуть новітні цінності і потреби людини.

Предметно мобільний телефон у соціологічних розвідках може бути представлений як: а) *об’єкт промисловості*, продукт провідних секторів виробництва та культових компаній, до якого в суспільстві наявне відповідне ставлення; б) *індустрію*, що породила ключові поняття – мобільний спосіб життя, мобільність, використовувані для осмислення напрямів і змін траєкторій сучасного поступу; в) *предмет індивідуального споживання*, що наділяє суб’єкта власника/користувача певним статусом шляхом символічних цінностей, з яким асоціюється (швидкість, успіх, просунутість, свобода) і який слугує його антропоморфізації (присвоєння прізвиськ); г) *машинний комплекс*, заснований на встановленні технічних і соціальних взаємозв’язків мобільного телефону з суміжними виробничими

секторами, включаючи виробництво деталей та аксесуарів, пристроїв зарядження, будівництво та обслуговування ліній та станцій передавання сигналів зв'язку, салони продажів мобільних телефонів, обслуговування з поповнення рахунків, розважальні та інформаційні послуги, рекламу та маркетинг, телебачення і відео тощо; д) *екологічну проблему*, пов'язану з впливом електромагнітного сигналу на здоров'я користувачів та тих, хто потрапляє в зону активності станцій передачі сигналу зв'язку, а також психічного стану суб'єктів користувачів мобільного зв'язку; е) *форму "квазі"-мобільності*, що виражена в уявному пересуванні простором і часом; зрештою, як є) *культуру*, що формує та легітимізує форми соціальної взаємодії між суб'єктами, яка підтримує основні дискурси, що визначають певні критерії гідного життя, сучасного життя, а також *етику та естетику* користування пристроями мобільного зв'язку (проблема публічної приватності (приватних розмов у публічних просторах і практик примусового про-(під-)слухування чужих розмов) [12].

Ідеологія мобілізму полягає в тому, що мобільність позначається тією рисою, яка сприяє ефективному включенню людини до сучасного соціуму. Блокування чи перешкоджання, руйнація чи заборона мобільності або неможливість її здійснення виступають аргументованими ознаками, що здатні пояснити соціальні відмінності. Поява вимушено переміщених осіб, біженців, переселенців [13] теж потрапляє в поле уваги дослідників сучасних мобільностей. Серед речей, які ці категорії людей обов'язково беруть із собою, – мобільно-портативні пристрої як такі, що постануть в нагоді у пристосуванні та виживанні в нових умовах. Історія свідчить, що в країнах третього світу поширення мобільної телефонії випередило за показниками зростання інші сервіси, такі як стаціонарна телефонія, телебачення та Інтернет. Як зазначає Дж. Уррі, мобільна телефонія породила “нові способи інтеракцій через кордони суспільств, особливо тих, котрі були менш розвиненими і перескочили одразу до мобільних телефонів, оминаючи домашні лінії і комп'ютери” [14].

Фрілансерство, віддалена зайнятість – це практики, які реалізуються в сучасному суспільстві й були б неможливими або ускладненими, якби не мобільна телефонія та мобільний Інтернет. Для сучасної людини практики і навички оволодіння та оперування повним функціоналом мобільних пристроїв є запорукою її успішності. “Компетентність передбачає доступ до певних ресурсів, їхній відбір, накопичення та використання. Сучасна мобільність ресурсна в двоякому сенсі. Ідентичність включає в себе мобільність й все більше залежить від неї. <...> Мобільність як така стає істотним ресурсом у прагненні до термінальних цінностей, при цьому із засобу дедалі більшою мірою перетворюючись на самоцінність”, та “інший аспект – це комплекс ресурсів, необхідних для здійснення мобільностей. І ресурси, і управління ними з необхідністю розглядаються й організуються “в мобільному режимі”. <...> “До ресурсів мобільності належить управління інформацією, координація та організація” [2, с. 63]. Необхідними постають передусім організовані та керовані потоки, в яких мобільність є (стає) можливою. Як ніколи актуальною стає порада “Хочеш жити – вмій крутитися!”, яка містить побажання активного руху, формування таких якостей, як рухливість, здатність до просування, пересування, зрушення.

Мобілізм функціонально протиставляють фіксизму. Обидва поняття походять з геології, де мобілізм походить від гіпотези про рухливість елементів літосфери один щодо одного та по відношенню до полюсів протягом геологічного часу. Тоді як фіксизм, супротив походить від гіпотези про непорушність (фіксованість) положення континентів на поверхні Землі та про вирішальну роль вертикально спрямованих тектонічних рухів у розвитку земної кори. Транспортування термінів з геологічної теорії в соціальну думку переносить ключову рису фіксизму – неможливості горизонтального руху великих масивів, при цьому допускаючи лише невеликі зрушення малих ділянок, супротив ідеї мобілізму, що захищає ідею постійного дрейфу великих масивів. Ще однією дихотомією, яка зустрічається в

розвідках теоретиків мобілізму, є дихотомія номадизму супроти седентаризму.

Седентаризм – це уявлення осілого світу про кочівників [15]. Погляд осілих на кочівників, як правило, зосереджений на понятті “чужинців” чи “інших” [13; 16–19]. Спершу сформувалася ієрархічно структурована бінарія: осілий світ (хороший, прогресивний, цивілізований) – кочовий світ (поганий, відсталий, дикий), та з часом протиставлення осілого та кочового набуло децю інших рис, скоріше базованих на гіпотезах фіксованості, прив’язаності до місця, незмінності свого розміщення як у соціальному, так і у фізичному просторах, супротив мобільності як ознаки руху, неприв’язаності до місця, здатності переміщатися, долаючи як ментальні, так і фізичні кордони [20–22].

Поширення мобільних технологій за своїми наслідками та проявами не має виключного національного чи обмежено локального характеру, вони мають скоріше, глокальний характер, адже, виникаючи в окремих просторових локусах, швидко поширюються світом та, набуваючи глобального характеру, позначаються локальною специфікою [23]. З поширенням мобільних технологій виникають спільноти, які завдяки інформаційно-комунікативним технологіям формують мережу відношень соціальних суб’єктів та об’єктів. Формується утворення, яке Г. Рейнгольд назвав “розумний натовп”, роль і значення мобільного телефону для якого можна виразити тезою: “mobile phone as a remote control for the physical world” (“мобільний телефон як пульт керування фізичним світом”) [6]. Мобільна телефонія відіграла суттєву та помітну роль у розгортанні революційних і повстанських рухів, в одночасному як ускладненні, так і полегшенні боротьби з сучасними формами тероризму та екстремізму, контролі та управлінні переміщеннями суб’єктів та інформації в сфері економіки і політики, науки і освіти, медицини і системи охорони здоров’я, транспорту та систем безпеки [24].

Відомий дослідник мобільної телефонії М. Фераріс означив мобільний телефон у трьох аспектах:

– *експлікаційному* – з технічної точки зору мобільний пристрій є мультифункціональним (для розмови–слухання, реєстрування–розглядання, передачі–отримання інформації/даних), а з просторово-часової точки зору він припускає мобільність суб'єкта та незалежність комунікаційного контексту на соціальному рівні;

– *диференційному* – мобільні пристрої надають широкий функціонал, навіть більший, ніж передбачував суб'єкт;

– *конкретизаційному* – за допомогою мобільних пристроїв конкретизується соціальна реальність та її антропологічні, суспільні, історичні, економічні та географічні об'єкти, – тобто складний функціонал та об'єкти реальності набувають вигляду графічних зображень на екрані мобільного пристрою [25].

Мобільна телефонія і технологія мобільного Інтернету активно задіяні в трансформаційних процесах системи масових комунікацій та переформатування в діяльності засобів масової інформації. Мобільна журналістика, мобільне телебачення, мобільні засоби масової інформації – поняття, які впевнено увійшли до термінологічного і поняттєвого вжитку у теоретиків, які аналізують сучасний стан і розвиток комунікацій, журналістики, процесів фіксації, створення та обміну інформацією [26–28].

Отже, мобільний поворот як “новий спосіб осмислення економічних, соціальних та політичних відносин” [14, с. 72], маючи міждисциплінарний, або як зауважує Дж. Уррі, – постдисциплінарний характер, адже суміщає в собі у незвичному досі міксі теоретичні та методологічні, емпіричні та прикладні здобутки науковців досить широкого кола наук та знань (економіки, фізики та екології, геології та гідрології, політології, філософії і культурології, архітектури та урбанізму), викристалізував підстави для оформлення теоретико-методологічної течії мобілізму. Доробки у сфері мобільного повороту, що акцентують на формах рухів, притаманних розмаїттю людей (як суб'єктів) та речей (об'єктів), виявляють свою суттєву користь у дослідженні мобільного телефону як речі та мобільної телефонії як явища і процесу. Затребуваність у цьому новій пара-

дигми мобільності полягає в тому, що *а)* існуючі соціальні науки свого часу не помічали або втратили увагу до таких елементів змін, комунікації, активності в житті людей, як проведення відпусток і вільного часу, ходьба і прогулянки, водіння автомобіля, телефонування, авіаперельоти тощо; *б)* відбулася мінімізація значущості меж між роботою, освітою, сімейним та дружнім життям, політикою та приватним життям; та *в)* ігнорувалася роль інфраструктур в економічному, політичному і соціальному повсякденному житті (дороги, залізниці, телеграф, телефонні лінії, водогони, аеропорти тощо).

Література

1. *Centre for Mobilities Research* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lancaster.ac.uk/fass/centres/semore/>
2. *Веселкова Н. В.* Новые исследования мобильности: совпадающие и несовпадающие потоки и социальная компетентность / *Н. В. Веселкова* // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2011. – № 3. – С. 50–66.
3. *ВШЭ* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.hse.ru/org/hse/cfs/projects_cult_mob_2010
4. *Петренко-Лисак А. О.* Суспільство мобільно-портативних технологій / *А. О. Петренко-Лисак* // Соціальні технології: Актуальні проблеми теорії та практики : зб. наук. праць. – Вип. 57. – Запоріжжя, 2013. – С. 126–133.
5. *Петренко-Лисак А. О.* Соціальні звички як фактор вектору соціальних змін / *А. О. Петренко-Лисак* // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. Вип. 5. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2011. – С. 188–195.
6. *Рейнгольд Г.* Умная толпа: новая социальная революция / *Говард Рейнгольд* ; [пер. с англ. *А. Гарькавого*]. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2006. – 416 с.
7. *Петренко-Лисак А. О.* Homo mobilis: соціальний суб'єкт сучасності // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : зб. наук. праць. – Вип. 17. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – С. 359–362.
8. *Бондаренко С. В.* Культура мобильных телекоммуникаций / *С. В. Бондаренко*. – Ростов н/Д : ЗАО “Книга”, 2007. – 352 с.

9. *Бауман З.* Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства / Зигмунд Батман ; [пер. з англ. І. Андрущенко, М. Винницький]. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – 109 с.

10. *Петренко-Лисак А. О.* Мобильный телефон как вещь: социологический аспект / А.О. Петренко-Лисак // Креативная экономика и социальные инновации: Международный информационно-аналитический журнал. Электронное научное периодическое издание. – Вып. № 2. – 2012. – № 1(2). – С. 176–183.

11. *Петренко-Лисак А. О.* Вторячи Г. Зіммелєві: Естетико-соціологічний досвід дослідження мобільного телефону / А. О. Петренко-Лисак // Вісник Харківського національного університету. Серія “Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи”. – №. 999. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – С. 32–35.

12. *Петренко-Лисак А. О.* Мобільна телефонія як об’єкт соціологічного аналізу: досвід емпіричних соціологічних досліджень / А. О. Петренко-Лисак // Вісник Харківського національного університету. Серія “Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи”. – №. 1045. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – С. 134–138.

13. *Бауман З.* Плинні часи: життя в добу непевності / Зигмунд Бауман ; [пер. з англ. Антона Марчинського]. – К. : Критика, 2013. – 176 с.

14. *Урри Дж.* Мобильности / Джон Урри ; [пер. с англ. А.В. Лазарева, вступ. статья Н. А. Харламова]. – М. : Изд. и консалтинговая группа “Праксис”, 2012. – 576 с. – С. 70–71.

15. *Трубина, Е. Г.* Мобильность и седентаризм в социально-теоретическом дискурсе / Е. Г. Трубина // Известия Уральского федерального университета. Серия 3. Общественные науки. – 2012. – № 2. – С. 22–34.

16. *Зиммель Г.* Эссе о чужаке / Георг Зиммель // Социальное пространство: Междисциплинарные исследования: Реферативный сборник / РАН. ИНИОН. Центр социальных научно-информационных исследований. Отдел социологии и социальной психологии / отв. ред. Гирко Л. В. – М. : ИНИОН, 2003. – С. 181–186.

17. *Бауман З.* Текущая современность / Зигмунд Бауман ; [пер. с англ. под ред. Ю. В. Асочакова]. – СПб. : Питер, 2008. – 240 с.

18. *Вандельфельс Б.* Мотив чужого / Бернхард Вальденфельс. – Мн. : ПроPILEI, 1999. – 176 с.

19. *Вальденфельс Б.* Топографія Чужого: студії до феноменології Чужого / Бернхард Вальденфельс. – К. : ППС 2002, 2004. – 206 с.

20. *Петренко-Лисак А. О.* Кочівники сучасності: нові соціальні мобільності / А.О. Петренко-Лисак // Вісник Харківського національного університету. Серія “Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи”. – Вип. 28(948). – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – С. 178–181.

21. *Петренко-Лисак А. О.* Кочові цінності сучасного соціуму / А. О. Петренко-Лисак // Соціальні зміни та культурна ідентичність : зб. тез доп. учасників Міжнар. наук. конф. студентів, аспірантів та молодих науковців. – Одеса : ОНУ імені І. І. Мечнікова, 2011. – С. 201–204.

22. *Петренко-Лисак А. О.* Соціопросторові переміщення як цінність і спосіб сучасного життя / А. О. Петренко-Лисак // Проблеми розвитку соціологічної теорії: матеріали ІХ Всеукр. наук.-практ. конф. [“Проблеми розвитку соціологічної теорії: концептуалізація ціннісних змін у сучасному суспільстві”], Київ, 2 лист. 2012 р. / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка [та ін. ; за заг. ред. В. І. Судакова, О.Д. Куценко]. – К. : Логос, 2013. – С.181–184.

23. *Петренко-Лисак А. О.* Мобільна телефонія як фактор соціальних трансформацій у локальному просторово-часовому вимірі / А. О. Петренко-Лисак // Вісник ОНУ. Серія “Соціологія і політичні науки”. – Т. 18. Вип. 2(18). Ч. 1. – Одеса : “Астропринт”, 2013. – С. 391–397.

24. *Шмидт Э.* Новый цифровой мир. Как технологии меняют жизнь людей, модели бизнеса и понятие государств / Э. Шмидт, Дж.Коэн ; [пер. англ. С. Филина]. – М. : Манн, Иванов и Фербер, 2013. – 368 с.

25. *Феррарис М.* Ты где? Онтология мобильного телефона / Маурицио Феррарис ; [пер. с ит. К. Тименчик, М. Устюжаниновой]. – М. : Новое лит. обозрение, 2010. – 352 с.

26. *К мобильному обществу: утопии и реальность ;* [под ред. Я. Н. Засурского]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2009. – 304 с.

27. *Засурский Я.* Коммуникация в обществе знаний. Российская журналистика: 2008–2013 / Ян Засурский. – М. : МедиаМир, 2013. – 296 с.

28. *Петренко-Лисак А. О.* Мобільна відеотелефонія в системі соціально-комунікаційних технологій / А. О. Петренко-Лисак // СВІТ соціальних комунікацій : наук. журн. [гол. ред. О. М. Холод]. – Т. 8. – К. : КиМУ, ДонНУ, 2012. – С. 99–102.

МНОЖИННІСТЬ І ВАРІАТИВНІСТЬ ЯК ОСНОВОПОЛОЖНІ ПРИНЦИПИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ОПИТУВАНЬ

Система мас-медіа в суспільстві, що набуває ознак громадянського, структурно поєднується з проблемою множинності думок у різних сферах суспільства. Проблема інформаційного вибору виступає "квазіпроблемою", тому не зумовлюється лише політичними обставинами та інтересами людей, адже повністю однотипне та однозначне тлумачення (інтерпретування), а також повна збіжність між конкретною ситуацією та інформацією про неї є так само неможливою, як між перцептивно охопленою та репрезентованою у свідомості особистості реальністю. Саме тому множинність і варіативність постають основоположними принципами соціологічних досліджень.

Ключові слова: суспільство, інформація, множинність, варіативність, відповідальність, інформація, гуманізація.

Система масс-медиа в обществе, которое обретает признаки гражданского, структурно сочетается с проблемой множественности мнений в различных сферах общества. Проблема информационного выбора выступает "квазіпроблемой", поэтому не обусловлена только политическими обстоятельствами и интересами людей, ведь полностью однотипное и однозначное толкование (интерпретации), а также полное совпадение между конкретной ситуацией и информацией о ней также невозможно, как между перцептивно охваченной и представляемой в сознании личности реальностью. Именно поэтому множественность и вариативность возникают основополагающими принципами социологических исследований.

Ключевые слова: общество, информация, множественность, вариативность, ответственность, гуманизация.

The mass-media system in society, which acquires the features of civil, structural and coupled with problem of plurality in the

various areas of society. The problem of informational selection – put out as “kvaziproblem”, because not only conditioned by political circumstances and interests of the people, because the same type and completely unambiguous explaining (interpretation) and complete overlap between the particular situation and the information on it is as impossible as between perceptually covered and have represented in the individual consciousness reality. Therefore plurality and variety became fundamental sociological research principles.

Keywords: *society, information, plurality, variety, responsibility, humanization.*

Проблема, якій присвячена ця стаття, полягає в тому, що множинність як категоріальне поняття і як методологічний принцип проведення соціологічних досліджень, що базується на рівноспроможності кожного взяти участь в опитуванні (а це, у свою чергу, є обов'язковим принципом побудови будь-якої репрезентативної стратифікованої вибірки), одночасно є множинністю думок, тобто виступає як множинність представлення оцінкових суджень; однак останнім часом склалася думка (поширювана публіцистикою), що множинність лишається тільки кількісною (математичною) категорією і “працює” лише на рівні створення (розрахунку) самої вибірки. Поряд з тим і множинність, і варіативність є одночасно і методологічними категоріями соціології як науки, і принципами проведення конкретних досліджень.

Інтерес до соціологічних досліджень останнім часом став надто специфічним: коли необхідно щось довести (особливо своє “право на владу”) – соціологічні дослідження стають потрібними, коли ж соціологічні дослідження викривають певні суспільні недоліки, або вказують на гострі проблеми, тоді результати досліджень піддають дедалі частіше несправедливій критиці, або просто ігнорують. Очевидною стає також традиційна невідповідність публіцистично-поширювачів та користувачів результатів соціологічних опитувань для коректних аналітичних висновків та правильного користування соціологічною інформацією.

Насамперед треба надати визначення соціологічних понять “множинність” та “варіативність”. Перше – значення множинності в своїй трактовці, безумовно, пов’язане з витоками точних наук. Але для соціології масових опитувань, або полстерської соціології, насамперед важливим є ступінь узагальнень, який відповідає саме основоположному розумінню поняття “множинність” – жодна оцінка, жодна думка не повинна бути втрачена, не взята до обробки, і, врешті-решт, – так і не проаналізована. Рівень узагальнення, втілений у принципі рівноспроможності та рівного доступу щодо можливості висловлювання своїх думок через інструменти (анкети, інтерв’ю) вибіркового методу опитування, дає змогу соціологам доносити думку саме в її “множинності”, втілений у відсоткових показниках. Варіативність є поняттям більш “камерним” і водночас конкретним. Воно стосується саме варіативності відповідей, тобто можливості соціолога передбачити віяло ймовірних відповідей на запитання анкети, з одного боку, і, з другого – варіативність і “ступінь свободи” думок, тобто широту і глибину розуміння потенційного бачення проблеми респондентом, що має перебувати у прямій кореляції із розумінням цієї ж проблеми соціологом.

І перше, і друге поняття треба одразу відмежовувати від багатовимірності та багатозмінності (останнє притаманне умовам експерименту), крім цього, треба підкреслити, що перше поняття має певне горизонтальне спрямування, а друге – вертикальне, адже парадигма варіативності являє собою не послідовну рядоположність, а скоріше вертикальну підпорядкованість певному смисловою ядру.

Дискусії щодо тлумачення й використання наукових понять і визначень притаманні науці апріорі. Але “зсув” у тлумаченні та використанні понять спеціально – “соціологічно визначених” соціологією як наукою та її певними галузями, такий “зсув” тільки плутає наукову думку, полишає її стрункості та переконливості, особливо у викладенні наукових концепцій та доведенні наукових теорій.

Так, в історії становлення поняття “волюнтаризм” (яке на той час широко використовували і соціологія, і політологія) відбулося немало диспутів не тільки між окремими науковцями, а й між науковими галузями. Звертаючись до джерел наукової кодифікації, можна встановити, що це поняття (voluntarism) “використовується для характеристики соціологічних теорій, що ґрунтуються на дослідженні намірів або мотивів індивідів, дії яких, як передбачається, мають “волюнтаристський” характер, тобто не визначаються соціальною структурою” [1, с. 32]. І хоча остання, за висловом Е. Гідденса, “використовується в теорії структурації для визначення правил і ресурсів, рекурсивно залучених до системи соціального відтворення; інституціональним особливостям соціальних систем притаманні структуральні властивості в тому сенсі, що взаємовідносини є стабільними та стійкими у часі і просторі” [3, с. 29]. Соціологи виступають проти волюнтаристських тлумачень, оскільки заперечення ролі соціальної структури визнається “антисоціологічним”. Так, у теорії дії (action theory) аналіз базується на знанні про типових діячів та типові ситуації (Т. Парсонс), де серед інших елементів виявляються цілі та очікування діяча, його цінності тощо. Особлива увага приділялась засобам досягнення цілей, вивченню характеру ситуації та розумінню ситуації діячем. Саме Т. Парсонс назвав ці елементи “системою координат дії” [15].

Якщо виходити з того, що й герменевтична, й позитивістська форми теорії дії тісно пов’язані з теорією символічного інтеракціонізму, а відповідно мають витoki із запропонованих ще М. Вебером типів дій (серед яких він виділяв традиційні, цілераціональні, ціннісно-раціональні та афективні), то, наслідуючи М. Вебера, одним із найважливіших моментів необхідно наголосити *визначення дії* з точки зору її усвідомлюваності. Гуманізаційне наповнення визначення дії лежить саме в цьому полі. Саме герменевтичні підходи у теорії дії роблять її (усвідомлюваність) абсолютним теоретичним пріоритетом: дія та смисл

нерозривно пов'язані між собою (А. Шюц). Позитивістське спрямування теорії дії (розвинене Т. Парсонсом) більш зосереджене на соціальній структурі, адже саме вона висуває і робить доступними для діяча ті або інші цілі та засоби; тут ми знаходимо аналіз соціальної системи в цілому, причому сама концепція соціальної структури (розвинена далі Е. Гідденсом) як результат проектування та дій певних соціальних діячів практично відсувається на другий план, переключаючи увагу дослідника саме на аналіз процесу соціалізації діяча в рамках загальної культури та способу існування системи.

У цьому напрямі вже на початку ХХІ ст. працюють представники так званої персуазивної теорії, яка, заглиблюючись у надра переконуючої комунікації, зачіпає сфери комунікативних відносин у таких галузях, як: політика, масова комунікація, електоральна поведінка тощо.

Величезне значення в правильному використанні та адекватному тлумаченні понять соціологічної науки має “структура поглядів” або “інтелект вражень” (останнє термінологічне словосполучення є авторським). Відомий американський учений – професор Клівлендського університету (США) Річард М. Перлофф, будучи директором “Школи комунікації” і відомим спеціалістом з соціальної психології, переконуючої та політичної комунікацій, – пише в своїй книзі “Динаміка переконливості: комунікація та погляди в ХХІ столітті”: “Ці перспективи структури поглядів викривають інтуїтивні уявлення про найважливішу динаміку людських настановлень. Вони також є цікавими для комунікаторів, хто сподівається ці настановлення змінити. ...Ідеологічний напрям стане тим ґрунтовним принципом, що визначатиме особливу ідеологічну перспективу” [16, р. 54–55]. Саме множинність розуміння “структури поглядів” та намагання “матеріалізувати” їх через виміри *vox populi* привели, нарешті, до визнання соціологічного опитування серйозним інструментом вимірів стану та тенденцій розвитку соціуму.

Множинність як категорія та як методологічний принцип соціологічного опитування перебуває одночасно в двох площинах: як категорія це поняття “обслуговує” такі наукові течії та концепції, як: соціальна міфологія, соціологічна та політологічна концепція меритократії (Д. Белл, З. Бжезинський, М. Платнер, К-Р. Поппер), концепції багатоступеневого потоку інформації та парадигми ефектів – у соціології масових комунікацій (П. Лазарсфельд, В. Шрамм, Г.-Д. Ласвелл та ін.); особливу групу в цьому ряду становлять теорії модернізації, що послідовно висувають множинність основним категоріальним стрижнем, досягаючи максимуму в розбудові постмодерністського бачення світу. Навіть така традиційна наука, як історія, піддаючись загальному “шарму” множинності, почала не тільки залучати соціологічні виміри простору і часу, а й використовувати множинність як історіософську категорію; так, на думку Філіпа Етінгтона з університету Південної Каліфорнії, “історія не є “зміною в часі”, як твердить кліше, а зміною крізь простір, тому знання про минуле є картографічним буквально: розташування місць історії індексується відповідно до координат часопростору” [9, р. 466]. У найширшому (за останні два десятиліття) нарративі про простір також зустрічаємо категорію множинності фактично як основоположну.

Так, артикулюючи потребу в окремій науці про простір, Анрі Лефевр у своїй концепції про простір як продукт соціального виробництва, де можна проаналізувати механізми організації простору через розміщення зон проживання, виробництва, торгівлі, державний контроль, залежність між центром і периферією тощо також пропонує включати й історію простору, а саме як взаємодіють простори репрезентацій і репрезентації простору різних часів, наприклад: “середньовічний простір: з одного боку, це простір магічно-релігійної репрезентації, з пеклом унизу, Богом угорі на небесах та світським світом поміж ними. Та це не перешкоджало створенню репрезентацій простору (конструюванню перших мап, знанню навігаторів, купців

та піратів) Сереземномор'я як центру світу" [14, р. 190]. Ще раніше у дослідженні простору, який є, на думку Лефевра, "окремою цариною", де об'єктом вивчення виступає саме простір, а не час (що було просто неможливим за часів панування марксистської діалектики), де множинність стає і теоретичним, і методологічним інструментом міждисциплінарності, особливо в напрямі теорії, яка, ймовірно, могла б стати об'єднувальною для різних площин досліджень простору, які Лефевр визначає як різнорівневі "поля": 1) фізичні, де увага зосереджується на природі і космосі, 2) ментальні, де йдеться про логічні узагальнення (метафізичні репрезентації простору), 3) суспільні – як найширшу площину соціальної практики [13, р. 11].

Розмірковуючи про це об'єднання ще з середини 70-х років, Лефевр постулює, що під цим кутом зору минуле постає не як історія людства, а як історія простору, через який ми прочитуємо соціальну діяльність людства. Виходячи з маніфестації ідей сучасних вчених, модернізація, досягши свого апогею, пішла на "другий виток"; так, на думку відомого вітчизняного методолога В. Нікітіна, "форми представлення ідеї множинності змінилися і не фіксуються в традиційних засобах" [11, с. 18]. Під традиційними засобами автор розуміє представлення "ідеї множинності" через більшість догматів, канонів і рецептів, як це було характерним за часів середньовіччя, або множинність картин світу, наукових та навчальних предметів, що є характерним й до цього часу. Саме в напрямі гуманізації ми постаємо перед необхідністю перегляду певного кола теорій та відповідної практики життя в публічному просторі, щоб запобігти розвитку і поширенню "одновимірності", поміченої ще Г. Маркузе [9], й одночасно з метою соціально підключити індивіда до участі в суспільних процесах – не через приватизацію та почуття власності, а через публічне визнання його відмінної людської ідентичності, як у сенсі належності до "роду", так і в сенсі приєднання до певного типу культури.

Під кутом дотримання принципів множинності та варіативності можна розглядати інтерпретації результатів со-

ціологічних досліджень, що викликають певну *критичну рефлексію*. Як приклад можна взяти аналіз опитувань Левада-Центру [8] (опитування, здійснювалось 14–17 листопада 2014 р., N=1600, проводилось у 134 населених пунктах 46 регіонів РФ, статистична похибка не перевищує 3,4%), які були розміщені на сайті наприкінці 2014 р.: за рік росіяни утвердилися у думці, що протестувальників на Майдан вивели підступи Заходу, який намагається втягти Україну в орбіту своїх політичних інтересів (41% у січні проти 56% у грудні), а також, що це є наслідком обурення корумпованим режимом Януковича (9% у січні й 23% у грудні). Понад дві третини росіян (65%) вважають, що керівництво України й значна частина мешканців України розглядають нинішні відносини між Росією та Україною як воєнний конфлікт, тому що до цього їх схиляють українські політики та ЗМІ [8]. Найважна вузька спрямованість цього псевдоаналізу, заангажованість і односторонність суперечать самій сутності принципів множинності та варіативності.

Адекватна гуманістичному напряму специфіка архетипового підходу [5] дає змогу виявити (і водночас попередити), якщо соціологічні висновки подаються в зманіпульованому вигляді, що значною мірою спотворює реальні дані; таким чином, резюмуючи, можна підкреслити, що подібний хибний “аналіз” лише відбиває постулат про *здатність минулих систем впливати на подібні наступні* (артикульований свого часу О. Донченко) “питання лише в тому, як за допомогою власної активності й осмисленого ставлення до складових кожної життєвої ситуації послабити або підсилити цей вплив” [4, с. 15].

Спрощена схема “маніпуляцій свідомістю”, якою звикли користуватися переважно провладні політологи і соціологи політичних відносин, не дає змоги глибоко і неспростовно проаналізувати специфіку саме архетипічної поведінки людини та передбачити її психологічні реакції на ті або інші події, інформацію тощо. Всі ці проблеми неодноразово потрапляли у фокус рефлексії інтелектуала-

лів “від Грамші до Фуко”, як слушно зауважує Н. Костенко, які мали на меті прояснення механізму ідеологічних завоювань чи множинних форм виробництва суб’єктивності. Сьогодні “телебачення транслює магістральний суспільний дискурс, маючи у своєму розпорядженні монополію на формування свідомості дуже істотної частини населення” [10, с. 37]. На жаль, під тиском цієї “монополії” перебуває не тільки пересічна аудиторія. Ще донедавна авторитетний центр соціологічних досліджень у Росії “ВЦИОМ” – також став поступатися позиціями об’єктивності. Особливо неприпустимими з погляду методологічного принципу дотримання рівнодоступності та представлення всього спектру варіативності думок є маніпулювання текстами формулювань запитань та варіантів відповідей у анкетах масових соціологічних опитувань. Нижче наводиться приклад такого маніпулювання, метою якого є явне “підштовхування” до вибору (а точніше – “не вибору”), тих варіантів відповідей, які є найменш бажаними для замовників або “не відповідають” домінуючій ідеології, наслідки тиску останньої – знаходимо також й в аналітичному звіті “ВЦИОМ”: “...для росіян порядок у країні є важливішим за демократичні принципи (опитування проведено 8–9 березня 2014 р., опитано 1600 осіб у 130 населених пунктах у 42 регіонах Росії, статистична похибка не перевищує 3,4%). Так, понад дві третини опитаних (71%) впевнені, що для Росії важливим є досягнення порядку, навіть якщо заради цього потрібно буде піти на деякі порушення демократичних принципів. Даної точки зору частіше за інших дотримуються побічники КПРФ (78%) та люди похилого віку (77%)” [7]. Відбиток характерних “віянь часу”, що порушують принцип вільного вислову і фіксації повного спектру варіативності думок, показаний у *табл. 1*.

Доволі показовим є й те, що, маніпулюючи свідомістю громадян, російські соціологи, підпорядковані тиску ідеології “переваг російського способу життя”, одночасно “витискають” із своїх досліджень і наукову об’єктивність.

Таблиця 1

Як Ви вважаєте, що зараз найважливіше для Росії?

	1998	1999	2000	2010	2014
Порядок, навіть якщо для його досягнення доведеться піти на деякі порушення демократичних принципів і обмеження особистих свобод	69	87	85	72	71
Демократія, навіть якщо послідовне дотримання демократичних принципів надає певну свободу руйнівним елементам	15	13	15	16	20
Важко відповісти	15	–	–	12	9

Безпрецедентне знецінення “священності” індивідуального вибору, власне – об’єктивації сприйняття світу через надання правдивої соціологічної інформації, з урахуванням “чужої фактичності” [2], за висловом П. Бергера і Т. Лукмана (які виступали проти прийняття інституціалізованих ролей або чужої фактичності як правил, за якими суспільство закріплює власні внутрішні зв’язки, й обумовлює тим самим свою реальність, втілену у певних ролях, статусах тощо), – знецінює працю раніше шанованих науковців-соціологів і надає їхній інформації суто пропагандистського звучання.

“Сенс у тому, щоб не сприймати “чужу фактичність” як ворожу, а спілкуватися на вищому рівні – рівні толерантного здорового глузду” [4, с. 63]. Об’єктиваційна та прогностична функції науки не перестають бути пріоритетними в будь-яких, навіть у найскладніших ситуаціях. Треба погодитись також із аксіоматичним висновком О. Донченко, що “архетипова феноменологія не може бути зрозумілою тільки в рамках причинно-наслідкової лінійної парадигми, ... будь-який архетип чи його структура водночас містять у собі минуле, теперішнє і майбутнє. І саме тому архетипи

здатні бути оракулами будь-якої ситуації, передбачати її небезпечність або необхідність, викликати або уникати її” [4, с. 15–16].

На межі 2014–2015 р. (з 25 грудня 2014 р. по 15 січня 2015 р.) було проведено соціологічне опитування громадян України Фондом “Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва” спільно з соціологічною службою “Ukrainian Sociology Service” на замовлення Міжнародного центру перспективних досліджень. Опитано 4413 респондентів у 11 регіонах України (по 400 в усіх регіонах України, на Закарпатті та Буковині – 401, у Центрі – 402, на Поліссі – 410). У таблиці 2 наведено відповіді на запитання “Як Ви ставитесь до історичних подій, викладених нижче?” [6].

Як демонструють наведені дані, феномен архетипії суттєво проявляється в оцінках респондентів із західних, центральних областей та сходу країни. Але саме збереження варіативності підходів до створення інструментарію та орієнтованості на множинність думок дає змогу найбільш повно уявити думку громадян, зокрема з найгостріших питань, наприклад: “Які дії мали б найбільшу ефективність для примирення українців?”. Результати відпові-

Таблиця 2

Майдан 2013–2014 рр. (%)

	Позитивно	Негативно	Байдуже	Нічого про це не знаю
Волинь	86	8,0	4,5	1,3
Галичина	94,3	4,0	1,8	0,0
Південний Захід	66,8	12,7	19,5	1,0
Поділля	51,9	38,1	8,5	1,5
Центр	65,2	26,8	6,5	1,5
Полісся	57,6	18,9	15,7	7,8
Слобожанщина	36,3	55,4	4,8	3,5
Нижнє Подніпров'я	44,3	47,0	8,7	0,0
Причорномор'я	50,7	38,0	9,2	2,0
Донбас	12,3	69,2	18,3	0,3
Київ	60,4	28,6	9,0	2,0
УКРАЇНА ЗАГАЛОМ	53,7	34,2	10,2	1,9

дей на це запитання зафіксували, що найбільшу ефективність для примирення українців мали б, на думку населення, такі дії: перемога у війні (36%), реальна боротьба з корупцією (35%), покращення соціально-економічного становища в країні (34%). Ефективність інших дій і заходів оцінюється громадською думкою значно нижче, а на останніх місцях за дієвістю – федералізація України (6%), прийняття російської мови як другої державної (8%), боротьба з націоналістичними проявами (8%) [6].

З великою вірогідністю дані дослідження підтверджують думку Е. Гідденса, що “в межах держав-націй регіоналізація центру та периферії, ймовірно, пов’язана з існуванням “утворень”, які складають основу структурації правлячих класів” [3, с. 201], а крім цього, ілюструють той факт, що саме багатовимірність і варіативність думок (за умов їх правильного виміру) здатні врівноважити будь-який внутрішній конфлікт у суспільстві, виявити віяло преференцій та визначити нейтральний сектор для повернення ситуації в зону “здорового глузду”. Саме відокремлюючи знання від здорового глузду, наголошує Е. Гідденс, соціологи “намагаються зберегти останнє поняття для визначення пропозиціональних переконань, що використовуються в процесі повсякденної діяльності” [3, с. 453].

Періодичні дискусії, що точаться в сучасній соціології стосовно концепту “громадська думка” та чим вона відрізняється від “полстеризму”, аж ніяк не знецінюють самих результатів якісно підготовлених та професійно проведених соціологічних опитувань, тим більше, якщо методологічними принципами, що завжди притаманні таким високоякісним дослідженням, будуть множинність і варіативність як невід’ємні складові наукової необмеженості та методологічної обґрунтованості.

Література

1. *Аберкромби Н.* Социологический словарь / Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б. С. ; пер. с англ. под ред. С. А. Ерофеева. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1997. – 420 с.

2. Бергер П. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман ; пер с англ. Е. Д. Руткевич. – М. : Academia-Центр, Медиум, 1995. – 324 с.
3. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации / Энтони Гидденс ; пер. с англ. И. Тюриной. – [2-е изд.]. – М. : Академ. Проект, 2005. – 528 с.
4. Донченко О. А. Архетиповий менеджмент: монографія / О. А. Донченко ; НАПН, Ін-т соціальної і політичної психології. – Кіровоград : Імекс – ЛТД, 2012. – 264 с.
5. Донченко О. А. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви політичного повсякдення) / О. А. Донченко, Ю. В. Романенко. – К. : Либідь, 2001. – 334 с.
6. Дослідження Фонду “Демократичні ініціативи ім. І. Кучеріва” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dif.org.ua/ua/polls/2015a/sho-obednue-ta-rozednue-.htm>
7. Дослідження соціологічного центру “ВЦИОМ” [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://wciom.ru/index.php?id=459&uid=114767>,
8. Дослідження соціологічного центру “Левада-Центр” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.levada.ru/25-11-2014/sobytiya-na-vostoke-ukrainy-vybory-v-dnr-i-lnr-peremirie>
9. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества / Маркузе Г. ; [пер. с англ., посл., прим. А. А. Юдина]. – М. : ООО “Изд-во АСТ”, 2003. – 526 с.
10. Медіа. Демократія. Культура / за ред. Н. Костенко, А. Ручки. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – 356 с.
11. Никитин В. А. Идея образования или содержание образовательной политики / Никитин В. А. – К. : Оптима, 2004. – 205 с.
12. Etington P. Placing the past. “Groundwork” for a Spatial Theory of History / Etington P. // Rethinking History. Vol. 11, no 4, December 2007. – P. 465–493.
13. Lefevre H. The Production of Space / Lefevre H. – Oxford, 1991.
14. Lefevre H. State, Space, World: Selected Essayas / Lefevre H. – Minnesota, 2009.
15. Parsons T. Social Systems and the Evolution of Action Theory / Parsons T. – New York, Free Press, 1977.
16. Perloff Richard M. The dynamics of persuasion: communication and attitudes in the 21st century / Richard M. Perloff. – 4th ed. p. cm. – 425 pp.

ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ ЕКВІВАЛЕНТНОСТІ ВИМІРЮВАННЯ В СОЦІОЛОГІЧНИХ КРОС-НАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ: ТЕОРЕТИКО- МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Стаття присвячена визначенню поняття “еквівалентність вимірювання” в методології соціологічних крос-національних досліджень. Означена роль еквівалентності вимірювання для реалізації релевантного порівняння конструктів у крос-національних дослідженнях. Охарактеризовані основні типи еквівалентності, їх значення для порівняльного аналізу та для практичного використання, зазначені основні критерії досягнення окреслених типів еквівалентності в крос-національних дослідженнях. Представлені рекомендації для досягнення найбільш коректного і еквівалентного порівняння при підготовці інструментарію.

Ключові слова: крос-національні дослідження, еквівалентність вимірювання, процедурна еквівалентність, інтерпретативна еквівалентність, структурна еквівалентність, функціональна еквівалентність, метрична еквівалентність, скалярна еквівалентність, інваріантність.

Статья посвящена определению понятия эквивалентности измерения в методологии социологических кросс-национальных исследований. Данная роль эквивалентности измерения для реализации релевантного сравнения конструктов в кросс-национальных исследованиях. Охарактеризованы основные типы эквивалентности, их значение для сравнительного анализа и для практического использования, указаны основные критерии достижения определенных типов эквивалентности в кросс-национальных исследованиях. Представлены рекомендации для достижения наиболее корректного и эквивалентного сравнения при подготовке инструментария.

Ключевые слова: кросс-национальные исследования, эквивалентность измерения, процедурная эквивалентность, интерпретативная эквивалентность, структурная эквивалент-

ность, функциональная эквивалентность, метрическая эквивалентность, скалярная эквивалентность, инвариантность.

The article is devoted to defining the concept of equivalence in methodology of sociological cross-national studies. Also the article is devoted to the role of measurement of equivalence for the measurement of constructs in cross-national studies. Also the main types of equivalence are described. And for practical using the basic criterias for defining equivalence in cross-national studies are described. There were the recommendations for achieving the most correct and equivalent comparison during the preparing of measurement instrument in the article.

Keywords: *cross-national studies, equivalence of measurement equivalence, procedural equivalence, interpretive equivalence, structural equivalence, functional equivalence, metric equivalence, scalar equivalence, invariance.*

Розвинута в крос-культурній методології проблема еквівалентності соціальних об'єктів з середини ХХ ст. стає актуальним питанням для соціологічних порівняльних досліджень. До цього часу була накопичена чимала база методологічних засад проведення порівняльних досліджень. Виникло глибоке розуміння функцій і природи порівняльних досліджень, а самі дослідження стали дуже різноманітними.

Важко сьогодні уявити сучасну соціологію без проведення крос-національних досліджень як важливого засобу інформації. За останні п'ятдесят років у соціології була накопичена велика методологічна база особливостей проведення крос-національних досліджень різних аспектів суспільного життя. Дедалі більше дослідників приділяють увагу співвимірюваності конструктів, вдосконалюючи процедуру перевірки еквівалентності вимірювання конструкту. А ще у 60–70-х роках минулого століття, як зазначають Н. Самуель і М. Каасе, крос-національні дослідження відповідно до діючої на той момент тенденції у крос-культурній психології являли собою опитування на певну тематику. За інструментарій порівняльних досліджень брались анкети, які були розроблені в одній країні і перед-

бачали аналогічний збір даних в інших країнах [1, с. 45]. Подібна адаптація або ж поширення одного інструментарію для кількох країн була головною причиною невідповідності у співвимірюваності даних.

У такому випадку, навіть виключаючи проблему перекладу інструментарію, існує проблема концептуального характеру. Бо однією з базових характеристик соціологічних крос-національних досліджень є їх багатоконтекстуальний характер як на рівні організації проекту, так і на рівні аналізу даних. Рівнозначне врахування контекстуальних особливостей при вимірюванні конструктів є великою проблемою крос-національних досліджень, особливо при використанні великої кількості країн для аналізу та здійснення порівняння в різні часові проміжки. Отримання релевантних і надійних даних для крос-національного дослідження має першочергове значення. І в цьому – головна складність крос-національних соціологічних досліджень.

Тому метою даної статті є аналіз особливостей визначення еквівалентності вимірювання в соціологічних крос-національних дослідженнях.

У своїй роботі “Проблеми порівняльного аналізу в сучасних соціологічних дослідженнях” В. Анреєнкова зазначає, що відповідно до історії крос-національних соціологічних досліджень розвиток порівняльних досліджень відбувається за принципом збільшення кількості об’єктів дослідження (країн) і одночасно збільшення кількості тимчасових точок порівняння – від простого порівняння країн у певний період до повторних, а потім і регулярних трендових досліджень. Така тенденція, у свою чергу, робить перевірку еквівалентності вимірювання крос-національних соціологічних досліджень першочерговою складовою реалізації коректного порівняння.

Причин такої ретельної перевірки еквівалентності вимірювання може бути декілька.

По-перше, респонденти як джерело інформації в дослідженні можуть говорити одне, а робити – інше, можуть

відповісти соціально бажаним чином і можуть змінювати думку під впливом контекстних обставин в конкретний момент. По-друге, респонденти крос-національних досліджень були соціалізовані в різних економічних і культурних традиціях, розмовляють різними мовами і можуть розуміти деякі речі, явища по-різному в соціокультурно зумовленому ключі. В результаті цього досліджуваний конструкт може розумітися в різних країнах по-різному, і індикатори, які його вимірюють, можуть не підходити для вивчення в тій чи іншій країні за даних умов [2, с. 443–454].

І навіть якщо досліджуваний конструкт розуміється однаково, шкала вимірювання може бути по-різному використана в різних країнах. Те, що вимірюється в одній країні і розуміється однозначно, може мати зовсім інші характеристики в іншій.

Наведемо приклад, який продемонстрували в своїй публікації Ю. Пюрко, С. Швартц, Е. Давідов стосовно того, як ігнорування питання про крос-національну еквівалентність може різко спотворити порівняння релігійної участі: один з показників ESS, який вимірює релігійність, полягає в питанні респондентів, наскільки часто вони відвідують релігійні інституції. Тим не менш, саме це питання має радикально інший зміст, коли застосовується в Туреччині (переважень мусульманській країні). Якщо дослідники ігноруватимуть нееквівалентність цього питання, вони можуть суттєво недооцінювати рівень релігійної участі турецьких жінок і помилково робити висновок про те, що Туреччина є єдиною країною в Європі, де жінки менш релігійні, ніж чоловіки. Релігійна складова має істотний вплив і на політичні орієнтації людей Східної Європи [3, с. 537–561].

Використовуючи дані ESS, автори виявили, що питання про віднесення себе до політично “лівих” і “правих” може мати різні ідеологічні характеристики і особливості серед ліберальних, традиційних, і посткомуністичних країн Європи. Таким чином, порівняння відповідей на це

запитання в різних країнах може бути сумнівним. Крім того, було виявлено, що цінності універсалізму пояснюють “ліві” орієнтації в ліберальних і традиційних країнах, в той час як цінності конформізму та орієнтації на традиції визначають “правих”. Проте цінності та їх мотиваційна база не пояснюють політичну орієнтацію в посткомуністичних країнах. Релігійність є сильним предиктором політичної орієнтації в традиційних країнах, тоді як цінності та їх мотиваційні основи є визначальним фактором у ліберальних країнах. Пряме порівняння відповідей за шкалою між країнами може призвести до неправильних висновків, бо відповіді можуть мати різні значення в різних соціокультурних контекстах.

Можливість стовідсоткового релевантного порівняння відносин, поведінки, а особливо поглядів і переконань представників різних країн видається доволі сумнівною. З методологічного погляду основним завданням дослідника є досягнення найбільш коректного вимірювання, яке було б стійким до соціокультурних умов і найбільш повно відображало контекстуальні особливості при інтерпретації причинно-наслідкових зв'язків.

Інакші відмінності в коефіцієнтах регресії, коефіцієнтах кореляції і порівнянні середніх можуть бути зумовлені систематичними помилками в результаті неспівмірюваності конструкту (різної інтерпретації конструкту в різних країнах, невідповідністю індикаторів для вимірювання даного конструкту в усіх країнах, різного розуміння питань і пропонуванних альтернатив відповіді).

Як зазначає А. Пржеворські і Х. Тьюні [4, с. 31–87], одне з головних питань крос-національних досліджень: наскільки певний соціальний конструкт є рівнозначним для вимірювання в різних країнах? Через те, що з одного боку, на еквівалентність вимірювання впливають контекстуальні особливості певної країни як окремої одиниці аналізу (певні історичні особливості, менталітет, історична пам'ять представників даної країни стосовно певного явища тощо), з другого – навіть у межах однієї

країни спостерігається велика варіативність групи за певними характеристиками (релігія, мова, політичні орієнтації, особливості ідентичності тощо). Все це значно ускладнює співвимірюваність і підтвердження структурної подібності досліджуваних конструктів.

Тому для того, щоб порівняння конструкту було можливим, а інтерпретація подібностей і відмінностей мала змістовний характер, передусім необхідно довести еквівалентність вимірювання – рівнозначність досліджуваного конструкту, з використанням єдиного набору індикаторів у різних країнах. Вважається, що найбільш важливо перевіряти еквівалентність вимірювання конструкту при дослідженні суб'єктивних факторів (таких як цінності, ставлення, переконання людей, ідентичність, громадська думка тощо), через складність і найбільш прив'язливу до контексту складову життя кожного суспільства. Однак, з іншого боку, дослідження такого роду конструктів є більш стійкими до змін протягом певного періоду часу. На відміну від об'єктивних факторів (добробут людей, ставлення до інститутів, демографічні чи соціально-економічні позиції тощо), які можуть значно швидше змінюватись під впливом соціально-економічних, політичних умов у певний період часу; для яких доведення стійкості вимірювання конструкту має повторюватись набагато частіше.

Отже, еквівалентність вимірювання є важливою умовою порівняння як об'єктивних показників, так і суб'єктивних.

У методології крос-національних досліджень типи еквівалентності вимірювання можна поділити на дві основні групи – інтерпретативну і процедурну еквівалентність та виділити окремо лінгвістичну еквівалентність як необхідну складову досягнення інтерпретативної і процедурної еквівалентності. **Інтерпретативна еквівалентність** являє собою рівнозначність вимірюваного конструкту в різних групах. До цієї групи належать типи еквівалентності, які пов'язані з тим, чи однаково окремі конструкти інтерпретуються в різних групах (країнах).

Концептуальна еквівалентність – рівнозначність конструкту в різних країнах (наскільки даний конструкт можна однаково інтерпретувати в різних умовах). Наприклад, якщо конструкт (С) має різний смисловий підтекст у різних групах, то дані, отримані в результаті порівняння даного конструкту в різних групах (країнах), не можна порівнювати [4, с. 65].

У випадку якщо конструкт не можна інтерпретувати однаково в різних країнах (поняття мають різні значення в різних контекстах), такі конструкти називаються не-порівнюваними, нееквівалентними. Цей тип еквівалентності досягається, коли конструкт однаково визначається в різних групах. Тільки при досягненні цього виду еквівалентності крос-національна оцінка конструкту за допомогою одних і тих самих показників є можливою.

Також разом з концептуальною еквівалентністю до інтерпретативної групи належить і функціональна еквівалентність.

Функціональна еквівалентність – це відповідність значення питань.

Про функціональну еквівалентність можна говорити, якщо спостерігається взаємозв'язок змінної D в двох і більше групах, D(a) і D(b), з поняттям С. Наприклад, якщо питання в оригінальній версії призначено для оцінки повсякденної активності, то в процесі адаптації воно не повинно втрачати дане значення.

Цей тип еквівалентності пов'язаний з однаковою функціональною значущістю запитань анкети. Для отримання релевантних даних крос-національного дослідження запитання анкети повинні бути однаково зрозумілі у кожній країні, де проводиться дослідження. Як зазначає Ф. Ван де Вейвер, оцінка конструкту зазвичай виводиться з повної оцінки відповідей на запитання, які вимірюють даний конструкт [5].

Якщо в першому випадку проблема еквівалентності пов'язана із змістовними складовими самого досліджуваного конструкту, його смисловими особливостями в різних

досліджуваних групах, то в другому випадку маємо справу безпосередньо з вимірювальним інструментарієм. Тотожність у розумінні вимірюваного конструкту (концептуальна еквівалентність) є необхідною, але недостатньою умовою порівнянності даних, бо подібність факторних структур у різних групах не гарантує коректного порівняння кількісних відмінностей в оцінках.

Типи еквівалентності, які належать до групи інтерпретативної еквівалентності, можна вважати передумовою процедурної еквівалентності, бо еквівалентність процедур (методик) вимірювання не можливе без досягнення зазначених вище підтипів інтерпретативної еквівалентності конструктів.

Тому наступним кроком у перевірці співвимірювання об'єктів є перевірка досягнення еквівалентності процедур вимірювання (процедурної еквівалентності). На рівні процедурної еквівалентності перевіряють, **чи підходить обраний набір індикаторів для вимірювання конструкту в усіх країнах, де проводиться дослідження.** У даному випадку в якості процедурної еквівалентності будемо мати на увазі саме цю характеристику.

До процедурної еквівалентності можна віднести: структурну еквівалентність, еквівалентність одиниць вимірювання (метричну) і повну (скалярну) еквівалентність.

Розглянемо кожні з типів, які представляють групу процедурної еквівалентності докладніше:

Структурна еквівалентність – структурна єдність індикаторів конструкту в кожній країні – досягається, коли інструмент, який застосовується в різних країнах, оцінює один і той самий конструкт. Умовою структурної еквівалентності є ідентичність кореляцій патернів між пунктами методики. Подібні кореляційні патерни зазвичай перевіряються за допомогою факторного аналізу, який дає змогу отримати відтворену методикою факторну структуру. Схожість факторних структур у різних групах (країнах) розглядається як необхідна умова співвимірюваності конструкту з використанням саме цього набору інди-

каторів. Якщо доведено, що обрані індикатори однаково враховують контекстуальні особливості, можна говорити, що була обрана коректна модель вимірювання конструкту. Без досягнення структурної подібності вимірювання говорити про інші типи процедурної еквівалентності не має сенсу. Якщо доведена структурна схожість моделі перевіряються більш жорсткі типи еквівалентності (метрична і скалярна). Доведення метричної і скалярної інваріантності необхідне для реалізації релевантного аналізу і інтерпретації даних.

Еквівалентність одиниць вимірювання (метрична еквівалентність) відповідає за рівнозначність шкали кожного індикатора конструкту для різних країн. Одиниці вимірювання еквівалентні, коли метрика шкали (одиниця виміру одна і та ж в різних досліджуваних групах. Для перевірки еквівалентності одиниць вимірювання (метричної еквівалентності) необхідно визначити, чи враховує інструментарій особливості країн (ступінь інваріантності одиниць вимірювання досліджуваного конструкту). Якщо ця умова еквівалентності виконується, кількісні відмінності в оцінках (наприклад, тих, що були отримані в різні моменти часу або для різних підвбірок) можна порівнювати [6, с. 168].

Повна еквівалентність шкали (скалярна еквівалентність) – однаковість інтервалу шкали в різних групах. У даному випадку маємо вже стандартизовану тотожність шкали самого конструкту як латентної змінної.

Повна еквівалентність результатів дослідження дає можливість говорити про більшу вірогідність співвимірюваності конструктів, що, своєю чергою, робить порівняння й інтерпретацію даних надійним і релевантним [6, с. 332]. Цей рівень еквівалентності дає змогу порівнювати зв'язки показників, які вимірювалися за допомогою даної методики, з іншими показниками в групах. Також інтерпретація кількісних відмінностей за окремими результуючими змінними може мати сенс тільки тоді, коли виконується дана умова.

Однак для того, щоб аналіз схожості розуміння конструктору в різних групах і перевірка процедурної еквівалентності отриманих даних мали сенс, велику роль відіграє те, наскільки ретельно були дотримані всі правила підготовки інструментарію порівняльних досліджень. Етап підготовки інструментарію відіграє важливу роль у досягненні еквівалентності дослідження.

Тому в практиці порівняльних досліджень розроблено ряд засобів і рекомендацій для досягнення еквівалентності вимірювання, дотримання яких необхідне для коректного порівняння. Спинимось на них докладніше.

Кожен з зазначених нижче засобів і рекомендацій досягнення еквівалентності пов'язаний з етапом дослідження.

На етапі створення інструментарію:

- консультації експертів / групи експертів;
- необхідна контекстуальна інформація (офіційна статистика, інформація про актуальні події в країні (за аналізом ЗМІ));
- етнографічні та інші якісні підходи;
- обережно сформульовані запитання;
- професійний переклад з точки зору крос-національної універсалізації запитань;

На етапі попереднього тестування анкети:

- когнітивні інтерв'ю / структуровані зонди;
- вивчення реакції на пункти анкети та вимірювальну шкалу;
- порівняння реакції на пункти анкети та пропонувану шкалу.

Спинимось на деяких з них.

У методології порівняльних досліджень виокремлюють ряд рекомендацій стосовно перевірки експертами інструментарію на коректність і соціокультурну стійкість вимірювання конструктів. Наприклад, Дж. Флаерті висуває рекомендації для консультації експертів, припускаючи, що такі команди повинні включати в себе як фахівців-практиків, що відповідають за релевантний зміст анкети, так і академічних вчених з кожної країни. Такій команді

може бути запропоновано розглянути питання про доцільність інструментарію, методу збору даних, а також визначити інші джерела можливих соціокультурних відхилень. Ф. Фрей, наприклад, пише про те, що важливо для релевантного порівняння зібрати таку робочу групу, яка була б добре знайома зі специфікою країн-учасниць дослідження [7, с. 173–294]. Ця група повинна узгодити цілі, основні питання дослідження як теоретично, так і операційно і дійти спільного розуміння основних концепцій і гіпотез дослідження.

Крім того, у багатьох крос-національних дослідженнях національні експерти надають необхідну контекстуальну інформацію про актуальні події в країні (eventsdatas). Координатори синтезують отриману інформацію за ключовими темами і проблемами. Також при підготовці інструментарію поширеним є збір офіційної статистики. Однак дані офіційної статистики можуть бути отримані в надто агрегованій формі або збиратись у деяких країнах не систематично, що ускладнює збір контекстуальних даних за рахунок офіційної статистики. Тому, попри використання даних офіційної статистики і інформації щодо актуальних подій у країнах-учасницях існує ряд інших засобів отримання контекстуальної інформації.

Одним із них є збір інформації через етнографічні та інші якісні підходи. Г. Марін і Б. Марін, наприклад, пропонують культурне занурення і знайомство з наявною літературою як засіб поліпшення контекстуальної обізнаності для розробки дизайну дослідження та власне інструментарію [8]. Етнографічні дослідження можуть бути корисними для досягнення більш глибокого розуміння когнітивних особливостей респондентів з різних соціокультурних груп. Деякі дослідники вважають ці методи малоефективними, бо якісний етнографічний аналіз займає багато часу і ресурсів. До прибічників даної тези належать, такі дослідники, як: С. Феркетіч, Л. Філліпс та Дж. Верран. Також існують й інші менш інтенсивні якісні стратегії, які можуть бути використані при розробці

інструментарію. Одним із таких підходів є причинно-наслідковий метод, який описує Х. Тріандіс (H. Triandis) [9]. Метод є простим і ефективним. Респонденти, які репрезентують певну групу (країну, регіон), повинні завершити запропоновані ним речення. Виконуючи це завдання, респонденти можуть забезпечити дослідника важливою інформацією про міждержавні подібності чи відмінності в сприйнятті причин і наслідкових характеристик того чи іншого явища.

Однак навіть найбільш ретельного збору контекстуальної інформації недостатньо за відсутності грамотно і професійно розроблених запитань анкети. Використання певного набору індикаторів досліджуваного конструкту, не адаптованого до специфічних особливостей країн, може стати причиною відхилень та неточностей при порівнянні отриманих результатів.

Тому при розробці індикаторів важливо зосередитись на тому, щоб запитання, які визначають дані індикатори, були чітко сформульовані, без складних, багатозначних понять, подвійних тлумачень у твердженнях. Важливо при формуванні запитань домогтись якомога більш об'єктивних, універсальних запитань, стійких до зміни соціокультурних умов і контекстуальних особливостей.

Більше того, при розробці індикаторів важливо сформулювати чітку структуру питань (індикаторів). Чітке планування і обґрунтування структури індикаторів важливе для подальшої ідентифікації моделі на етапі перевірки досягнення еквівалентності вимірювання. Від того, які індикатори будуть прийняті і, відповідно, які запитання сформульовані, залежатиме подальше вимірювання і порівняння даного конструкту.

Коректне формулювання запитань допомагає нейтралізувати міждержавні відхилення у перекладі й розумінні запитань.

Р. Прінс і В. Момбер відзначають, що “якщо поняття, яке використовується в інструментарії як вимірювальна змінна”, має різну частоту використання в певних групах

(країнах), інтерпретація щодо отриманих подібностей та відмінностей повинна бути обережною. Ймовірно, отримані оцінки в результаті опитування не будуть еквівалентними [10, с. 229–237]. У такому випадку не досягається еквівалентність значень, про яку говорять зазначені вище дослідники [11]. Таких багатозначних понять слід уникати при створенні анкети. У разі якщо точний аналог певному поняттю не можливо знайти в кожній із країн учасниць, для більш коректного і релевантного порівняння таке поняття слід замінити на більш універсальне, яке однаково використовується в кожній країні.

Чим складнішим є досліджуваний конструкт, тим складніше досягти еквівалентності – як інтерпретативної, так і процедурної. Тому при підготовці інструментарію слід приділяти увагу ґрунтовному контекстуальному вивченню і докладній операціоналізації для розробки якомога більш точних і релевантних індикаторів, які б були стійкими до зміни соціокультурних умов.

Звідси постає головна ідея досягнення еквівалентного вимірювання – визначення еквівалентності слід починати з аналізу понять і ідей для більш ґрунтового змістовного аналізу досліджуваного конструкту. Тільки якщо досягнута структурна єдність елементів (індикаторів), які складають конструкт, є вірогідність досягнення співвимірювання конструкту в країнах-учасницях.

Крім того, при підготовці інструментарію дослідник також має враховувати й когнітивні розбіжності, які можуть вплинути на відповіді респондентів. Однією з основних складностей крос-національного дослідження є відмінності в стилях реагування на запитання анкети. Адже одним із джерел помилок у крос-національному дослідженні є тенденція погоджуватися з запитаннями анкети або обирати “соціально бажані” відповіді. Тому запитань, які можуть викликати у респондентів соціально бажані відповіді, необхідно, по можливості, уникати. В рамках цього положення краще уникати “моральних” понять при підготовці запитань анкети, бо вони також можуть сприяти соціально бажаним відповідям [12, с. 204–226].

Зазначені рекомендації щодо досягнення еквівалентності вимірювання важливі для підтвердження наведених вище типів еквівалентності вимірювання. І тут слід пам'ятати, що перед будь-яким аналізом та інтерпретацією даних, якою б докладною і ґрунтовною не була підготовка інструментарію, важливо перевірити, чи досягнуті зазначені типи еквівалентності для релевантного порівняння і запобігання відхиленням. Рішення про рівень еквівалентності, наявність або відсутність відхилень перевіряється статистично, шляхом перевірки структурної подібності конструкту, завдяки тестуванню факторної (статистичної) інваріантності як одного з критеріїв перевірки досягнення еквівалентності.

Тільки за умови доведення структурної подібності досліджуваного конструкту (його інструментальної стійкості до зміни умов) можна з певною вірогідністю говорити про досягнення еквівалентності вимірювання. Структурна подібність конструкту в різних країнах є необхідною, базовою умовою співвимірюваності конструкту.

Таким чином, досягнення інваріантності вимірювання в соціологічних крос-національних дослідженнях є необхідною умовою співвимірюваності конструктів перед аналізом і інтерпретацією даних.

Література

1. *Barnes S.* Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies / Samuel Barnes, Max Kaase. – Beverly Hills, Calif. : Sage Publications. – 1979. – 607 p.

2. *Leung K.* Cross-Cultural Research Methodology / K. Leung, F. J. R. Van de Vijver // Psychology Research Handbook : A Guide for Graduate Students and Research Assistants (Second Edition). – 2006. – P. 443–454.

3. *Piurko Y.* Basic personal values and the meaning of left-right political orientations in 20 countries / Yuval Piurko, Shalom Schwartz, Eldad Davidov // Political Psychology, 32(4). – 2011. – P. 537–561.

4. *Przeworski A.* The Logic of Comparative Social Inquiry / A. Przeworski, H. Teune. – New York, London, Toronto, Sydney : Wiley-Interscience. – 1970. – 153 p.

5. *Van de Vijver F. J. R.* Methods and Data Analysis for Cross-Cultural Research / F.J.R. Van de Vijver, K. Leung. – Newbury Park CA : Sage. – 1997. – 200 p.

6. *Берри Дж.* Кросс-культурная психология (Исследования и применение) / Дж. Берри, А.Х.Пуртинга, М. Х. Сигалл, П. Р. Дасен. – Харьков : Гуманит. Центр. – 2007. – 560 с.

7. *Frey F.W.* Cross-cultural survey research in political science / F.W. Frey // The methodology of comparative research. – New York : Free Press. – 1970. – P. 173–294.

8. *Marin G.* Research with Hispanic populations / G. Marin, B. V. Marin. – Newbury Park, CA : Sage. – 1991. – 130 p.

9. *Triandis H. C.* Interpersonal Behavior / H. C. Triandis. – Monterey, CA : Brooks Cole. – 1977. – 329 p.

10. *Prince R.* A technique for improving linguistic equivalence in cross-cultural surveys / R. Prince, W. Mombour // Journal of Social Psychology. – 1967. – P. 229–237.

11. *Johnson T.* Approaches to Equivalence in Cross-Cultural and Cross-National Surveys / T. Johnson // ZUMA Nachrichten Spezial: Cross-Cultural Survey Equivalence. – 1998. – P. 1–40.

12. *Mitchell R. E.* Survey materials collected in the developing countries: Sampling, measurement, and interviewing obstacles to intra-and inter-national comparisons / R. E. Mitchell // Comparative Research Methods. – 1973. – P. 204–226.

ВІЗУАЛЬНІ МЕТОДИ В СОЦІОЛОГІЇ: ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ЗБОРУ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Простір візуальних методів соціологічного дослідження поки що лише на шляху до структурованості та упорядкованості. У статті розглянуті основні наявні на сьогодні методи збору первинної візуальної інформації (спостереження, фотовиявлення, візуальна анкета, метод режисерського сценарію), зроблено спробу виділити їх характеристики, за якими може бути структурований візуальний методичний простір.

Ключові слова: візуальна соціологія, візуальні методи збору інформації, візуальна анкета, фотовиявлення, спостереження, метод режисерського сценарію.

Пространство визуальных методов социологического исследования пока только на пути к структурированности и упорядоченности. В статье рассмотрены основные существующие сегодня методы сбора визуальной информации (наблюдение, фотовыявление, визуальная анкета, метод режиссерского сценария), сделана попытка выделить их характеристики, по которым может быть структурировано визуальное методическое пространство.

Ключевые слова: визуальная социология, визуальные методы сбора информации, визуальная анкета, фотовыявление, наблюдение, метод режиссерского сценария.

An area of visual methods in sociological research is only on the way to structuring and ordering. The article describes the basic methods of collecting visual information existing today (observation, photo elicitation, visual questionnaire, shooting scripts) and underlines an attempt to highlight their characteristics, according to which an area of visual methods can be structured.

Keywords: visual sociology, visual methods of collecting information, visual questionnaire, photo elicitation, observation, shooting scripts.

Зростаюча ефективність візуальних методів у соціології зумовлена, з одного боку, необхідністю вдосконалення методичного арсеналу соціологічної науки, а з другого – змінами, які відбуваються в сучасній культурі і які часто називають процесами візуалізації культури.

Відмова від абсолютизації структуралістського підходу, головною метою якого є розуміння суспільства як соціальної системи, та надання більшої ваги мікрорівневим підходам до вивчення суспільних феноменів, котрі мають на меті розуміння людської діяльності, є одним із основних поштовхів до активізації інтересу дослідження повсякденності. Повсякденність, у свою чергу, є візуальною. Міжособистісні взаємодії, котрі відбуваються саме у вимірі повсякденності, є візуально спостережуваними. Крім того, соціальні практики стають дедалі більш навантажені візуально: елементи символічної візуальної комунікації наразі присутні в переважній більшості соціальних практик.

Що стосується культурних процесів, то візуальні форми комунікації набувають дедалі більшого значення. Це пов'язано з використанням фотографії, відео та цифрових медіа, всюдисутність яких у культурі економічно розвинених країн, починаючи з кінця 1980-х років, очевидна. Масовий характер змін у напрямі візуалізації суспільного життя обґрунтовує використання візуального матеріалу у вивченні суспільних феноменів.

Крім того, варто відзначити важливий момент, який пов'язаний зі швидкістю культурних змін. Швидкість, з якою відбуваються суспільні зміни, постійно зростає, і теза про те, що незмінними є лише зміни, передає суть сучасності. А фотографії та відео від самого початку взялися документувати стрімко зникаючий світ, однак, як пише С. Зонтаг, стали також і чинником, який пришвидшує його зникнення [3, с. 105]. Так, за допомогою візуальних методів можливо зробити спробу осмислити світ, що швидко змінюється.

У ситуації зростання ваги візуальних підходів у вивченні соціального виникає потреба в соціологічній рефлексії щодо процесів, які відбуваються в просторі візуальних

методів. Проблема полягає у тому, що тоді як кількість підходів до вивчення візуальних даних зростає, немає “загальної карти”, що дала б змогу орієнтуватися на широкому полі різноманітних візуальних методів, котрі з’являються в межах соціології або адаптуються соціологами з суміжних дисциплін.

Тому метою цієї статті є спроба структурувати поле візуальних методів у соціології, яке наразі є досить широким, але дещо хаотичним. Увага буде зосереджена на методах збору візуальної соціологічної інформації.

Для успішного розвитку візуальної соціології та візуальних методів у соціології важливо насамперед визначитися з основними поняттями. Однак загальної згоди щодо того, як розуміти поняття “візуальна соціологія” і “візуальні методи в соціології”, серед дослідників, які займаються візуальними дослідженнями, немає. Інколи ці два поняття вважаються тотожними, інколи все ж деякі розрізнення є. Тому варто навести визначення, які будуть використовуватися в рамках даної статті.

Отже, візуальна соціологія – це сфера соціології, у рамках якої соціальні феномени вивчаються крізь призму візуальних образів і візуальних репрезентацій. Візуальна соціологія об’єднує три напрями: 1) вивчення ролі зору та бачення в конструюванні соціальної організації і смислу; 2) дослідження місця візуального матеріалу в комунікації та впливі на соціальну поведінку; 3) методи збору, аналізу та інтерпретації візуального матеріалу. В статті увага буде приділена саме третьому напрямку – *візуальним методам*.

У свою чергу, під візуальними соціологічними методами далі матимемо на увазі набір підходів та процедур до збору, аналізу й інтерпретації соціологічної візуальної інформації.

Візуальні методи, як і методи соціологічного дослідження загалом, розподілені на два класи, які виділив В. Ядов: перший клас методів об’єднує методи збору первинної соціологічної інформації, другий клас – методи обробки та аналізу візуальних даних [5, с. 53]. У цій статті увага

буде приділена першому класу – методам збору первинної візуальної соціологічної інформації.

Також для візуальних методів як методів, що доповнюють множину соціологічних методів, справедливим є поділ на якісний та кількісний підходи до збору та аналізу візуальної інформації.

Як кількісні, так і якісні візуальні дослідження можуть використовувати візуальний матеріал як основне, або як додаткове джерело соціологічної інформації. Дослідження може базуватися виключно на візуальних, або виключно на вербальних даних, чи може бути комбінованим, де один з видів даних домінує тією чи іншою мірою. У зв'язку з цим необхідно чітко визначитися, в якому випадку дослідження можна залучати до категорії візуальних. Для коректного визначення типу дослідження дуже важливо чітко розмежовувати поняття “дані дослідження” та “матеріали дослідження”.

Дані дослідження – це форма, в яку дослідник переводить соціальні феномени, котрі аналізуються, позаяк *матеріал дослідження* – вихідна форма, в якій ці феномени надані досліднику [4, с. 19]. Тобто якщо на відео знімається інтерв'ю, але дослідника цікавлять лише слова, сказані респондентом, таке відео є матеріалом дослідження, і, відповідно, таке дослідження є вербальним (аналізується лише наратив). Але якщо дослідника цікавить не тільки розповідь респондента, зафіксована на відео, а й візуальний контекст інтерв'ю – те, що на відео присутнє, крім слів, відео набуває статусу “даних дослідження”, і таке дослідження належить до категорії візуальних.

У свою чергу, методи збору візуальних даних *за авторством досліджуваного матеріалу* можуть бути розділені на дві основні методологічні сфери: у дослідженнях, які належать до першої сфери, використовується матеріал, *автором якого є дослідник*; у дослідженнях другої сфери використовується візуальний матеріал, створений кимось іншим, і не обов'язково з науковою метою [8, с. 55]. У другому випадку *автором візуальних даних може стати*

респондент, або може використовуватися візуальний матеріал, створений будь-якою іншою людиною, яка не є учасником дослідження, цьому сприяє той факт, що фото та відео дедалі більше супроводжують сучасне повсякденне життя.

Основними методами збору соціологічної інформації традиційно є анкетування, інтерв'ю та спостереження. У контексті візуальної соціології ці методи втілюються відповідно у візуальну анкету, фотовиявлення та спостереження з використанням фото- чи відеокамери.

Прикладом дослідження, в якому візуальний матеріал став основним для конструювання інструментарію, є дослідження О. Злобіної і Л. Бевзенко “Образи успіху: досвід візуального дослідження”. До результатів дослідження, окрім отриманих емпіричних даних, можна віднести техніку конструювання візуальної анкети – інструментарію для збору даних, який замість звичних вербальних формулювань складається із візуальних стимулів-картинок, котрі є повноцінними змінними. Візуальна анкета має свої особливі характеристики, на які варто зважати при виборі такого виду інструментарію:

- реакції респондентів на візуальні “запитання” можуть бути кількісно проаналізовані, як і відповіді на звичні вербальні запитання анкети, якщо кількість спостережень є статистично значущою;

- соціологічне дослідження за допомогою візуальної анкети апелює до нерационального, і реакція на візуальні стимули “дає змогу дійсно виходити на образи і символи, а не на їх опис у разі їх вербальних уявлень” [1, с. 226];

- перший і другий пункти дають змогу зробити висновок, що така процедура візуального дослідження є поєднанням якісної і кількісної методології;

- сприйняття респондентом візуальної анкети є набагато більш вільним, ніж вербальної, та наближеним до реакції на реальну ситуацію;

- конструювання візуальної анкети є дуже копітким процесом. Кожна складова анкети потребує перевірки, щоб мати впевненість у тому, що візуальний матеріал та

інструкції до нього інтерпретуються так, як задумали автори, а тому вимагає тестування анкети за допомогою трудомістких експертних опитувань та претестів.

Візуальні анкети через смислові інтерпретації зображень апелюють до нераціональних складових людської свідомості, дозволяючи таким чином досліджувати “стани, які передують усвідомленості, раціональності і раціональному прийняттю рішень, але мають безпосереднє відношення до можливих спонтанних проявів” [1, с. 227]. І водночас надають змогу проводити кількісний аналіз даних, які були отримані під час візуального дослідження [1, с. 49]. Візуальна анкета є продуманою системою символів, котра дає можливість концентрувати індивідуальні відповіді та інтерпретації у відносно стандартних межах, тому можна виводити усереднені статистичні показники [1, с. 226].

Труднощі у конструюванні візуальної анкети полягають у тому, що інтерпретації візуального матеріалу є варіативнішими, ніж інтерпретації слова, переважно внаслідок того, що містять більше інформації. Відповідно дібрати зображення, яке респондент “прочитає” так, як це передбачає соціолог, важче, ніж дібрати однозначне слово для формулювання запитання. Процес підбору “працюючого” набору зображень є багатокроковим і потребує копіткої дослідницької роботи, поки не набереться набір зображень, який має доволі чітко визначені символічні навантаження.

Отже, візуальна анкета може бути використана як у рамках якісного дослідження, так і кількісного. Крім того, цей метод пропонує візуальні дані в якості основного джерела соціологічної інформації. У наведеному прикладі дослідники використовували вже готовий візуальний матеріал для підготовки анкети, але, враховуючи те, що кожне зображення тестується на предмет контролю широти розмаху його інтерпретації, авторство не впливає на результати. Тому в ситуації, коли серед існуючого візуального матеріалу немає такого, який репрезентував би необхідні цінності, дослідник може створити потрібні зображення самостійно.

Результативним методом збору соціологічної інформації є *фотовиявлення* (photo elicitation) – метод, у якому візуальний матеріал використовується під час інтерв'ю для забезпечення глибшого рівня взаєморозуміння між дослідником і респондентом, який не завжди може бути досягнутий за допомогою вербальної комунікації.

Уперше фотовиявлення було використане командою дослідників з Корнельського університету, які вивчали наслідки стресу в канадських сім'ях, викликаного необхідністю адаптуватися до життя серед етнічно різних людей та нових форм роботи на міських заводах у середині 1950-х років. Варто зазначити, що, окрім фотографій, у фотовиявленні може бути використаний будь-який візуальний матеріал: малюнки, картини, карикатури, відео тощо [7]. Отже, візуальний матеріал під час інтерв'ю виконує багато функцій:

- стимулює пам'ять респондента, заохочує до змістовної, докладної, описової розповіді, активізує спогади про пережиті почуття та набутий досвід;

- сприяє отриманню максимально персоналізованої інформації, яка стосується респондента, адже при описі та аналізі фотографії пригадуються історії з власного життя і власні переживання, а не почута деінде інформація, яка може бути лише дотичною до досліджуваної особи;

- є каталізатором бесіди, з'єднувальною ланкою між респондентом та інтерв'юером, інструментом налагодження зв'язку і взаєморозуміння, направляє бесіду в потрібне русло;

- руйнує нерівність у відносинах між дослідником та досліджуваним; статус “експерта з власного життя” надає впевненості і знімає відчуття напруженості у респондента, а отже, створює умови для результативного інтерв'ю.

Побачити світ очима іншого – одне зі стратегічних завдань дослідження, що ґрунтується на методі фотовиявлення. Фотографія не задає жорстких рамок для відповіді, фотографія – це лише запрошення до роздумів, і коли вдається перейти від опису того, що зображено на фото,

до його значення для респондента, проявляється унікальний життєвий досвід та світогляд розповідача.

Недоліком методу є тривалий та трудомісткий етап підготовки до інтерв'ю: дослідник має знайти відповідний матеріал, чи провести багато часу в полі, документуючи на плівку ситуації, які згодом будуть обговорюватися під час інтерв'ю, або навчити респондента документувати власний соціальний світ у контексті феномену, що вивчається, – вибір способу підготовки візуального матеріалу для інтерв'ю залежить від завдань дослідження. Крім того, дослідник може використовувати візуальний матеріал як допоміжний інструмент у бесіді, або сфокусуватися виключно на інтерпретації фото – відповідно візуальні дані можуть залучатися до цього методу і як основні дані, і як допоміжні. Фотовиявлення є різновидом глибинного інтерв'ю, тому належить до категорії якісних методів.

Менш використовуваними методами збору інформації в соціології, які, однак, можуть бути ефективними, є методи, які можна об'єднати в групу методів з активним залученням респондента до процесу дослідження (*participatory research*). Ці методи збору соціологічної інформації ґрунтуються на тому, що респондент є автором фотографій, котрі використовуються в аналізі, а в окремих випадках респонденти беруть участь і в етапі аналізу. Так у випадку методу автофотографії (*autophotography*) автором фото є респондент, та на відміну від фотовиявлення запитання є вербальним, а відповідь візуальною – у вигляді фотографії, аналітична інтерпретація якої залишається за дослідником, тоді як у фотовиявленні, навпаки, зображенню (яке надав дослідник) дає своє тлумачення респондент.

Ще більш активна участь респондента використовується в методі фоторозповіді (*photovoice*), де учасники дослідження не лише створюють візуальний матеріал, який ілюструє задану дослідником тему, а й обговорюють надані ними фото чи відео із дослідником, указуючи на критичні питання, котрі вони поставили своїми даними. Таким чином, використовується стратегія більш глибокого розуміння

того, як люди створюють смисли, а не стратегія, коли дослідник власноруч реконструює смисли [10].

Говорячи про візуальні методи збору інформації, не можливо обійтися без *методу спостереження*. Спостереження з використанням візуального матеріалу до списку соціологічних методів перейшло з етнографії. Етнографи доволі активно користуються фотоспостереженням (або фотоетнографією). Перевага використання фото- чи відеоматеріалів для соціологів у дослідженні методом спостереження полягає у:

- здатності захопити та зберегти до подробиць події, які не помітні з першого погляду або згодом забуваються;
- можливості “повернутися” до спостережуваних раніше подій за допомогою фотографій або відео, обговорити їх із безпосередніми учасниками чи свідками;
- можливості здійснити кількісну оцінку елементів соціальної взаємодії більш точно;
- наданні можливості розуміння соціальних феноменів, які знаходяться поза біографічним досвідом дослідника;
- створенні своєрідного бар’єру між дослідником і досліджуваним феноменом, надаючи можливість вивчати дуже знайомі ситуації відсторонено, як того вимагає методологія наукового дослідження. Ця здатність походить від унікальної властивості, яку мають фотографії та відеозаписи. Таку властивість описує С. Зонтаг: “Фотографія ... як бінокль, у який можна дивитися з обох кінців, камера робить екзотичні речі близькими, а звичні речі маленькими, абстрактними, чужими, далекими” [3; с. 218].
- виокремленні об’єкта дослідження серед інших “шумів” – зображення задає “рамку”, допомагає зосередитись та відділити важливі об’єкти від другорядних;
- можливості надати вихідні дані іншим дослідникам для підтвердження отриманих висновків у процесі представлення результатів дослідження.

Отже, порівняно зі спостереженнями, зробленими неозброєним людським оком, фото та відео є більш деталізованими, повними і точними. У технічному сенсі вони є надійнішими, тому що значно вивільняють дані від суб’єкти-

візму людини, яка збирає дані. Фото чи відеокамера є своєрідною поліпшеною до абсолютного рівня пам'яттю дослідника – відео- та фотоплівка відтворюється з більшою надійністю, ніж спогади.

Згідно з наведеними на початку статті різновидами візуального дослідження спостереження варто віднести до якісних методів, де візуальний матеріал використовується як основне джерело соціологічної інформації, і дослідник створює та аналізує дані власноруч, хоча інколи респонденти залучаються до обговорення відзнятих відео або фото, таким чином доповнюючи візуальні дані вербальними.

Часто використовуваним методом, який поєднує процедури збору та аналізу візуальних даних, є *метод режисерського сценарію* (shooting scripts), який ґрунтується виключно на аналізі візуального матеріалу. Цей метод поєднує фотографічне та соціологічне бачення, сприяючи тому, щоб соціолог став більш чутливим до розпізнавання значущих візуальних образів, які можуть слугувати поясненням соціальних феноменів. Сценарій є режисерським тому, що дослідник перед тим, як вирушити в поле, має підготувати список тем та питань, на які відповідатиме за допомогою фотографій. Отже, режисерський сценарій є списком дослідних тем, які мають бути розглянуті, та питань, на які потрібно знайти відповідь, за допомогою збору та аналізу документальних фотографій.

Метод режисерського сценарію розроблений соціологом з Колумбійського університету Robert Lynd та документальним фотографом Roy E. Stryker для проекту, котрий мав на меті документування наслідків Великої депресії для американського народу і тривав протягом 1930–1940-х років [6, с. 36].

За допомогою методу режисерського сценарію досліджуються соціальні феномени шляхом фотографування конкретних об'єктів, котрі є матеріальними проявами соціальних процесів, тому, як правило, соціолог робить фотографії, які використовуються в дослідженні, самостійно [11]. Режисерський сценарій допомагає структу-

рувати роботу в полі, залишаючись при цьому доволі гнучким методом. Як правило, на кожне запитання сценарію для повноти відповіді знімається велика кількість кадрів, тому метод належить до кількісних. Сценарій організовує та спрямовує роботу соціолога з метою створення змістовної фотографічної бази даних.

Ідея, на яку спирається метод режисерського сценарію – збір серії фотоматеріалів і подальша їх класифікація за різними категоріями, дотична до ідеї угрунтованої теорії. Ці два інструменти можуть ефективно доповнювати один одного: режисерський сценарій як інструмент збору та організації польової інформації, а метод угрунтованої теорії – як інструмент аналізу, інтерпретації та конструювання теорії на основі отриманої інформації. За допомогою методу угрунтованої теорії візуальні дані використовуються для побудови теорії, яка засновується на категоріях та взаємозв'язках, що були виокремлені безпосередньо з емпіричного матеріалу, і не залежать від попередніх знань науковця та упереджень щодо об'єкта, який досліджується.

Дослідження методом режисерського сценарію умовно можна поділяти на такі етапи: 1) розробка початкового кадрового сценарію; 2) польовий етап фотографування та польових заміток; 3) реєстрація фотографій, створення контактного аркуша та “ярликів” або кодів для кожної фотографії; 4) виокремлення основних категорій; 5) формулювання теорії. На кожному з етапів початковий сценарій може редагуватися з різних причин: з'являються нові питання, які раніше не могли виникнути внаслідок відсутності необхідної інформації, або коригуються існуючі запитання, можливо, навіть від деяких запитань відмовляються.

Метод режисерського сценарію пропонує структурований і системний спосіб вилучення смислу із документальних фотографій, на противагу випадковим, інтуїтивним здогадкам та простому опису фотографій, що досить часто можна зустріти в якості візуальної соціології [6].

Простір візуальних методів соціологічного дослідження наразі є лише на шляху до структурованості та упоряд-

кованості. Зростання кількості різноманітних підходів до використання візуальної інформації в соціологічному дослідженні потребує рефлексії над процесами візуалізації у методичному просторі та актуалізує потребу в упорядкуванні й систематизації візуальних методів у соціології. Тому в цій статті була зроблена спроба осмислити основні візуальні соціологічні методи, використовуючи поділ на методи збору первинної соціологічної інформації та на методи обробки і аналізу даних. Також на прикладі основних візуальних методів збору соціологічної інформації розглянуті осі, за якими вони можуть бути структуровані.

У кожному з названих методів візуальні дані виконують важливу функцію. Використовувати візуальні дані в дослідженні, яке проводиться методом спостереження, доцільно тому, що, по-перше, фото- та відеозаписи значно вивільняють дані від суб'єктивізму людини, яка збирає дані; по-друге, у технічному сенсі вони є надійнішими – відео- та фотоплівка відтворюється з більшою чіткістю, ніж спогади.

Використання візуального матеріалу для конструювання візуальної анкети дає змогу *поєднати кількісний і якісний підходи*, що призводить до отримання якісних соціологічних даних, котрі мають кількісне підтвердження.

У методі режисерського сценарію фотографії використовуються як документація матеріальних проявів соціальних процесів. Метод режисерського сценарію сприяє створенню теорії, яка ґрунтується безпосередньо на емпіричних візуальних даних.

У фотовиявленні візуальні дані є каталізатором змістовної бесіди, налагодження взаєморозуміння між дослідником та респондентом, і сприяють отриманню максимально персоналізованої інформації в ході інтерв'ю, але, мабуть, найголовнішим результатом є розуміння значення для респондента того, що зображено на фотографії.

Таким чином, маючи справу з будь-яким методом візуального дослідження, можна розмістити його у певних координатах, структуруючи простір візуальних дослід-

ницьких підходів. Такими координатами-характеристиками можуть бути:

1. Віднесення методу до методів збору інформації чи методів її обробки та аналізу. Як уже зазначалося, у цій статті розглянуто лише деякі методи збору, а саме: спостереження, фотовиявлення, візуальна анкета, метод режисерського сценарію.

2. Спрямованість методу на якісне чи кількісне опрацювання отриманої візуальної інформації. У рамках якісного підходу можуть бути використані такі методи, як спостереження, фотовиявлення, візуальна анкета; у рамках кількісного – метод режисерського сценарію та візуальна анкета.

3. Авторство використуваних у методі візуальних даних: серед розглянутих прикладів, автором візуальних даних може бути сам дослідник при використанні методів режисерського сценарію, спостереження; у методах візуальної анкети або фото виявлення візуальні можуть бути використані вже наявні візуальні дані.

4. Використання візуального матеріалу як основного джерела інформації чи як додаткового. Так, основне джерело інформації візуальний матеріал використовується у методі режисерського сценарію, візуальній анкеті та спостереженні, а додаткового – у фотовиявленні (хоча в окремих випадках візуальні дані можуть використовуватись в цьому методі і як основне джерело інформації).

Зазначені полюси осей характеристик візуальних методів у соціології хоча і є дещо умовними і далеко не повними, але все ж таки дають змогу знайти координати кожного методу збору візуальної інформації в методичному просторі візуальної соціології.

Література

1. Бевзенко Л. Образы успеха – опыт визуального исследования / Л. Бевзенко, Е. Злобина. – К. : ИС НАНУ, 2012. – 236 с.
2. Головаха Е. Социологическое знание: специфика, критерии научности и перспектива развития / Евгений Головаха // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – № 1.

3. *Sontag S.* О фотографии / Съюзен Сонтаг. – М. : ООО “Ад Маргинем Пресс”, 2013.

4. *Улановский А. М.* Качественные исследования: подходы, стратегии, методы / А. Улановский // Психологический журнал. – 2009. – № 2. – С. 18–28 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.psy.msu.ru/people/ulanovsky/2009%20Ulanovsky%20Qualitative%20Research%20Last.pdf>

5. *Ядов В. А.* Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности / Ядов В. А. – [3-е изд., испр.]. – М. : Омега-Л, 2007. – 567 с.

6. *Charles S. Suchar.* Grounding Visual Sociology Research in Shooting Scripts Qualitative Sociology / Suchar Ch. – 1997. – Vol. 20. – P. 33–55 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.skidmore.edu/~rscarce/Visual_Sociology/Visual_Sociology_PDFs/Suchar—ShootingScripts.pdf

7. *Douglas Harper.* Talking about pictures: a case for photo elicitation. Visual Studies / Harper D. // The American Sociologist. – 2002. – Vol. 17. – No. 1. – P. 13–26. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.nyu.edu/classes/bkg/methods/harper.pdf>

8. *Douglas Harper.* Visual sociology: Expanding sociological vision / Harper D. // The American Sociologist. – 1988. – Vol. 19. – Issue 1. – P. 54–70. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://jan.ucc.nau.edu/~pms/cj355/readings/harper.pdf>

9. *Emmison M.* Researching the Visual: Images, Objects, Contexts and Interactions in Social and Cultural Inquiry / Michael Emmison, Philip Smith. – London ; Thousand Oaks ; New Delhi : Sage Publications, 2007. – P. 242.

10 *Griebling Susan.* From passive to active voice: Using photography as a catalyst for social action / Susan Griebling, Lisa M. Vaughn, Brittany Howell, Catherine Ramstetter, Debora M. // International Journal of Humanities and Social Science. – 2013. – Vol. 3. – № 2. – P. 16–28 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.ijhssnet.com/journals/Vol_3_No_2_Special_Issue_January_2013/3.pdf

11. *Krzysztof Tomasz Konecki.* Visual Grounded Theory: A Methodological Outline and Examples from Empirical Work / К. Т. Конеcki // Revija za Sociologiju. – 2011. – № 41. – P. 131–160 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://www.academia.edu/10037092/Visual_Grounded_Theory_A_Methodological_Outline_and_Examples_from_Empirical_Work

ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО ВСТАНОВЛЕННЯ ЯКОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ (НА ПРИКЛАДІ ПОКАЗНИКА ВАЛІДНОСТІ)

У статті авторка доводить, що якість дослідження повинна бути забезпечена не точково, а упродовж усього періоду проведення наукової роботи: від етапу планування до моменту публікації результатів та їхнього подальшого обговорення у середовищі науковців. Авторкою наведено підходи до визначення та диференціювання типів валідності у кількісній та якісній традиціях, а також запропоновано схему для встановлення валідності та надійності на різних етапах дослідження.

Ключові слова: валідність, надійність, кількісна і якісна методології, якість проведення дослідження.

В статье автор доказывает, что качество исследования должно быть обеспечено не точечно, а в течение всего периода проведения научной работы: от этапа планирования до момента публикации результатов и их дальнейшего обсуждения в среде ученых. Автором приведены подходы к определению и дифференцированию типов валидности в количественной и качественной традициях, а также предложена схема для установления валидности и надежности на разных этапах исследования.

Ключевые слова: валидность, надежность, количественная и качественная методологии, качество проведения исследования

The author argues that the quality of the research must be ensured not at one point of time, but throughout all period of scientific work – from the planning phase to the publication of the results and further discussion in scientific community. She provides different ways of defining validity and differentiates types of validity in qualitative and quantitative traditions. Finally, the author proposes the scheme of ensuring validity and reliability at various stages of the research.

Keywords: validity, reliability, quantitative and qualitative methodology, quality of the research.

В українській соціологічній традиції тривалий час панувала термінологічна поліфонія, коли йшлося про критерії якості наукової роботи та зроблених на її основі висновків. Говорячи про проведення польового етапу та аналіз отриманої інформації, вчені апелювали до понять аргументованості, достовірності, узгодженості, валідності, надійності, логічності, репрезентативності, несуперечливості тощо, тоді як для західного дискурсу найбільш універсальними були категорії надійності та валідності. Якщо у західній літературі важливість валідності неодноразово підкреслювалась (“немає нічого в дослідженні, важливішого за валідність” [14, р. 49], – стверджує соціальний антрополог Р. Бернард), то українська наука в основному оперувала інтегральним поняттям надійності. Частково це можна пояснити тим, що вітчизняна соціологічна методологія послуговувалась у більшості математичними термінами, пов’язуючи якість роботи з відсутністю у ній різного роду помилок, у той час як західна (європейська та американська) запозичала напрацювання із психології і теорії тестів.

Як зазначав В. Аванесов, “валідність – термін порівняно маловідомий у вітчизняній літературі” [1, с. 135], відтак раніше вчені використовували велику кількість понять для окреслення однієї або схожих характеристик дослідження. В. Паніотто наводить список слів, які фігурують у публікаціях при описі якості наукової інформації: правильність, точність, стійкість, обґрунтованість, надійність, відтворюваність, достовірність, науковість, істинність [12, с. 21]. До цього можна додати: інформативність, адекватність, узгодженість, репрезентативність, представницькість, логічність, релевантність, стабільність, консистентність тощо. На неузгодженість термінології, відсутність єдиних критеріїв оцінки якості соціологічних вимірювань та однозначно інтерпретованої системи дефініцій вказував і теоретик метрології Б. Докторов [5]. З часу публікації його праці, яку цитують і сьогодні, минуло понад тридцять років, але ситуація майже не змінилась, за винятком того, що показниками якості інформації все частіше називають надійність і валідність.

Власне, проблему валідності І. Дев'ятко вважає “найскладнішою проблемою соціологічної методології” [2, с. 106], однак, порівняно з концепцією надійності, валідність рідше перебуває у центрі дискусій і менше підлягає математичному визначенню [8, с. 95]. Якщо узагальнити, то валідність (від лат. *validus* – міцний, сильний) є мірою того, що дослідження здатне науково відповісти на те питання, яке воно поставило, і його висновок відповідає дійсності. У зв'язку з цим вона пов'язана з осмисленням природи істини та реальності, однак у дещо інший спосіб, аніж в онтології чи епістемології. Як зазначає С. Квале, окреслення валідності змінюється відповідно до того, які концепції істини домінують у конкретний період (сам С. Квале аналізує два таких періоди: модерний і постмодерний) [6, с. 234]. Він ставляє валідність з трьома критеріями істини: відповідність, узгодженість та прагматичність, які характерні для позитивізму, герменевтики та прагматизму, проте не обов'язково є взаємовиключними [6, с. 236]. Отож вирішення проблеми валідності зокрема та якості проведення дослідження загалом залежить не лише від майстерності виконавця та скрупульозності у проведенні збору та аналізу інформації, а й від ширшої теоретичної рамки, яка домінує у конкретний період.

Я. Лаак пропонує розглядати зв'язок валідності та істини через призму критеріїв кореспонденції, когерентності, корисності та консенсусу [8, с. 96-101, їх можна назвати критеріями чотирьох “К” – *Н.О.*]. Перший із них – це критерій адекватності співвіднесення твердження суб'єкта, що пізнає, об'єктові пізнання; простіше кажучи, наскільки науковий висновок відповідає дійсності (“традиційне” визначення валідності здійснюється саме у цьому контексті). Другий – це критерій адекватності твердження не стільки реальності, скільки системі інших суджень або науковій парадигмі, якщо використовувати термінологію Т. Куна [7]. Третій – це утилітарність, функціональність твердження, можливість його з користю використовувати. Ці три критерії співвідносяться із запропонованими С. Квале категоріями відповідності, узгодженості та прагма-

тичності. Нарешті, четвертий критерій інтерсуб'єктивної взаємодії, який Я. Лаак виводить з комунікативної теорії Ю. Хабермаса, полягає у відповідності твердження до норм та цінностей суспільства та погодження щодо нього, яке виникає шляхом діалогу. На конвенційний характер валідності та її залежність від рішення спільноти дослідників вказує і Дж. Максвелл [20, р. 284]. Перший висновок, який можна зробити – співвіднесеність валідності з тією моделлю істини, що прийнята у філософії науки і конкретним вченим зокрема. Також валідність існує як результат певної “угоди” в середовищі науковців та в суспільстві загалом і як показник того, що дослідження виконано якісно і з дотриманням необхідних формальних вимог.

У радянський період ідея валідності, хоч і була імпліцитно присутня в теоретизуваннях, однак не була чітко артикульована, що й не дивно, адже ця концепція була чужою для традиції 1970–1980 рр. з її акцентом на обрахунках та використанні ідеї надійності як визначальної щодо якості дослідження, яка виступала показником стійкості та відтворюваності даних і відсутності помилок у методології. Валідність як категорія походить від філософії та методології науки, а надійність оперує математичним апаратом та виражається числовими показниками (так, Я. Лаак цитує Дж. Стенлі і вказує, що про надійність варто говорити на мові математики [8, с. 88]). Що ж до валідності у західній психологічній традиції, то її окреслюють як характеристику не самого інструменту, а тих висновків, які роблять на його основі. Як стверджує Дж. Гуйон, вона виражається нечисловими категоріями: дослідник вказує на високу, задовільну чи низьку валідність, або ж на її відсутність, тобто використовує для оцінки валідності порядкову шкалу [19, s. 275]. Таким чином, це поняття є радше судженням, ніж об'єктивним буттям [21, s. 475], що загалом перегукується з висновками стосовно зв'язку між валідністю та категорією істини, а також щодо її конвенційного характеру.

У кількісній традиції існує доволі традиційне диференціювання типів валідності, навіть свого роду “містична

тринітарна концепція валідності тестів” [19, s. 273] – змістова, критеріальна та конструктна валідності, які можуть бути окреслені як різні аспекти одного поняття. Вони репрезентують “три різні дороги” до наукового висновку: “Якщо не можеш встановити якогось одного типу валідності, маєш ще два додаткові шанси” [19, s. 273]. Ця типологія досить добре описана у низці вітчизняних публікацій [9, 10, 11, 12], вона використовується у якості стандарту в “Технічних рекомендаціях для психологічних тестів та діагностичних технік”, розроблених Американською психологічною асоціацією (АПА) ще у середині 1950 рр., коли було запропоновано чотири категорії для перевірки валідності: прогностична, діагностична, змістова та конструктна. Перші дві орієнтувалися на певний критерій – у майбутньому (прогностична валідність) або в тому ж часі (діагностична валідність), третя виявляла, наскільки тестові позиції репрезентують ту множину значень, яка цікавить дослідника. Нарешті, четверта мала вказувати, що тест виступає доброю мірою для певного теоретичного атрибуту чи властивості [15, s. 404]. Цей поділ залишається актуальним і зараз, у тому числі для кількісних соціологічних досліджень.

Що ж до якісної традиції, то одна з перших і найвідоміших концепцій валідності якісного дослідження належить Е. Губі та І. Лінкольн [18]. Згідно з нею вченому варто змінити акцент з валідності на показник довіри до дослідження (*trustworthiness*), який визначається через достовірність (*credibility*), можливість перенесення в інший контекст (*transferability*), забезпечення стабільності (*dependability*) та підтверджуваність (*confirmability*) отриманих результатів та інтерпретацій [17, p. 80-83]. Аналогічно Дж. Максвелл вважає, що валідність якісного дослідження потрібно оцінювати у інших термінах, аніж це робить кількісна традиція, і пропонує звертатися до категорії “розуміння” (*understanding*) [20, p. 281], що існує в описовій (детальність і повнота опису процесу дослідження, “первинне розуміння”), інтерпретативній (висвітлення результатів з “перспективи учасника”) та теоретичній

(адекватність побудови теорії, що пояснює феномен) формах, а також як рівень генералізації та успішність оцінки [20, р. 285–295]. Тобто якісна традиція пропонує зміститись з точкового показника валідності на її процесуальне окреслення на різних етапах дослідження. Це другий важливий висновок, який можна зробити на цьому етапі міркувань.

Самого забезпечення валідності недостатньо для того, щоб отримати достовірний результат, адже валідність традиційно розглядається як категорія відповідності між отриманим результатом і теоретичною моделлю досліджуваного феномену. Однак інколи ця теоретична модель може бути засадничо неправильною. Вихід з такої ситуації пропонує С. Дембіцький, коли зосереджується на теоретичній валідизації. Автор зазначає, що вона багато у чому є автономною і визначальною для подальшої операціоналізації та емпіричної інтерпретації, а розробка валідних теоретичних конструктів неможлива без детального спостереження за навколишньою дійсністю та особистої взаємодії з учасниками соціальних процесів [3, с. 191–194]. Дослідник резюмує свої наукові пошуки низкою тез, серед яких визначення теоретичної валідності як рівня відповідності теоретичного конструкту та досліджуваного феномену, що об'єднує очевидний, змістовний, логічний та композиційний компоненти та досягається шляхом використання комплексних стратегій, серед яких – *mixedmethodsresearch* [4, с. 54].

Соціальний психолог Д. Хорошилов виявив чотири підходи до розуміння критеріїв валідності якісного дослідження [13, с. 14]:

1) це не стандарт, який використовують до результатів дослідження *postfactum*, а процес, спрямований на досягнення правильності аналізу (процесуальність – Н. О.);

2) це результат експертної згоди стосовно того, що характеризує дослідження як “правильне” і “хороше” (узгодженість – Н. О.);

3) це підсумок прийняття рішення стосовно вибору методологічного інструментарію, типу даних і загальної логіки їхньої інтерпретації (композиційність – Н. О.);

4) це форма діяльнісного дослідження (*actionresearch*), що визначається прагматикою і запитамі соціальної політики (залученість – *Н. О.*).

Ці висновки співзвучні з ідеєю того, що валідність є сконструйованою, процесуальною категорією, що має соціальне значення і включає у себе децю більше, ніж статичне підтвердження факту. Аналогічно до визначення валідності У. Флік говорить про процесуальний характер надійності, яку не можна зафіксувати за допомогою однозначного числового показника, а валідність він пропонує розглядати в контексті оцінки ситуації інтерв'ю, її комунікаційного аспекту (валідність через респондентів, діалогічність) та процедурної оцінки [16, s. 44–48]. Такий підхід є досить популярним у дослідженнях, які передбачають розбудову взаємодії між дослідником та опитуваними (як-от, при застосуванні методу усноїсторичного інтерв'ю чи фокус-групової дискусії). У. Флік орієнтується на підхід Е. Губи та І. Лінкольн, котрі пропонують специфічні критерії для якісних досліджень замість традиційних надійності та валідності, наприклад, вірогідність, правдоподібність, солідність, підтверджуваність тощо [16, s. 48]. Усі вказані терміни (різні види розуміння, рівень генералізації та успішність оцінки Дж. Максвелла, критерії Е. Губи та І. Лінкольн тощо) багато у чому повторюють той шлях, який пройшли кількісні дослідження, коли з термінологічної поліфонічності вибудували певну одностайність. Очевидно, якісні дослідження чекає схожа еволюція, і, можливо, в майбутньому вони так само сформують єдину систему критеріїв.

Ще один приклад розгляду валідності в якісному дослідженні, яке базується на глибинних інтерв'ю, наводить С. Квале. Зведення валідності виключно до вимірювання він вважає характерним для епістемології позитивізму, коли визначення базуються на психологічних теоріях тестів та ідеях психометрики. Дослідник, вслід за К. Поппером, стверджує, що потрібно змістити акцент з верифікації на фальсифікацію, і за таких умов валідизація перетвориться на вибір між конкуруючими інтерпретаціями, метод пе-

рестане бути гарантією істини, а в науковий дискурс залучиться естетика, риторика і ціннісні системи. Як наслідок з цієї тези, валідність стає характеристикою дослідницької майстерності, що полягає в умінні перевіряти, ставити запитання і теоретично осмислювати отримане знання [6, с. 238–239]. С. Квале виділяє комунікативну валідність, яка передбачає перевірку отриманих знань у діалозі через залучення різних інтерпретацій, а також прагматичну валідність, при якій теоретична перевірка замінюється практичним застосуванням [6, с. 242–246].

Отож валідність постає як цілісний конструкт і як одна з базових характеристик якості дослідження, що, однак, може забезпечуватися і перевірятися різними способами (внутрішніми, зовнішніми, теоретичними, емпіричними, комунікаційними, естетичними, утилітарними, тощо), залежно від дизайну дослідження і методологічних установок ученого. Існують принципові відмінності в трактуванні валідності для кількісних та якісних досліджень: у першому випадку вона розглядається в модерністському руслі як однозначний, статичний критерій, тоді як у другому наголошується на її динамічному і дискурсивному характері в більш постмодерному сенсі. Як комплексна характеристика методики і отриманої завдяки їй інформації, міра адекватності та ефективності застосованих процедур, вона вказує на відповідність між емпірією та загальнометодологічними, епістемологічними та праксеологічними аспектами дослідження. Валідність безпосередньо пов'язана з категорією істинності та передбачає врахування ймовірних теоретичних та систематичних помилок, що можуть вплинути на результати дослідження.

Якщо теоретична валідність є мірою відповідності між теорією (та окресленим в її рамках конструктом) і зовнішньою стосовно наукових побудов дійсністю, то концептуальна (або конструктна) валідність вказує на те, що зібрані за допомогою методу емпіричні дані можуть бути проінтерпретовані в рамках обраної теорії і безпосередньо стосуються досліджуваного конструкту. Співвіднесеність цих двох понять проілюстровано на схемі (рис. 1). Згідно з нею поетапність забезпечення валідності є такою: 1) розробка

адекватної теорії, що описує певний феномен дійсності (забезпечення теоретичної валідності); 2) проведення дослідження за допомогою методу з урахуванням розробленої теорії та формальних вимог з дотримання якості збору матеріалів (уникнення випадкових та систематичних помилок); 3) співвіднесеність зібраних матеріалів з окресленим теоретичним конструктом через залучення описового, інтерпретаційного та теоретичного розуміння (забезпечення концептуальної валідності); 4) вихід через теоретичне розуміння на узагальнення щодо обраного аспекту соціальної реальності (завершення кола теорія–емпірія–теорія).

Якщо відштовхуватися від напрацювань якісної методології (скажімо, уже згаданих С. Дембіцького, С. Квале, Дж. Максвелла, У. Фліка та Д. Хорошилова), то можна виділити різні типи надійності та валідності залежно від етапу дослідження:

1. Надійність та валідність методу як такого (перший етап). Їх встановлення залежить від загальнометодологічного вирішення проблеми істини, особливостей наукової епістемології та домінуючої парадигми. На цьому етапі проблема надійності та валідності знаходиться на перетині соціології та філософії науки.

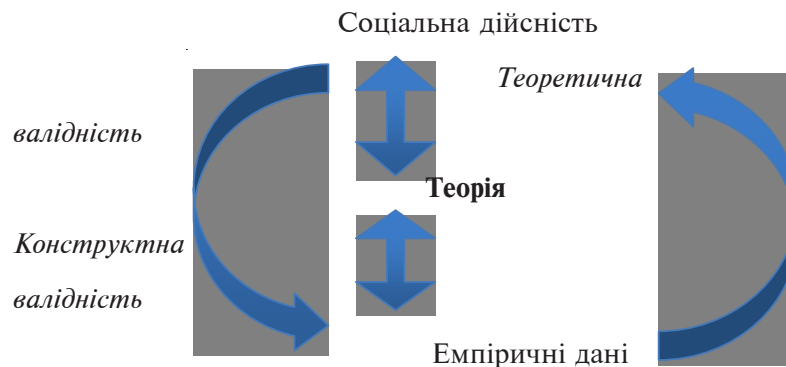


Рис. Зв'язок між типом валідності і етапом дослідження

2. Надійність та валідність конкретних процедур (другий етап). У цьому випадку йдеться про втілення методу в певному дослідженні, тому валідизація передбачає поглиблений теоретичний аналіз (забезпечення теоретичної валідності – розробка адекватної моделі явища), обґрунтування вибірки з метою уникнення систематичних помилок, а у випадку роботи з індексами та шкалами – розробка того універсалу значень, які має репрезентувати інструмент (початок забезпечення змістової валідності).

3. Надійність та валідність отриманих даних (третій етап). Цей етап найчастіше перебуває у фокусі дискусій, коли йдеться про якість дослідження. Він передбачає емпіричну перевірку надійності шляхом застосування відповідних обрахунків (у випадку кількісних досліджень) чи встановлення надійності кодувальників (у випадку контент-аналізу текстових або візуальних матеріалів). Саме робота з даними надає висновок стосовно наявності чи відсутності помилок у вимірюванні. Також на цьому етапі остаточно встановлюється змістова та критеріальна (у випадку кількісного дослідження – і конструктивна: конвергентна та дискримінантна) валідності.

4. Надійність та валідність процесу інтерпретації (четвертий етап). На цьому етапі вчений забезпечує конструктивну валідність (у її концептуальному сенсі), перевіряючи її через звернення до розробленої на етапі теоретичної валідизації моделі, різних рівнів “розуміння” (у термінах Дж. Максвелла), ставлення конкуруючих інтерпретацій та шляхом триангуляції. Важливо, що таким чином здійснюється повернення до вихідних положень дослідження, однак уже з урахуванням отриманих емпіричних даних, тобто результати польового етапу, з одного боку, оцінюються в рамках початкового теоретичного конструкту, однак вони так само його модифікують, замикаючи логічне коло теорія–емпірія–теорія (див. *рис.*). Хоча говорячи про валідність та надійність пояснення, дослідники частіше мають на увазі саме якісну традицію, однак цей пункт є так само важливим і для досліджень, що базуються на кількісних методах.

5. Надійність та валідність опублікованих результатів (п'ятий етап). Забезпечення надійності та валідності на цьому етапі часто залишається поза увагою, однак саме він є “вершиною айсберга”, що її бачить наукова спільнота і аудиторія, на яку розрахована публікація дослідження. У цьому випадку йдеться про чіткість та обґрунтованість подання даних, адже вчені рідко коли демонструють усі польові матеріали та здійснені обрахунки. Також публікацію мала б супроводжувати відповідна рефлексія стосовно того, що було опубліковано, а що – ні, окреслення ймовірних обмежень даних та відкритість до дискусії.

Завершити ці міркування можна тезою Р. Бернарда (якого було згадано на початку статті) стосовно проблеми якості наукового дослідження: “Нижня риска в усіх дискусіях... – це те, що Істина, з великої букви І, ніколи не є остаточною. Ми в науці ніколи не можемо бути у чомусь впевнені до кінця. Ми можемо лише наблизитися трошки ближче до істини за допомогою усе кращих вимірювань” [14, р. 56].

Література

1. Аванесов В. Тесты в социологическом исследовании / Вадим Аванесов. – М.: Наука, 1982. – 200 с.
2. Девятко И. Методы социологического исследования / Ирина Девятко. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 1998. – 208 с.
3. Дембицкий С. Относительно проблематичности статистической проверки теоретических конструкторов / Сергей Дембицкий // Социология: Теория, методы, маркетинг. – 2014. – №2. – С. 190-194.
4. Дембицкий С. Теоретическая валидизация измерительных шкал / Сергей Дембицкий // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2012. – №2. – С. 53-65.
5. Докторов Б. О надежности измерения в социологическом исследовании / Борис Докторов. – М.: Наука, 1979. – 130 с.
6. Квале С. Исследовательское интервью / Стейнар Квале. – М.: Смысл, 2009. – 310 с.
7. Кун Т. Структура научных революций / Томас Кун. – М.: “АСТ”, 2003. – 605 с.
8. Лаак Я. тер. Психодиагностика: проблемы содержания и методов / Ян тер Лаак. – М.: Издательство “Институт практической психологии”, Воронеж: НПО “МОДЭК”, 1996. – 384 с.

9. *Морозов С.* Засоби контролю діагностичних якостей психологічних тестів : навчальний посіб. / Сергій Морозов. – К. : ІСДО, 1994. – 68 с.

10. *Никитина Т.* Теоретическая и эмпирическая интерпретация и операционализация понятия “валидность” / Татьяна Никитина // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – №2. – С. 113–129.

11. *Паніна Н.* Технологія соціологічного дослідження : Курс лекцій / Наталія Паніна. – К.: Наукова думка, 1996. – 232 с.

12. *Паниотто, В.* Качество социологической информации (Методы оценки и процедуры обеспечения) / Владимир Паниотто. – К. : Наукова думка, 1986. – 208 с.

13. *Хорошилов Д.* Критерии валидности качественного исследования в социальной психологии : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Дмитрий Хорошилов. – М. : МГУ им. М. В. Ломоносова, 2012. – 33 с.

14. *Bernard R.* Research Methods in Anthropology. Qualitative and Quantitative Methods / Russell Bernard. – New York : AltaMira Press, 2002. – 754 p.

15. *Cronbach L.*, Trafnońż teoretyczna testyw psychologicznych / Lee Cronbach, Paul Meehl / Trafnońż i rzetelnońż testyw psychologicznych. Wybyr tekstyw / Pod red. J. Brezieski. – Gdacsk : Gdacskie wydawnictwo psychologiczne, 2005. – S. 403–430.

16. *Flick U.* Jakońż w badaniach jakońciowych / Uwe Flick. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007. – 248 s.

17. *Guba E.* Criteria for assessing the trustworthiness of naturalistic inquiries / Egon Guba // Educational Communication and Technology Journal. – 1981. – 29 (2). – P. 75–91.

18. *Guba E.* Naturalistic Inquiry / Egon Guba, Yvonna Lincoln. – Beverly Hills : Sage, 1985. – 416 p.

19. *Guion R.* O trynitarej doktrynie trafnońci / Robert Guion / Trafnońż i rzetelnońż testyw psychologicznych. Wybyr tekstyw / Pod red. J. Brezieski. – Gdacsk : Gdacskie wydawnictwo psychologiczne, 2005. – S. 272–287.

20. *Maxwell, J.* Understanding and Validity in Qualitative Research / Joseph Maxwell // Harvard Educational Review. – 1992. – 62(3). – P. 279–300.

21. *Messick S.* Trafnońż testu a etyka oceny (diagnozy) / Samuel Messick / Trafnońż i rzetelnońż testyw psychologicznych. Wybyr tekstyw / Pod red. J. Brezieski. – Gdacsk : Gdacskie wydawnictwo psychologiczne, 2005. – S. 460–485.

УДК 316.74 : 316 + 001.35 М. Шульга,
член-кореспондент НАН України,
доктор соціологічних наук

РЕЦЕНЗУВАННЯ НАУКОВИХ ПРАЦЬ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У статті розглядається рецензування як інститут науки. Його призначенням є критичний аналіз наукових праць. Воно виконує й інші важливі суспільні завдання, пов'язані з підтриманням наукового дискурсу, самоідентифікацією окремих наук і соціології зокрема, підтриманням наукового етосу. Рецензування виступає засобом, який сприяє відтворенню та підтриманню норм, зразків, моделей професійної наукової діяльності та поведінки. Виокремлено такі види рецензування: попереднє рецензування та рецензування після публікації праці, зовнішнє і внутрішнє рецензування, закрите і відкрите рецензування, директивне (регламентне) і ініціативне рецензування. Основну увагу в статті приділено рецензіям на опубліковані наукові праці. У цій ролі рецензія виконує інформаційну, піар-функцію, критичну, відбірково-рекомендаційну та інші функції. Сукупність різних функцій рецензії на опубліковані праці створює синергетичний ефект і тим самим формує її нову функцію – організації соціологічного дискурсу в суспільстві. Рецензія виступає одним з найважливіших засобів комунікації соціологічного співтовариства. Без рецензування робіт немає повноцінного внутрішньонаукового спілкування, соціологічного дискурсу. Рецензування є одним з аспектів прояву етосу науки. Важливо сформувати культуру рецензування, культуру наукової полеміки, засуджуючи і припиняючи перетворення дискусій у "війни" угруповань, а рецензій – на засіб зведення рахунків між авторами. Розглядаються типи рецензентів наукових праць. Аналізуються найбільш типові недоліки в наукових рецензіях, як некритичність і лестощі, так і критика не по суті роботи, образа почуттів автора.

Ключові слова: рецензування, критика, антикритика, експертиза, дискурс, етос науки, дискусія.

В статті розглядається рецензування як інститут науки. Її назначенням є критичний аналіз наукових трудов. Воно виконує і інші важливі суспільні завдання, пов'язані з підтримкою наукового дискурсу, самоідентифікацією окремих наук, зокрема і соціології, підтримкою наукового етосу. Рецензування виступає засобом, який сприяє виробленню і підтриманню норм, образців, моделей професійної наукової діяльності і поведінки. Виділено такі види рецензування: попереднє рецензування і рецензування після публікації роботи, зовнішнє і внутрішнє рецензування, закрите і відкрите рецензування, директивне (регламентне) і ініціативне рецензування. Основна увага в статті приділено рецензіям на опубліковані наукові роботи. В цій ролі рецензія виконує інформаційну, п'яр-функцію, критичну, відборочно-рекомендаційну і інші функції. Сукупність різних функцій рецензії на опубліковані роботи створює синергетичний ефект і тим самим формує її нову функцію – організації соціологічного дискурсу в суспільстві. Рецензія виступає одним з найважливіших засобів комунікації соціологічного суспільства. Без рецензування робіт немає повноцінного внутринаукового спілкування, соціологічного дискурсу.

Рецензування є одним з аспектів прояву етосу науки. Важливо сформувати культуру рецензування, культуру наукової полеміки, осудити і пресекаючи перетворення дискусій в "війни" групувань, а рецензій – в засоби ведення рахунків між авторами. Розглядаються типи рецензентів наукових робіт. Аналізуються найбільш типові недоліки в наукових рецензіях – як некритичність і лесть, так і критика не за істотою роботи, ображення почуттів автора.

Ключевые слова: рецензирование, критика, антикритика, экспертиза, дискурс, этос науки, дискуссия.

The article is devoted to the reviewing as a scientific institut. Reviewing has a critical analysis of scientific papers as its

objective. It realises other important social objectives associated with the maintenance of scientific discourse, self-identification of the certain sciences, including sociology, and maintaining scientific ethos. Peer review performs itself as a means which contributes to the reproduction and maintenance of standards, samples, models of the professional scientific activity and behaviour. The author outlines the following kinds of reviewing: preliminary review and post-publication review, internal and external review, closed and open review, directive and proactive review. The main attention is paid to the reviewing of the published scientific works. Peer review performs informational, PR, critical, qualifying, recommendatory and other functions. The totality of various functions of the review of the published works creates a synergistic effect and thus generates a new function – the function of the organizer of sociological discourse in the society. The review is one of the most important means of communication within the sociological community. Without reviewing there is neither intrascientific communication nor sociological discourse. The review is one of the aspects of the scientific ethos manifestation. It is important to build a culture of reviewing, a culture of scientific debates, condemning and suppressing transformation of discussions into the “war” of factions, as well as transformation of reviews into the means of revenge between the authors. Different types of reviewers of scientific papers are also taken into account along with the most common flaws in peer review such as: uncritical estimates adulation, criticism for criticism and insulting the author’s feelings.

Keywords: *reviewing, criticism, anti-criticism, expertise, discourse, scientific ethos, discussion.*

Однією з форм саморефлексії науки, як літератури і мистецтва, є рецензування. Завдяки цій формі діяльності, підвищується якість наукової продукції: статей, монографій, дисертацій і т.п. Вчені, викладачі, працівники видавництва, журі різних конкурсів постійно стикаються з таким видом діяльності як рецензування. Воно для них є звичним, повсякденним явищем, з яких складається наукове життя. Кожний, підготовлений для оприлюднення вченим руко-

пис проходить рецензування, до того ж, як правило, не одне. З іншого боку, його дуже часто просять або зобов'язують написати рецензію на роботи інших учених. Але іноді він пише рецензію і за власною ініціативою. Коротше кажучи, рецензування – це невід'ємний елемент наукової, викладацької та видавничої діяльності.

Рецензування виконує й інші важливі суспільні завдання, пов'язані з підтриманням наукового дискурсу, самоідентифікацією окремих наук, у тому числі і соціології, підтриманням наукового етосу. У даній статті ми розглянемо, що собою являє рецензування в контексті соціологічної науки.

Інтелектуальні заняття, розумова робота стала провідним видом діяльності в сучасному суспільстві. Вона породила особливий, супроводжуючий її вид контрольної, експертної діяльності – рецензування. До теперішнього часу рецензування сформувалося в соціальний інститут, який пронизує всі види творчої діяльності. Воно по-різному називається: рецензування, експертиза, опонування, критика, соціальний аудит, відгуки на роботи тощо. Кожен з названих видів аналізу має свою специфіку. У різних сферах суспільного життя експертиза, рецензування виступають засобами, які спрямовані на відтворення та підтримання норм, зразків, моделей професійної діяльності та поведінки, тобто орієнтують спільноти фахівців на певний якісний рівень своєї продукції, контролюють дотримання писаних і неписаних правил, прийнятих у відповідному соціальному середовищі. У цьому сенсі не є винятком і соціологічна діяльність – теоретична і прикладна. Рецензування охоплює результати майже всіх видів діяльності соціологів: підготовлених до друку рукописів, а також статей, брошур і книг, що вийшли у світ. Експертному аналізу піддаються періодичні видання, дипломні роботи і дисертації, грантові проекти тощо.

Поняття рецензування та рецензії вимагають деякого пояснення. Рецензування формується на початку XIX ст. як одна з назв літературно-критичної діяльності [1]. Поняття

критики розглядалося як мистецтво розбирати, судити, давати оцінку, перевіряти достовірність і справжність літературного твору. У сучасному науковому контексті рецензію зазвичай розглядають як критичний розбір будь-якої наукової роботи, а також її коментування. Останнє означає тлумачення, роз'яснення певного тексту. Коментування вводить читача в обстановку, що склалася на даний період в науці з відповідної теми, пояснює, які сторони проблеми залишаються недоведеними, спірними, в чому слабкість тієї чи іншої позиції автора з цього питання. Воно має важливе значення для тих, хто не входить до вузького кола фахівців з певної наукової проблеми – учнів, студентів, широкого кола читачів, які проявляють інтерес до теми.

Поняття рецензування близьке до понять критики, експертизи, опонування, соціального аудиту. Багато в чому вони перетинаються, накладаються один на одного (хоча кожне з них і зберігає свою особливість), а іноді виступають і як синоніми. Близькі за значенням і поняття, що означають результати зазначених дій – відгук, думка, примітка.

З плином часу наукове рецензування диференціювалося на кілька видів. У даний час можна виділити такі види наукового рецензування. Попереднє рецензування та рецензування після публікації роботи, зовнішнє і внутрішнє рецензування, закрите і відкрите рецензування, директивне (регламентне) і ініціативне рецензування. Попереднє рецензування, як правило, виконує роль діагнозу рівня професійної компетенції автора, своєрідного сита – не пропускати до публікації роботи низької якості. Зазвичай, первинна попередня експертиза рукопису відбувається на відкритому колективному обговоренні за місцем роботи автора – засідання кафедри, наукового відділу, вченої ради установи. При обговоренні рецензенти вказують, які положення роботи слід уточнити, виправити, відредагувати тощо. Даний етап наукової експертизи дозволяє автору усунути недоліки не принципового характеру з точки зору

концепції його роботи і тим самим поліпшити підготовлений матеріал. Хоча такого роду рецензування і має відкритий характер, але все ж воно є робочим, попереднім аналізом і його зміст не виноситься за межі колективу.

Як правило, наступний етап рецензування починається за стінами того закладу, в якому виконана робота. Якщо рукопис передається в редакцію видавництва, журналу, вісника, збірки і т.п., то з них вчиняють відповідно до того офіційного порядку, який затверджений у редакції. Ініціатива рецензування в цих випадках належить редакції видання, тобто це директивний вид рецензування. Зазвичай редакції видань мають пам'ятку або інструкцію (регламент) для рецензента, в якій вказують, що має бути відображено в рецензії. Рецензування наукових робіт, що вийшли у світ, істотно відрізняється від критичного аналізу рукописів. У останньому випадку експерт за дорученням редакції висловлює свою думку для кола професіоналів – членів вчених рад, редколегій видань, атестаційних комісій тощо. Мета рецензії на рукопис полягає в тому, щоб визначити його професійний рівень. Причому у процесі оцінювання роботи рецензент повинен проявляти толерантність, визнавати право автора рукопису на інше бачення проблеми, ніж у рецензента, враховувати його право на відступи від традиційних методів вирішення наукової проблеми. Якби рецензенти не були достатньо гнучкими і ліберальними на даному етапі підготовки рукописів, то рецензування перетворилося б на нездоланний бар'єр для нових ідей. Серед контрольних функцій рецензента при знайомстві з рукописом одна з них полягає в тому, щоб виявити плагіат, якщо такий є. Деякі рецензенти добровільно беруть на себе й інші контрольні функції. Хоча ні в яких пам'ятках і не пишеться таке завдання, але, на жаль, нерідко рецензент добровільно бере на себе роль ідеологічного і політичного цензора.

І все ж, головна мета експертизи полягає в тому, щоб зробити висновок, друкувати чи не друкувати рецензований рукопис. Рецензія тут може бути відкритою і закрито-

го типу. Закриту рецензію зазвичай читають замовник і автор, і для автора рецензент залишається невідомим. Поширене і так зване подвійне сліпе рецензування – автор не знає рецензента, а рецензент не знає автора. Низка учених, у тому числі і юристів, вважають закрите рецензування в редакціях неприпустимим. Воно, на їх думку, знижує відповідальність рецензентів за висловлювані оцінки щодо рукопису [2].

Зовсім інші цілі має рецензування кваліфікаційних наукових праць – курсових, дипломних робіт, дисертацій на здобуття наукових ступенів. У цих випадках рецензія набуває характеру кваліфікаційної експертизи. Зміст і структура останньої формалізується, регламентується державними органами, що здійснюють атестацію наукових кадрів. Експертиза у вигляді відгуків офіційних опонентів на дисертацію повинна містити цілий ряд обов'язкових положень – актуальність теми дисертації, наукову новизну, обґрунтованість і достовірність наукових положень, висновків і рекомендацій та ряд інших позицій. Цей вид рецензування має свої особливості. В останні роки про них багато говориться в критичному плані в засобах масової інформації в процесі обговорення діяльності вищих атестаційних комісій, департаментів і т.п. державних органів, що займаються розглядом і затвердженням дисертаційних робіт. Тут ми не будемо торкатися цих проблем.

Особливу позицію в цьому ряду займає рецензування наукових робіт, що вийшли у світ. Їх аналіз має, з одного боку, немов би вторинний характер, оскільки роботу вже рецензували і, можливо не один раз, а з іншого боку – даний вид рецензій присвячений вже доконаному науковому факту – робота з'явилася у відкритій пресі (або на сайтах в Інтернеті) і перероблятися (у всякому разі, до другого видання) не буде. Даний вид рецензування є найбільш суспільно значущим, оскільки розрахований на найширшу аудиторію читачів. На відміну від попередніх рецензій, які мають обов'язковий характер, рецензії, присвячені працям, що вийшли друком, є проявом свободи волі та ініціативи

експерта (у будь-якому разі, так він заявляє публічно). Рецензування даного типу істотно зближується з літературною критикою, оскільки в ньому відкривається ширше поле для прояву особистісних особливостей рецензента, його смаків і звичаїв. Крім того, у рецензій на видані роботи зростає кількість функцій. Далі ми будемо вести мову саме про цей вид рецензування наукових робіт.

Незважаючи на схожість, між рецензуванням літературно-художніх творів, або літературною критикою, і науковим рецензуванням все ж є істотні відмінності. Крім змістовної відмінності типів текстів, які аналізуються – художній твір і наукова робота, – вони ще розрізняються і тим, що наукова рецензія виступає професійною експертизою і практично обов'язковою умовою її підготовки є відповідний професійний і освітній статус рецензента. Як правило, автор наукової праці та рецензент знаходяться в приблизно одному статусі і проявляють себе на одному полі творчого пошуку. У деяких мовах наукове рецензування навіть іменується особливим терміном: в англійській – *peer review* (дослівно: перевірка рівними), в іспанській – *revisión por pares* (дослівно: розгляд рівною парою), хоча і перекладаються як рецензування. Для літературної критики таких суворих вимог, нехай і не офіційних, до освітнього та професійного статусу рецензентів не існує.

Після виходу наукової роботи у світ у неї починається нове життя. Ми говоримо тут саме про наукові роботи, не розглядаючи підручники, науково-популярну літературу. Для останніх жанрів літератури в суспільстві пред'являються дещо відмінні вимоги, ніж до суто наукової. І, тим не менш, опублікована наукова робота стає доступною широкому колу читачів, будь-якій людині, яка побажала ознайомитися з нею.

Рецензія на наукову роботу, що вийшла у світ, виконує багато ролей. По-перше, вона бере на себе роль посередника між твором і читачами. Автор рецензії висловлює свою оціночну думку про роботу – визнає її вдалою або невдалою, показує, в чому її переваги і в чому недоліки. Сторіч-

чям раніше на такі рецензії в суспільстві був помітний попит. З людей, небайдужих до стану певної галузі науки, тих, що уважно стежать за науковими новинками, що виходять у світ, і відгукуються на них рецензіями, тоді формувалася специфічна суспільна група, яку Б. Дубін і А. Рейтблат назвали “спільнотою першого читання” [3]. Подібне співтовариство вважало себе досить значимим і авторитетним для інших, більш широких прошарків, для соціуму і його інститутів в цілому. Воно було посередником між новими творами, їх авторами і широкою читацькою публікою. У нинішніх умовах ситуація з книгою, друкованим виданням у суспільстві і “широкою читацькою публікою” суттєво змінилася. Якщо коротко вказати на особливості ситуації, то вони полягають у тому, що, по-перше, рівень освіченості в суспільстві незмірно зріс, а, по-друге, незрівнянно зросла кількість видаваних книг і журналів. Це є однією з причин того, що зникла “спільнота першого читання” у своєму колишньому вигляді. Але потреба в посередниках між автором, роботою і рядовим читачем залишається. Рецензування частково задовольняє цю суспільну потребу. Правда, треба визнати, що гострого попиту з боку читачів на цю послугу сьогодні не спостерігається. Причому, не спостерігається не тільки з боку всієї читаючої публіки, але навіть і з боку професійної спільноти. На нашу думку, такий стан речей не сприяє професійній консолідації соціологів і повинен долатися.

Проте існуючий порядок присвоєння наукових ступенів, а також порядок стимулювання діяльності вчених у вигляді державних і недержавних премій формує утилітарно-корисливі потреби в рецензії. У наші дні досить поширеною є потреба в рецензії на монографію, статтю у авторів, які збираються захищати дисертації або висувати свої роботи на премії. Вони ініціюють появу рецензій на свої роботи, прохаючи рецензентів підготувати, звичайно, позитивні чи навіть хвалебні відгуки.

Таким чином, можна констатувати той факт, що, з одного боку, великого попиту на рецензії на наукові видан-

ня в суспільстві не спостерігається. А з, іншого боку, є категорії дослідників, які вкрай зацікавлені в появі рецензій на їх роботи, що вийшли. Це здобувачі дисертацій, особи, які беруть участь в різноманітних громадських конкурсах, кандидати на різні державні та громадські премії. Саме вони виступають “мотиваторами” написання хвалебних рецензій певними авторами.

По-друге, рецензія виконує в суспільстві інформаційну роль. Критик коротко переповідає зміст роботи, окреслює коло проблем, які в ній підняті, передає основні ідеї наукової праці, їх новизну. Цим рецензія привертає до роботи увагу як широкого кола читачів, так і формує потребу в її прочитанні у тих, хто цікавиться даною темою, хто працює в цьому науковому просторі. Отже, рецензія одночасно виконує ще й піар-функцію, що особливо важливо при вкрай низьких накладках наукових робіт, а також відбірково-рекомендаційну функцію. На жаль, інформаційна роль рецензій у друкованих виданнях падає, а засобами швидкого оповіщення про вихід значущих наукових робіт все більше стають конференції, семінари, круглі столи, а в останні роки – соціальні мережі в Інтернеті.

Природно, що в громадському просторі різні суб’єкти пред’являють до наукових робіт різні вимоги. Тому і рецензії розрізняються своїм призначенням та обсягом. Вони бувають короткі, мета яких насамперед полягає в ознайомленні, якимого можна більшого кола читачів з новими роботами. У таких рецензіях дають оціночні судження про публікації, висловлюють різного роду репліки і зауваження про достовірність наведених відомостей, літературного стилю, що може загострити інтерес читача до роботи.

Безсумнівно, що рецензування як жанр наукової діяльності потребує особливого мовного стилю викладу. Він повинен бути зрозумілим і привабливим, не тільки для дуже вузького кола фахівців, що займаються певною проблемою, а й колегам з інших напрямів соціології, оскільки однією з функцій рецензії є тлумачна. Читач рецензії – не фахівець у даній галузі соціології – повинен зрозуміти

контекст того простору, в якому знаходиться рецензована робота, збагатити і розширити свої знання в галузі соціології. Надзавданням рецензії є залучення читачів у коло шанувальників соціології. Навряд чи щось винесе для себе читач з рецензії, в якій граматичні речення складаються з більш, ніж 70 слів. Але в першу чергу рецензент повинен поінформувати професійне співтовариство про нові ідеї, нові рішення, які містяться в науковій праці. Звичайно, залежно від цілей рецензії та її обсягу вона може виконувати тільки частину згаданих тут функцій. І тим не менше, сукупність різних функцій рецензії на опубліковані роботи створює синергетичний ефект і тим самим формує її нову функцію – функцію організації соціологічного дискурсу в суспільстві.

Що розуміють під дискурсом? В першу чергу це “спосіб упорядкування дійсності і бачення світу”, “особливий ідеальний вид комунікації” і особливий смисловий простір, що відбиває уявлення певної групи людей [4]. Рецензія виступає одним з найважливіших засобів комунікації соціологічного співтовариства. Без рецензування робіт немає повноцінного внутрішньонаукового спілкування, соціологічного дискурсу, немає соціологічної спільноти, а є мовчазні спостерігачі, які паралельно працюють у соціологічних установах. Інститут рецензування розставляє по місцях, позначає відповідні ролі, учасників процесу споживання соціологічного продукту: автор, критик, видавець, читач. До того ж рецензування створює не тільки професійну комунікацію, але й комунікацію в більш широкому масштабі – в рамках суспільства і навіть за його межами – взаємозв’язок з приводу соціологічного знання з колегами з інших країн.

Чим більшу кількість робіт, що оприлюднені, буде охоплено рецензуванням, тим більш міцними і стійкими будуть внутрішньосоціологічні комунікації, тим більш чітким буде професійний дискурс. Тому в інтересах професійного співтовариства слід було б прагнути охопити рецензуванням якнайбільше опублікованих книг. Не менш

важливим з точки зору соціуму є рецензування книг, які заслуговують на увагу не тільки професіоналів, а й широкої публіки, яка цікавиться соціологією. Це один з основних шляхів формування соціологічної культури в суспільстві.

Об'єктивна, чесна рецензія, а не написана на прохання автора роботи (до того ж, часто написана самим автором), не обмова, що має на меті насолити автору рецензованої роботи, – це спосіб визначення місця нової книги, нової роботи в існуючому просторі даної науки. Це одночасно і перепустка у цей простір. Адже автор рецензії може наполягати на тому, що робота не заслуговує того, щоб бути в цьому просторі, навіть якщо вона вже й вийшла у світ.

Перед рецензентом, що бере на себе відповідальність давати такі принципові оцінки аналізованої роботі публічно, виникає достатньо важка проблема, яка є типовою для наших днів. Вона полягає в тому, що в науці, на відміну від мистецтва, нове заволодіває простором у системі існуючих знань, займає виправдане, законне місце в теорії не шляхом неаргументованої відмови, свого роду механічного “відсунення” усталеного, стандартного і навіть рутинного знання, а на основі прийняття розгорнутої, доведеної переваги, за рахунок більшої бази аргументів, логічної обґрунтованості нового, що дає змогу глибше осягати об'єкт пізнання. Однак так виглядає процес збільшення соціологічних знань тільки в ідеальній моделі. На практиці на зміст рецензії впливають не тільки наукові чинники. Рецензент відчуває на собі вплив загальної світоглядної, ідеологічної та політичної атмосфери, яка існує як у суспільстві в цілому, так і в конкретній науці, а також в окремому дослідницькому колективі. Цей вплив може бути як відрефлектованим, усвідомленим, так і неусвідомленим, підсвідомим. Природно, що і оцінка критиком професійної новизни наукової праці, його змістовної наповненості неабиякою мірою залежить від згаданого впливу. Тому в галузі соціогуманітарних наук наявні в рецензії оцінки деяких положень робіт,

що аналізуються, відображають світоглядну та ідеологічну позицію рецензента. Вона вносить суб'єктивізм, смаківщину, ідеологізми в оцінки, характеристики, інтерпретації аналізованої роботи.

Для поживлення внутрішньо професійних комунікацій необхідно стимулювати оперативне, швидке рецензування книг, що з'явилися. Рецензії на свіжі книги привертають більшу увагу публіки.

Треба визнати, що в останні десятиліття у нас ослабла систематична публічна професійна рефлексія над українською соціологічною літературою, рецензування не виділилося в значимий самостійний інститут професійної експертизи. Причин такого явища, на нашу думку, декілька. По-перше, це є відображенням світових тенденцій. Скорочення тиражів паперових видань, втрата ними монополії на публічне представлення наукових досягнень, і, як зворотна сторона, – зміцнення позицій інтернет-видань. По-друге, відображення загальної ситуації в країні, для якої характерно різке скорочення фінансування сфери освіти, науки і культури і, як наслідок, занепад, а нерідко і зникнення періодичних видань, у яких рецензувалася література, що з'явилася у світ.

На сьогодні, на жаль, велика частина видань з соціології публічно не рецензується. Вийшовши накладом у 300 примірників, вони, по суті, так і залишаються невідомими не тільки масовому читачеві, але навіть кільком сотням професіоналів. Система розповсюдження книг по бібліотеках (за винятком десятка великих) і книжкових магазинах у нашій країні відсутня. Тому навіть невеликий тираж книги, як правило, локалізується в одному місті чи навіть вузі. За таких обставин вихід більшості соціологічних робіт схожий на викид контейнера з космічного корабля – ніякого відгомону. Це навіть не жбурляння каменю у воду. В останньому випадку чути, хоча б його удар об воду. Щоб не залишатися крайнім песимістом, висловимо хоча б слабку надію на те, що повсюдна комп'ютеризація населення якоюсь мірою може виправити ситуацію, за умови активного розміщення рецензій в Інтернеті.

Рецензування є одним з аспектів прояву етосу науки. Як зазначає П. Г. Ареф'єв, “в науці діє академічний етос, серед основних норм якого найперше є “розумний скептицизм” або експертиза, рецензування” [5]. Нагадаємо, що “розумний скептицизм” – це один з імперативів мертонівського етосу науки. Його суть полягає в тому, що в пізнанні немає ніяких заборонених тем, все має бути піддано сумніву, все має бути піддано обґрунтованій, доказовій критиці. Зрозуміло, що цей важливий імператив не можна виривати з усього контексту імперативів етосу науки, особливо у сфері рецензування.

Масовість професії вченого, яка утвердилася в середині ХХ століття, істотно вплинула на етос науки, на дискурс, що склався в окремих дисциплінах [6]. У ті часи, коли вчені були вкрай рідкісними фахівцями, можна сказати “штучними” екземплярами, їх спільноти дотримувалися високих моральних стандартів у своїй професійній поведінці. Звідси збереглися до наших днів моделі різних внутрішньонаукових органів, які в період свого формування базувалися на взаємній довірі колег, шляхетності і чесності членів відповідних рад, асоціацій, сесій і т.п. Норми їхнього способу життя включали високу професійну активність, обов'язкове реагування на появу нових робіт, близьких за тематикою зі сферою занять вченого. Відгуки на роботи колег були не результатом зовнішнього спонукання дослідника, а його внутрішньою потребою.

Тоді і в голову не могло прийти, що, призначений колегами по дисертаційній раді офіційний опонент, не спромігшись навіть прочитати роботу, прийде на її публічний захист і не змигнувши оком зачитає написаний йому дисертантом текст, а потім звично, отримає гонорар за опонування і попрямує на банкет, влаштований здобувачем.

Етос науки не є зведенням правил на всі часи. Він, як і будь-який живий суспільний процес, відображає зміни, що відбуваються як у суспільстві, так і в науці. Разом з тим треба бачити відмінності між процесами розвитку етосу в усталених суспільствах, де зберігається певна спад-

коємність у всіх сферах, і труднощі збереження історично напрацьованого етосу в суспільствах, які переживають круті історичні зміни. Наше соціологічне співтовариство проживає період формування свого професійного етосу в нових суспільних умовах. Тому на даному етапі вкрай важливо сформувати культуру рецензування, культуру наукової полеміки, засуджуючи і припиняючи перетворення дискусій у “війни” угруповань, а рецензій – на засіб зведення рахунків між авторами.

Залежно від морально-психологічної атмосфери, яка панує в суспільстві, інститут рецензування може поставати або переважно як процес професійної дискусії, змістовного обговорення соціологічних робіт, що веде до поглиблення знань, вдосконалення теорії та методик дослідження, формуванню вимогливої соціологічної культури і гарного смаку читачів, або може набувати характеру чвар, скандалів і сенсацій. Природно, що і склад учасників, і мотиви їхньої поведінки, і звернення до типів читацької аудиторії в цих двох випадках будуть істотно відрізнятися.

Майстерності й етиці рецензування, змістовній професійній критиці соціологічної літератури у нас ніде не вчать. На відміну від сфери літератури і мистецтва, де критики виділилися в самостійну професію. У зв'язку з цим виникає багато проблем. По-перше, багато рецензій хибують слабким аналітичним рівнем. По-друге, чимало людей розуміють публічне рецензування як спосіб зведення рахунків, нездорового самоствердження.

Вчені, в тому числі і соціологи, люди творчі, з великими амбіціями і тому морально дуже ранимі. Рецензенту вкрай важливо пам'ятати про це. Етос науки волає до дотримання рецензентом моральних рамок. Автор чекає справедливого і шанобливого ставлення в рецензії до його праці, оскільки зачіпається його наукова репутація. Він з великою образою ставиться до упередженості, смакування дрібних недоліків, спроб принизити роботу, до відхилення від обговорення змісту роботи і переходом на критику особистості автора і його поведінки. У рецензії важливо не допус-

тити таких вад, як “упередженість, взаємне вихваляння, інтелектуальну непорядність, некомпетентність і відсутність творчих здібностей”, про які говорив Р. Мертон, характеризуючи етос науки [7].

У просторі суспільної психології рецензент перебуває в більш зручній позиції, ніж автор роботи, заздалегідь знаючи, що останньому в будь-якому випадку, заслужено чи незаслужено, доведеться виправдовуватися. Серед вчених існує давно усталена думка, що шукати недоліки і помилки в роботах інших значно легше, ніж самому написати розумну роботу. Наш земляк Ф. О. Туманський ще наприкінці XVIII століття писав, що “знаходити помилки у творах або перекладах, звичайно, легше, ніж творити або перекладати, і бажання до судження праць чужих була завжди здобиччю недолугих розумів” [8]. Тому добросовісні дослідники рецензій на свої роботи досі побоюються. Це не їх поле особистісного самоствердження. Їм значно приємніше написати дві-три нових змістовних статті, ніж відповідати на одну нечесну рецензію.

У нашому суспільстві ще зберігся страх рецензії. Він іде з тих часів, коли будь-яка інтелектуальна критика політизувалася, а спірні, полемічні положення наукової праці відносили до політичних або до ідеологічних помилок. Рецензування поставало як робота з пошуку недоліків в роботі і розгорнутої негативної оцінки праці. Як правило, слідом за публічною рецензією починалися організаційні висновки – засудження в колективі, догани, пониження в посаді, зняття з роботи, а нерідко і арешти. У такій обстановці рецензія була синонімом політичного доносу, а автор поставав беззахисним і вразливим суб’єктом.

Сьогодні, здається, в основному обходяться без таких наслідків. Втім, і в наші дні не варто виключати адміністративних висновків, особливо в тих випадках, коли начальство давно шукало, у чому б викрити автора, щоб позбутися від нього. Природно, негативна рецензія на його працю – дуже зручний і навіть, можна сказати, благородний привід.

Звичайно, життя мінливе. Багато чого з того негативного, що було пов'язано з наслідками від рецензій, пішло в минуле. Тим не менш, у суспільній свідомості стереотип рецензії як загрози нормальному плину життя автора ще міцно тримається. Так само є міцно живучим у головах стереотип, що рецензію можна використовувати як знаряддя залякування і помсти. Незважаючи на те, що в сучасних умовах у рецензентів-“месників” вже похитнулася впевненість у досягненні результату, пов'язаного з суворою адміністративною розправою з автором, але все ж у них залишилися певні сподівання. Це і свідомо і підсвідомо надія зігнати свої комплекси з приводу особистої ялової креативності, це і можливість проявити свою заздрість, яку у “Великому тлумачному словнику сучасної української мови” за редакцією В. Т. Бусела визначено, як “почуття роздратування, досади, викликане якоюсь перевагою, вищістю, добробутом іншого” [9].

Залежно від стилю рецензування і цілей, які ставлять рецензенти, їх, ділять на кілька типів:

- “Рецензент”. Для нього характерне прагнення до об'єктивної оцінки роботи, бажання показати її позитивні і негативні сторони, а висновки він робить не категоричні, а рекомендаційні;
- “Опонент”. Його позиція близька до “Рецензента”, але він проводить більш глибокий аналіз роботи і його оцінки більш критичні;
- “Критик”. Висловлює суб'єктивні судження без глибини аналізу, в оцінках переважає емоційний окрас: “подобається – не подобається”;
- “Оглядач”. Дає загальний огляд роботи з мінімальними набором оцінок, як правило, виключаючи негативні;
- “Цензор”. Займає позицію судді, виносячи вирок роботі в категоріях “бути” чи “не бути”;
- “Критикан”. Метою рецензії ставить не аналіз роботи, а самоствердження за рахунок негативної оцінки рецензованої роботи, не уникаючи підтасування фактів, маніпуляцій у засобах оцінки [10].

Пропонуємо поповнити цю колекцію ще одним типом. Він у наш час є досить поширеним. Його ми назвемо “Ревізор”. Він добровільно бере на себе роль перевіряючого і оцінює будь-які види наукової діяльності: засідання вчених рад, організацію та ведення круглих столів і семінарів, а також проведення емпіричних соціологічних досліджень і підготовку теоретичних робіт. Він відвідує всі заходи і шукає порушення у їх проведенні. Особливо він досягає успіху в формалістичній казуїстиці, пов’язаній з регламентами, інструкціями, пам’ятками, викриває різного роду відхилення від правил, положень, вказівок. З таких же позицій він рецензує і теоретичні роботи.

Іноді рецензію використовують як привід поговорити про власні проблеми, включаючи і суто особисті переживання про долю, про вік, про час, “субстанція якого здебільшого конче обмежена форматом певного, передзавершального, періоду життєвого шляху”. Деякі рецензенти замість аналізу головної, стрижневої ідеї роботи втягують читача в розмову про тему, яка для аналізованої праці є другорядною. Ось, приклад того, коли актуальну в теоретичному і практичному планах тему – тему аналізу українського суспільства як цілісного організму в новітній час, можна звести в рецензії до інших важливих, але не центральних для аналізованої в дослідженні проблеми [11].

Перше, що впадає в око у цій рецензії, так це те, що рецензенти вирішили аналізувати не всю роботу, а тільки одну статтю, правда, вступну, методологічну. Суворі критики не помітили, що в колективній роботі “Вектори змін українського суспільства” [12] було поставлено завдання не фіксувати черговий раз кризи в соціології, в тому числі і в методологічному забезпеченні досліджень, а використовувати напрацьовані в науці знання, наявні методологічні підходи для аналізу системної кризи українського суспільства в новітній час. Без узагальнюючих досліджень, що спираються на існуючі, нехай і недосконалі методологічні підходи, соціологія приречена займатися тільки нескінченною критикою своєї методології, методів

і прийомів. Саме завдання цілісного розгляду суспільства було тією головною ідеєю, яка реалізовувалася авторами у всьому змісті книги. А це дещо інше завдання, ніж те, про яке говорять рецензенти, суворо засуджуючи автора вступної статті за те, що він пропустив засідання секції на конгресі САУ. Сенс проблеми, про яку говорять рецензенти, пов'язаний “з аналізом соціальної детермінації кризи в сучасній соціології, що, на думку учасників дискусії, виявляється в тенденціях різноспрямованої зміни в методологічному забезпеченні соціологічних досліджень на емпіричному та теоретичному рівнях” [11, с. 47]. Щоправда, автори після цих слів залишають тему методології дослідження, і відразу, без пояснень і доказів, дають узагальнюючу характеристику нашого соціуму і повідомляють, що “кризового суспільства в Україні не існує”. Тому подальша дискусія по суті проблем, порушених у книзі, втрачає сенс, оскільки вона переходить у площину: “є кризове суспільство чи нема кризового суспільства?”.

Можна тільки шкодувати, що автори рецензії так і не зрозуміли всієї складності проблеми вибору методологічних основ при підготовці колективних робіт в умовах, по-перше, світоглядного та методологічного плюралізму її учасників, а по-друге, для вкрай складного, такого, що важко піддається аналізу, кризового, нестабільного, нестійкого українського суспільства протягом більш ніж двадцяти років новітнього існування.

Благородна справа критичного розбору роботи передбачає і відповідальність рецензента. Щоб мати моральне право виступати в ролі експерта і критика соціологічної, як і будь-якої іншої наукової праці, рецензент повинен принаймні прочитати всю роботу, зрозуміти її задум, розібратися в її достоїнствах і недоліках і потім вже представляти своє судження на публіці. На жаль, у нашій суспільній свідомості живучий стереотип асиметрії рецензента і автора роботи. За умовчанням передбачається, що думка рецензента має більшу вагу, і, як наслідок цього, він заздалегідь займає в громадській думці немов би більш

вигідну позицію. Подібний забобон і надихає деяких людей стати на привабливу стезю рецензента. Подібна роль дає можливість, як їм здається, підняти себе (хоча б у власних очах). Творець такого типу, як правило, пише критичні опуси на будь-які теми. Головне для нього – “поставити автора на місце”. Він може бездоказово розбити “в пух і прах” будь-яку роботу. І з нього нічого не візьмеш. Його справа, як мовиться, “прокукурікати”. А автор роботи потім виправдовуйся. Причому рівень і тон рецензій іноді такий, що поважаючи себе автор, таким чином відреценованої роботи, вважає нижче своєї гідності вступати з подібним рецензентом в дискусію.

Є суб’єкти, які в рецензії бачать навіть не стільки засіб для “розгрому” позицій автора (як правило, вони не здатні кваліфіковано проаналізувати чужу роботу), скільки спосіб морального приниження самого автора, привід для його образи. Вони уподібнюються шукшинському герою Глібу Капустіну з оповідання “Зрізав”, у якого було своєрідне хобі “зрізати” відомих земляків, які приїхали в їх село, безглуздими запитаннями на кшталт: “Як зараз філософія визначає поняття невагомості?”, або “Як ви особисто ставитеся до проблеми шаманізму в окремих районах Півночі?”. Сенс свого захоплення Капустін сформулював так: “Це корисно. Нехай подумає на дозвіллі. А то занадто багато беруть на себе ...” [13].

Втім, у подібного роду “рецензій” є своє коло читачів – це люди, що люблять скандали, це ті, кого приваблюють сварливі, безглузді пасквілі. Їх не стільки привертає суть спору, скільки сам факт залученості автора і рецензента в “розбірки”, можливість потеревенити про обох відразу. Вони не спромагаються подивитися критиковану роботу, не намагаються сформулювати свою власну точку зору на неї, але із задоволенням перекажуть іншим, в чому рецензент звинувачує автора, які уїдливі слова використовує.

Українська соціологія сьогодні це не тільки масив наукових праць, журнальних публікацій, потоку емпіричних досліджень, навчальних програм, посібників, а також

лекцій та семінарських занять, а й розгалужена структура кафедр, інститутів, центрів, а також система неформальних зв'язків і знайомств, дружніх груп, соціальних мереж, неофіційних об'єднань за симпатіями, пристрастями, смаками, уподобаннями тощо. Спрямованість і тональність рецензії нерідко залежить від того, до яких груп належать автор роботи та її рецензент. Належність їх до однієї неформальної групи, як правило, заздалегідь визначає позитивний зміст рецензії. Клубні, салонні, кланові відносини шкодять соціальному інституту рецензування, шкодять змістовному процесу розвитку науки, шкодять авторам, оскільки позбавляють їх можливості дізнатися чесну принципову оцінку своєї роботи.

І все ж, незважаючи на втрати, які супроводжують рецензування, даний вид наукової діяльності є найважливішою складовою самого інституту науки, пізнавальної діяльності. Змістовна професійна рецензія нерідко стає поштовхом до цікавої дискусії з певної актуальної теоретичної проблеми. Однією з ознак того, що заінтересована критика робіт перетворюється на зрілий соціальний інститут, є наявність як критики, так і антикритики, а краще сказати, наявність розгорнутих дискусій з приводу певних робіт. Справа в тому, що критика і антикритика можуть вилитися в сварку двох авторів і нічого змістовного в розвиток соціологічної теорії і практики не внесуть, як і мало чого корисного внесуть в національне соціологічне співтовариство. Втім, змістовні теоретичні дуелі автора і рецензента не обов'язково повинні переростати в дискусію з багатьма учасниками. Іноді кілька публікацій цих двох авторів дають можливість істотно заглибитися в наукову проблему.

Дискусія може бути не тільки між автором і рецензентом. Існує і така форма спору, як контррецензія. Суть контррецензії полягає в тому, що на рецензію відповідає не автор рецензованої роботи, а інший рецензент з відмінною позицією по відношенню до даної роботи. Інакше кажучи, рецензія може бути в свою чергу прорецензована.

У тих випадках, коли рецензія привела до наростання протистояння в професійному співтоваристві, найкращим виходом із ситуації є звернення до комісії з наукової етики. Такі комісії існують у багатьох наукових асоціаціях, товариствах тощо. Вони відіграють важливу роль як інструмент виходу з гострих протистоянь. На них відкрито, колективно розглядається суть спору і авторитетні у сфері даної галузі науки вчені приймають колективне рішення, яке дає змогу поставити крапку в суперечці на даному етапі.

І на завершення звернемо увагу ще на одну проблему рецензування. У державних інститутах, що відають наукою, чомусь склалася думка, що рецензування є легким, другорядним жанром. Відображенням такого стану справ є офіційна оцінка рецензування, його науковий статус. Сьогодні рецензія навіть у солідному науковому виданні не зараховується до публікацій, необхідних для захисту дисертації. Можливо, з цієї причини багато вчених так неохоче пишуть рецензії. Однак, розуміючи велику значимість рецензій у наукових комунікаціях, їх роль у розвитку теорії, наукове співтовариство має змінити своє ставлення до цього виду наукової діяльності, сприяти підвищенню його статусу в професійному середовищі і в системі офіційних відносин з приводу науки. Мабуть, у нинішніх обставинах треба домагатися того, щоб рецензія була визнана державними органами самостійним видом наукових праць і була прирівняна за статусом до теоретичних робіт. Природно, підвищення офіційного наукового статусу рецензії передбачає як обов'язкову умову підвищення якості, принциповості і теоретичної змістовності рецензій.

Література

1. *Крылов В. Н.* Становление института рецензирования в русской критике (2-я половина XVIII – начало XIX в.) / В. Н. Крылов // *Ученые записки Казанского университета. Гуманитарные науки.* – Том 156. – Кн. 5. – Казань, 2014. – С. 262–280.

2. *Бугаев К. В.* Проблемы научного рецензирования и пути их решения / К. В. Бугаев // Психопедагогика в правоохранительных органах. – Выпуск № 1 (48). – Омск, 2012. – С. 88–91.

3. *Дубин Б.* Литературные ориентиры современных журнальных рецензентов / Б. Дубин, А. Рейтблат // Новое литературное обозрение. – 2003. – № 59 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nlo/2003/59/>.

4. *Карасик В. И.* Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик – М. : Гнозис, 2004. – 390 с.; *Макаров М. Л.* Основы теории дискурса / М. Л. Макаров. – М. : Гнозис, 2003. – 280 с.; *Михалева О. Л.* Политический дискурс: Специфика манипулятивного воздействия / О. Л. Михалева. – М. : Книжный дом “ЛИБРОКОМ”, 2009. – 256 с.; *Тен А. ван Дейк.* Дискурс и власть. Репрезентация доминирования в языке и коммуникации / Тен А. ван Дейк ; пер. с англ. – М. : Книжный дом “ЛИБРОКОМ”, 2013. – 344 с.; *Хабермас Ю.* Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас ; пер. с нем. / под ред. Д. В. Скляднева. – СПб. : Наука, 2000. – 379 с.

5. *Арефьев П. Г.* Современный научный журнал: инструмент научной коммуникации или бизнеса? / П. Г. Арефьев // 4-я Международная научно-практическая конференция “Научное издание международного уровня – 2015: современные тенденции в мировой практике редактирования, издания и оценки научных публикаций”. – Санкт-Петербург. – 28 мая 2015 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://conf.neicon.ru/index.php/science/domestic0515/schedConf/program/>.

6. *Этос науки* // РАН. Институт философии; Ин-т истории естествознания и техники / отв. ред. Киященко А. П. и Мирская Е. З. – М. : Academia, 2008. – 544 с.

7. *Мертон Роберт.* Социальная теория и социальная структура / Роберт Мертон. – М. : АСТ, Хранитель, 2006. – С. 772.

8. *Туманский Ф. О.* “О суждении книг” // Московский журнал. – 1792. – Ч. 5. – Кн. 2. – С. 281. ; Цит. за: *Крылов В. Н.* Становление института рецензирования в русской критике (2-я половина XVIII – начало XIX в.) / В. Н. Крылов // Ученые записки Казанского университета. Гуманитарные науки. – Том 156. – Кн. 5. – Казань, 2014. – С. 271.

9. *Великий* тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К., Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2005. – С. 392 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : padaread.com/?book=50054&pg=400.

10. *Бугаев К. В.* Проблемы научного рецензирования и пути их решения / К. В. Бугаев // Психопедагогика в правоохранительных органах. – Выпуск № 1 (48). – 2012. – С. 89.

11. *Яковенко Юрій.* Соціологічна наука є. А методологічні проблеми де? / Юрій Яковенко, Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2015. – №1. – С. 46–54.

12. *Вектори* змін українського суспільства. – К. : Інститут соціології НАН України, 2014. – 466 с.

13. *Шукшин В.* Рассказы / В. Шукшин. – М. : Художественная литература, 1979. – С.165–171.

Переклад анотацій – О.Максименко

Підписано до друку 21.09.2015 р. Формат 60x84¹/₁₆. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум.др.арк. 38,4. Зам. № _____. Наклад 300.

Видруковано з оригінал-макета, виготовленого в комп'ютерному комплексі
Інституту соціології НАН України. 01021, Київ-21, вул. Шовковична, 12

Надруковано ТОВ “НВП “Інтерсервіс”.
02099, м. Київ, вул. Бориспільська, 9

Пам'ятка авторові

СОЦІАЛЬНІ ВИМІРИ СУСПІЛЬСТВА

Загальний об'єм статті – до 0,5 друк. арк. (до 10 сторінок тексту, 14 кель, через півтора інтервала).

На першій сторінці в лівому куті необхідно вказати **УДК**, а в правому – один **ініціал і прізвище автора, вчений ступінь** (жирним курсивом), нижче – **НАЗВУ СТАТТІ** – великими літерами.

Після назви навести абстракти українською, російською та англійською мовами (2–3 речення), а також ключові слова або словосполучення (до 5 слів) трьома мовами.

Ключові слова:

Ключевые слова:

Keywords:

Далі – текст статті українською або російською, на вибір автора. Літературу наприкінці статті необхідно оформляти за новими правилами (див. на сайті Інституту або у бюлетені ВАК України), зазначати посилання тільки на реально використані і цитовані джерела.

Рисунки і графіки повинні бути подані в Excel для можливості виправлень та уточнень при редагуванні тексту.

На окремій сторінці – відомості про автора і контактні телефони, e-mail.

Аспіранти повинні завізувати текст (підпис наукового керівника на останній сторінці роздрукованого тексту).

Роздруковану й електронну версії статті подавати Н. І. Соболевій і/або І. О. Мартинюку, Інститут соціології НАН України, Київ, вул. Шовковична, 12, к.312.

Прийом матеріалів у наступний збірник здійснюється до 1 січня 2016 року.

Памятка автору

СОЦІАЛЬНІ ВИМІРИ СУСПІЛЬСТВА

Общий объем статьи – до 0,5 п.л. (до 10 страниц текста, 14 кегль, через полтора интервала).

На первой странице в левом верхнем углу необходимо указать УДК, а в правом – один *инициал и фамилию автора, научную степень* (жирным курсивом), ниже – **НАЗВАНИЕ СТАТЬИ** – большими буквами.

После названия привести абстракты на украинском, русском и английском языках (2–3 предложения), а также ключевые слова или словосочетания (до 5 слов) на трех языках.

Ключові слова:

Ключевые слова:

Keywords:

Далее – текст статьи на украинском или русском языках, по выбору автора. Литературу в конце статьи необходимо оформлять по новым правилам (см. на сайте Института или в бюллетене ВАК Украины), указывать ссылки только на реально использованные и цитируемые источники.

Рисунки и графики подаются в Excel для возможности исправлений и уточнений при редактировании текста.

На отдельной странице – сведения об авторе и контактные телефоны, e-mail.

Аспиранты должны завизировать текст (подпись научного руководителя на последней странице распечатки текста).

Распечатанную и электронную версии статьи подавать Н. И. Соболевой и/или И. О. Мартынюку, Институт социологии НАН Украины, Киев, ул. Шелковичная, 12, к. 312.

Прием материалов в следующий сборник осуществляется до 1 января 2016 года.